НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2021

Випуск 4 (41)

КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор
СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний за випуск
КРЮТЧЕНКО О. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії
БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України
БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ҐОЛДЕН П., професор, Університет Ратґер, США
КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України
ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., кандидат історичних наук, філіал Національного музею історії України — Скарбниця Національного музею історії України
ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща
ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
САПОЖНИКОВ І. І., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
СОН Н. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
СТЕПАНЧУК В. М., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., доктор історичних наук, Київський національний університет
ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України
ФІАЛКО О. Є., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США
ХОХОРОВСКІ Я., професор, Яґеллонський університет, Польща
ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

НАШ ЮВІЛЕЙ

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ОБРАЗ У СКІФІВ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ДИСКУСІЇ

ІСТОРІЯ НАУКИ

ХРОНІКА

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for anyone interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu]

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
16.12.2021, протокол № 20.

Рисунки *авторські*
Надруковано *в авторській редакції*
Комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей



Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2021

Підписано до друку 25.12.2021. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 26,5. Обл.-вид. арк. 29,7. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 0412-422-106, email: bookovych@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ

CONTENTS

НАШ ЮВІЛЕЙ

OUR ANNIVERSARIES

Бессонова, С. С., Скорий, С. А. До ювілею В'ячеслава Юрійовича Мурзіна **5**

Bessonova, S. S., Skory, S. A. To the Viachelsav Murzin Anniversary

СТАТТІ

ARTICLES

Бургхардт, М. Соціальна стратифікація населення лівобережного лісостепу Подніпров'я класичного скіфського періоду (друга половина VI — IV/III ст. до н. е.) **11**

Burghardt, M. Social Stratification of the Population of Forest-Steppe of the Dnieper Left-Bank Area during the Classical Scythian Period (the Second Half of 6th — 4th/3rd Century BC)

Гречко, Д. С. Основні етапи історії населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя середини VII — початку III ст. до н. е. **27**

Grechko, D. S. The main Stages of the History of Population of Forest-Steppe of the Dnieper Left-Bank Area in the Mid-7th — Early 3rd Century BC

Трейстер, М. Ю. Античні імпорти в кочівницьких похованнях Нижнього Поволжя і Південного Приуралля кінця IV — першої третини III ст. до н. е. **51**

Treister, M. Yu. Mediterranean and North Pontic Greek Imports in the Nomadic Burials of the Lower Volga Region and Foothills of South Urals of the 4th — First Third of the 3rd Century BC

Корж, А. А. Про можливий варіант інтерпретації укріплення біля села Великі Будки **68**

Korzh, A. A. On the Probable Version of Interpretation of the Fortification near Velyki Budky Village

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Могилов, О. Д., Панченко, К. І., Руденко, С. В. Курган раннього залізного віку біля Мотронинського городища **75**

Mogylov, O. D., Panchenko, K. I., Rudenko, S. V. The Barrow of the Early Iron Age near Motronyn Hillfort

Дударев, С. Л., Бережна, В. А., Колкова, С. П. Нові знахідки дзеркал скіфського і сарматського часу з Закубання **92**

Dudarev, S. L., Berezhnaya, V. A., Kolkova, S. P. New Finds of the Mirrors of Scythian and Sarmatian Age From Transcuban Area

Окатенко, В. М., Могилов, О. Д. Знахідки кістяних псаліїв доби раннього заліза на Харківщині **98**

Okatenko, V. M., Mogilov, O. D. Findings of Bone Cheek-Pieces of the Early Iron Age in Kharkiv Region

ОБРАЗ У СКІФІВ

THE IMAGE OF THE SCYTHIANS

Базарбаєва, Г. А., Джумабекова, Г. С. До вивчення сцен терзання в мистецтві носіїв пазирикської культури: за матеріалами берелського кургану 11 в Казахському Алтаї **107**

Bazarbayeva, G. A., Jumabekova, G. S. On the Study of the Scenes of Torment in the Art of People of Pazyryk Culture Based on Materials from Kurgan 11 of the Berel Graveyard in the Kazakh Altay

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2021

Бабенко, Л. І. Амфора з Чортомлика та пектораль з Товстої Могили: загальне та особливе (історіографічний огляд і нові спостереження) **121**

Полідович, Ю. Б. Оздоблення кінських вуздечок з кургану Товста Могила: пошук закономірностей **134**

Babenko, L. I. Amphora from Chortomlyk Barrow and Pectoral from Tovsta Mohyla: the General and the Peculiar (Historiographical Overview and new Observations)

Polidovych, Yu. B. Horse Bridle Decorations from Tovsta Mohyla Kurgan: Searching for Regularities

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

Бондаренко, В. Л., Каравайко, Д. В. Господарський уклад мешканців городища Ширяєве **151**

Киркач, В. А. Меч скіфського часу зі Слов'янська. Реставрація та опис **164**

Bondarenko, V. L., Karavaiko, D. V. The Household of the Inhabitants of Shyriaieve Hillfort

Kyrkach, V. A. Scythian sword from Sloviansk. Restoration and Description

ДИСКУСІЇ

DISCUSSIONS

Ольговський, С. Я. Кольорова металообробка і кочова культура Північного Причорномор'я кімерійського часу **170**

Махортих, С. В. Ранньоскіфські сагайдачні набори першої половини VI ст. до н. е. на півдні Східної Європи **176**

Гуцул, В. М. Таранний бій і «сарматська посадка» — коментар до праці Олександра Симоненка «Сарматские всадники Северного Причерноморья» **187**

Olgovskiy, S. Ya. Non-Ferrous Metalworking and Nomadic Culture of the North Pontic Region in Cimmerian Age

Makhortykh, S. V. Early Scythian Quiver Sets of the First Half of the 6th Century BC in the South of Eastern Europe

Hutsul, V. M. Mounted Shock Combat and «Sarmatian Seat» — Report on the Oleksandr Symonenko's Boor «The Sarmatian Horsemen of North Pontic Region»

ІСТОРІЯ НАУКИ

HISTORY OF SCIENCE

Фрунт, О. С. До історії вивчення навершь скіфського часу **199**

Кузьмінних, С. В., Саєнко, В. М. До вивчення наукової школи В. О. Городцова: листування О. І. Тереножкіна з вчителем **215**

Frunt, O. S. On the History of the Study of Scythian Pole-Tops

Kuzminykh, S. V., Sayenko, V. M. On the Study of Academic School of V. O. Gorodtsov: the Correspondence of O. I. Terenozhkin with his Teacher

ХРОНІКА

CHRONICLE

Пам'яті Ігоря Олександровича Смирнова **227**

In Memoriam of Igor Smirnov

УДК 902:929

С. С. Бессонова, С. А. Скорий

ДО ЮВІЛЕЮ В'ЯЧЕСЛАВА ЮРІЙОВИЧА МУРЗІНА

У цьому році виповнилося б 70 років від дня народження В'ячеслава Юрійовича Мурзіна — доктора історичних наук, професора, Лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, Почесного доктора Запорізького державного університету, члена Національної Спілки журналістів України. В. Ю. Мурзін — вчений широкого профілю, але головним чином він відомий в галузі археології раннього залізного віку, насамперед, скіфської.

Народився майбутній скіфолог 4 вересня 1951 р. на околиці Мелітополя, неподалік славнозвісного скіфського царського кургану IV ст. до н. е., який дослідив у 1954 р. його майбутні вчитель Олексій Іванович Тереножкін зі своєю колегою Євгенією Федірівною Покровською. Багато років по тому він випадково дізнався від прабабусі, що та приводила трьорічного Славка подивитися на розкопки того самого кургану, що знаходився у так званому самобуді Юрівка, неподалік хатинці з саману, яку зліпили вона та її донька і онука (Мурзин 2017, с. 23). Хто зна, чи відбилися дітячі враження у свідомості, але цей факт (народження, а пізніше і роботи у Мелітополі) можна вважати символічним, так само, як і інші місця його перебування, становлення і роботи, ключові для скіфської археології (Запоріжжя, Бердянськ).

До археології він прилучився вже в шкільні роки у Запоріжжі, до якого переїхали батьки. Разом з іншими членами туристично-археологічного гуртка, який очолював невтомний краєзнавець Іван Йосипович Бурцев, він здійснював далекі переходи вздовж Кременчуцького водосховища, в басейні Конки і в Приазов'ї. Тут нерідко траплялися уламки давнього посуду, наконечники стріл та інші знахідки, що розбуджували уяву майбутнього археолога. У 1966 р. старшокласник Слава Мурзін вперше взяв участь в розкопках скіфських курганів у с. Біленьке, неподалік Запоріжжя, які здійснювали доктор історичних наук Олексій Іванович Тереножкін разом з дружиною, відомим скіфознавцем Варварою Андріївною Іллінською.



У робочому кабінеті, науковий «консультант» сіамка Мила

Це знайомство визначило його подальшу долю, пов'язану з вивченням історії і культури скіфів, зазнається він згодом у своєму есе «Об археологии с улыбкой» (Мурзин 2013, с. 14). У невеликій за обсягом книжці, де зібрані спогади різних років, виявився притаманний йому талант розповідача: легкий стиль, гумор та самоіронія, вміння виокремити головне. Власне кажучи, деякі його розповіді є досить цінним джерелом з історії великих новобудовних ек-

© С. С. БЕССОНОВА, С. А. СКОРИЙ, 2021



На кургані Чортомлик, Дніпропетровська обл. Робота з теодолітом, 1984 р.





При дослідженні кургану Чортомлик. На нижньому фото В. Ю. Мурзін і Р. Ролле працюють в Північній могилі Чортомлика



Із В. Херцем, розчищення витягнутого з Північної могили кургану Чортомлик бронзового казана

спедицій тих років. Окрім сторінок археологічного побуту, багатих на дотепні випадки, і яскравих постатей археологів, тут є чимало цікавого щодо використання техніки і праці шахтарів під час розкопок скіфських катакомб, які успішно запроваджували О. І. Тереножкін, а пізніше й інші археологи. Це, зокрема, роботи на Мелітопольському кургані, а також поблизу с. Балки, де було досліджено Гайманову Могилу, і на Бердянському кургані.

Народившись у сім'ї, де батько — військовослужбовець, офіцер, а мати — журналістка, Слава Мурзин, немов, отримав чудовий генетичний спадок — дисциплінованість, хороші організаторські здібності, з одного боку, і уміння легко володіти усним і письмовим словом — з іншого, що надалі надзвичайно допомагало йому в житті і науковій кар'єрі.

В експедиціях рано виявилися його організаторські здібності, і у 1978 р. він вже очолив одну з експедицій Інституту археології АН УРСР на Полтавщині. Всього за плечима доктора історичних наук Мурзіна понад 40 польових сезонів і майже всі вони пов'язані з вивченням скіфських старожитностей. Серед них участь у роботі на Бердянському кургані, а також керівництво двома найбільшими археологічними проектами в північнопричорноморському Степу та Півдні Східноєвропейського Лісостепу: остаточне дослідження Чортомлика і багаторічні розкопки на Біньському городищі.

Але повернемося до етапів насиченої наукової біографії В'ячеслава Мурзіна. Одразу після закінчення — з відзнакою — Харківського держуніверситету, у 1973 р., він був прийнятий до аспірантури Інституту археології АН УРСР. Йому довірили ключову для скіфської археології тему «Степная Скифия VII—V вв. до н. э.». Дисертація (науковий керівник В. А. Іллінська) була успішно захищена в грудні 1979 р.; потім була докторська дисертація «Происхождение и ранняя история скифов» (1992 р.). До речі,



На одному з останців Чортомлика. Зліва направо: Є. В. Черненко, С. В. Махортих і В. Ю. Мурзін, 1984 р.

В. Ю. Мурзін став першим доктором українського ВАКу за спеціальністю «Археологія».

Із 1993 по 2002 р. доктор В. Ю. Мурзін очолював Відділ скіфо-сарматської археології згаданого вище Інституту. З монографічних досліджень цього періоду найвідоміші: «Скифская архаика Северного Причерноморья» (Киев, 1984); «Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса» (Киев, 1990) і особливо — «Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.» (у співторстві з А. Ю. Алексеєвим і Р. Ролле), на російській (Киев, 1991) і німецькій (Mainz, 1998) мовах.

В. Ю. Мурзін у числі перших зайнявся розвитком міжнародних зв'язків української археології. Його активність в цій сфері, як вже згадувалося, значною мірою пояснюється особистостними рисами: вмінням контактувати з людьми, здібністю до іноземних мов, хистом організатора. Не зайвою була і така обставина (рідкісна на той час), як вміння керувати автомобілем. І все ж, (археологи старшого покоління це добре пам'ятають), створити міжнародну експедицію в ті роки, коли співробітництво із «закордоном» суворо регламентувалося, було надзвичайно складною справою. З 1980 р. і особливо в 1990-ті рр. розпочався період закордонних наукових відряджень В'ячеслава Юрійовича, під час яких налагоджуються контакти і обговорюються довгострокові проекти. Це міжнародні виставки, наукові конференції і презентації в Австрії, Болгарії, Великій Британії, Канаді, Німеччині, Польщі, Румунії, Франції.

У 1980 р. він протягом 4 місяців виконує обов'язки директора радянського розділу міжнародної археологічної виставки за матеріалами



Чортомлик, гості із Запоріжжя в польовому таборі Українсько-Німецької експедиції, 1984 р.



У польовому таборі Українсько-Німецької експедиції на Більському городищі, В. Ю. Мурзін і С. А. Скорий. 1994 р.

гальштатської культури у Австрііі (м. Штайєр). Пізніше були виставка «Золото Степу. Археологія Україні» у Німеччині (Шлезвиг, 1991); дні української культури та науки у Франції (публічна лекція в університеті Сорбонна); конференція з питань скіфо-античної археології в університеті Бредфорда (Велика Британия) та інш. (Андрух, Тощев 2011; Мурзін 2013, с. 194).

Великі Чортомлицька і Більська археологічні експедиції проводилися в рамках міжнародного проекту, створеного у 1981 р. на базі Інституту археології НАН України і Німецького науково-дослідного товариства (DFG). Одним з ініціаторів і керівником цього проекту, який діяв до 2006 р., був В. Ю. Мурзін. З німецького боку незмінним очільником, починаючи з робіт на Чортомлику (1981 р.), була професор Р. Ролле, з нею співпрацювали Б. М. Мозолевський (1981 р.), В. Ю. Мурзін (1983—2002 рр.), Є. В. Черненко (2003—2004 рр.) і С. В. Махортих (2005—2006 рр.).

Роботи на Чортомлику, включаючи також розкопки курганів його оточення, проводилися В. Ю. Мурзіним і Р. Ролле у 1983—1986 рр., на Більському городищі і в його околицях — у 1993—2002 рр. Спочатку в Більську були переважно невеликі дослідження курганів групи «Б» в межах Великого укріплення городища (1994—1995 рр.), а з 1996 р. починаються більш масштабні роботи — безпосередньо на території городища і прилеглій території (зольники, поселення, кургани Перещепинського могильника).

Автори цієї статті не лише були колегами В. Ю. Мурзіна по науковому підрозділу Інституту археології НАН України і знали його виключно по київським реаліям. Нам довелося працювати з В. Ю. Мурзіним в одних експедиціях, під його керівництвом: при дослідженні кургану Чортомлик і його групи (С. С. Бессонова) і на багаторічних розкопках Більського городища і його могильників (С. А. Скорий), що дозволило повною мірою оцінити його уміння керувати досить великими колективами в умовах польових досліджень, що саме по собі — зовсім не просто.



Більське городище скіфської епохи, Полтавська і Сумська обл., перед початком нового Українсько-Німецького археологічного проекту. Зліва направо: В. Херц, Р. Ролле, В. Ю. Мурзин, Б. А. Шрамко Ю. М. Бойко, 1993 р.

Новий етап у житті В. Ю. Мурзіна, який потребував багато мужності, почався у 2003 р., після переїзду, за сімейними обставинами, до Запоріжжя. В'ячеслав Юрійович засвоює ще одну професію — правознавця, здобуває вищу юридичну освіту і знаходить застосування своїм різнобічним здібностям. Зайняття археологією він відтепер поєднує з науково-педагогічною працею у Запорізькому юридичному інституті МВС, а потім Бердянському державному педагогічному університеті і Мелітопольському інституті державного та муніципального управління Класичного приватного університету. Згодом він одержує звання професора.

В. Ю. Мурзін займається розробкою правових аспектів охорони пам'яток історії і культури, видає навчально-методичні посібники для магістрів, що стосуються ролі юристів і правоохоронних органів у збереженні культурно-історичної спадщини, готує наукові кадри. Як голова Запорізького відділення Спілки археологів України, активно виступає в пресі і на телебаченні з передачами, присвяченими археології та давній історії півдня України.

В'ячеслав Юрійович завжди був активним популяризатором науки. Ще в «київський» период він був ініціатором підготовки і редактором навчального посібника для циклу вишовских лекцій «Великая Скифия» (Киев; Запорожье, 2002), науково-популярної серії «Страницы истории Южной Украины» (Николаев, 1997), в написанні яких взяли участь провідні археологі України. Крім того, він був одним з авторів двотомної «Давньої історії України» — навчального посібника для студентів вищих учбових закладів України (Мурзін 1994, с. 89—137).

Викладацька робота надихнула на підготовку монографій «Скифский рассказ Геродота» (Киев, 2013) і «Скифская проблема глазами автора» (Киев, 2014). Тут повною мірою виявилось вміння В. Ю. Мурзіна розповідати про складні речі просто і виразно, широта погляду на проблему, з урахуванням новітніх досягнень в археології Середньої Азії, Казахстану, Туви, де в останні десятиріччя зроблено чимало відкриттів, важливих для розуміння скифської історії. Багато уваги, зокрема, він приділяв такій важливій для скіфології тематиці як північні кордони Скіфії. Для цього були залучені етнографічні і літописні відомост,і щодо кочувань пізньосередньовічних номадів, які переконливо співставлені з повідомленням Геродота про сезонні пересування скифів царських і скіфів-кочовиків. Тобто, північні кордони скифських кочувань, як і в середні віки, могли сягати порубіжжя Лісостепу і Лісу, в межиріччі Сули і Десни (Мурзин 2013b).

Його наукові статті, окрім України, видані у багатьох державах, в тому числі Австрії, Болгарії, Великій Британії, Італії, Казахстані, Німеччині, Польщі, Росії, Румунії, Франції, США. Це стосується як «київського», так і «запорізького» періодів. Під його науковим керів-



Із китайським мечем кінця XIX — початку XX ст. в Музеї історії зброї в Запоріжжі, 2014 р.



Дружня зустріч з колегою, археологом Г. М. Тощевим. Запоріжжя, 2018 р.



В. Ю. Мурин, професор Запорізького юридичного Інституту МВС з курсанткою А. Бедрик, 2017 р.



У весняному Запоріжжі

ництвом підготовлено і успішно захищено три кандидатські і одна докторська дисертації. Він також опублікував близько 250 наукових праць, в тому числі 15 монографій, індивідуальних або написаних у співавторстві, і 10 навчально-методичних посібників (Тощев 2020, с. 146).

Окремо слід згадати активну редакторську роботу. Професор В. Ю. Мурзін брав участь у роботі редколегій видань «Археологія» (Київ), «Музейний вісник», «Культурологічний вісник», «Світ без кордонів», «Історія зброї», «Старожитності степового Причорномор'я і Криму» (Запоріжжя), «Керамологічний вісник» Інституту керамології (Опішне Полтавської обл.) і низки інших, а також рецензував наукові монографії і дисертації. Особливо треба відзначити, що В. Ю. Мурзін був фактично засновником і головним редактором вельми цікавого альманаху «Історія зброї».

Колегі В. Ю. Мурзіна (і не тільки в Україні) та наукова спільнота добре усвідомлювали масштабність його особистості як видатного дослідника в галузі археології і стародавньої історії України, про що свідчать численні прижиттєві видання про вченого (Мезенцева 1997; Скорий 2010; 2015; 2016; Андрух, Тощев 2011; До 60-річчя… 2011; Мурзін… 2015).

В'ячеслав Мурзин був великим життелюбом, що поважає друзів, хорошу чоловічу компанію, де за келихом доброго напою можна поговорити про все на світі. Ще одна притаманна йому риса — галантне ставлення до жінок. Умів із смаком одягнутися, пильно стежачи за своїм іміджем. А ще В'ячеслав Юрійович дуже любив тварин. В його домі завжди жили або якась чудова собака, або кіт чи кішка.

Творча енергія і оптимізм, відданність своїй праці не залишали його, незважаючи на слабке здоров'я, і в останні роки.

Пішов з життя В'ячеслав Юрійович 30 грудня 2019 р. на 69 році життя (Дударев 2020; Тощев 2020; Бессонова, Скорый 2020).

Ім'я В'ячеслава Юрійовича Мурзіна назавжди залишиться в історії науки, а його образ — у серцях численних друзів і колег.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Андрух, С. І., Тощев, Г. М. 2011. До 60-річчя В'ячеслава Юрійовича Мурзіна. *Археологія*, 3, с. 141-143.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2020. Памяти Вячеслава Юрьевича Мурзина. *Российская археология*, 2, с. 210-211.

Великая… 2002. *Великая Скифия (учебное пособие для специального курса лекций по археологии).* Киев; Запорожье.

До 60-річчя… 2011. До 60-річчя В'ячеслава Юрійовича Мурзіна. *Історія зброї*, 2—3, с. 126-127.

Дударев, С. Л. 2020. Вячеслав Юрьевич Мурзин (1951—2019). *Известия научно-педагогической Кавказоведческой школы В. Б. Виноградова*, 13: Северный Кавказ в историческом и археологическом измерениях, с. 167-168.

Мезенцева, Г. 1997. *Дослідники археології України*. Чернігів.

Мурзин, В. Ю. 1984. *Скифская архаика Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Мурзин, В. Ю. 1990. *Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса*. Киев: Наукова думка.

Мурзін, В. Ю. 1994. Скіфо-сарматський час. В: Головко, С. В. (ред.). *Давня історія України*. 1. Київ: Либідь, розд. 2, підрозд. 1—7, с. 89-137.

Мурзин, В. 2013. *Об археологии с улыбкой*. Киев: Центр учебной литературы.

Мурзин, В. Ю. 2013a. *«Скифский рассказ Геродота» с сопроводительными статьями В. Ю. Мурзина*. Киев: Центр учебной литературы.

Мурзин, В. Ю. 2913b. Про північні межі Геродотової Скіфії. *Археологія*, 3, с. 29-33.

Мурзин, В. Ю. 2014. *Скифская проблема глазами автора*. Киев: О. Філюк.

Мурзин, В. Ю. 2017. Мои первые встречи с Алексеем Ивановичем Тереножкиным. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 20-23.

Мурзин… 2015. Мурзин Вячеслав Юрьевич. 2015. *Мелитопольский краеведческий журнал*, 6, с. 3.

Скорий, С. А. Мурзін В'ячеслав Юрійович. 2010. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України в 10 т.* 7. Київ: Наукова думка, с. 136.

Скорий, С. А. Мурзін В'ячеслав Юрійович. 2015. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України (1918—2014).* Київ: АДЕФ-Україна, с. 527.

Скорий, С. А. 2016. До 65-річчя В'ячеслава Юрійовича Мурзіна. *Археологія*, 3, с. 133-134.

Тощев, Г. М. 2020. Пам'яті В'ячеслава Юрійовича Мурзіна. *Археологія*, 1, с. 145-146.

Rolle, R, Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998. *Konigskurgan Certomlik. Ein skythischer Grabhugel des 4 Vorchristlischen Jahrhunderts*. 1—3. Mainz.

БЕССОНОВА Світлана Сергіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BESSONOVA Svitlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institut of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

E-mail: sbessonova43@gmail.com.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач Відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SKORY Serhiy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institut of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7842-890X, e-mail: idanfirs@ ukr.net.

СТАТТІ

УДК [904.5:316.3](282.247.32-196.6:292.485)"-5/-2" DOI: 10.37445/adiu.2021.04.01

M. Burghardt

SOCIAL STRATIFICATION OF FOREST-STEPPE POPULATION OF THE LEFT-BANK OF THE DNIEPERLAND DURING THE CLASSICAL SCYTHIA (the 2nd half of 6th—4th/3rd century BC)

The article discusses the issue regarding the reconstruction of social structure of the Scythian populations from the forest-steppe zone of the left-bank Dnieperland, in the period between the 2nd half of 6th—4th / 3rd century BC, on the basis of funeral materials. As a result of the analysis of the most important elements of burial rites implemented by the discussed population groups, and based on records of ancient authors (The Histories by Herodotus), it has been established that the most valuable sources are the size and complexity of the funerary structure and covering embankment as well as quantitative and qualitative diversity of included inventory. The classification developed on the basis of 247 burials, by means of statistical inference methods, has led to the separation of several classes of graves that can be combined with different social strata. This distinguished classes were sorted according to the social hierarchy, that is in such a way that the transition to the subsequent classes is connected with the decreased amount of work used to build the burial construction and the burial mound, and the grave goods becoming «poorer».

***Keywords**: funeral rites, social stratification, Forest-steppe Dnieper, Scythians.*

In the opinion of many archaeologists, especially those following the ideas of the processual archaeology, funerary rites constitute one of the most basic sources for reconstruction of various social structures of prehistoric societies (Brown 1995; Härke 1997; 2000). Very similar approach is often accepted by many Eastern-European archaeologists (Васютин, Крадин, Тишкин 2005 for further reading), who specialise in studying ancient communities analysed in this paper, together with many others. Between numerous works devoted to the social stratification of the inhabitants of the forest steppe areas of Eastern Europe in the Scythian period, I would underline publications that employed statistical methods, for example graph analytics, correlation analysis, cluster analysis, or principal component analysis. Typically, the above-mentioned tools are used to build a classification of graves according to such criteria as assessment of work effort put into construction of a grave and erecting a burial mound, as well as quantity and quality of grave goods. Studies based on such premises were written for almost every regional group of the Scythian period in the forest-steppe zone of the left-bank Dnieperland (Sula River basin — Шульженко 1987, с. 143—144; Vorskla and Psel River basin — Бойко 2017; Donets River basin — Буйнов, Окатенко 2013; Буйнов, Гречко 2015), with the exception of finds from the North Dnieper Terrace Lowland Region. Sadly, a systematic monograph of the whole forest-steppe area is yet to be published. We need to keep in mind that many of the above-cited publications use relatively limited source database, which may result in not always reliable outcome of the statistical analysis. Moreover, while the researchers generally agree when it comes to the criteria of classifying the graves, the methods used in each regional analysis show a rather high level of variability. In consequence, comparing results of such small-scale studies is not always possible.

The source database for this paper consists of 247 grave complexes from the forest-steppe zone of the left-bank Dnieperland (fig. 1), dated between the 2nd half 6th—4th/3rd century BC. For all of the analysed features it was possible to gather full information concerning the nature of the burial, type and dimensions of the grave construction, size of the kurgan, elements of the grave inventory, number of the deceased as well as their gender. In case of the latter aspect, very limited number of professional anthropological

© M. BURGHARDT, 2021

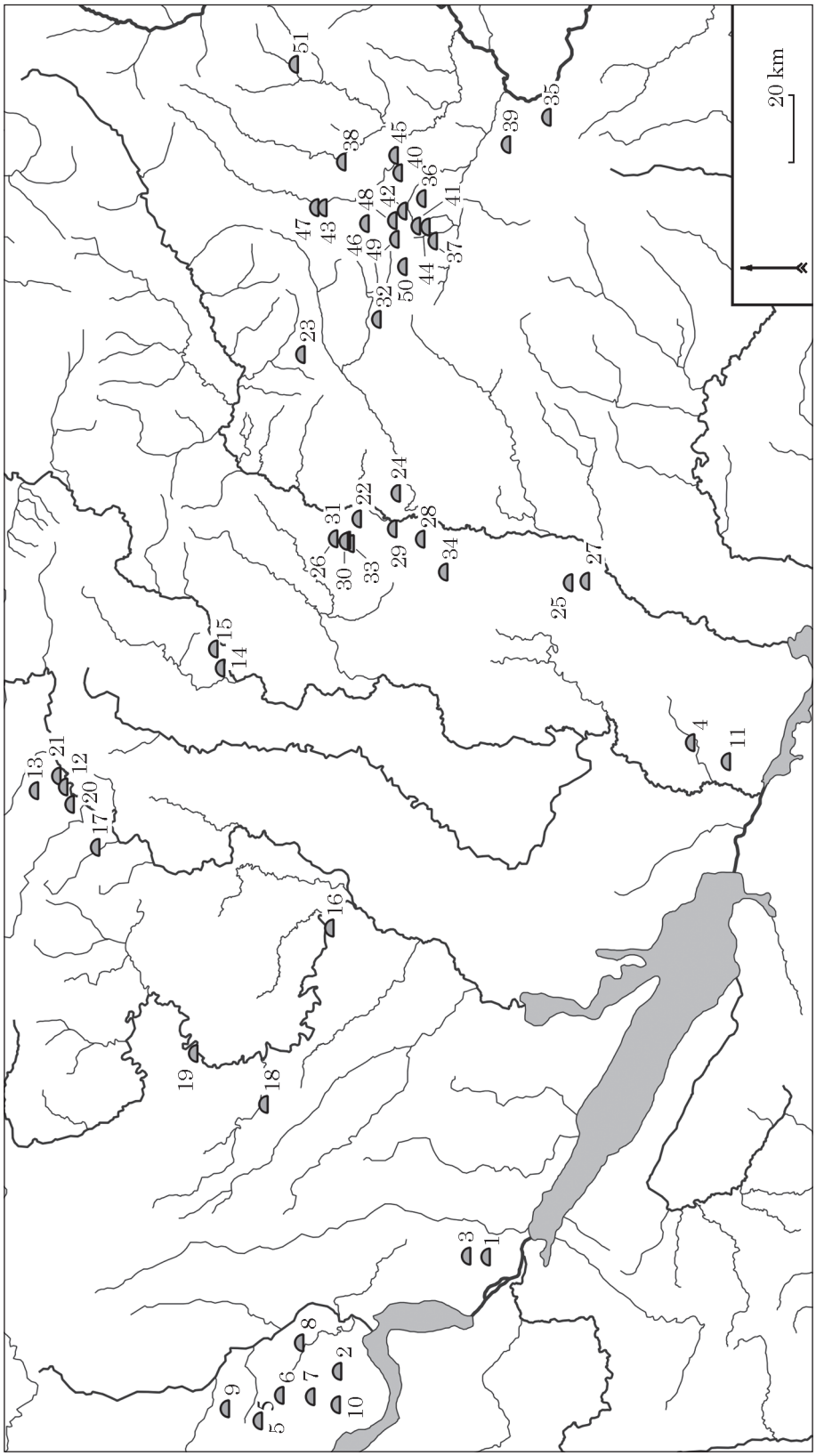

Fig. 1. The location map Scythian burial complexes from the forest-steppe zone of the left-bank Dnieperland considered in the analyses: 1 — Bubnovaia Slobodka (BubS); 2 — Erkovtsy (Erk); 3 — Gladkovshchina (Glad); 4 — Gorobany (Gorob); 5 — Ivankov (Ivanko); 6 — Liubartsy (Lubo); 7 — Mirnoe (Mir); 8 — Podole (Pod); 9 — Senkovka (Senk); 10 — Staroe (Star); 11 — Voloshino, kurgan group III (Vol3); 12 — Aksiutintsy (Aks; Staikin Verkh. AksSV); 13 — Basovka (Bas); 14 — Brovari (Brov); 15 — Dudchyntsi (Dud); 16 — Khittsy (Hit); 17 — Iarmolintsy (Jar); 18 — Kriachkovka (Krja); 19 — Kuleshovka (Kul); 20 — Plainshchi (Planiv); 21 — Volkovtsy (Volk); 22 — Belsk, kurgan groups A—B (BelA/B); 23 — Kupevakha (Kupl); 24 — Likhachevka (Lich; Opishlianka — Opiszl, Vitova Mogila (VitM); 25 — Machukhi (Macz, Taranov Iar. TarJ); 26 — Marchenki (Marcz); 27 — Malii Trostiaanets (MTrost); 28 — Olefirshchina (Olef); 29 — Opishnoe (Opisz); 30 — Osniagi (Osn); 31 — Pereshchepino (Per); 32 — Pokrovskii (Pokr); 33 — Skorobor (Skor); 34 — Vasilivka (Vasil); 35 — Velyka Homolsha (BolG); 36 — Bystre (Byst); 37 — Cheremushna (Czer); 38 — Derhachi (Dereg); 39 — Hryshkivka (Grisz); 40 — Korotych (Koto); 41 — Kruhlik (Krugl); 42 — Liubotyn (Lub; kurgan groups: Solomakhivka — _S; verkhnohiiovska — _VG; nyzhnohiiovska — _NG; sovnarkomovska — _Sov); 43 — Mala Rohozianka (MalR); 44 — Mogilki (Mogil); 45 — Pisochyn (Pes); 46 — Protopopivka (Proto); 47 — Ridnyi Krai (RodK); 48 — Sanzhary (San); 49 — Staryi Merchyk, kurgan groups II—IV (StMer2-4); 50 — Tetiushyne (Tetju); 51 — Vesele (Vesel) — Abbreviations of the site names are in brackets (see fig. 2—3, appendix 1—2)

assessments resulted in adopting methods of classification based on grave goods (Burghardt 2016, p. 204—205).

One of the most important steps in reconstructing the social structure of the studied population was determining which elements of the mortuary practices could be regarded as a reliable source for social analysis (Ciesielska 2009, p. 45). It is generally accepted that the main indicators of social position of a deceased individual should be the character of the burial and its localization. The starting point for examining these aspects of the funerary rite is the concept of effort devoted by mourners in order to build a grave structure and organize funeral ceremonies (Tainter 1975; 1978; Peebles, Kus 1977). According to this model, the higher social position of the deceased, the more energy was wasted for the burial. The adequacy of the above-described concept for the study of social differentiation of the Scythian communities (societies of the «Scythian» cultural model) was indirectly confirmed by Herodotus. The historian wrote that following the Scythian tradition, a king should be interred in an especially large grave chamber, covered by a kurgan of a great height (Herodotus, The Histories IV, 71). The important role of the above-mentioned criteria for deducing a social position of a deceased was indicated in the studies of other Scythian groups that were contemporary to the analysed communities (Болтрик 2004; Ромашко, Скорый 2009, с. 90—95). We need to keep in mind, however, that using the size factor only while assessing the amount of work devoted to constructing a funerary complex may be a little misleading. A great example of this issue could be the difficulty in determining a social position of a deceased on the basis of dimensions of a mound covering the grave. As we know, due to various factors, the height of a kurgan measured by modern scholars often differs from its estimated original size (Rowińska et al. 2010, p. 15—17; Sudnik-Wójcikowska, Moysiyenko 2012, p. 117—121). Moreover, many smaller mounds, representing the most common category of kurgans built by the analysed communities, frequently are nowadays almost completely destroyed by ploughing (Ильинская 1968, с. 9). Typically, graves buried under the mounds were subjected to a less serious damage than the kurgans. Thus, the dimensions of a grave structure seem to be a more reliable indicator of a social rank of the deceased. Another important factor in assessing the loss of energy (effort) used in order to build a grave is the complexity of burial structures. It is generally accepted that people interred inside more elaborate grave complexes (wooden tombs) most likely had a higher social status than individuals buried in simple grave constructions (Гречко, Шелехань 2012, с. 92).

Analysing the criteria used in reconstructing the social differentiation of ancient communities, including the people inhabiting the forest-steppe (Бабенко 2005, с. 172—183; Буйнов, Окатенко 2013, с. 128; Burghardt 2016) and steppe (Rolle 1979, p. 33n; Бунятян 1985, с. 91—101) areas in the Scythian period, we cannot overlook the characteristics of artefacts buried alongside the deceased. The quantity and quality of grave goods (wealth), as well as the presence of certain functional classes of finds (especially artefacts regarded as symbols of wealth and social prestige), could be an important factor in determining not only the rank (social position) and status of the deceased, but also could shed some light into the social identity of the individual linked with their biological conditions (gender, age) and function in society (Gryzińska-Sawicka 2014, p. 51). Consistent with these observations is the description of the burial of a Scythian king written by Herodotus. As noted by the historian, a dead ruler should be buried alongside his mistresses, servants, horses and firstlings of all his other possessions, in addition to selected categories of artefacts, including golden cups (for they use neither silver nor brass; The Histories IV, 71). We need to keep in mind, however, that in the case of the Scythian communities (societies of the «Scythian» cultural model) an adequate estimation of a social rank of a deceased individual based on analysis of grave goods is often quite problematic as inventories of many burial complexes are incomplete (robbed). As a result, sets of artefacts identified within graves may lack important classes of goods. For that reason, in assessing a social position of a deceased we should analyse not only the number of finds accompanying the individual, but also the presence of certain categories of artefacts.

In The Histories of Herodotus we could find a mention of another detail proved to be very useful in estimating of a social rank of a deceased Scythian (or the member of one of other related tribes) — the presence of accompanying human and horse burials. This element of the funerary rite of the nomads, linked to the phenomenon of so-called «accompanying death», is regarded as one of the best indicators of the high social class of the deceased (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 121; Бабенко 2005, с. 175—178; Ромашко, Скорый 2009, с. 89, 95—98). Analysing the description of the funeral of a member of the Scythian's elite written by Herodotus, it seems that both people and animals sacrificed during the ceremony were treated in a very similar manner to artefacts deposited in the grave, that is as various goods (servants, riding and draught horses) remaining at the king's disposal in the afterlife (Testart 2004, p. 20—28).

Using archaeological methods, we can uncover remains of Scythian funeral feasts (triznas), often included in catalogues of mortuary practices potentially bearing a deeper social meaning. In the opinion of many scholars (Testart 2004, p. 30—33) Scythian trizna ceremonies may have involved distributing belongings of the deceased

among the invited guests. An example of this type of behaviour would be ritual killing and consumption of animals taken from the decedent's herds. Consequently, the wealthier the deceased individual was, the more animals should have been sacrificed during the funeral feast. Apart from post-consumption animal bone assemblages, among the remains of Scythian triznas researchers often identify various artefacts, such as fragments of handmade vessels and Greek amphoras, as well as different objects most likely brought by the participants of the funeral ceremony (votive offerings). In addition to the above-described elements of funerary rites of Scythians (or other related tribes), the analysis presented in this paper includes such aspects of burial ceremonies as treatment of the decedent's body or presence / absence of traces of rituals using fire.

Based on the selected aspects of Scythian mortuary practices discussed above, I prepared a set of 73 characteristics identified within the studied group of 247 graves. The criteria include a wide range of factors deemed as potential indicators of a social rank of the deceased. Reviewing the list of categories, we should keep in mind two important caveats. First of all, the analysed characteristics are quite mixed — next to qualitative factors we could find many quantitative parameters, such as the size of burial mounds and grave constructions. In effort to standardize the questionnaire, the latter factors have been transformed into the former. Secondly, the characteristics included in the set were chosen on the basis of their recurrence — only factors identified in at least three grave complexes were analysed. The selected criteria are as follows.

• Character of the burial: 1 — flat grave; 2 — secondary / peripheral burial; 3 — accompanying burial located outside of grave pit containing the main burial.

• Size of kurgan barrows and grave constructions [1]: 4 — mounds of a diameter up to 24 m, height up to 1.5 m, and volume up to 100 m^3; 5 — mounds of a diameter between 24 and 35 m, height 1.5—3.5 m, and volume 100—700 m^3; 6 — mounds of a diameter higher than 35 m, height greater than 3.5 m, and volume larger than 700 m^3; 7 — grave construction of an area up to 9 m^2; 8 — grave construction of an area between 9 and 17.5 m^2; 9 — grave construction of an area larger than 17.5 m^2; 10 — burial on the original ground level of the area under the mound; 11 — grave construction of a depth up to 2 m; 12 — grave construction of a depth between 2 and 3.2 m; 13 — grave construction of a depth greater than 3.2 m.

• Secondary structural elements within the area of a mound and the grave construction: 14 — a ditch / dyke surrounding the mound; 15 — a wooden structure within the mound; 16 — dromos, 17 — additional poles supporting the wooden cover of the grave construction; 18 — a ditch surrounding the grave construction; 19 — wooden facing of the walls; 20 — wooden floor / platform; 21 — bedding made from organic materials.

• 22 — inhumation.

• Elements of trizna: 23 — post-consumption remains (animal bones; fragments of handmade and imported vessels, including Greek amphoras); 24 — ash, charcoals, traces of fire; 25 — votive offerings.

• Accompanying burials: 26 — horses; 27 — people.

• 28 — traces of fire.

• Functional groups of grave goods: 29 — knife; 30 — spindle / spindle whorl; 32 — whetstone; 33 — ferrule; 34 — awl; 35 — other tools and items for everyday use; 36 — arrow; 37 — spear; 38 — javelin; 39 — cutting / blunt weapon; 40 — armour; 41 — combat belt / shield; 42 — imported protective equipment; 43 — ceremonial armour / weapons, elements of horse harness and equipment of a warrior; 44 — bit, cheekpiece; 45 — decorative bridle fitting; 46 — decorative plate to horse harness; 47 — other elements of horse harness; 48 — ring; 49 — torque; 50 — metal bracelet; 51 — 1—3 beads; 52 — set of beads; 53 — pin; 54 — earring, 55 — golden / electrum jewellery; 56 — stone plate / platter; 57 — sulphur, realgar; 58 — dyes; 59 — mirror; 60 — silver, golden and electrum applique of clothing and headdress; 61 — handmade vessel; 62 — Greek amphora; 63 — black-glazed vessel; 64 — wheelmade vessel; 65 — bronze cauldron; 66 — imported bronze vessel; 67 — silver vessel; 68 — wooden vessel; 69 — wooden vessel with golden appliques; 70 — sacrificial food; 71 — knife with sacrificial food; 72 — stone spheroid; 73 — others.

One of the most fundamental postulates of social archaeology is the hypothesis that the variety of ancient grave complexes might reflect social structure of past populations. According to this theory, individuals belonging to various social groups might have buried their dead in different ways, specific for every group (O'Shea 1984,

1. All of the characteristics referring to size were based on the calculated average size of kurgan mounds (described by their diameter, weight, and volume), as well as grave constructions located beneath (or dug into) them (described by area of grave pit / chamber as well as area and depth of whole grave construction). As a result, three main size groups were distinguished: «minimal» (smaller than or equal to the average); «large» (average to twice bigger than the average) and «very large» (at least twice the average). The above-mentioned size groups were subsequently verified by charts showing dispersion of variables describing the analysed groups (height of the mound — height of the mound compared to its diameter; area of the grave construction — area of the grave construction compared to area of the grave pit / chamber; depth of the grave construction — depth of the grave construction compared to diameter and volume of the mound and area of the grave construction).

p. 33—34). In the case of Scythians (and other societies of the «Scythian» cultural model), the existence of various funerary customs sanctioned by social group of the deceased (Scythian kings and members of their families, as well as ordinary Scythians) was confirmed by The Histories of Herodotus (IV, 73). Hence, the main goal of this study was to identify sets of grave complexes that could be linked to groups of people occupying a specific rank in the social hierarchy. According to the above-described principles, the selected set of 247 graves has been analysed. In order to systematize the data, the cluster analysis was implemented. The distance between clusters was assessed using the Ward's method (Dwight 1989, p. 44—47; Renfrew, Bahn 2002, p. 189; Baxter 2015, p. 148—168). The analysis was performed separately for graves with male and female burials, regardless of the total number of individuals interred in the complex. In addition, each group was supplemented by graves containing children or adolescents of an undetermined sex.

Dividing the analysed set of graves into two smaller series resulted in making some necessary simplifications of the questionnaire developed for evaluation of the elements of the Scythian funerary rituals. First of all, while analysing the burials classified to one of the sexes, features typical for the opposite gender were excluded. Secondly, the criteria that did not meet the required recurrence threshold in each group were eliminated as well. The results of subsequent preliminary correspondence analysis of the both series of graves suggested that the sets of features should be reduced even further. The contingency tables of the variables showed that the criteria 1 and 3, as well as the graves they describe best, form a separate group apart from the main cluster of the studied complexes. Hence, these accompanying burials and flat graves were omitted from the main analysis. As a result, the final clustering was performed only on graves described by at least three factors other than those linked to the character of the burial. For male burials, a set of 69 criteria was obtained (nos. 2, 4—29, 31—47, 49, 51, 55, 60—71, 73, as well as two supplementary features: 74 — all personal ornaments except torques and 1—3 beads; 75 — finds typical for female graves), while female burials were examined using 50 features (nos. 2, 4—9, 11, 12/13, 14/15, 16—25, 27—30, 35—36, 37/38, 48, 50—64, 68, 70—73 [1], as well as supplementary feature no. 76 — all metal vessels). In accordance to the above-described changes, the number of analysed grave complexes was reduced as well. In addition to flat graves and accompanying burials that could not be characterized by at least three factors other than those linked to the character of the burial, accompanying female burials with no grave goods were excluded from the set of female graves. Thus, the final cluster analysis was performed on a group of 188 grave complexes with male burials (including two graves containing children of an undetermined sex) and 94 grave complexes with female burials (including two graves containing adolescents of an undetermined sex).

The detailed analysis of graves using the Ward's method led to identifying groups of complexes the most similar to each other in terms of selected features of the mortuary practices. For both dendrograms two cut-off points were selected. To start with, the first diagram (fig. 2) was cut at the height of 10 branch points, and the second one — between 7 and 8 branch points (fig. 3). As a result, both of analysed sets were divided into six clusters, marked with numbers from 1 to 6. Grave complexes assigned to the identified groups differ from one another mainly in the size of grave constructions and kurgan mounds. In addition, important factors affecting the division of the male burials are general complexity of the grave construction and the presence of certain grave goods. Further examination of the clusters led to separating them into smaller groups (sub-clusters). Features crucial in distinguishing the new sub-clusters are typically linked to the location of burial within the kurgan mound or the contents of the grave inventory. In the case of the female burials, general complexity of the grave construction was proved to be very useful as well. The most optimal cut-off point of the diagram showing the analysis of the female burials was established between 4 and 5 branch points, and for the male series between 5 and 6 branch points. As a result, the former set was divided into 19 groups (sub-clusters), while the latter — 23. The final sub-clusters were marked by letters from A to E—F added to the number of the main cluster to which they belong.

The analysis of the results of the clustering of sets of grave complexes led to several interesting observations. First of all, there is a correlation between the size of kurgan mounds as well as size and level of complexity of grave constructions, and quality and quantity of grave goods. Among the graves where this relationship could be observed, we can distinguish three groups. The first category (sub-clusters 1.A—B and 2.A—B of the male series, and 1.A—C of the female series) consists of graves of smaller size, covered by small mounds, and containing relatively «poor» sets of grave goods. On the opposite side of the diagram are graves of the largest and most complex constructions and equipped with especially diverse categories of offerings, belonging to sub-clusters

1. Factors no. 12—13, 14—15, 37—38, and 68—69 were combined to create a more broad, composite categories: 12—13 — grave constructions of a depth greater than 2 m; 14—15 — secondary structural elements within the mound; 37—38 — pole weapons; 68—69 — wooden vessels with or without golden appliques. In addition, factors no. 32 (whetstone) and 33 (ferrule) were incorporated into the category no. 35 — other tools and items for everyday use.

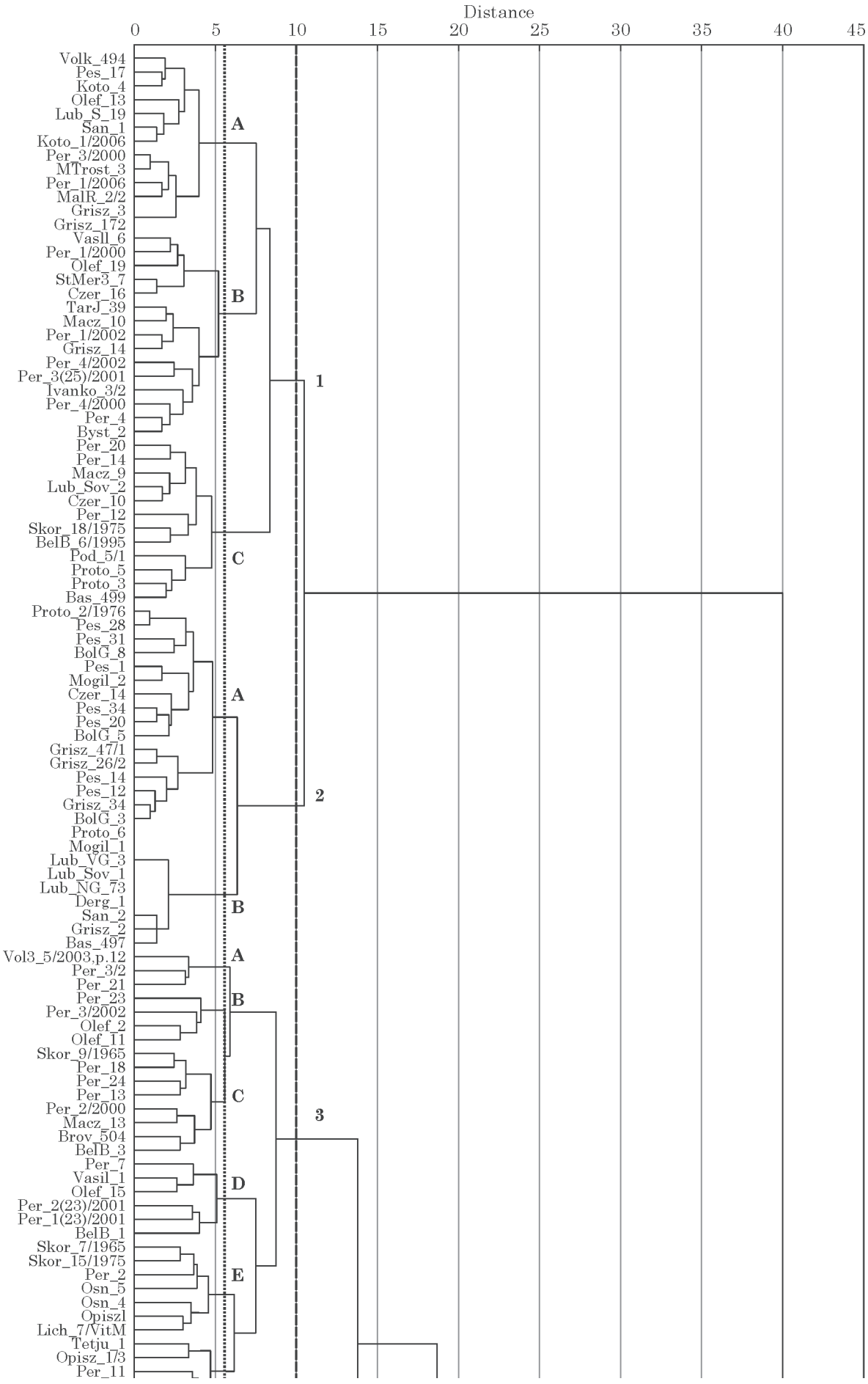
Distance
0
5
10
15
20
25
30
35
40
45
Volk_494
Pes_17
Koto_4
Olef_13
Lub_S_19
San_1
Koto_1/2006
Per_3/2000
MTrost_3
Per_1/2006
MalR_2/2
Grisz_3
Grisz_172
Vasll_6
Per_1/2000
Olef_19
StMer3_7
Czer_16
TarJ_39
Macz_10
Per_1/2002
Grisz_14
Per_4/2002
Per_3(25)/2001
Ivanko_3/2
Per_4/2000
Per_4
Byst_2
Per_20
Per_14
Macz_9
Lub_Sov_2
Czer_10
Per_12
Skor_18/1975
BelB_6/1995
Pod_5/1
Proto_5
Proto_3
Bas_499
Proto_2/1976
Pes_28
Pes_31
BolG_8
Pes_1
Mogil_2
Czer_14
Pes_34
Pes_20
BolG_5
Grisz_47/1
Grisz_26/2
Pes_14
Pes_12
Grisz_34
BolG_3
Proto_6
Mogil_1
Lub_VG_3
Lub_Sov_1
Lub_NG_73
Derg_1
San_2
Grisz_2
Bas_497
Vol3_5/2003,p.12
Per_3/2
Per_21
Per_23
Per_3/2002
Olef_2
Olef_11
Skor_9/1965
Per_18
Per_24
Per_13
Per_2/2000
Macz_13
Brov_504
BelB_3
Per_7
Vasil_1
Olef_15
Per_2(23)/2001
Per_1(23)/2001
BelB_1
Skor_7/1965
Skor_15/1975
Per_2
Osn_5
Osn_4
Opiszl
Lich_7/VitM
Tetju_1
Opisz_173
Per_11
A
B
C
A
B
A
B
C
D
E
1
2
3

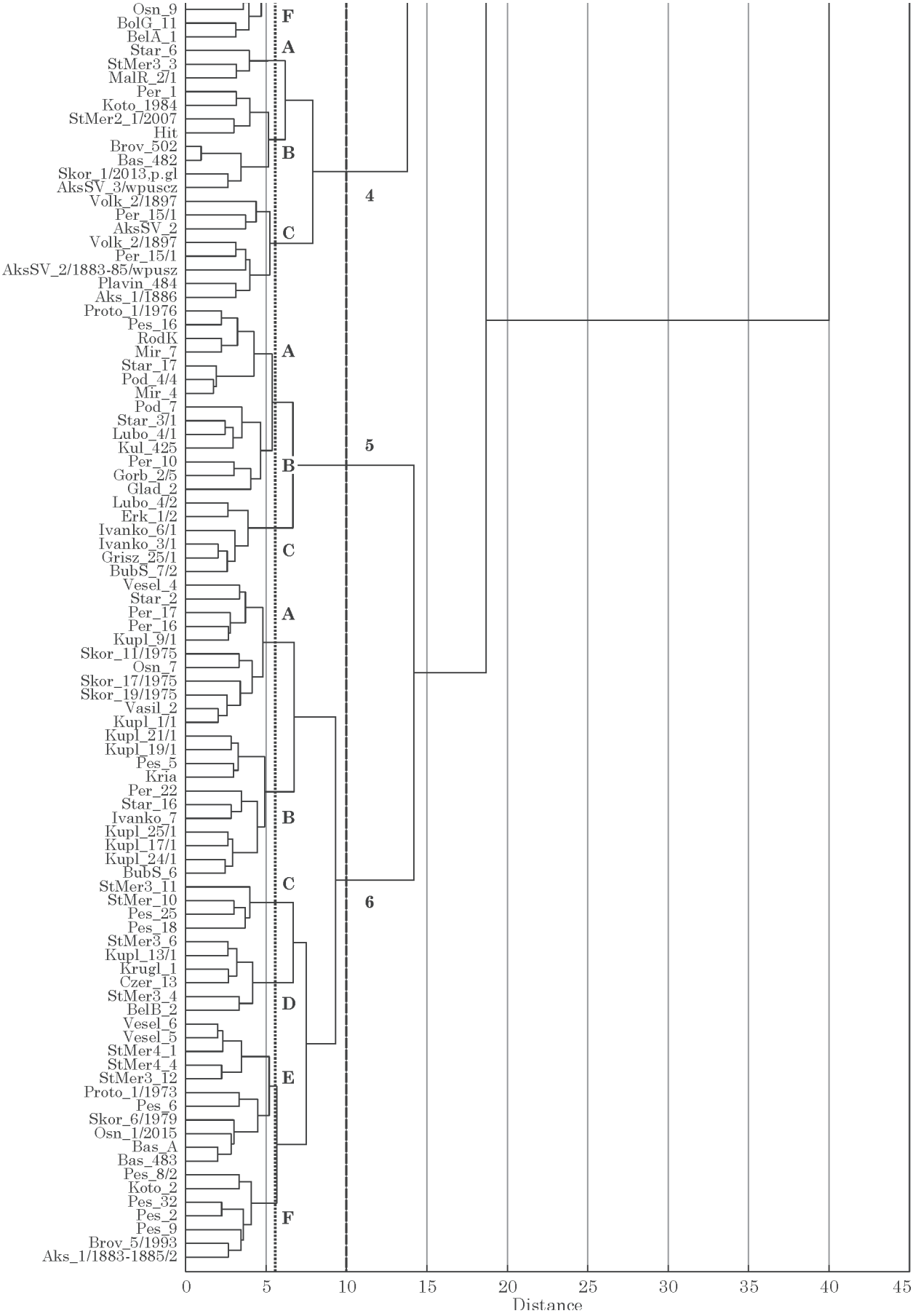

Fig. 2. Dendogram presenting the results of cluster analysis by Euclidean distance of the male burials from the forest-steppe zone of the left-bank Dnieperland, dated between the 2nd half of the VI and IV/III century BC

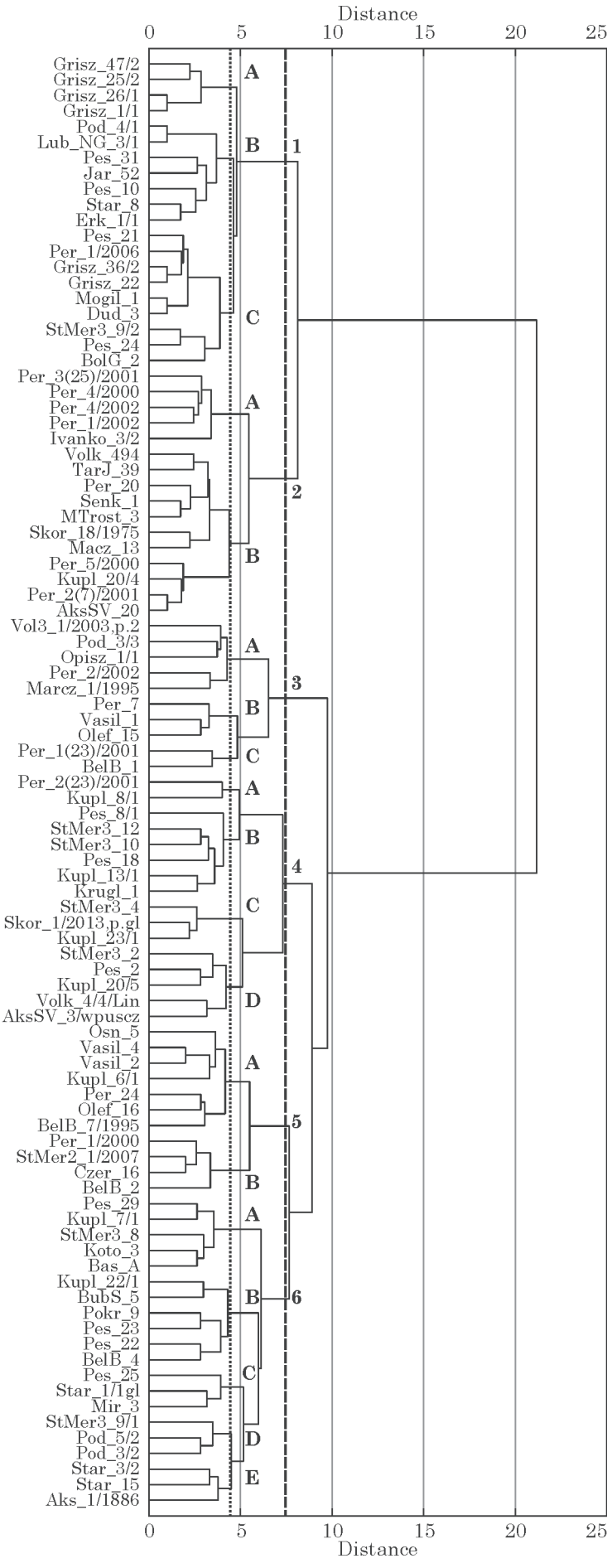

3.D—E, 4.A and 4.C (male burials), and 3.B—C and 4.A—B (female burials). The remaining sub-clusters, located between of these two large groups of grave complexes, could be generally characterized by somewhat average size of grave construction and sets of grave goods. The examination of the latter aspect of the mortuary practices not only led to identifying substantial economic diversification of the studied populations, but also allowed for a preliminary assessment of the social functions of the deceased interred in graves belonging to certain clusters. In other words, the obtained clusters and sub-clusters show features useful for recognizing the social groups (economic or functional) represented by the decedents. In the same time, close similarities between some of the sub-clusters (not always belonging to the same main clusters), may indicate that the number of social classes manifested in the analysed sets of graves most likely was smaller than the total number of grave groups on the diagram. For that reason, I decided to prepare a more advanced systematization of the results of the clustering. The starting point for this part of the study was the definition of the social stratification used in sociology, explaining it as a manner of categorizing a society based on social positions arranged from the highest to the lowest (Brémond, Couet, Davie 2006, p. 167). Hence, the top of the hierarchical system of analysed graves belongs to complexes which construction must have required the highest effort, and containing exceptionally rich and diverse sets of grave goods. The subsequent classes could be characterized by decreasing energy expenditure, that is smaller and less complex grave structures, lower kurgan mounds, and «poorer» inventories. On the bottom of the hierarchy there is a group of graves of a very small size, with very little or no grave goods.

The comparative analysis of the identified grave clusters, aimed at ranking them in a hierarchical sequence, required additional standardization and estimations. For that purpose, I decided to apply the research method

Fig. 3. Dendogram presenting the results of cluster analysis by Euclidean distance of the female from the forest-steppe zone of the left-bank Dnieperland, dated between the 2nd half of the VI and IV/III century BC

(cf. Burghardt 2017b, p. 124—125, fig. 3—10) using rankings of the most essential elements of the mortuary practices, such as energy expenditure devoted to constructing of the grave, as well as the quality and quantity of grave goods. In estimating the value of the first characteristics, I included variety of factors, such as the height, diameter and volume of the kurgan mound, the area of the grave construction and its part designed for the placing the body of the decedent, and the depth of the bottom of the grave pit. In addition, the «richness» of the grave inventory was measured using the NAT method (Number of Different Artefact Types — Hedeager 1978) and the so-called «splendour coefficient» (Hodson 1977). The systematization of the clusters of grave complexes obtained in the course of the statistical analysis was based on estimated «average» values of qualitative and quantitative parameters. Firstly, the quartile values were calculated from the data set of parameters describing the male and female graves, as well as obtained clusters of grave complexes. Subsequently, it was assumed that for all of the analysed groups, the average values should fall within the interquartile range, that is between upper and lower quartile. Additionally, in the classification of the results of the cluster analysis of graves, I took into account some qualitative factors, such as the degree of complexity of grave construction (type), additional constructional elements within the mound, as well as the presence of selected categories of grave goods. The latter class of items includes prestigious artefacts linked with the high-status individuals, luxurious objects of a mass character, and some items interpreted as attributes of certain social functions of the deceased. In the case of the male graves, among such grave goods, I would underline elements of horse harness and selected sets of weapons and armour, while the female graves were graded based on the quantity and types of personal ornaments, as well as toiletries and cult artefacts. Another analysed factor is the presence of accompanying horse and human burials.

In accordance with the above-mentioned criteria, the initial set of 23 clusters of male graves and 19 clusters of female graves were reduced to eight [1] and six larger classes, respectively. The new groups were subsequently systematized in conformity with the above-described definition of the social stratification, that is in such a way that when moving to each lower class (from I), the energy expenditure devoted to the construction of grave structures and mounds was reduced, and their inventories were less and less diversified in terms of quantity and quality.

The final stage of research of social structure of the obtained clusters of graves was verification of the proposed classification using the correspondence analysis (Burghardt 2017a, p. 153; 2017b, p. 132—133, 138—139). This method, just like the cluster analysis, is one of the most common multivariate statistical techniques providing means to study relationships between variables and objects. Another advantage of the correspondence analysis is relatively easy to read graphical output (Zimmermann 1997, p. 9—15; Baxter 2015, p. 133—147). Correspondence analysis was performed separately for the male and female burials. In the both cases, I reused the data matrix originally prepared for the cluster analysis.

The results of the correspondence analysis of the series of male graves are shown in fig. 4, while fig. 5 presents the output for the female graves. The plots display the strength of correlation between variables symbolizing selected elements of the funerary rites and analysed clusters of graves. Based on the graphs, we could deduce that the results of the correspondence analysis generally converge with the output of the previous statistical techniques, as the clusters of grave complexes defined above (marked by the Roman numerals) form a more or less clear groups. In the case of the series of female graves, almost all of the complexes assigned to one of the clusters are concentrated within the same very distinctive associations of points. In the analysed set, there are only four exceptions from this rule. To start with, the burials from the kurgan 3 in Mirnoe and kurgan 15 from Staroe, originally classified to the class III, have been eventually re-assigned to the class IV according to the results of the correspondence analysis. The most important factor ruling for the change seems to be metric characteristics of the graves. Similarly, burial 1 from the kurgan 13 from Kupevakha was re-classified from the cluster III to IV based on the poorer grave equipment. Finally, the burial from the kurgan 5 found in the site Osniagi, initially assorted to the class IV, seems to be a better fit for the cluster II on the account of its size (large area of the grave construction with a relatively small depth). Comparing to the results of the correspondence analysis of the female graves, the groups visible on the plot prepared for the male series seem more ambiguous. As we can see on the graph, some of neighbouring classes of graves tend to blend together. To start with, grave complexes of the cluster IV occur in two smaller associations located on the both sides of the assemblages belonging to the classes III, V, and VI. In addition, few graves of the class IV could be found among the group of the cluster III inventories. Comparative analysis shows that the most important differences between the complexes of the classes III and IV are linked to the metric characteristics and type of grave constructions, while the similarities include size of kurgan mounds and sets of grave goods. It seems that the observed intertwining of class V and VI graves may have been an effect of their corresponding dimensions and construction elements despite quite divergent contents of

1. Including a transitional class II/III.

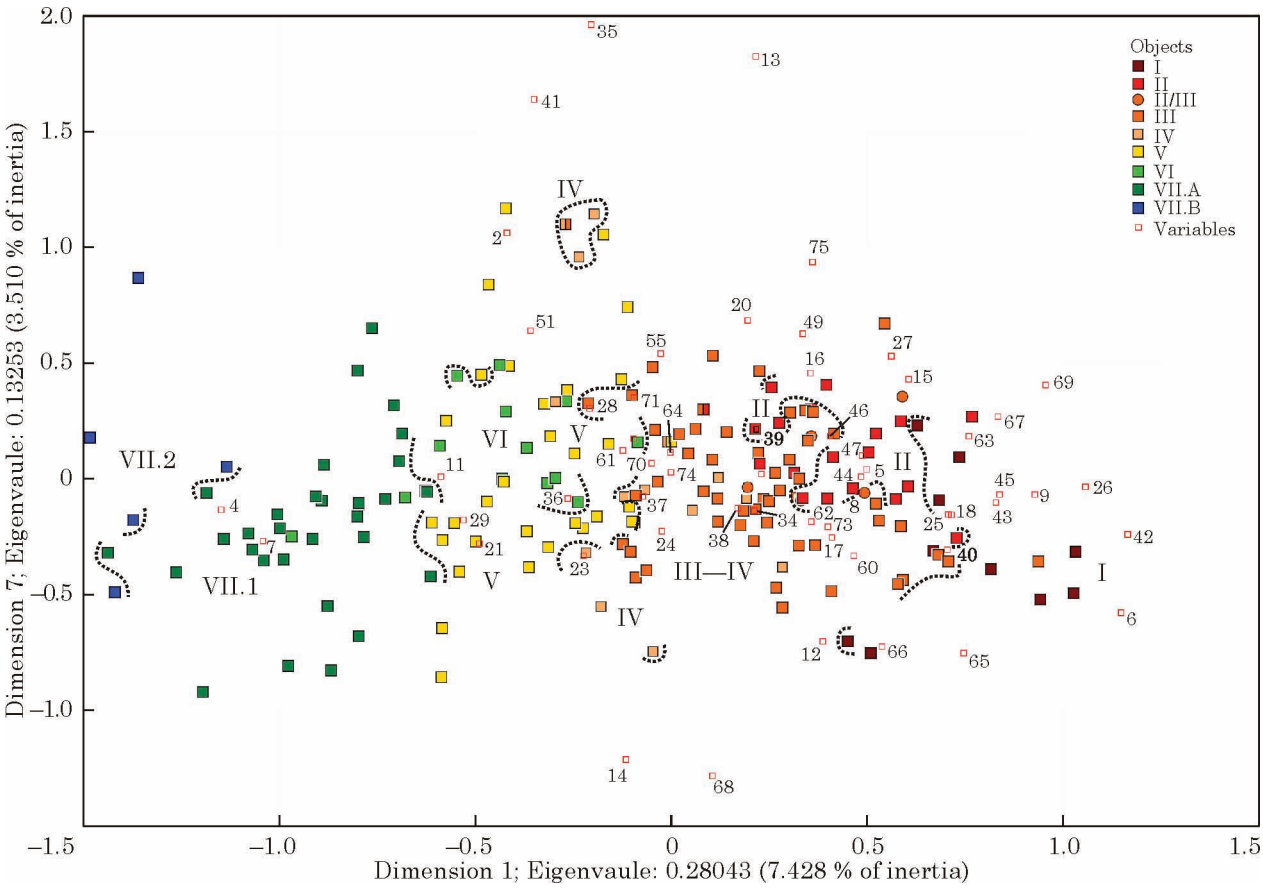

Fig. 4. Diagram presenting the results of correspondence analysis for the graves with male burial places. Paerticular classes are marked with colours, digits in bold — numbering of the grave classes (marked in dashed line) separated in the course of correspondence analysis

grave inventories. On the other hand, dislocation of some grave complexes from the groups of other assemblages belonging to their class is likely to be caused by grave robbing or presence of individual features very typical for other clusters. Additionally, the results of the correspondence analysis inspired the division of the class VII graves into two smaller groups (classes VII.1 and VII.2), based on the characteristics of the inventories. On the plot, graves belonging to the both new classes are located on the outskirts of the remaining complexes, class VII.2 on the outside of the class VII.1. Unlike the graves assigned to the latter category, individuals interred in graves of the class VII.2 often were not equipped with any grave goods, or have only a very poor inventories without weapons or armour.

The results of the correspondence analysis confirm that the previously obtained classes of graves create a hierarchical structure. One of the factors in favour of this hypothesis is the close to parabolic distribution of points symbolizing the analysed graves and elements of the burial rite along the two main axes the plots. Such arrangements of the variables might reflect the changing amount of effort devoted to grave construction, as well as quality and the quantity of grave goods. In the case of the male graves, on the right site of the plot there are complexes belonging to classes I and II (as well as some class III graves). These complexes could be characterized by the presence of grave construction and kurgan mounds requiring the highest energy expenditure (factors 6 and 9), and the richest grave equipment. An important role in the sets of the grave goods of this group of burials have prestige and high-status items, including the attributes of a high social position of the deceased (features 42, 43, 65—69). Accompanying horse burials are not uncommon (feature 26). On the opposite, left side of the graph, we could find graves involving the lowest effort to build and with no or very few grave goods — complexes of classes VII.1 and VII.2 [1]. Between the two large groups of grave complexes described above, there are graves belonging to classes III—VI, which can be characterized as containing «average» sets of grave goods and requiring «average» amount of effort to construct. What is more, grave complexes of classes III and IV, situated in hierarchy just below the graves of

1. This observations could be confirmed by the fact that the complexes of class VII.1—2 are located on the same part of the graph that such features as mounds of a diameter up to 24 m, height up to 1.5 m, and volume up to 100 m3 (factor 4) and grave construction of an area up to 9 m2 (factor 7).

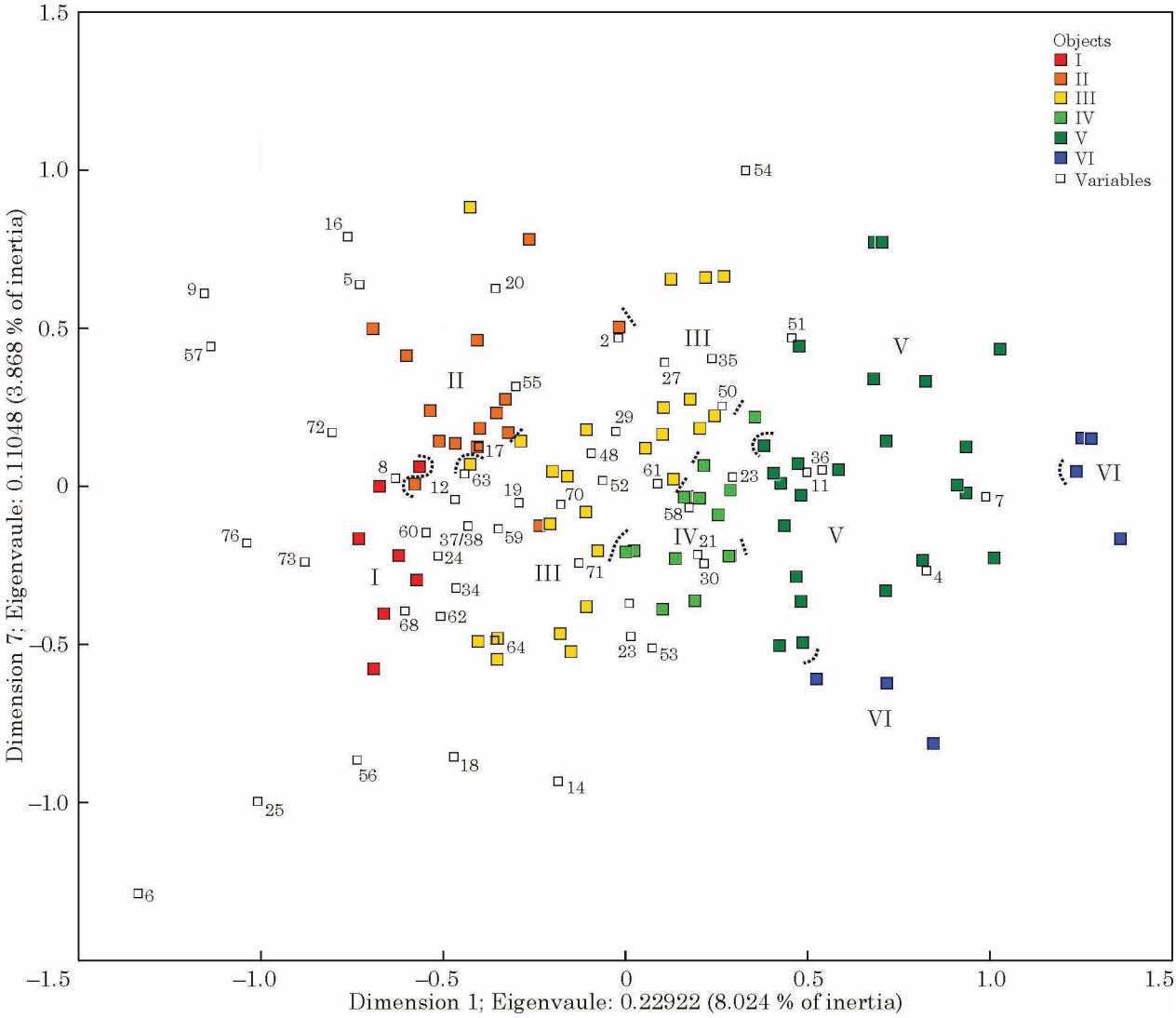

Fig. 5. Diagram presenting the results of correspondence analysis for the graves with female burial places. The list of marks — comp. fig. 4

classes I—II, typically are located on the right side of the y axis of the plot, while complexes belonging to classes V and VI, occupying slightly lower place in the reconstructed social structure, form a cluster on the left side of the same axis. Thus, we could conclude that the decreasing sequence of the energy expenditure devoted to grave construction and the richness and prestige of grave goods takes place from the right to the left side of the parabola visible on the plot.

Very similar are the results of the correspondence analysis of grave complexes and selected elements of mortuary practices of the female series. In this case, the richest and the most elaborate grave constructions of the classes I and II are located on the left side of the y axis of the plot, while the poorest and smallest graves representing classes V—VI form a cluster on the right side of the same axis. Hence, we could note that the distribution of the female graves is a mirror image of the graph prepared for the male series. Interestingly, the female graves belonging to the two above-mentioned main groups closely resemble the characteristics of the respective classes of male graves (class I—II — factors no. 6—9, 68, and 76; class V—VI — factors 4 and 7). Between the two outermost clusters of graves there are «average» complexes belonging to the classes III—IV. In a similar fashion as the male graves, the y axis of the plot serves as the demarcation line dividing the classes. On the left side of the axis located are graves of class III leaning towards the group of high-class graves, while on the right there are class IV graves, occupying a low position in hierarchy. The final version of the classification of male and female graves from the forest-steppe zone of the left-bank Dnieperland dated to the Classical Scythian period (2nd half of the 6th—4th/3rd century BC), including the observations derived from the correspondence analysis, was described in the table 1 (male graves) and 2 (female graves). The social interpretation of the obtained classes of grave complexes, that is an attempt to identify the social attribution of the deceased interred in complexes belonging to different classes, will be published in the next issue of the «Археологія і давня історія України».

APPENDIX 1

CLASSES OF GRAVES WITH MALE BURIALS [1]

Class I (10), **cluster 4.C**, individual complexes of **3.F** (BolG_11) and 6.C (Pes_18). ***Grave mounds***. The largest kurgans, of the height >3.5 m (compl. from the Vorskla river basin — smaller height), average height: 6.7 m, volume: 1982.2 m^3; about 40 % compl. with ditches and / or dykes, ind. wooden structures within the mound. ***Grave constructions***. Grave pits with additional structural elements, including tombs, also with dromoses, of the area of 10—50 m^2 (average: 21.4 m^2; average total area of grave construction: 22.2 m^2), depth ≥1.5 m (average: 2.1 m), and average volume 45.9 m^3. ***Grave goods***. The richest and the most diverse inventories: (5—20 / average 10.4 / NAT pts. and the average «splendour coefficient» = 96 pts.); full sets of offensive weapons with protective equipment (including imported weapons), elements of horse harness, handmade and / or imported vessels (including metal vessels), bronze cauldrons, less often ceremonial armour (elements of equipment of a warrior), golden jewellery (including torques) and golden appliques of clothing. ***Comments***. One compl. with accompanying human burial.

Class II (17), **cluster 3.D—E, 4.A**, individual complexes of **6.C** (StMer3_11). ***Grave mounds***. Kurgans of the height 1—4.3 m (average: 2.1 m) and volume 150—750 m^3 (average: 453.3 m^3); individual complexes with ditches and / or dykes, as well as wooden structures within the mound. ***Grave constructions***. Simple grave pits (3.E) and grave pits with additional structural elements, including tombs with dromoses (clusters 4.A and 3.D), of the area of 10—30 m^2 (average: 16.5 m^2; average total area of grave construction 18.2 m^2), depth ≥0.8 m (average: 1.7 m), and average volume 26.1 m^3. ***Grave goods***. Rich and diverse inventories: (6—16 / average 10.5 / NAT pts. and the average «splendour coefficient» = 92.1 pts.); full sets of offensive weapons with elements of protective equipment (including ind. greaves) (except cluster 4.A), elements of horse harness, sacrificial foods, handmade and / or imported vessels (including metal vessels), ceremonial armour (elements of equipment of a warrior), golden appliques of clothing, less often ind. ornaments (including golden items) and ind. bronze cauldrons and wooden vessels with golden appliques. ***Comments***. 27.8 % compl. with accompanying human and / or horse burials (typically cluster 4.A).

Class II/III (5), **cluster 3.F**. ***Grave mounds***. Kurgans of the height 1.4—3.1 m (average: 2.35 m) and volume 285—1750 m^3 (average: 1081.9 m^3); ditches and / or dykes (20 % of compl.), wooden structures within the mound (60 % of compl.). ***Grave constructions***. Grave pits with additional structural elements, including tombs, of the area of 10—30 m^2 (average: 23.8 m^2), depth ≥1.2 m (average: 2.6 m), and average volume 67 m^3. ***Grave goods***. Heavily robbed inventories: (3—7 NAT pts. and the average «splendour coefficient» = 40.1), equipped mainly with sets of offensive weapons with armour and handmade and / or imported vessels (mainly Greek amphoras), sacrificial foods, ind. inventories with beads and golden appliques of clothing. ***Comments***. One compl. with accompanying human burial.

Class III (47+8), **cluster 3.B, 4.B, 6.A—D, F**, individual complexes of **3.D** (Vasil_1), **3.F** (Pes_6), **5 6.E** (StMer4_1 and 4, 3_12; Vesel 5 and 6), and **3.C** (Per_18). ***Grave mounds***. Kurgans of the height 0.5—4-5 m (average: 1.5 m) and volume 40—850 m^3 (average: 250.7 m^3); ditches and / or dykes and wooden structures within the mound (about 8.2 % compl. — clusters 3.B and 6.B). ***Grave constructions***. Various grave construction, mainly tombs (including tombs with dromoses), of the area of 7—18 m^2 (average: 11.4 m^2; average total area of grave construction 11.9 m^2), depth 0.7—3.5 m (average: 1.9 m), and average volume 20.1 m^3. ***Grave goods***. Arrows, pole and / or cutting and blunt weapons, with elements of protective equipment (mainly clusters 6.A—B and D), tools, handmade and / or imported vessels (mainly Greek amphoras), sacrificial foods, less often golden appliques of clothing; ind. inventories with prestige items — golden jewellery (including torques), ceremonial weapons, metal vessels (imported vessels and cauldrons), imported bronze greaves; NAT — 3—12 pts. (average: 6.6 pts.); average «splendour coefficient» = 55.6. ***Comments***. 14.3 % compl. with accompanying human (8.2 %) and / or horse burials (8.2 %).

Class IV (13), **cluster 3.A, 5.B**, individual complexes of **1.C** (Bas_499), **3.C** (Brov_504), and **6.B** (Star_16). ***Grave mounds***. Kurgans as in the class III + graves dug into the existing kurgans, individual complexes with ditches and / or dykes. ***Grave constructions***. Various grave construction, mainly catacombs and pits with additional structural elements, the dimensions as in the classes V—VI; average area / average total area of grave construction: 5.6/7 m^2, depth 2 m. ***Grave goods***. Arrows, pole and / or cutting and blunt weapons, with elements of protective equipment (cluster 3. A — combat belts, 5.B — armour), handmade and / or imported vessels, sacrificial foods, less often elements of horse harness, ind. inventories with prestige items — golden appliques of clothing, ceremonial weapons, metal vessels (imported vessels and cauldrons), NAT — 6—11 pts. (min. 3; average:7.1 pts.); average «splendour coefficient» = 60.3. ***Comments***. 20 % compl. with accompanying human burials.

Class V (18+13), **cluster 3.C, 5.A** and **C**, individual complexes of **2.A** (Pes_1), **7 1.B** (Czer_16; Olef_19; StMer3_7; Per_1/2000, 3/2001, 1 and 4/2002) and **5 6.E**. ***Grave mounds***. Kurgans of the height 0.6—2.1 m (average: 0.9 m; cluster 6.E — also higher; cluster 1.B — smaller, about 0.4—0.8 m) and volume up to 600 m^3 (average: 117.4—132.2 m^3); individual complexes with ditches and / or dykes and wooden structures within the mound. ***Grave constructions***. Various grave construction, mainly pits and catacombs (cluster 3.C — mainly tombs), of the dimensions close to average, total area of grave construction: 5—12 m^2 (sometimes smaller or bigger; average: 6.9—7.2 m^2), depth: 0.5—2.3 m (grave pits) or 2.3—4.5 (catacombs), average volume of grave pits: 8.8—9.9 m^3. ***Grave goods***. Arrows + pole weapons (clusters 5.A, 5.C and 6.E) / cutting weapons (cluster 3. C), handmade and / or imported vessels (mainly Greek amphoras), tools, sacrificial foods, 1—2 categories of ornaments; 3.C, 5.A and 5.C — golden jewellery; 3.C and 6.E — elements of horse harness; ind. inventories with combat belts and other prestige items — golden torques, metal vessels (imported vessels and cauldrons) (only cluster 5.C), NAT — 3—12 pts. (average: 5.3—6.5 pts.); average «splendour coefficient» = 43.2—

1. Classes of graves with male burials from the forest-steppe zone of the left-bank Dnieperland, dated between the 2nd half of the 6th and 4th/3rd century BC — the summary of the results of the cluster analysis and the correspondence analysis.

53.7. ***Comments***. individual complexes with accompanying human burials.

Class VI (13), **cluster 1.C**, individual complexes of **1.A** (Olef_13) and **2.B** (Bas_497). ***Grave mounds***. Kurgans of the height 0.4—2 m (average: 0.8 m) and volume up to 130 m^3 (average: 60.6 m^3). ***Grave constructions***. Simple grave pits and simple tombs, of average dimensions or slightly smaller, area 2—9 m^2 (average: 6.1 m^2), depth 0.8—1.8 m (average: 1.4 m). ***Grave goods***. Arrows and / or spear, with elements of horse harness, handmade vessels and ind. ornaments; less often tools, cutting weapons, elements of protective equipment (combat belts), Greek amphoras; NAT — 3—9 pts. (average: 5.5 pts.); average «splendour coefficient» = 47.1.

Class VII.1 (37), **cluster 1.A-B, 2.A-B**. ***Grave mounds***. Average or small kurgans of the height up to 1.8 m (average: 0.7 m) and volume up to 115 (average: 33 m^3). ***Grave constructions***. Simple grave pits, sometimes simple tombs and catacombs, of the dimensions in the lower range of average values or smaller, area up to 8 m^2 (average: 4.3 m^2), depth up to 1.8 m (max.: 2.15 m, average: 1.2 m); average volume of grave pits: 5 m^3. ***Grave goods***. Arrows and / or pole weapons, tools (mainly knives and ferrules), ind. ornaments, handmade vessels (clusters 1.A—B), sacrificial foods (mainly cluster 2.A), ind. inventories with cutting weapons, combat belts and Greek amphoras; NAT — 1—5 pts. (average: 2.7); average «splendour coefficient» = 20.6.

Class VII.2 (9), **cluster 1.A** (Grisz_1/2 and 3; MalR_2/2; MTrost_3; Per_1/2006 and 3/2000). ***Grave mounds***. Very small kurgans of the height up to 0.7 m; ind. accompanying burials (MalR_2/2). ***Grave constructions***. Simple grave pits of the total area up to 7.5 m^2 (average: 4.8 m^2), depth up to 1.25 m (average: 0.9 m), and average volume: 4.5 m^3. ***Grave goods***. Handmade vessels, ind. Knives / beads; about 50 % inventories with no grave goods.

APPENDIX 2

CLASSES OF GRAVES WITH FEMALE BURIALS [1]

Class I (7), cluster 3.C, 4.A, individual complexes of **4.B** (Pes_8/1 and 18) and **6.E** (Aks_1886). ***Grave mounds***. The largest kurgans, of the height <2.5 m (compl. from the Vorskla river basin — up to 3 m, Donets and Sula river basin — higher) (average: 3.7 m); average volume 1059 m^3; ditches and / or dykes (71.4 % of compl.) and wooden structures within the mound (14.3 % of compl.). ***Grave constructions***. Grave pits with additional structural elements, including tombs with dromoses, of the area of 10—33 m^2 (average: 15.8 m^2; average total area of grave construction: 17.3 m^2), depth ≥1.5 m (average: 1.9 m), and average volume 34.3 m^3. ***Grave goods***. The richest and the most diverse inventories: (7—16 / average: 10.4 / NAT pts. and the average «splendour coefficient» = 98.9 pts.), jewellery (including golden items) — sets of beads + other categories of personal ornaments), mirrors, golden appliques of clothing, handmade and / or imported vessels (including bronze vessels), sacrificial foods, tools (mainly spindle whorls), some inventories with stone plates/platters; in Kupl_8/1 bronze cauldron, golden applique of whip head (?), arrows and pole weapons. ***Comments***. One compl. with accompanying human burial; in double and collective graves with male burials of classes I and II.

Class II (15), **cluster 3.B, 4.B, D, 6.C, 6.E**, individual complexes of **5.A** (Osn_5). ***Grave mounds***. Kurgans of the height 0.8—4.2 m (average: 1.5 m) and volume 170—670 m^3 (average: 308.9 m^3); individual complexes with wooden structures within the mound. ***Grave constructions***. Tombs (including tombs with dromoses — cluster 3.B), ind. grave pits additional structural elements and catacombs, of total area of grave construction 8—27 m^2 (average: 14.2 m^2), depth ≥0.8 m (average: 1.8 m), and average volume 24.4 m^3. ***Grave goods***. Rich and diverse inventories: (6—14 / average: 7.7 / NAT pts. and the average «splendour coefficient» = 68.8 pkt.); jewellery (including golden items), beads + metal bracelets / rings and / or earrings, less often pins, mirrors, golden appliques of clothing, handmade and / or imported vessels, sacrificial foods, tools (mainly knives), ind. inventories with elements of horse harness and wooden vessels with golden appliques. ***Comments***. 33.3 % compl. with accompanying human burials; in double and collective graves with male burials of classes II (female burials of cluster 3.B and ind. 5.A and III.

Class III (25), **cluster 3.A, 4.C, 5.A—B, 6.A**, individual complexes of **4.B** (Kupl_13/1), **6.A** (Bas_A), **C** (Mir_3), **D** (StMer_9/1) and **E** (Star_15). ***Grave mounds***. Kurgans of the height 0.3—3 m (average: 0.9 m) and volume 10—700 m^3 (average: 163.3 m^3); 12 % of compl. with ditches and / or dykes. ***Grave constructions***. Various grave construction, mainly tombs (including individual complexes with dromoses), of total area of grave construction 5—16.5 m^2 (Bas_A — area 3 m^2; average total area of grave construction: 9.8 m^2), depth 0.5—3.5 m (average: 1.6 m), and average volume 15.7 m^3. ***Grave goods***. Ind. beads (cluster 5.A) or sets of beads (including golden items; except clusters 4. C and 5.B) + metal bracelets / rings (clusters 5.A and 6.A) / pins (clusters 3.A and 4.C), less often earrings, handmade and / or imported vessels, sacrificial foods, tools + mirrors (cluster 3.A) and / or golden appliques of clothing (clusters 3.A, 4.C and 6.A); ind. inventories with stone plates / platters; about 23.1 % inventories with arrows; NAT — 3—14 pts. (average: 6.8 pts.); average «splendour coefficient» = 58.2. ***Comments***. Individual complexes with accompanying human burials; in double and collective graves with male burials of classes III and V.

Class IV (14), **cluster 2.A, 6.B, D**, individual complexes of **5.B** (Czer_16) and **6.A** (Koto_3). ***Grave mounds***. Average kurgans of the height 0.3—1 (average: 0.6) and volume up to 95 m^3 (average: 41.9 m^3). ***Grave constructions***. Grave pits (clusters 6.B i D), simple tombs (cluster 2.A and Czer_16), and ind. catacombs, of the dimensions close to average, area 3—11 m^2 (average: 6.1 m^2; average total area of grave construction: 6.5 m^2), depth 0.4—2.1 m (average:1.2 m), and average volume 8 m^3. ***Grave goods***. Ind. beads (cluster 2.A) or sets of beads (including golden items), jewellery (cluster 6.B), mirrors, handmade and / or imported vessels, sacrificial foods, tools (mainly knives), less often golden appliques of clothing; in Pod_3/2 set of offensive weapons and combat belt; NAT — 4—11 pts. (Czer_16 — only 1 pkt.; average: 5.4 pkt.); average «splendour coefficient» = 46.6. ***Comments***. 14.3 %

1. Classes of graves with female burials from the forest-steppe zone of the left-bank Dnieperland, dated between the 2nd half of the 6th and 4th/3rd century BC — the summary of the results of the cluster analysis and the correspondence analysis.

compl. with accompanying human burials (cluster 6. B); in double and collective graves with male burials of classes V and VII.A.

Class V (20 + 5), **cluster 1.B, 2.B**, individual complexes of **1.A** (Grisz_47/2) and **2.A** (Per_4/2000) + **5 1.C** (BolG_2; Per_1/2006; Pes_21 and 24; StMer3_9/2). ***Grave mounds***. Average kurgans of the height 0.3—0.9 (average: 0.6) and volume up to 95 m^3 (average: 40.6 m^3); individual complexes with ditches. ***Grave constructions***. Grave pits, simple tombs, and ind. catacombs, of the dimensions in the lower range of average values or smaller, area: 1—8 m^2 (average: 4.8 m^2), depth: 0.6—1.8 m (grave pits) or 2.5—3 m (catacombs) (average: 1.3 m); average volume of grave pits 5.5 m^3. ***Grave goods***. Knives and / or spindle whorls, handmade vessels, 1—3 categories of jewellery, mainly ind. beads or sets of beads; less often pins, earrings, metal bracelets; ind. inventories with items typical for higher classes — golden appliques of clothing, small golden or silver ornaments, mirrors, sacrificial foods; about 16.7 % inventories with arrows; NAT — 2—6 pts. (average: 3.5 pts.); average «splendour coefficient» = 29.8. ***Comments***. About 20 % compl. with accompanying human burials; in double and collective graves with male burials of classes V—VII.A (ind. VII.B).

Class VI (7), **cluster 1.A** and **1.C**. ***Grave mounds***. Small kurgans of the height up to 0.8 m; ind. flat grave (Dud); compl. of class 1.A with ditches. ***Grave constructions***. Simple grave pits of the total area up to 5 m^2 (average: 2.1 m^2), depth up to 1.1 m (average: 0.9 m), and average volume 3.4 m^3. ***Grave goods***. About 42.9 % inventories with no grave goods; remaining inventories with 1—2 items, mainly ind. ornaments, handmade vessels, arrows (28.6 %), and knives. ***Comments***. Double graves and kurgans with ind. male and female graves with male burials of class VII.A.

ЛІТЕРАТУРА

Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.

Бойко, Ю. М. 2017. *Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби*. Котельва; Київ: ЦП НАН України і УТОПіК; ІКЗ «Більськ».

Болтрик, Ю. В. 2004. Социальная структура Скифии IV в. до Р. Х., отраженная в погребальных памятниках. В: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci: Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Kraków: Księgarnia Akademicka, c. 85-91.

Буйнов, Ю. В., Гречко, Д. С. 2015. Погребения женщин в курганах скифского времени северскодонецкой Лесостепи: палеосоциологический анализ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 1145: Серія: Історія, 50, с. 190-199.

Буйнов, Ю. В., Окатенко, В. Н. 2013. К вопросу о социальной структуре населения северскодонецкой Лесостепи V—IV вв. до н. е. *Древности*, 12, с. 123-136.

Бунятян, Е. П. 1985. *Методика социальных реконструкций в археологии (на материалах скифских могильников IV—III вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Васютин, С. А., Крадин, Н. Н., Тишкин, А. А. 2005. Реконструкции социальной структуры ранних кочевников в археологии. В: Крадин, Н. Н., Тишкин, А. А., Харинский, А. В. (ред.). *Социальная структура ранних кочевников Евразии*. Иркутск: ИрГТУ, с. 16-64.

Гречко, Д. С., Шелехань, А. В. 2012. *Гришковский могильник скифов на Харьковщине*. Киев: ИА НАН Украины.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э*. Киев: Наукова думка.

Ромашко, В. А., Скорый, С. А. 2009. *Близнец 2: Скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье*. Дніпропетровськ: Пороги.

Шульженко, М. А. 1987. К вопросу о социальной интерпретации погребального обряда раннескифских курганов Посулья. В: Матющенко, В. И. (ред.). *Исторические чтения памяти Михаила Петровича Грязнова*. Омск: ОмГУ, с. 143-145.

Baxter, M. J. 2015. *Notes on Quantitative Archaeology*. https://nottinghamtrent.academia.edu/MikeBaxter (the access of day 10 February 2016).

Brémond, A., Couet, J. F., Davie, A. 2006. *Kompendium wiedzy o socjologii*. Warszawa: PWN.

Brown, J. 1995. On Mortuary Analysis — with Special Reference to the Saxe-Binford Research Program. In: Beck, L. A. (ed.). *Regional Approaches to Mortuary Analysis*. New York: Plenum Press, p. 3-26.

Burghardt, M. 2016. Wyznaczniki płci w grobach ludności grup leśnostepowych kultury scytyjskiej. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 37, p. 163-206.

Burghardt, M. 2017a. Social stratification of the population of the forest-steppe area of the Dnieperland in the Early Scythian period (VII — first half of VI cent. BC). *Sprawozdania archeologiczne*, 69, p. 133-183.

Burghardt, M. 2017b. Stratyfikacja społeczna ludności prawobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza okresu Scytii klasycznej (2 poł VI—IV/III w. p. n. e.). *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 38, p. 111-154.

Ciesielska, A. 2002. *Elementy teorii społecznej w archeologii. Koncepcje grup, instytucji i struktur społecznych*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.

Dwight, W. R. 1989. Statistical Methods and Reasoning in Archaeological Research: A Review of Praxis and Promise. *Journal of Quantitative Anthropology*, 1, p. 5-78.

Gryzińska-Sawicka, N. 2014. Obraz struktury społecznej ludności kultury wielbarskiej w świetle źródeł archeologicznych i danych antropologicznych. In: Dzieduszycki, W., Wrzesiński, J. (eds.). Królowie i biskupi, rycerze i chłopi — identyfikacja zmarłych. *Funeralia Lednickie*, 16, p. 51-61.

Härke, H. 1997. The nature of burial data. In: Jensen, C. K., Nielsen, K. H. (eds.). *Burial and society: the chronological and social analysis of archaeological burial data*. Aarhus: University Press, p. 19-27.

Härke, H. 2000. Social Analysis of Mortuary Evidence in German Protohistoric Archaeology. *Journal of anthropological archaeology*, 19, p. 369-384.

Hedeager, L. 1978. Process towards state formation in Early Iron Age Denmark. In: Kristiansen, K., Paludan-Muller, C. (eds.). *New Directions in Scandinavian Archaeology*. Copenhagen: National Museum of Denmark, p. 217-223.

Hodson, F. R. 1977. Quantifying Hallstatt: some initial results. *American Antiquity*, 42, p. 406-410.

Peebles, Ch. S., Kus, S. M. 1977. Some Archaeological Correlates of Ranked Societies. *American Antiquity*, 42, 3, p. 421-448.

Renfrew, C., Bahn, P. 2002. *Archeologia. Teorie, metody, praktyka.* Warszawa: Prószyński i S-ka.

Rolle, R. 1979. *Totenkult der Skythen. Das Steppengebeit*. Berlin; New York: Der Gruyter.

Rowińska, A., Sudnik-Wójcikowska, B., Moysiyenko, I. I. 2010. Kurhany — dziedzictwo kulturowe w krajobrazie antropogenicznym strefy stepów i lasostepu — oczami archeologia i botanika. *Wiadomości botaniczne*, 54, 3/4, p. 7-20.

Sudnik-Wójcikowska, B., Moysiyenko, I. I. 2012, *Kurhany na «Dzikich Polach» — dziedzictwo kultury i ostoja ukraińskiego stepu*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Tainter, J. 1975. Social inference and mortuary practices: an experiment in numerical classification. *World archaeology*, 7, p. 1-15.

Tainter, J. 1978. Mortuary practices and the study of prehistoric social systems. *Advances in archaeological method and theory*, 1, p. 105-141.

Testart, A. 2004. *La Servitude volontaire*. 1: Les morts d'accompagnement. Paris: Errance.

The History… 1910. *The History of Herodotus*. Translated into English by G. Rawlinson. London: J. M. Dent & Sons; New York: E. P. Dutton & Co.

Zimmermann, A. 1997. Zur Anwendung der Korrespondenzanalyse in der Archaologia. *Internationale Archaologie*, 23, p. 9-15.

REFERENCES

Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.

Boiko, Yu. M. 2017. *Sotsialnyi sklad naselennia baseinu r. Vorskly za skifskoi doby*. Kotelva; Kyiv: TsP NAN Ukrainy i UTOPiK; IKZ «Bilsk».

Boltrik, Iu. V. 2004. Sotsialnaia struktura Skifii IV v. do R. Kh., otrazhennaia v pogrebalnykh pamiatnikakh. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci: Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 85-91.

Buinov, Iu. V., Grechko, D. S. 2015. Pogrebeniia zhenshchin v kurganakh skifskogo vremeni severskodonetskoi Lesostepi: paleosotsiologicheskii analiz. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 1145: Seriia: Istoriia, 50, s. 190-199.

Buinov, Iu. V., Okatenko, V. N. 2013. K voprosu o sotsialnoi strukture naseleniia severskodonetskoi Lesostepi V—IV vv. do n. e. *Drevnosti*, 12, s. 123-136.

Buniatian, E. P. 1985. *Metodika sotsialnykh rekonstruktsii v arkheologii (na materialakh skifskikh mogilnikov IV—III vv. do n. e.)*. Kiev: Naukova dumka.

Vasiutin, S. A., Kradin, N. N., Tishkin, A. A. 2005. Rekonstruktsii sotsialnoi struktury rannikh kochevnikov v arkheologii. In: Kradin, N. N., Tishkin, A. A., Kharinskii, A. V. (eds.). *Sotsialnaia struktura rannikh kochevnikov Evrazii*. Irkutsk: IrGTU, s. 16-64.

Grechko, D. S., Shelekhan, A. V. 2012. *Grishkovskii mogilnik skifov na Kharkovshchine*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia)*. Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Romashko, V. A., Skoryi, S. A. 2009. *Bliznets 2: Skifskii aristokraticheskii kurgan v Dneprovskom pravoberezhnom Nadporozhe*. Dnipropetrovsk: Porogi.

Shulzhenko, M. A. 1987. K voprosu o sotsialnoi interpretatsii pogrebalnogo obriada ranneskifskikh kurganov Posulia. In: Matiushchenko, V. I. (ed.). *Istoricheskie chteniia pamiati Mikhaila Petrovicha Griaznova*. Omsk: OmGU, s. 143-145.

Baxter, M. J. 2015. *Notes on Quantitative Archaeology*. https://nottinghamtrent.academia.edu/MikeBaxter (the access of day 10 February 2016).

Brémond, A., Couet, J. F., Davie, A. 2006. *Kompendium wiedzy o socjologii*. Warszawa: PWN.

Brown, J. 1995. On Mortuary Analysis — with Special Reference to the Saxe-Binford Research Program. In: Beck, L. A. (ed.). *Regional Approaches to Mortuary Analysis*. New York: Plenum Press, p. 3-26.

Burghardt, M. 2016. Wyznaczniki płci w grobach ludności grup leśnostepowych kultury scytyjskiej. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 37, p. 163-206.

Burghardt, M. 2017a. Social stratification of the population of the forest-steppe area of the Dnieperland in the Early Scythian period (VII — first half of VI cent. BC). *Sprawozdania archeologiczne*, 69, p. 133-183.

Burghardt, M. 2017b. Stratyfikacja społeczna ludności prawobrzeżnego leśnostepowego Podnieprza okresu Scytii klasycznej (2 poł VI—IV/III w. p. n. e.). *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 38, p. 111-154.

Ciesielska, A. 2002. *Elementy teorii społecznej w archeologii. Koncepcje grup, instytucji i struktur społecznych*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.

Dwight, W. R. 1989. Statistical Methods and Reasoning in Archaeological Research: A Review of Praxis and Promise. *Journal of Quantitative Anthropology*, 1, p. 5-78.

Gryzińska-Sawicka, N. 2014. Obraz struktury społecznej ludności kultury wielbarskiej w świetle źródeł archeologicznych i danych antropologicznych. In: Dzieduszycki, W., Wrzesiński, J. (eds.). Królowie i biskupi, rycerze i chłopi — identyfikacja zmarłych. *Funeralia Lednickie*, 16, p. 51-61.

Härke, H. 1997. The nature of burial data. In: Jensen, C. K., Nielsen, K. H. (eds.). *Burial and society: the chronological and social analysis of archaeological burial data*. Aarhus: University Press, p. 19-27.

Härke, H. 2000. Social Analysis of Mortuary Evidence in German Protohistoric Archaeology. *Journal of anthropological archaeology*, 19, p. 369-384.

Hedeager, L. 1978. Process towards state formation in Early Iron Age Denmark. In: Kristiansen, K., Paludan-Muller, C. (eds.). *New Directions in Scandinavian Archaeology*. Copenhagen: National Museum of Denmark, p. 217-223.

Hodson, F. R. 1977. Quantifying Hallstatt: some initial results. *American Antiquity*, 42, p. 406-410.

Peebles, Ch. S., Kus, S. M. 1977. Some Archaeological Correlates of Ranked Societies. *American Antiquity*, 42, 3, p. 421-448.

Renfrew, C., Bahn, P. 2002. *Archeologia. Teorie, metody, praktyka.* Warszawa: Prószyński i S-ka.

Rolle, R. 1979. *Totenkult der Skythen. Das Steppengebeit*. Berlin; New York: Der Gruyter.

Rowińska, A., Sudnik-Wójcikowska, B., Moysiyenko, I. I. 2010. Kurhany — dziedzictwo kulturowe w krajobrazie antropogenicznym strefy stepów i lasostepu — oczami archeologia i botanika. *Wiadomości botaniczne*, 54, 3/4, p. 7-20.

Sudnik-Wójcikowska, B., Moysiyenko, I. I. 2012, *Kurhany na «Dzikich Polach» — dziedzictwo kultury i ostoja ukraińskiego stepu*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Tainter, J. 1975. Social inference and mortuary practices: an experiment in numerical classification. *World archaeology*, 7, p. 1-15.

Tainter, J. 1978. Mortuary practices and the study of prehistoric social systems. *Advances in archaeological method and theory*, 1, p. 105-141.

Testart, A. 2004. *La Servitude volontaire*. 1: Les morts d'accompagnement. Paris: Errance.

The History… 1910. *The History of Herodotus*. Translated into English by G. Rawlinson. London: J. M. Dent & Sons; New York: E. P. Dutton & Co.

Zimmermann, A. 1997. Zur Anwendung der Korrespondenzanalyse in der Archaologia. *Internationale Archaologie*, 23, p. 9-15.

M. Burghardt

SOCIAL STRATIFICATION OF FOREST-STEPPE POPULATION OF THE LEFT-BANK OF THE DNIEPERLAND DURING THE CLASSICAL SCYTHIA (the 2nd half of 6th—4th/3rd century BC)

The main goal of the article was to present a new method of analysing and interpreting the role of selected aspects of funerary rites in reconstructing the social structure of the inhabitants of the forest-steppe areas of the left-bank Dnieperland between the 2nd half of the 6th and 4th/3rd century BC. The source database for this paper consists of 247 grave complexes. In the first stage of research, an attempt was made to determine which elements of the mortuary practices could be regarded as a reliable source for social analysis. The evaluation was based on the previous publications on the matter, historic sources (*The Histories* of Herodotus), and new observations concerning funerary customs of the analysed societies. It was concluded that the most reliable indicator of the position of a deceased in a social hierarchy is the amount of effort (energy expenditure) devoted by mourners to build a grave structure and organize funeral ceremonies. The the amount of work needed to construct a funerary complex can be deduced from the size and complexity of a grave and a burial mound, as well as «richness» and diversity of grave goods. In some cases, presence, or absence, of selected mortuary practices (such as accompanying horse and human burials) could also be useful. The aim of the second stage of the analysis was to propose a new classification of the funerary complexes of the studied communities. The method of systematization was based on a theoretical framework of the processual archaeology and review of written historical sources. Grave complexes were classified using statistical methods (multivariate data analysis). The evaluations resulted in identifying various classes of graves, which can be assigned to individuals occupying a specific place in social structure. One of the most important characteristics of the obtained classification of grave complexes is its hierarchical organization — the subsequent classes could be characterized by decreasing energy expenditure devoted to constructing a grave, and increasingly «poorer» grave goods.

Keywords: funeral rites, social stratification, Forest-steppe Dnieper, Scythians.

М. Бургхардт

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ ПОДНІПРОВ'Я КЛАСИЧНОГО СКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ (друга половина VI — IV/III ст. до н. е.)

Метою цієї статті є представлення одного із можливих способів дослідження й інтерпретації значення поховального обряду для реконструкції соціальної стратифікації населення лівобережної зони Подніпров'я між другою половиною VI й IV/III ст. до н. е. З цією метою було проаналізовано 247 поховальних комплексів. Першим етапом дослідження є визначення особливостей поховального обряду, корисних для соціального аналізу. На основі існуючих пропозицій у цій сфері та їх зіставлення з письмовими джерелами (*Історія* Геродота), а також на базі вивчення поховальних звичаїв, застосованих для суспільних досліджень, встановлено, що основним ідентифікатором для визначення місця померлого в ієрархії, є оцінка робочого об'єму, призначеного для зведення поховання. Це робоче навантаження проявляється у розмірі могили й насипу, а також визначається за ступенем їхньої складності. Не менш важливим критерієм є й багатство та різноманітність поховального інвентаря і меншою мірою також наявність / відсутність певних елементів поховальних обрядів (напр., поховання залежних осіб і супроводжувальні поховання коней). Другим етапом дослідження є розробка власної системи класифікації могил цих соціальних верств. Головним вихідним пунктом цього етапу стала організація цих могил, щоб вони відображали позицію померлого у рамках соціальної стратифікації як способу ієрархізації суспільства. Процедура дослідження базується на вибраних тезах у галузі процесуальної археології та на аналізі письмових джерел. Класифікація могил розроблена на основі статистичних інструментів (багатовимірний аналіз даних). Виділено кілька класів могил людей, які займали певне місце в ієрархії. Розроблена таким чином класифікація могил має ієрархічну структуру — комплекси, згруповані у відокремлених рангах, характеризуються по відношенню до попередніх меншим об'ємом робіт для улаштування могил, а розміщений у них поховальний інвентар бідніший.

Ключові слова: поховальний обряд, соціальна стратифікація, Лісостепове Придніпров'я, скіфи.

Одержано 28.04.2021

БУРГХАРДТ Марсін, доктор філософії (Ph D), Музей у Ярославі Кам'яниця Орсетті, Ярослав, Польща.
BURGHARDT Marcin, Doctor, Museum in Jarosław Kamienica Orsettich, Jarosław, Poland.
ORCID: 0000-0002-9915-7539, e-mail: marcin.burghardt@gmail.com.

УДК 904’1(282.247.32-196.6:292.485)”-6/-2” DOI: 10.37445/adiu.2021.04.02

Д. С. Гречко

ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДИНИ VII — ПОЧАТКУ III ст. до н. е.

Стаття присвячена періодизації етнокультурної історії населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя протягом скіфського часу. Запропоновано виділення основних етапів розвитку місцевих племен, які мали свої характерні риси та були обумовлені кардинальними змінами етно-політичної ситуації на теренах Східної Європи.

Ключові слова: *Дніпровське лісостепове Лівобережжя, скіфський час, періодизація, етнокультурна історія.*

Історія населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя скіфського часу досі розглядалась в межах трьох основних періодів [1], які було окреслено на базі розробок попередників О. І. Тереножкіним та В. А. Іллінською: архаїчного або ранньоскіфського (середина VII — VI ст. до н. е.), середньоскіфського (пам’ятки V ст. до н. е.) та пізньоскіфського (IV — початку III ст. до н. е.; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 16). Це також відповідає триетапній періодизації пам’яток Дніпровського лісостепового Правобережжя (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989). Цю періодизацію з деяким уточненням датувань періодів використовують і досі (Пеляшенко 2014; Задніков 2014).

П. Я. Гавриш виділяв основні етапи етнокультурного розвитку племен Лівобережного Лісостепу скіфського часу. Перший, архаїчний період охоплює все VII ст. до н. е. Наприкінці VIII — на початку VII ст. до н. е. кіммерійці починають проникати до Лівобережного Лісостепу, у відповідь на що (на думку дослідника) і створюється Книшівське городище. Нова культура скіфського часу формувалась на базі спадку культур доби пізньої бронзи під впливом переселенців з Правобережжя, які заселили Середню Ворсклу. Осілі племена регіону співвідносились дослідником з будинами Геродота (Гавриш 2000, с. 155—156). Другий, ранній етап, починається наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е., коли до регіону проникають іраномовні гелони з Північного Кавказу, які тимчасово підкорюють місцеве будинське населення. Створюється єдиний політичний організм, що супроводжується тісними контактами між кочовиками та землеробами при поступовому відмиранні номадизму. Саме гелони лишили Броварківський некрополь. Саме в цей час збільшується кількість поселень і будується місто Гелон (Більське городище; Гавриш 2000, с. 160). Період завершується наприкінці VI — на початку V ст. до н. е., коли, на думку, дослідника у Лісостепу палають пожежі, які П. Я. Гавриш не міг пояснити та не пов’язував їх з персами.

Середній етап (початок V — середина IV ст. до н. е.) характеризувався розквітом племен та завершенням формування будино—гелонської спільноти. Гелони та будини мали, на думку П. Я. Гавриша, тісні, союзницькі відносини зі степовими скіфами. Саме військова могутність лісостепових племен дозволили зберегти їм незалежність. П. Я. Гавриш бачить сліди нападу степовиків, учасників скіфо-македонського конфлікту, на Книшівське городище біля 350—330 рр. до н. е. З цього часу починається четвертий, пізній етап, який характеризувався повною залежністю від степовиків та кризою у всіх сферах життя місцевого населення. Фінал

1. І. І. Ляпушкін розділяв пам’ятки Дніпро-Донецького Лісостепу на культуру зольників VII—VI ст. до н. е. (ранній етап) та IV—III ст. до н. е. (пізній етап) (Ляпушкин 1961, с. 19).

© Д. С. ГРЕЧКО, 2021

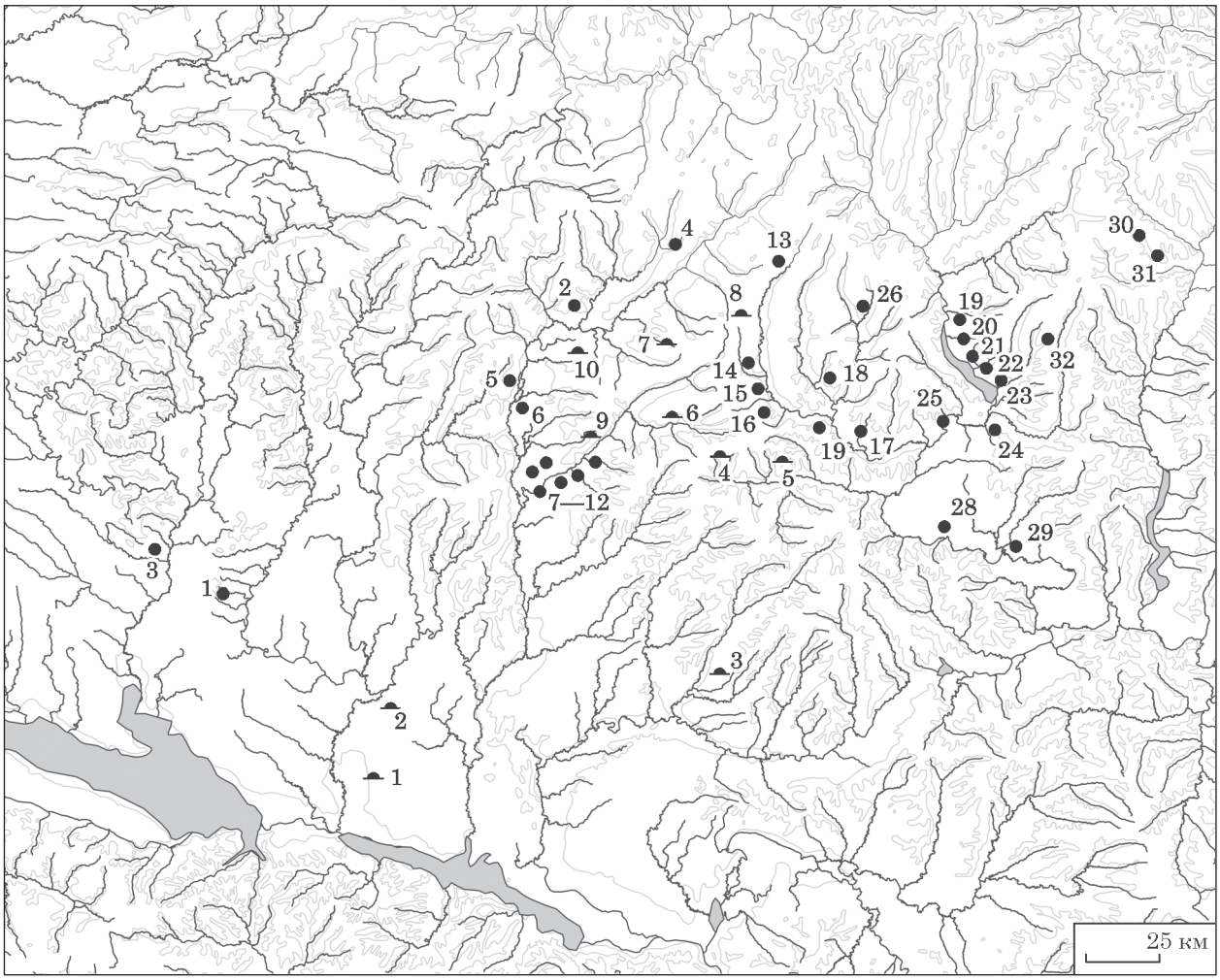

Рис. 1. Поселення та поховання передскіфського часу; **кургани**: 1 — Бутенки; 2 — Шевченкове (Решетилівський р-н Полтавської обл.); 3 — Князєва (Лозівський р-н); 4 — Люботин (к. 1 (1999). 5 — Верхня Гієвка (біля Люботина); 6 — Бідило (водосховище в Краснокутському р-ні); 7 — Куп'еваха (к. 15); 8 — Корбіни Івани (к. 3, Харківська обл., Богодухівський р-н); 9 — Любовка (к. 2, Краснокутський р-н); 10 — Кириківка (Сумська обл., к. 10); **поселення фіналу бондарихинської культури**: 1 — Хорол; 2 — Ницаха; 3 — Засулля (біля м. Лубни); 4 — Баранівка (р. Ворскла, Білгородська обл., РФ); 5 — Буймерівка; 6 — Хухра; 7 — Мала Рублівка; 8 — Зубівка; 9 — Лугове; 10 — Роженко; 11 — уроч. Березовий гай; 12 — хут. Петровського (№ 7—12 по р. Мерла); 13 — с. Уди; 14 — Вікнено; 15 — Рідний Край 1, 3; 16 — Феськи; 17 — Хмарівка (Шмаровка) (№ 13—17 по р. Уди); 18 — м. Харків (Журавлівка 2); 19 — с. Пісаревка (уроч. Шоповка); 20 — Марінчіно; 21 — Новодоновка 2; 22 — Хотомля; 23 — Мартова (№ 19—23 — лівий берег Печенізького водосховища); 24 — Базаліївка; 25 — Киціївка; 26 — Травянское 1 (вище Липців на р. Харків); 27 — Безлюдівка (уроч. Ващенков Бор, лівий берег р. Уди); 28 — Червоний Шлях 1 (поруч з Сіверським городищем); 29 — уроч. Велика Тополяха, с. Черкаська Бишкин; 30 — с. Уразово (правий берег Оскола, поруч з Валуйками); 31 — Шелаєва (біля Уразово); 32 — с. Червона Хвиля (городище Веселе 1). За даними Ю. В. Буйнова, основа за Ромашко 2013

історії місцевих племен скіфського часу співпадає із занепадом північнопричорноморської Скіфії на початку III ст. до н. е. Частина місцевих племен могла брати участь у формуванні зарубинецької культури, а частина будинів могла рушити разом зі скіфами до Подунав'я (Гавриш 2000, с. 155—167).

На сьогодні немає єдиного підходу дослідників до періодизації Європейської Скіфії. Різні варіанти періодизації історії населення півдня Східної Європи скіфської доби проаналізував А. Ю. Алексєєв (Алексеев 2003, с. 15—37). У роботі запропонована власна періодизація історії населення регіону, яка базується на уточненні досліджень попередників, які заклали фундамент для вирішення цієї проблеми, та на аналізі нових матеріалів.

Населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя на початку доби раннього заліза. Початок доби раннього заліза співпав із масштабними міграціями значних груп населення та змінами у господарській діяльності (Шрамко И. Б., Буйнов 2012), які кардинально змінили систему розселення племен не тільки у Степу, а й в Лісостепу.

Основний ареал пізньобондарихінських пам'яток (IX — середина VIII ст. до н. е.) обмежувався переважно басейнами річок Сіверський Дінець та Ворскла (рис. 1). В нещодавній роботі Ю. В. Буйнов слушно зауважив,

що в цей час ми маємо справу із синкретичним явищем, бондарихінсько-чорноліською культурою, яка утворилась внаслідок переселення груп чорноліського населення до ареалу бондарихінської культури (Буйнов 2018, с. 21).

Пізньозрубне і бондарихінське населення наприкінці IX — VIII ст. до н. е. покидає Дніпровське лісостепове Лівобережжя, імовірно, під впливом кліматичних змін (Буйнов 2003, с. 11; Махортых 2005, с. 311—312). Ю. В. Буйнов припускає участь носіїв бондарихінської та лебедівської культур у формуванні юхнівської культури. Бондарихінський компонент дослідник чіткіше бачить у сейминському варіанті, а лебедівський — у Подесенні. На сьогодні роль лебедівського субстрату у формуванні юхнівської культури потребує подальшого вивчення на сучасному рівні знань (Буйнов 2018, с. 34—35).

Після цього, вкрай нечисленне населення регіону було, ймовірно, представлене номадами передскіфського часу (Люботин, Любовка;

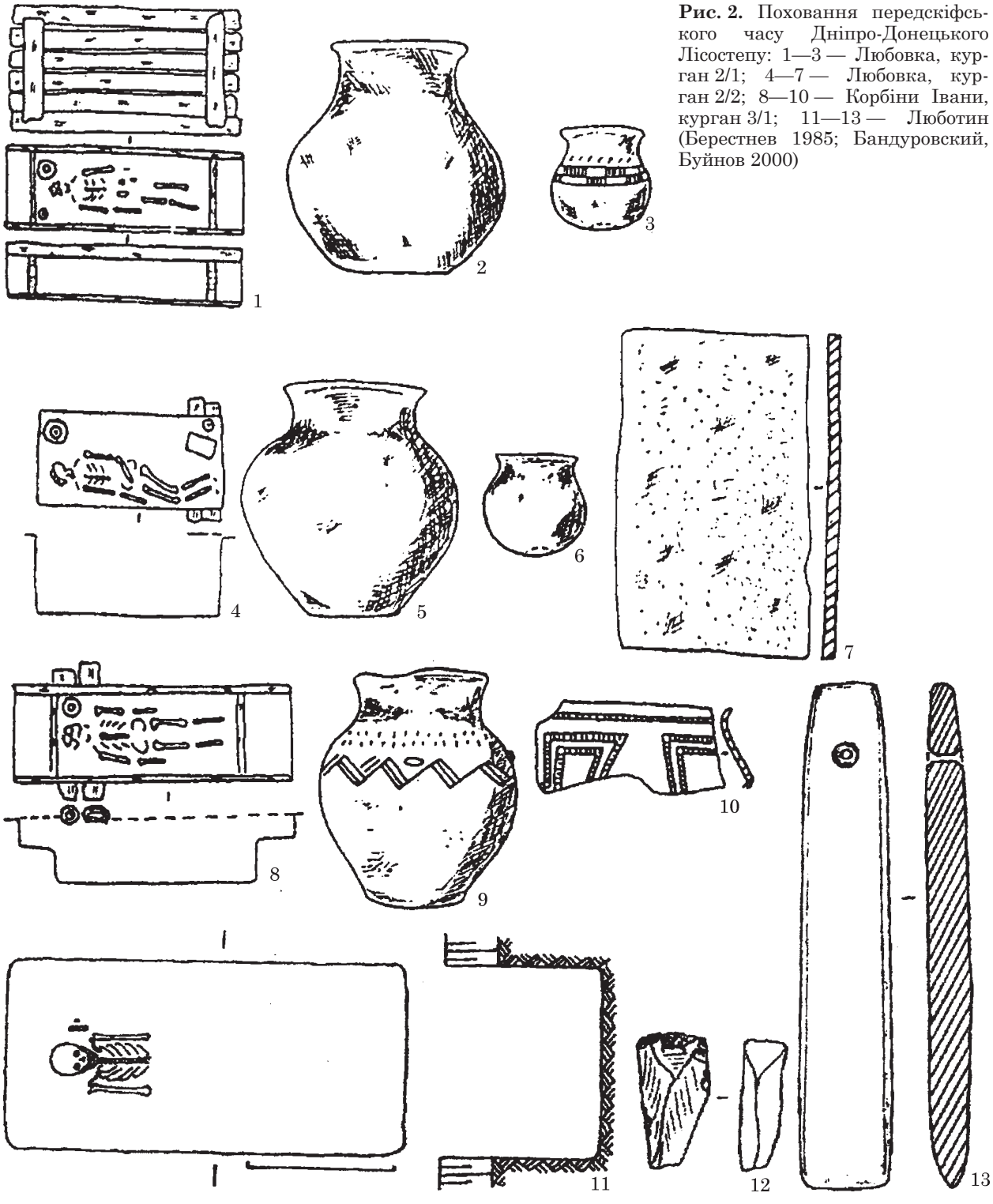

Рис. 2. Поховання передскіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу: 1—3 — Любовка, курган 2/1; 4—7 — Любовка, курган 2/2; 8—10 — Корбіни Івани, курган 3/1; 11—13 — Люботин (Берестнев 1985; Бандуровский, Буйнов 2000)

рис. 1; 2) (Буйнов 2016). На території Дніпровського лісостепового Лівобережжя відомо кілька комплексів фінального передскіфського часу (Берестнев 1985). Два впускні поховання 1 і 2 було виявлено в кургані 2 біля с. Любовка на правому березі Мерли, основне поховання відомо під курганом 3 біля с. Корбіни Івани на р. Івани (обидві річки належать басейну Ворскли; рис. 2). Всі три поховання здійснено в ямах зі зрубами, чи у дерев'яному ящику (Любовка курган 2/2). Небіжчиків було покладено випростано, або у трохи зібганому положенні (Любовка курган 2/2) та орієнтовано головою на захід з незначним відхиленням. С. І. Берестнев до цієї групи правомірно відносить ще два поховання, які було виявлено Є. Н. Мельник поблизу с. Кириківка на Ворсклі у 1900—1901 рр. (Мельник 1905; Берестнев 1985, с. 105). Аналогічне поховання (випростане, головою на захід з оселком) було виявлено в кургані 1/1999 р. Люботинського могильника (рис. 2: 11; Бандуровский, Буйнов 2000). С. І. Берестнев правомірно зарахував цю групу поховань до «новочеркаської ступені» та генетично пов'язав зі зрубною культурою (Берестнев 1985, с. 104—105). Картографування даної групи поховань та комплексу біля Бутенок показує, що поховання «новочеркаського часу», ніби, оточують ареал пам'яток жаботинського типу Поворскля. Вплив керамічних традицій ворсклинських землеробів на керамічний комплекс цих груп населення також очевидний. Всі комплекси, окрім Бутенок, не мають ознак мілітаризації постзрубного населення, яке залишилось у Лісостепу. Ймовірно, ці дві групи населення мирно співіснували, займаючи свої специфічні екологічні ніші. Цікаво, що на території Середнього Дону в цей час зафіксовано ідентичну групу поховань із західним орієнтуванням (Медведев 1999, с. 20—22).

У другій половині VIII ст. до н. е. у басейн Середньої Ворскли переселяється частина «жаботинського» населення з Дніпровського лісостепового Правобережжя (Шрамко И. Б. 2004).

У період з останньої третини VIII по середину VI ст. до н. е. заселеними землеробським населенням були Дніпровське лісостепове Правобережжя та басейн Середньої Ворскли (Гречко 2016a). Степи Північного Причорномор'я не мали в даний період постійного населення (Дубовская 1997).

* * *

В етнокультурній історії населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя протягом скіфського часу можна виділити чотири основні періоди, останній з яких можна розділити на три етапи.

Період 1. Давня Скіфія: племена лівобережжя р. Дніпро (середина VII — перша третина VI ст. до н. е.). Цей період в цілому співвідноситься із третім періодом історії Європейської Скіфії (середина / рубіж VII — VI ст. до н. е.), виділений А. Ю. Алексеєвим, який характеризується фіналом кіммерійської і скіфської історії в Передній Азії та початком масштабного освоєння Дніпровського Лісостепу і Передкавказзя (Алексеев 2003, с. 27). Відмінність полягає у тому, що цей період для Лісостепу відповідає не лише початку освоєння регіону, а й всьому часу існування військово-політичного об'єднання напівномадів та землеробів. Співвідноситься з келермеським етапом розвитку матеріальної культури.

У другій половині VII ст. до н. е. кочовики, носії ранньоскіфського матеріального комплексу, частина яких брала участь в передньоазійських походах, проникають на територію Посулля (Роменські некрополі), Поворсклля (Більськ, Куп'еваха) і в західну частину басейну Сіверського Дінця (Люботинський могильник) (Ильинская 1968b; Бойко, Берестнев 2001; Бандуровский, Буйнов 2000). Цей культурний імпульс, ймовірно, мав центральноазійське походження та був наслідком приходу кіммерійців і скіфів, носіїв основних елементів матеріальної культури келермеського типу (дископодібні дзеркала, шоломи кубанського типу, клювці, бронзові ножі, кам'яні блюда) (докладніше див.: Алексеев 2003, с. 45—55). У Лісостепу дані події пов'язуються з другою хвилею кочовиків, які потрапили до регіону з Північного Кавказу (Скорый 2003, с. 78).

Після цих подій фомується військово-політичне об'єднання (вождіство / -а) землеробів та напівкочовиків під егідою останніх, яке було аналогічним по всім характеристикам тому, що було утворене у Дніпровському лісостеповому Правобережжі (Скорый 2003, с. 88—89). Безперечних доказів існування городищ у Дніпро-Донському Лісостепу в цей період немає, що, ймовірно, було обумовлено відсутністю загрози з боку сусідів, перш за все, зі Степу.

Напівномади у другій половині VII ст. до н. е. зайняли частину територій Дніпровського лісостепового Лівобережжя, які не були освоєні землеробським населенням — Посулля, Псел, східну частину басейну Ворскли (Мерла; рис. 3). Специфічні риси некрополя біля с. Куп'еваха вказують на те, що групи напівномадів не були однорідними (Гречко 2016b). На близькість частини форм ліпного посуду з цього некрополя до посудин із ранньоскіфських поховань степової частини Північного Причорноморя, правобережжя Кубані та східного варіанту кобанської культури вказує К. Ю. Пеляшенко. Різноманітність форм посуду, включаючи наявність античного імпорту, дозволила припустити дослідникові розташування пам'ятки біля торгівельного шляху (Пеляшенко 2020, с. 43, 89). Поховальний обряд пересічних захоронень цього некрополя (поховання у грунтових ямах з широтним орієнтуванням) знаходить прямі

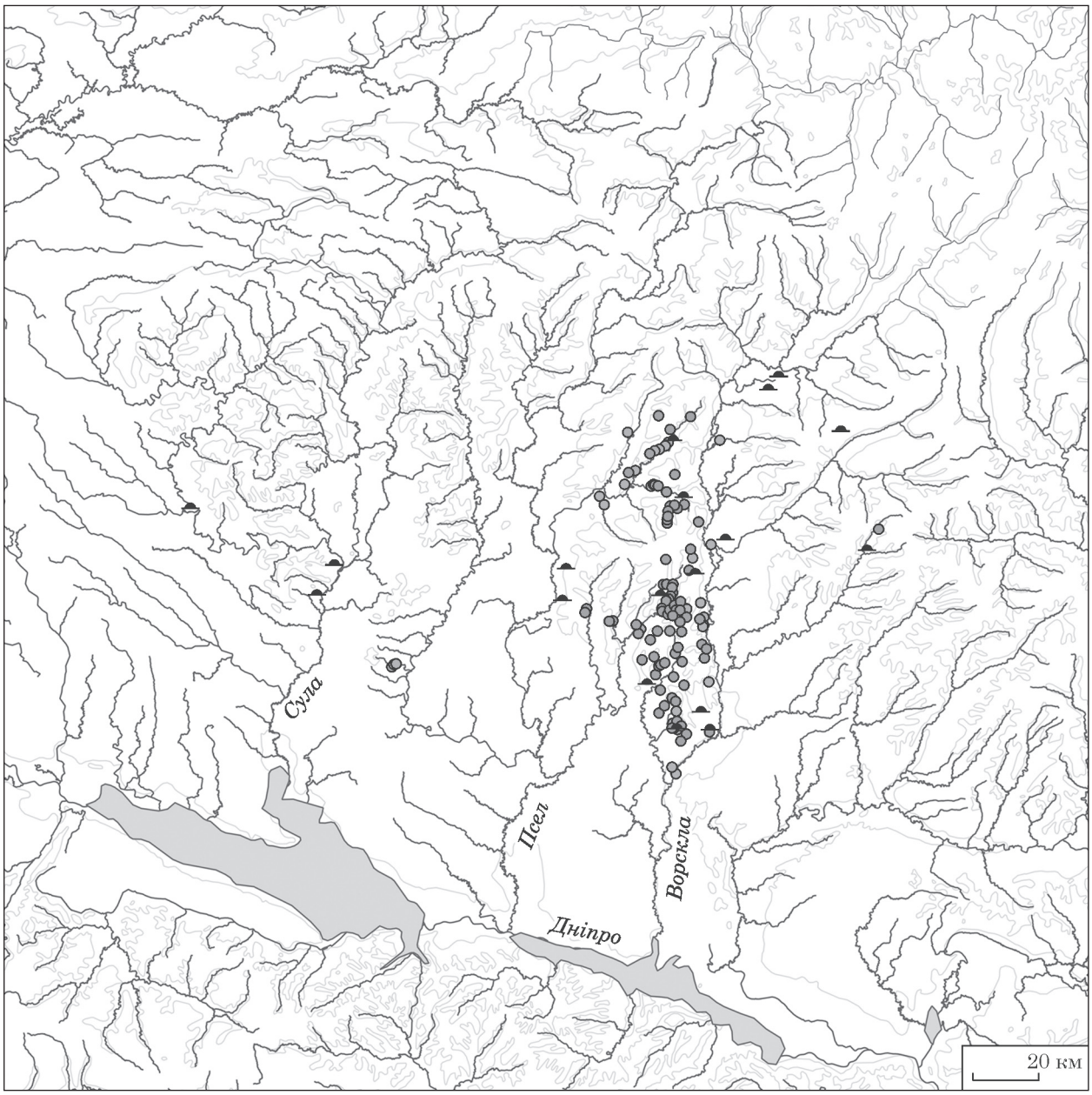

Рис. 3. Пам'ятки ранньоскіфського часу (період I)

паралелі серед комплексів степової зони (Дубовская 1997, с. 200—204).

Нові некрополі напівномадів розташовані довкола густо заселеного ворсклинського регіону, що можна пов'язувати з існуванням тісних контактів між землеробами та кочовиками. Враховуючи беззаперечну військову перевагу останніх, вони були нерівноправні. Номади використовували у якості поховального інвентарю крім античного посуду, вироби ворсклинських гончарів (Куп'еваха, Посулля, Люботин; Ильинская 1968b; Бойко, Берестнев 2001; Бандуровский, Буйнов 2000).

Центральним місцем поселенської структури Дніпровського лісостепового Лівобережжя, судячи з усього, було обрано поселення на місці Західного укріплення Більського городища. Сприяв такому рішенню перетин субширотних та субмеридіональних шляхів саме у цьому місці. Частина рухливих скотарів могла використовувати цю територію у якості зимівника, про що свідчить поява аристократичних поховань в ур. Скоробір та на 8-му Полі (Гречко 2018). Для сезонних перекочівок могли використовуватись маршрути уздовж вододілів та заплав у напрямку Придніпровської терасової низовини. Про можливий зв'язок поховань ранньоскіфського часу цього регіону із номадами (напівномадами) Дніпровського лісостепового Лівобережжя вже писали дослідники (Бессонова 2000, с. 122). Розвиток поселенської структури на Поворсклі свідчить про сприятливі умови для розвитку господарства. Негативний вплив від різного роду данницьких відносин, імовірно, був компенсований наданим захистом та стабільною військово-політичною ситуацією.

Предмети характерні для жіночого поховального інвентарю (дзеркала з центральною ручкою та кам'яні блюда), які, безумовно, мають східне походження (Алексеев 2003, с. 45—55), для частини комплексів (наприклад, Куп'єваха та Волошкове), з великою долею імовірності, можуть вказувати на приналежність представниць слабкої статі до тієї ж етнічної групи, що й чоловіки. Це говорить не на користь думки Д. С. Раєвського про носіїв ранньоскіфського матеріального комплексу на півдні Східної Європи, як групи воїнів, які інкорпорувались до землеробських суспільств (Раевский 1995, с. 14—16). Наявність цілих регіонів (Сула, Сіверський Дінець, Мерла тощо), де відомі лише поховання номадів всіх статево-вікових груп, крім немовлят, може свідчити про появу на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя повноцінних угруповань номадів у другій половині VII ст. до н. е. Хоча, це абсолютно не виключає того, що принаймні частина жінок напівкочовиків могла походити із середовища землеробів.

Після впорядкування відносин між напівномадами та землеробами, у межах східноєвропейського Лісостепу настає період стабільного розвитку цього багатокомпонентного етнічного утворення (різні групи напівкочовиків та землеробів). Ситуація цього часу у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі за основними характеристиками ідентична Правобережжю та Середньому Подністров'ю, що вказує на близькість етнокультурних процесів на всій території східноєвропейського Лісостепу. Відмінності полягають лише у кількості та етнокультурних характеристиках землеробів з якими рухливі скотарі встановили домінантні стосунки.

Перехідний період: військово-політична криза середини VI ст. до н. е. Слід сказати, що для впевненої реконструкції подій даного періоду, які мали безпосередній вплив на етнокультурну історію населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя, мало даних і мої реконструкції мають дискусійний характер і не претендують на остаточність висновків.

Запустіння Північного Причорномор'я у другій — третій чвертях VI ст. до н. е. не було [1]. Зміна культур відбулася не стрімко, як відзначають дослідники, а поступово протягом другої—третьої чверті VI ст. до н. е. Наші дані показують наявність певного перехідного періоду тривалістю близько півстоліття. Складним є питання про етнокультурний зміст східного імпульсу середини VI ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 184).

Аналіз змін у сфері поховальній обрядовості і матеріальної культури може говорити, що, крім нечисленних груп кочовиків з Центральної Азії, серед прибульців переважали вихідці з Передкавказзя та Прикубання. Це може узгоджуватись з думкою частини дослідників про повернення частини скіфів з Кавказу в Північне Причорномор'я після передньоазійської епопеї, хоча і через певний період проживання на Північному Кавказі (Мозолевський 1990, с. 27—28), з тією відмінністю, що це могли бути не тільки скіфи, а й інші племена Передкавказзя (гелони, меланхлени тощо). Рух центральноазійських кочовиків в Північне Причорномор'я і періодично далі в Центральну Європу через Північний Кавказ, неодноразово мав місце на початку раннього залізного віку (Бруяко 2005, с. 142, рис. 31) і в середньовіччі (гуни, авари (558 р. н. е.), кутригури і утигури (561 р. н. е.), тюрки (570 р. н. е.), хозари, алани (Комар 2008).

Можна припускати різнорідність і відносну нечисленність нових номадів. Не можна виключати того, що окремі групи кочового населення могли проникати в східноєвропейський Лісостеп безпосередньо через Волго-Донське межиріччя, минаючи Передкавказзя (рис. 4: 1).

Маршрут переміщення кочовиків у Північне Причорномор'я і далі у Лісостеп у середині — другій половині VI ст. до н. е., імовірно, відрізнявся від напрямку руху періоду архаїки — з Кавказу через Крим у Подніпров'я (Алексеев 2003, с. 160). У Криму відсутні поховання кочовиків перехідного періоду. Сліди пожеж саме третьої чверті (не пізніше 30-х років) VI ст. до н. е. зафіксовані лише на Тамані (Кепи; Кузнецов 1991, с. 36—37). У той час гине Таганрозьке поселення (Копылов 2006, с. 81—87) [2]. Вищенаведені дані і картографування хрестоподібних блях вказує на шлях нових номадів в Північне Причорномор'я через пониззя Дону. Зручна переправа у пониззі Дону розташована біля хутора Дугіно, де знайдена одна з блях (Копылов 1994, с. 90). Далі шлях пролягав через вододіл річок басейну Дніпра та Азовського моря. Комплекс Гусарки чітко розташований на перехресті доріг до переправ через Дніпро — одна в районі сучасного Запоріжжя і на північ від (Великомихайлівка, де має місце роздвоєння Муравського Шляху (Бессонова 2009, с. 47), а друга — до Нікополю (Шолохово; Гречко 2016b, с. 55—57).

Поява нової групи номадів близько середини VI ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї могла спровокувати переміщення частини напівномадів, які домінували в регіоні у ранньоскіфський час. Рух груп з Середнього Подністров'я і Придніпровського Лісостепу міг привести до

1. Не є прибічниками хронологічного рорзриву у першій половині VI ст. до н. е. А. Ю. Алексеев (Алексеев 2003, с. 27) та І. В. Бруяко (Бруяко 2005, с. 243).

2. У зв'язку з цим цікаве припущення Т. М. Кузнецової про конфлікт в середині цього століття між скіфами і греками, пов'язаний із боротьбою за торгівельні зв'язки з населенням Лісостепу (Кузнецова 1994, с. 5—7).

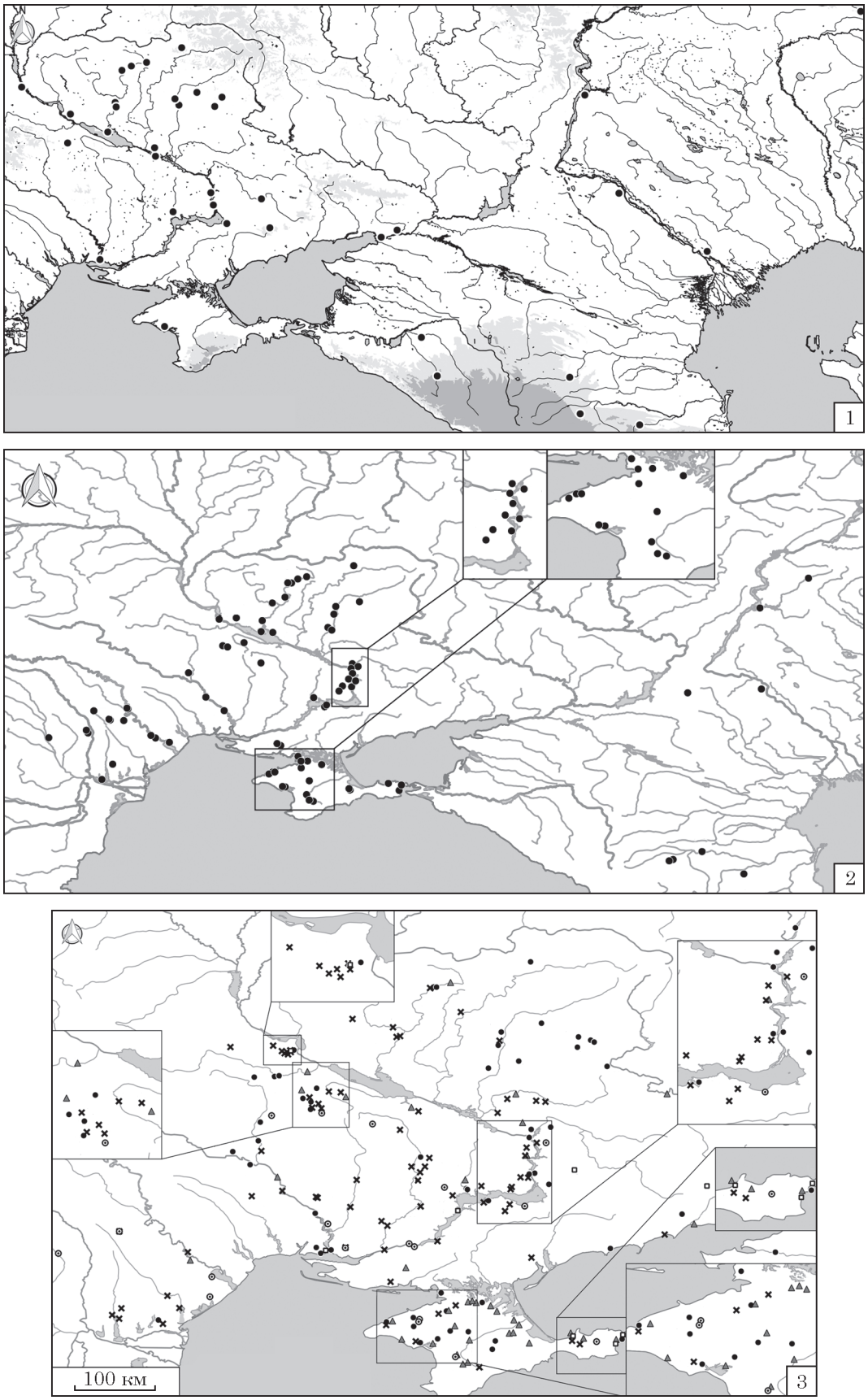

Рис. 4. Динаміка змін етнокультурної ситуації у Східній Європі у VI—V ст. до н. е.: 1 — поховання перехідного періоду (друга—третя чверті VI ст. до н. е. (пункти див. Гречко 2016, с. 37, рис. 1); 2 — комплекси першої фази середньоскіфського періода (остання чверть VI — початок V ст. до н. е.; період II) (пункти див. Гречко 2016с); 3 — захоронення другої фази середнескіфського періоду (480/470—430/420—410 рр. до н. е.; початок періоду III) (пункти та умовні позначення див. Гречко 2017, с. 81, рис. 1)

руйнувань у Центральній Європі в цей період (Віцина, Смоленіце-Мольпір та ін.; рис. 5: 1) (Grechko 2020a; 2020b). Це дозволяє говорити про зв'язок даних бойових дій з розглянутими подіями у Північному Причорномор'ї [1]. Тут можна було б угледіти прояв відомого «принципу доміно», характерного для зрушень населення в Степу. Напрямок якраз часто мав західну спрямованість (Алексеев 2003, с. 68). У цих акціях могли брати участь і групи номадів зі сходу, і воїни зі східноєвропейського Лісостепу.

Частина рухливих скотарів повертається з Центральної Європи до Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Поява нових номадів співпала, чи було причиною заселення Дніпро-Донського Лісостепу біля середини VI ст. до н. е. (рис. 5: 2). Це супроводжувалось створенням укріплень та перетворенням деяких поселень на городища (Скорый 2003, с. 82 [2]; Гречко 2010b, с. 29). Тут варто підкреслити, що у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, всупереч існуючій думці (Шрамко Б. А. 1987, с. 34—35), слідів погромів цього часу не зафіксовано і більшість поселень безперервно існують все VI ст. до н. е.

Таким чином, є підстави вважати, що Давня Скіфія з її ранньоскіфським матеріальним комплексом поступилася місцем новим володарям регіону в середині — другій половині VI ст. до н. е. під впливом нової групи кочовиків, яка проникла з Північного Кавказу через пониззя Дону до Північного Причорномор'я. Ці колективи не відрізнялися однорідністю і могли включати до свого складу як кочовиків Передкавказзя та Прикубання ранньоскіфського часу, так і нові групи номадів з більш східних областей (Приаралля, Тува, Східний Туркестан) при ймовірній участі частини скіфів, які останніми повернулися з Передньої Азії. Розриву в існуванні пам'яток двох даних періодів не відзначається. Міграція середини VI ст. до н. е. була черговим переміщенням груп населення з Північного Кавказу в Північне Причорномор'я.

Період 2. Незалежний Лісостеп Геродота (третя чверть VI — перша третина V ст. до н. е.). Традиційно вважалось, що біля середини VI ст. до н. е. в історії Скіфії починається середньоскіфський період (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 5). Етно-політична ситуація у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі цього часу могла бути близькою описаній Геродотом у частині про перемовини степових скіфів із вільними у своїх рішеннях царями гелонів, будинів та меланхленів (Herod. IV, 102, 118, 119). Якщо не враховувати те, що лісостепове населення у третій чверті VI ст. до н. е. в черговий раз було вимущено визнати владу нових груп рухливих скотарів, що є принципово важливим, то концептуально ситуація близька реконструкціям Б. А. Шрамка про незалежні від степових скіфів племена Лісостепу під час походу Дарія I (Шрамко 1990).

Рух кочовиків через лісостеп між Дніпром і Середнім Дністром призвів до значного переміщення населення в регіоні. В результаті територія Дніпро-Донського Лісостепу (Сула, Псел, Сейм, Сіверський Донець, Середній Дон) була заселена землеробським населенням з Дніпровського лісостепового Правобережжя і, можливо, більш західних регіонів. Нове населення з'явилося і на Ворсклі (рис. 5; 6). Складно говорити про причини міграції на схід. У зв'язку з цим явищем, хотілося б згадати приклад насильницького переміщення осілих аланів Північного Кавказу хозарами на Сіверський Донець (Плетнева 2003, с. 53). Підтверджувати чи виключати варіант, що і в VI ст. до н. е. переміщення землеробів слідом за кочовиками було інспіровано останніми, ми не можемо.

Уже відмічалось, що час повернення частини кочовиків з походу на захід (після 540 року до н. е.), поява поховання одного з учасників рейду до Верхнього Дунаю (530—520 рр. до н. е.) [3] і створення Більського городища (початок третьої чверті VI ст. до н. е.) фактично синхронні (Гречко, Котенко, Крютченко 2020). Саме наявність жорсткої політичної влади, яка перебувала в руках напівкочовиків (гелонів, будинів?) в той момент і дозволило провести мобілізацію землеробського населення на «будівництво століття», яке завершилося створенням феноменального комплексу в дуже стислі терміни. Ідея про створення Більського городища кочовиками, а не для захисту від їх набігів, вже довгий час розвивається В. Ю. Мурзіним і Р. Ролле (Мурзін, Ролле 1996, с. 181—182). Я її в повній мірі підтримую. Є підстави вважати, що створення феноменального Більського городища було пов'язано із поверненням з походу на захід частини кочовиків з Передкавказзя (гелони, меланхлени та ін.). З цієї точки зору постання мережі укріплень в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі відбувалось у фактично одному ритмі із трендом ранньої урбанізації в помірній смузі Європи, хоча й з місцевими особливостями (Fernández-Götz 2018, p. 117—162). Подібна реконструкція не виключає і правомірності припущення про те, що перед нами місто Гелон Геродота. До приходу скіфів в Північне Причорномор'я в останній чверті VI ст. до н. е.

1. А. Ю. Алексеев синхронізує погром в Смоленіце і найдавніші ольвійські поховання із сагайдачними наборами в межах середини — третьої чверті VI ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 156).
2. При цьому, вказується, що фортифікації зводяться в середині — другій половині VI ст. до н. е. у відповідь на появу скіфів другої хвилі (кінець VII — початок VI ст. до н. е.; Скорый 2003, с. 82). Подібне запізнювання реакції на агресію є не зовсім зрозумілим.
3. Учасник походу помер через якийсь час після повернення. Інвентар поховання також досить асинхронний.

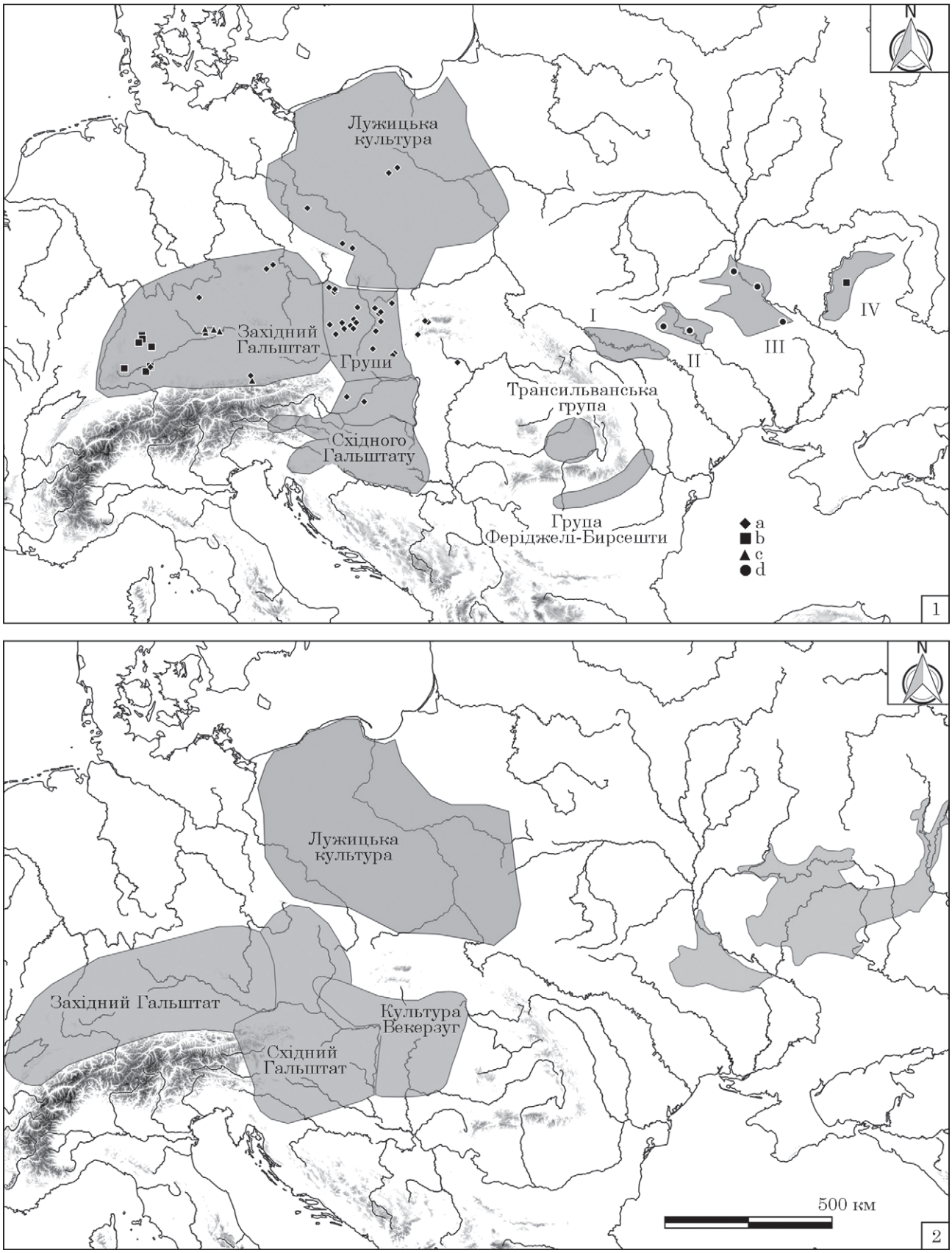

Рис. 5. Етнокультурна ситуація в Центральній і Східній Європі в останній чверті VII — першій половині V ст. до н. е.: 1 — в останній чверті VII — першій половині VI ст. до н. е. (HaD1) і сліди набігів кочовиків, *локальні групи пам'яток східноєвропейського Лісостепу*: I — західноподільська; II — східноподільська; III — Дніпровське лісостепове Правобережжя; IV — ворсклинська (a — наконечники стріл скіфського типу; b — пояси; c — пінтадери; d — городища); 2 — після «скіфських набігів» (HaD2) і горизонт Вітової Могили, культурні групи

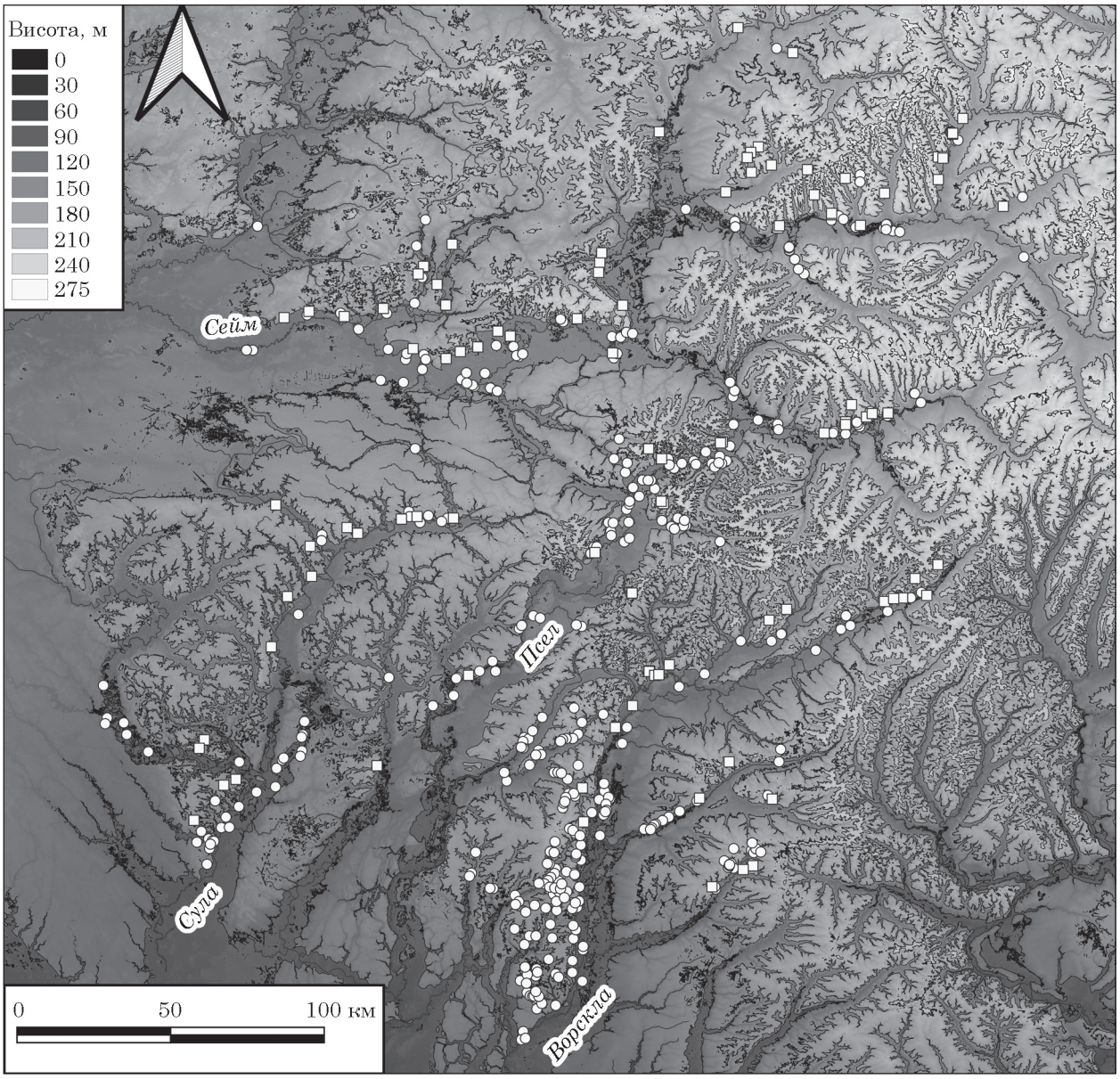

Рис. 6. Карта пам'яток третьої чверті VI — першої третини V ст. до н. е. (період II)

племінні об'єднання напівкочовиків східноєвропейського Лісостепу (гелони, меланхлени, будини?), які підкорили місцеве землеробське населення, були незалежною, значною силою в регіоні (Herod. IV, 119) [1].

Племена Дніпровського лісостепового Лівобережжя та початок формування північнопричорноморської Скіфії. В останні два десятиліття VI ст. до н. е. починає формуватись Класична Скіфія, що було пов'язане із появою власне скіфів царських Геродота, яких витіснили масагети після військових дій з першими Ахеменідами. Цей період в історії північнопричорноморської Скіфії відповідає шостому періоду А. Ю. Алексєєва (Алексеев 2003, с. 27).

Довгий час вважалося, що істотний вплив на історію Скіфії мав похід Дарія I в Північне Причорномор'я. На сьогодні присутність війська Дарія на території на захід від Дунаю є малоймовірною. Критичний аналіз всієї сукупності даних дослідниками позбавляє мене необхідності повертатися до цієї проблеми (Полин 1994).

В останні роки дослідники стали звертати увагу на війни Кіра II з масагетами і походом ранніх Ахеменідів на Північний Кавказ (Алексеев 2003, с. 190). Саме ці кампанії мали важливе значення для життя кочовиків степового пояса Євразії в останній чверті VI ст. до н. е.

Великий вплив на формування матеріальної культури Класичної Скіфії мали описані вище

1. На те, що скіфів у війні проти персів підтримали гелони, будини і савромати, а решту племен Лісостепу вважали даний конфлікт проблемою іраномовних кочовиків, вже вказував Ю. Н. Бойко (Бойко 1999, с. 69).

події та традиції численних мігрантів останньої чверті VI ст. до н. е. з Північного Кавказу і можливо більш східних регіонів. О. Д. Таіров припускає проникнення частини кочовиків («нові скіфи» А. Ю. Алексєєва) Східного Туркестану і Південно-Східного Казахстану в Північне Причорномор'я наприкінці VI ст. до н. е. (Таиров 2008, с. 162). Комплекси Північного Кавказу і Північного Причорномор'я початку середньоскіфського часу (західне орієнтування небіжчиків, поховання в прямокутних і підквадратних в плані ямах часто з кутовими стовпами, поховання на рівні давнього горизонту під дерев'яними настилами), як мінімум, не суперечить цьому припущенню.

Можна говорити про те, що скіфи через Передкавказзя і далі через Таврику потрапили до Північного Причорномор'я (рис. 4: 2). Подібний маршрут переміщення центральноазійських кочовиків на захід (близько 45° північної широти в Передкавказзі та межиріччі Дону і Дніпра) використовували регулярно з початку раннього залізного віку (Алексеев 2003, с. 68). Такий шлях з Північного Кавказу підтверджується поширенням кинджалів і мечів з сегментоподібними перехрестям і орнаментованих ікол (Гречко 2016с) та слідами руйнувань останньої чверті VI — початку V ст. до н. е. на Таманському півострові в Патреї, Ториком, Фанагорії (див. докладніше: Завойкин 2010, с. 24).

Пожежі і, як наслідок, зведення оборонних споруд фіксуються на декількох античних пам'ятках Керченського півострова (Мірмекій, Порфмій, Пантікапей, Тиритака; докладніше див.: Алексеев 2003, с. 165; Завойкин 2010, с. 25, 53—54, виноска 71).

У Лісостепу, всупереч існуючій думці, слідів погромів цього часу не зафіксовано і більшість поселень безперервно існують до кінця першої третини V ст. до н. е. На даний момент не зовсім зрозуміло, коли відбулось *широкомасштабне будівництво укріплень* в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі — в середині — третій чверті (у зв'язку з поверненням воїнів з походів до Центральної Європи (гелонів, меланхленів?) або на початку V ст. до н. е. (початок загальної дестабілізація ситуації в Північному Причорномор'ї при переході скіфів до другої стадії кочування). Варто відзначити, що негативних змін в житті лісостепового населення не відбувається. Навпаки, фіксується розквіт поселенської системи й обміну з античними містами Північного Причорномор'я. В цей час Дніпровське лісостепове Лівобережжя продовжують контролювати напівкочовики, які з'явились у регіоні у перехідний період (гелони, меланхлени та інші).

Можливо, у останній чверті VI — на початку V ст. до н. е. основна увага скіфів була прикута до Балкан (Herod. VI, 40, 84). Так, в Добруджі на початку V ст. до н. е. припиняє своє функціонування поселення Тариверді, а в Істрії фіксуються досить масштабні руйнування, які П. Александреску пов'язує зі скіфським походом уздовж чорноморського узбережжя Балкан близько 500 р. до н. е., або на початку V ст. до н. е. (Alexandrescu 1988, с. 288—289).

Ситуацію останньої чверті VI — початку V ст. до н. е. можна умовно співвіднести з першою стадією кочування номадів, періодом навали за С. А. Плетньовою (Плетнева 1982, с. 14, 17). У нашому випадку, нові групи населення були досить аморфними і, швидше за все, різноплемінними. Поховальний обряд нестабільний, а нечисленні поховання маркують переміщення кочовиків. З даною стадією кочування Б. М. Мозолевський співвідносив розвиток спільнот кочовиків у Північному Причорномор'ї протягом VII—VI ст. до н. е. (Мозолевський 1990, с. 25). Я приєднуюсь до думки дослідників, що проникнення кочовиків в ранньоскіфський час до Лісостепу носив інший характер (див. докладніше Алексеев 2003, с. 192—193), а характеристики першої стадії кочування (захоплення і початок освоєння нових територій) за С. А. Плетньовою можуть бути застосовні до нових груп населення, які в останній чверті VI ст. до н. е. принесли нові елементи матеріального комплексу у регіон і є засновниками Класичної Скіфії.

Дана стадія тривала до першої чверті V ст. до н. е. і завершується обмеженням території кочування і початком функціонування постійних некрополів. Процес переходу до другої стадії кочування склав менше півстоліття, що знаходить паралелі в освоєнні Північного Причорномор'я кочовиками середньовіччя (печеніги, половці; Полин 1992, с. 118—119).

Цей період закінчується дестабілізацією ситуації — згасання поселенської структури Лісостепу, скорочення хор античних міст—держав. З'являється велика кількість нових могильників з основними похованнями (друга група поховань за А. Ю. Алексєєвим; рис. 4: 3). В основі активного заселення степів півдня Східної Європи О. Д. Таіров справедливо вважає зміну кліматичних умов, які стали більш сприятливими для ведення кочового господарства в степу (Таиров 2008, с. 161).

В цілому, на сьогодні постає картина міграцій кочовиків зі сходу через Передкавказзя у Північне Причорномор'я у VII—VI ст. до н. е. (не менше трьох випадків) близька ситуації в ранньому середньовіччі [1]. Античні письмові джерела, на відміну від візантійських, імовірно, не залишили нам імен декількох племінних об'єднань, які переміщалися по «пульсуючому степу».

1. Цікавим є зазначений С. В. Поліним факт, що кочовики, які проходили через Північне Причорномор'я транзитом, залишали нечисленні, але яскраві сліди, в основному, на Кавказі і в Карпатській улоговині (Полин 1992, с. 118).

Таким чином, є підстави вважати, що становлення Класичної Скіфії активно проходило в останній чверті VI — початку V ст. до н. е. у зв'язку із появою нової групи кочовиків (скіфів) з Передкавказзя. В цей час племена Дніпровського лісостепового Лівобережжя (гелони, будини, меланхлени та інші) були незалежною, значною силою у регіоні. Розглянутий період завершується підкоренням лісостепового населення, встановленням данницьких відносин з еллінами і створенням північнопричорноморської Скіфії наприкінці першої третини V ст. до н. е.

Період 3. Дніпровське лісостепове Лівобережжя — периферія північнопричорноморської Скіфії (кінець першої третини V — початок останньої чверті IV ст. до н. е.). У проміжку часу від визнання влади скіфів царських до фіналу історії місцевих племен скіфського часу можна виділити два основні етапи: 1) входження (кінець першої — друга чверть V ст. до н. е.) та взаємовигідні відносини (друга половина V — рубіж V/IV ст. до н. е.); 2) початок негативних явищ та криза при прямому проникненні степовиків до Лісостепу (рубіж V/IV — початок останньої чверті IV ст. до н. е.), яка завершується фіналом Скіфії та припиненням функціонування всіх некрополів Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

Перший етап. Входження до складу Скіфії та взаємовигідні відносини еліт (друга чверть V — рубіж V/IV ст. до н. е.). У першій половині V ст. до н. е. фіксуються найнижчі температури (похолодання ранньої субатлантичної доби). Подібні кліматичні умови сприятливі для розвитку господарства скотарства і відповідно призводять до зростання чисельності населення в степовій зоні (Таиров 2008).

Посиленням агресивності скіфів по відношенню до населення Лісостепу і грецьких колоністів можна відзначати біля 480—470-х років до н. е. (Толстиков 1984; 2011; Гречко 2017). Після певних успіхів номадів, на територіях які перейшли під їх контроль, виникають перші некрополі (рис. 4: 3). Ймовірно, це були місця їх систематичного перебування. Можна говорити про першу половину V ст. до н. е., як про період військово-демократичного ладу у скіфів, а розшарування в їх середовищі було все ще незначним.

Підкорення та інтеграція місцевої аристократії та скіфів (друга—третя чверті V ст. до н. е.). Питання чи був Лісостеп завойований скіфами лишається актуальним до сьогодні (докладніше див. Шрамко 1990, с. 24; Скорый 1997, с. 67; Гречко, Шелехань 2012, с. 100—112). Головними аргументами проти визнання підкорення степовиками Дніпро-Донського Лісостепу є, нібито розквіт поселенських структур землеробського населення у V—IV ст. до н. е. і продовження використання лісостеповою елітою типів поховальних споруд, які були характерні для номадів ранньоскіфського часу (Медведев 1999, с. 126; Бабенко 2005, с. 199). Це твердження на сьогодні не може бути прийнято. В даний період відбувається різке скорочення кількості поселень і городищ (Гречко 2010b, с. 106).

Істотні зміни відбуваються десь у середині — третій чверті V ст. до н. е. скіфи переносять на територію Нижнього Подніпров'я місця поховань знаті і інших членів їх спільноти. Формується Герроc. Саме в цей час в даному регіоні з'являється і поширюється обряд поховання в підбоях і катакомбах, який співіснує з традиційними похованнями в ямах з широтним орієнтуванням (Гречко 2017). Фіксуються перші аристократичні поховання під великими курганами (І Завадська Могила, Велика Знам'янка курган 13 та інші). Подібні зміни пов'язані з упорядкуванням відносин із завойованими групами населення і сусідніми племенами і державами.

Даним процесам в середньовіччі значну увагу приділила С. І. Плетньова. Можна припускати, що територія Скіфії була розділена між підрозділами кочовиків. Формуються кочові колективи (іменовані у середньовіччі «куренями») з власною кочовою територією. Ймовірно, відбувалося виділення багатих сімей, які формували аіли. При цьому, громада починає розпадатися, а рядові кочовики зубожіли і переходили, часто, до осілості, або примикали до аілів, щоб пасти чужу худобу, залишатися в зимівниках для занять землеробством і заготівлею сіна. Аільне кочування є характерним, якраз, для другої стадії. Кілька аілів могли формувати орду, яка складається не з кровноспоріднених соціальних підрозділів. Паралельно відбувається розкладання військово-демократичного ладу і виникнення родової аристократії (Плетнева 1982, с. 37—39).

* * *

Входження племен Дніпровського лісостепового Лівобережжя до складу Скіфії [1] чітко відображає розвиток Більського городища: припиняють функціонувати Західне укріплення, поселення в ур. Царина Могила і Лісовий Кут. На території південної частини городища починають здійснюватись поховання (групи А і Б). Основним місцем проживання осілого населення стає Східне укріплення. Авторські дослідження 2018 р. свідчать про те, що плато зі Східним укріпленням було виділено з решти території Великого Більського городища «пів-

1. Явних слідів завоювання, як це фіксується на античних пам'ятках (Гречко 2017, с. 101), не зафіксовано. Можна припускати визнання місцевими племенами (гелонами, меланхленами, будинами та ін.) влади скіфів.

денним» валом (Гречко, Крютченко, Ржевуська 2018, с. 68).

Складним є питання про етнокультурну приналежність поховань воїнів V ст. до н. е. в Лісостепу, які були здійснені в дерев'яних камерних гробницях. Частина дослідників вказує на зв'язок даного типу поховальних споруд з традиціями попереднього часу і вважають їх представниками місцевої прошарку воїнів. При цьому поховання кочовиків цього часу вони співвідносять із похованнями в підбоях і катакомбах (Скорый 2003, с. 51, 60).

Нещодавно колективом авторів, до якого входили дослідники Більського городища С. В. Махортих та Р. Ролле, було проведено ізотопний аналіз (strontium, oxygen and carbon isotope analyses of human tooth enamel) кісток з різних некрополів даного комплексу (20 індивідів; Miller et al. 2019, p. 1399—1416). В цілому, аналізи показали обмежену мобільність місцевого населення. Переміщення основної частини індивідів, що аналізуються, за даними аналізів були не далекими — 90 км на північ та 160 км на схід.

При цьому слід відмітити, що ці результати мають відношення лише до періоду життя людини, кістки якої аналізуються, а не вирішують питання походження його пращурів та, навіть, його місця народження. Крім того, більшість поховань сильно пограбовані і складно зрозуміти, чи аналізуються рештки основного покійника, чи супровідоджуючого, який міг бути і місцевим мешканцем. Для некрополя Б місцеве походження було очікувано підтверджено, оскільки дана група пов'язана поховальними традиціями з більш давніми комплексами Перещепинського могильника.

Все ж таки, мігранти були виявлені. Індивіди 15, 17, 20 за даними аналізів народились не у Більську, а перебрались туди дітьми. Індивід 14 жив у дитинстві у Більську, поїхав у підлітковому віці та повернувся доживати вік назад. Індивід 1 прибув до Більська у підлітковому віці (Miller et al. 2019, p. 1407).

Дослідники відмічають, що вживання проса було більш харктерним для тих, хто ховав своїх померлих у Перещепинському могильнику та в ур. Осняги. Відзначається також, що вживання проса може потенційно приховувати деякі форми мобільності та робити не чіткими докази переміщень індивідів (Miller et al. 2019, p. 1408—1409). Це може вказувати на відмінність цих двох некрополів від Цариної Могили та некрополя Б. Крім того, слід відзначити, що просо було завжди більш популярним серед кочовиків та напівкочовиків (Пашкевич, Горбаненко 2019, с. 325—327). Це відзначав і видатний ботанік М. І. Вавілов: «*…просо — супутник кочових і напівкочових племен*» (Вавилов, Букинич 1959).

Індивіди 3 і 5 з Перещепинського могильника мали відмінні O-ізотопи (O-isotope ratios), що виходили за межі місцевого діапазону, а також мали відмінності в даних по парним зубам.

В цілому, дослідниками робиться висновок про обмежену рухливість населення, яка однак не виключає напівкочового способу ведення господарства його частини (Miller et al. 2019, s. 1410). Роботи у цьому напрямі є надзвичайно перспективними.

Поховальні споруди скіфів у V ст. до н. е. були різноманітними. Дослідники справедливо вважають, що тип могили є найменш надійною етнічною ознакою (Бессонова 1990, с. 18). Дана характеристика може показувати своєрідність поховальних традицій окремих племен або родів в зв'язку зі специфікою місцевих природно-географічних умов, соціального положення похованого тощо.

У Степу в першій половині V ст. до н. е. абсолютно домінуючим типом поховальної споруди є ями, які на відміну від попереднього часу (остання чверть VI — початок V ст. до н. е.) стають основними в курганах. В даному регіоні немає підбоїв та катакомб, які б надійно датувалися кінцем першої чверті — другою чвертю V ст. до н. е. (Гречко 2017, с. 83).

Лише з другої половини V ст. до н. е (в Нижньому Подніпров'ї поступово поширився престижний обряд поховання в катакомбах (Гречко 2017, с. 85) [1]. Саме серединою V ст. до н. е. С. В. Полін датує появу традиції поховань скіфської знаті на Нижньому Дніпрі (Мозолевский, Полин 2005, с. 446). Зміна не відбулася різко — ями і підбої з катакомбами використовуються на рівних в Нижньому Подніпров'ї до останньої чверті цього століття (Гречко 2017, с. 83—85).

Дуже важливими для вирішення цього питання є новітні дослідження курганів біля с. Покровська Багачка на Хоролі (Супруненко, Шерстюк 2019, с. 206—207). Під курганами було виявлено поховання воїнів з деталями кінського спорядження V ст. до н. е. у ґрунтових ямах, які були орієнтовані меридіонально. Значення цього відкриття полягає у тому, що у даному регіоні відсутня синхронна поселенська система. Відповідно ці поховання періоду з подібним орієнтуванням були характерні не тільки населенню Дніпровського лісостепового Лівобережжя попереднього періоду, але й для скіфів.

Вищенаведені міркування важливі для атрибуції поховань на нових некрополях Лісостепу даного часу. Симптоматично практично синхронне завмирання життя на території західної частини Більського городища і виникнення

1. Саме автор при аналізі оновленої джерельної бази верше уточнив датування появи даного типу поховальних споруд у Північному Причорномор'ї, оскільки до цього це явище відносилось до V ст. до н. е. в цілому (Черненко та ін. 1986, с. 347—348), або до першої половини VI ст. до н. е. (ранньоскіфський час; Ольховский 1991, с. 34).

некрополя в ур. Перещепине. Цей могильник розташовується навпроти Західного укріплення і поселення в ур. Лісовий Кут, відразу за рікою Суха Грунь. На його території відомо два поховання ранньоскіфського часу (кургани 5 і 6; Махортых 2012). Потім, після тривалої перерви, починаючи з 480—470-х рр. до н. е. (підгрупа 1а за Д. С. Гречком; Гречко 2010а; 2017, с. 88), синхронно з іншими регіонами Північного Причорномор'я і Лісостепу в цьому місці починає формуватися воїнський [1] некрополь. О. Б. Супруненко вважає похованих мешканцями селища в ур. Лісовий Кут (Кулатова, Супруненко 2010, с. 163). С. В. Махортих інтерпретує даний могильник як місце поховання військової аристократії, елітного прошарку місцевої громади (Махортых 2009, с. 272).

Інвентар поховань воїнів Перещепинського могильника включає кілька важливих інновацій, які абсолютно ідентичні степовим комплексам: набори кінського спорядження, предмети озброєння (мечі, набори стріл), золоті оббивки дерев'яних чаш тощо (Махортых 2009, с. 273; 2019).

До проведення генетичних досліджень ми не можемо щось стверджувати про етнічну приналежність воїнів, похованих на нових лісостепових могильниках V ст. до н. е. Вони могли бути нащадками кочовиків, які з'явилися в регіоні у другій половині VI ст. до н. е. і були ініціаторами створення Більського городища. Численні історичні паралелі показують, що кочові об'єднання були досить «пластичні» і легко включали до свого складу нові групи номадів, які підпорядковувалися або були підпорядковані (Крадин 2007, с. 64—65, 112). Уніфікація матеріальної культури, включаючи ритуальні предмети, наприклад, чаші із золотими платівками, не суперечить версії про підпорядкування лісостепових племен скіфами. Слідів збройного конфлікту цього часу не фіксується і можна припустити добровільний характер цього процесу. У той же час, не можна виключати появи в цей час у регіоні груп степовиків, які могли контролювати ситуацію на місцях.

Місцева аристократія використовувала у V—IV ст. до н. е. престижні вироби, аналогічні степовим. Принагідно зауважу, що некрополі Перещепине (Махортых 2019, с. 470—480) та Скоробір відрізняються доволі високою концентрацією знахідок зброї в похованнях, що дозволяє порівнювати їх із пам'ятками кочовиків (Шелехань 2016а, с. 59—64). Це дозволило С. В. Махортиху та Р. Ролле говорити про перебування в околицях Більського городища одного з найбільших військових угруповань середньоскіфського часу з найсучаснішим на той час озброєнням (Махортых, Ролле 2011, с. 153).

Таким чином, можна припускати, що різке скорочення заселеної території Більського городища, виникнення нових могильників (Перещепине, некрополі А і Б) було пов'язано із входженням даного регіону до складу північнопричорноморські Скіфії без зафіксованого джерелами опору з боку лісостепового населення. Подальше зростання багатства місцевого населення показує, що це об'єднання було вигідно обом сторонам, сприяючи розвитку ремесел і обміну з греками та іншими сусідніми племенами.

Взаємовигідне існування на периферії Скіфії (остання третина / чверть V — початок IV ст. до н. е.).Останні десятиліття V — перша чверть IV ст. до н. е. характеризуються стабілізацією військово-політичної ситуаціїї практично у всій північній Євразії, що яскраво показує безперервний розвиток культур на всій великій території (Алексеев 2003, с. 29—30, табл. 2).

Для Правобережного Лісостепу С. А. Скорий відзначає посилення степової агресії починаючи з другої половини V ст. до н. е. Більшість городищ припиняють функціонувати. Скіфи третьої хвилі встановлюють контроль над значною частиною регіону, яка входить до складу північнопричорноморської Скіфії. Проникнення номадів фіксується появою значної кількості поховань у катакомбах (Скорый 2003, с. 83—85).

На території Посулля (Оксютинці, Стайкін Верх) та у некрополях Більського городища та прилеглих територіях (Скоробір, Перещепино, Олефірщина та інші) фіксується значна кількість аристократичних поховань, які супроводжуються значною кількістю престижних речей, включаючи значну кількість виробів з дорогоцінних металів. Можна зазначити те, що при певному занепаді поселенської системи, ми спостерігаємо зростання кількості і якості поховального інвентаря у місцевої аристократії. Це могло бути обумовлено активним обміном зі скіфами та опосередковано з греками, участю у походах степовиків з розподілом здобичі та інші позитивні риси у економічному житті місцевої військової аристократії, обумовлені стабільною військово-політичною ситуацією в межах Скіфії.

Початок кризи відносин та занепад Скіфії (перша чверть IV — початок останньої чверті IV ст. до н. е.). Входження до складу Скіфії призвело до змін поселенської структури, поховальної обрядовості, що було пов'язано зі збільшенням рухливості населення Лісостепу (рис. 7). Після попереднього етапу позитивних відносин та збагачення разом зі степовиками приходить час кризи, який можна пов'язувати зі збільшенням кількості населення у Степу (Гаврилюк 1999, с. 127;

1. Більшість поховань було парними або колективними. Частина поховань належали жінкам і дітям в значних за розмірами поховальних спорудах (Кулатова, Супруненко 2010, с. 169).

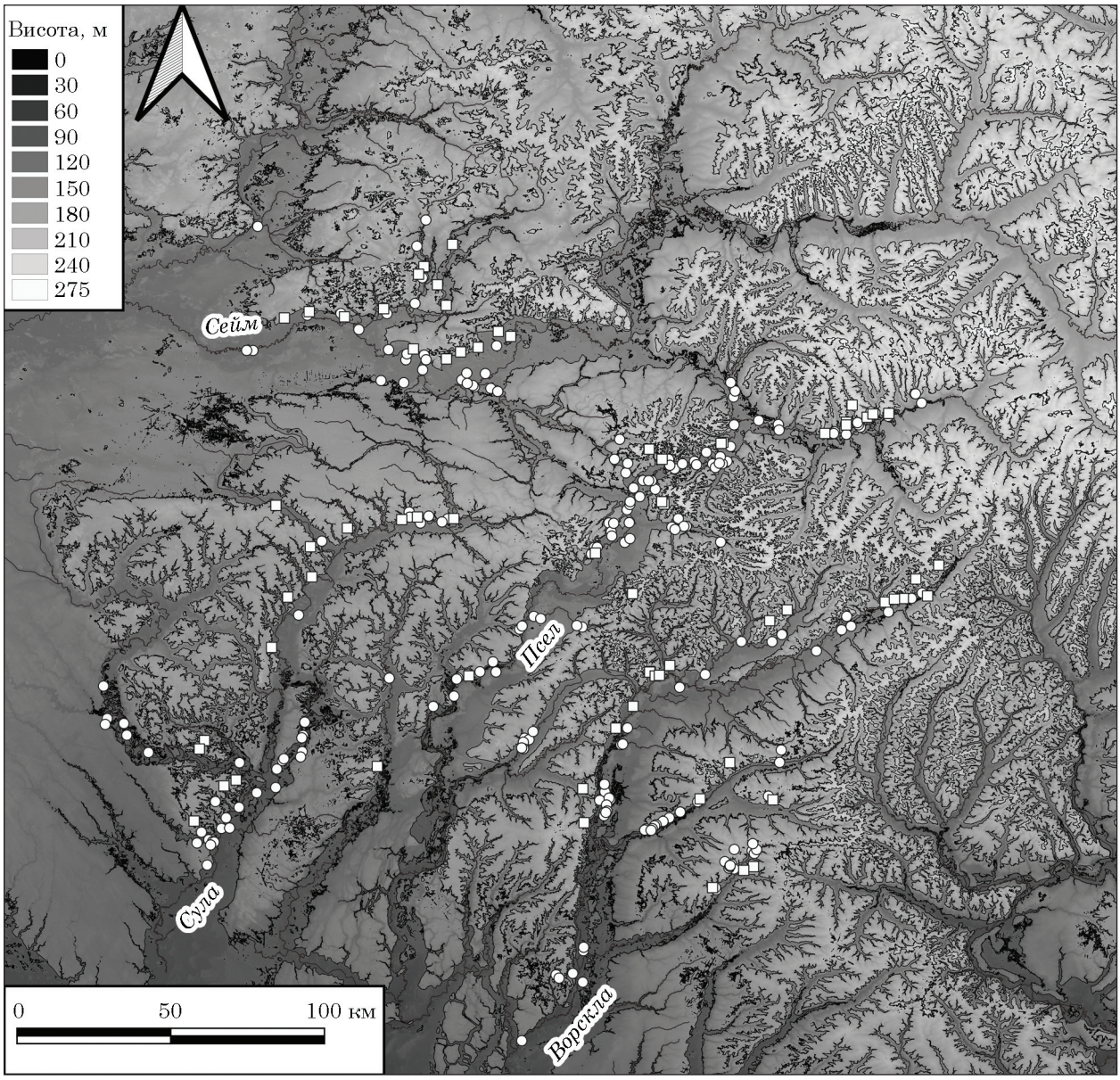

Рис. 7. Карта пам'яток другої чверті V — IV ст. до н. е. (період III)

Скорый 2003), що могло призвести до пошуку нових джерел ресурсів. У цьому процесі могло постраждати населення Лісостепу, за рахунок якого і могло бути вирішено питання дефіциту. Саме на цьому етапі починається значний рух степовиків на північ та їх осідання у Лісостепу. Поховання скіфського типу були досліджені у різних місцях Дніпровського лісостепового Лівобережжя (рис. 8). Можна сказати декілька слів про їх місце серед синхронних старожитностей сусідніх територій.

Початок кризи. З рубежу V—IV ст. до н. е. починається поступове проникнення груп степовиків у Лісостеп (Скорый 2003; Гречко, Шелехань 2012, с. 80—81; Голубєва, Окатенко, Пеляшенко 2009). Для першої чверті IV ст. до н. е. цей процес не був масштабним і не впливав на позитивні наслідки економічної та військової кооперації лісостепової аристократії та скіфів. Ситуація змінюється з посиленням руху населення з півдня, який міг бути обумовлений демографічним вибухом у Степу (Гаврилюк 1999, с. 127; Скорый 2003). Посилення конкуренції та боротьби за обмежені ресурси зі степовиками не могли позитивно вплинути на племена Лісостепу. Для другої — початку останньої чверті IV ст. до н. е., можна констатувати суттєве зменшення кількості поховань лісостепової аристократії — кілька комплексів у Посуллі, одне поховання у Перещепинському некрополі та кілька комплексів у некрополі Б. Ця тенденція поєднується зі збільшенням кількості поховань власне степовиків на території Лісостепу (терасовий Лісостеп, грунтовий некрополь в ур. Барвінкова гора у Більську тощо). Є підстави співвідносити ці два одночасні явища як причину та наслідок. Старомерчанські некрополі біля Муравського Шляху, навпаки, поповню-

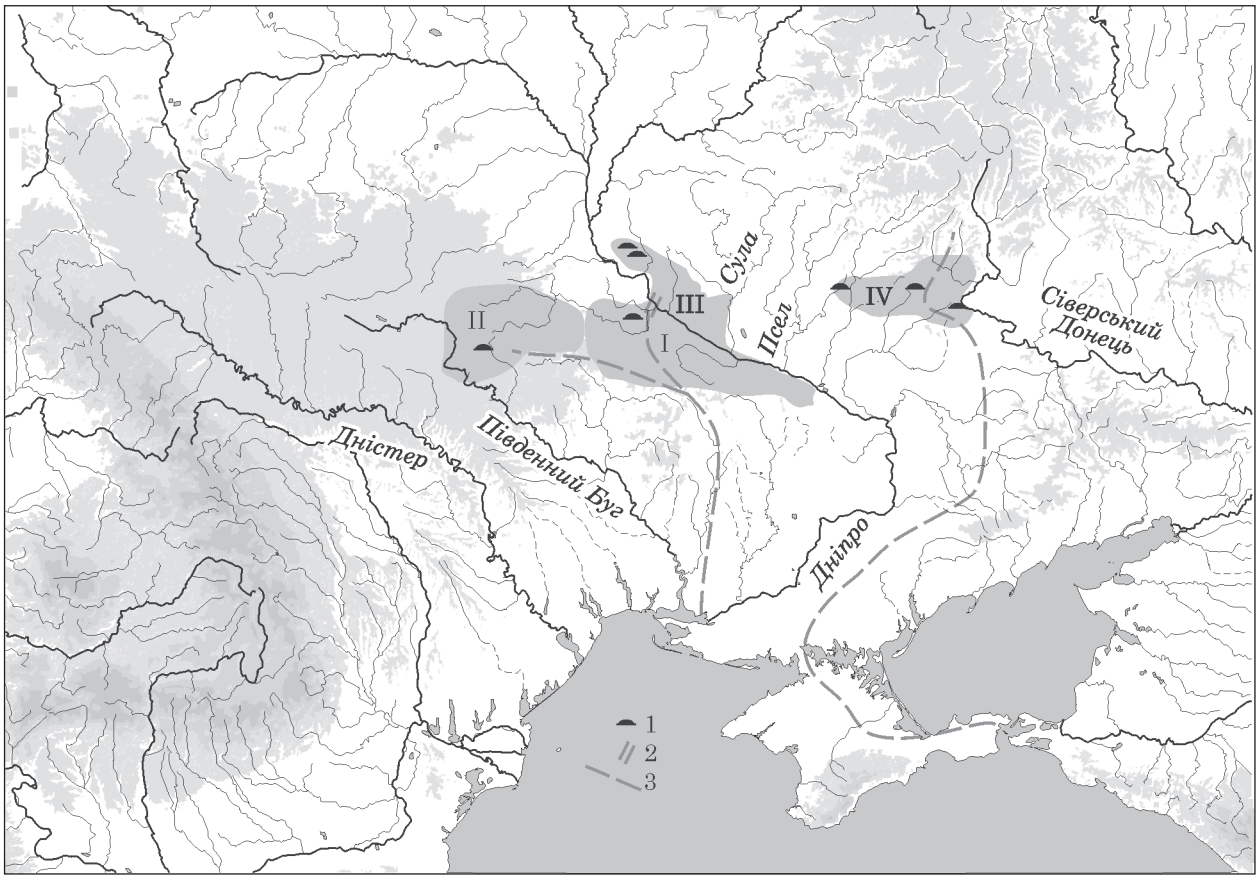

Рис. 8. Локальні групи поховань степового типу кінця V — IV ст. до н. е. на території Лісостепу: I — Правобережна лісостепова; II — лісостепова Побузька; III — придніпровська терасова; IV — сіверськодонецько-ворсклинська. *Умовні позначки*: 1 — деякі кургани з похованнями степового типу; 2 — місце можливої переправи; 3 — давні дороги (Гречко, Шелехань 2012)

ються новими групами аристократичних поховань. Перенесення уваги рухливих скотарів на схід Дніпровського лісостепового Лівобережжя могло бути обумовлено зміною торгівельних партнерів — на зміну Ольвії приходить Боспорське царство та Херсонес (Задніков 2014, с. 12—13).

Для другої—третьої чвертей IV ст. до н. е. проникнення безперечно скіфів зі Степу в Лісостеп фіксується завдяки появі поховань в підбоях, катакомбах і широтно орієнтованих ямах (рис. 8; Шрамко 1988; Скорый 2003, с. 84—85; Гречко, Шелехань 2012).

Поховання в підбої було досліджено в кургані 3 некрополя Б. Поховальна споруда під курганом 4 також знаходить прямі аналогії в Степу (Мурзін та ін. 1995, с. 79—86; Гречко, Шелехань 2012, с. 98). Цікаво, що більшість підбоїв та катакомб терасового Лісотепу (Фіалко 1994, с. 27—47) та Правобережного Лісостепу (переважно південна частина регіону; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 43; Григорьев, Скорый 2011, с. 175—212; Назаров, Скорый 2019, с. 47—64) можна датувати переважно другою чвертю — кінцем IV ст. до н. е.

Криза та занепад (середина — початок останньої чверті IV ст. до н. е.). Як вже було зазначено, у другій—третій чвертях IV ст. до н. е. у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі зменшується кількість аристократичних поховань у некрополях Посулля та Більська, що супроводжувалось збільшенням аналогічних комплексів на території степових ділянок регіону (терасовий Лісостеп, території уздовж Муравського Шляху на сході Лівобережжя). Таким чином, можна констатувати суттєве посилення негативних явищ для лісостепового населення у порівнянні із попереднім періодом. Це могло бути обумовлено активізацією степовиків у наслідок демографічного вибуху та початку пошуку нових пасовищ та інших ресурсів.

Племена Дніпровського лісостепового Лівобережжя та фінал Скіфії. Процеси, які привели до припинення функціонування поселенських структур регіону і, зокрема, Більського городища, безпосередньо пов'язані з факторами, які були причиною зникнення північнопричорноморські Скіфії. Робота С. В. Поліна містить історіографію даного питання (Полин 1992, с. 7—32).

На даний момент не склалося єдиної думки про причини зникнення Скіфії. Завдяки дискусії була уточнена хронологія базових комплексів і зроблений правомірний висновок про відсутність сарматів на захід від Дону раніше

середини II ст. до н. е. О. В. Симоненко нещодавно спеціально наголосив, що писемні джерела (Діодор, Псевдо-Скилак, Евдокс) чітко вказують на пізніх савроматів або сірматів, як винуватців фіналу Скіфії, а не сарматів (Симоненко 2018, с. 29—30).

Я приєднуюсь до думки дослідників, що в етнополітичній історії Північного Причорномор'я і Приазов'я значну роль відігравали східні номади другої половини IV ст. до н. е. (сірмати, пізні савромати, дахи?; Смирнов 1984, с. 28; Медведев 1999, с. 149—152; Скрипкин 2016, с. 17—31).

На сьогодні основна частина матеріалів, включаючи античну кераміку Східного Більського городища, може бути датована до третьої чверті IV ст. до н. е., після чого йде різке скорочення надходження товарів від греків (Задніков 2014, с. 12). Найбільш пізні поховання в некрополях Більського городища (група Б, кургани 3 і 4 [1] можуть бути також датовані не пізніше третьої чверті IV ст. до н. е. Поодинокі знахідки античної кераміки на Східному укріпленні відносяться до часу не пізніше кінця IV ст. до н. е. [2] (Задніков 2014, с. 13).

Найпізніші комплекси некрополів лісостепової аристократії можна синхронізувати з часом створення Олександропільського кургану (гераклейські амфори з клеймом Етіма, фасоські амфори варіанту II-C-3; рис. 9: 2—3) (Бандуровський 2001a, с. 75). Я схиляюсь до датування останнього «царського» кургану в межах нижньої частини (перша половина останньої чверті IV ст. до н. е.) хронологічного діапазону запропонованого А. Ю. Алексеевим (320—300 рр. до н. е.; Алексеев 2003, с. 270). До цього ж хронологічного горизонту можна віднести комплекс XII Беглицького некрополя (Монахов 1999, с. 431—432), курган 1/1 Новоалександровки (Лукьяшко 2000, с. 167—168; Кац 2007, додаток X/1; Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 994), курган 12/1 могильника Височино V (Кац 2007, с. 442) і курган Азов 2/3 (Монахов 1999, с. 431—443).

Частину поховань у катакомбах Нижнього Дону даного часу можна пов'язувати з новими кочовиками (аналогії див.: Гречко, Карнаух 2011, с. 254—256; Гречко, Котенко, Крютченко 2020, с. 67—68), а також з похованнями скіфів — союзників Сатира II (Лукьяшко 2000, с. 179). Даному припущенням не суперечать вищенаведені датування, які не виключають 310/309 рр до н. е. для здійснення поховань.

Незначна кількість скіфських поховань кінця IV — III ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Синика 2016) і відсутність поховань нових номадів у Північному Причорномор'ї не суперечить нашим припущенням про те, що війни останньої третині IV ст. до н. е. велися не за територію Північного Причорномор'я, а могли мати інші причини.

Центральне місце всього Дніпровського лісостепового Лівобережжя — Більське городище — припиняє своє функціонування синхронно зі Скіфією наприкінці IV ст. до н. е. Ймовірно, основною причиною цього була поразка і зникнення місцевої напівкочової аристократії. Після зникнення носіїв політичної влади, рядове населення покинуло непотрібне їм величезне городище, яке, до того ж, тепер не було кому захищати. Слідів руйнувань на городище не зафіксовано. Думка про сарматів, як винуватців зникнення Більська (Шрамко Б. А. 1987, с. 165) на сьогодні не відповідає стану джерельної бази. Грандіозні укріплення жодного разу не були захоплені ворогом в результаті бойових дій. Ймовірно, лише одного разу скіфам удалося переконати місцеві племена підкоритися і стати частиною найбільш могутнього військово-політичного утворення на півдні Східної Європи — Скіфії.

Період 4. Життя після Скіфії. Останній період можна охарактеризувати як доживання осілого населення частини городищ після зникнення поховань місцевої аристократії та фіналу Скіфії (кінець IV — перша третина III ст. до н. е.). Не можна виключати перебування незначних груп скіфів на території Придніпровського терасового Лісостепу у цей час (Старе, к. 15/1; рис. 9: 4).

Серія клейм з поселень і городищ говорить про продовження їх функціонування і в першій чверті III ст. до н. е. (Болтрик, Фиалко 1994; Гречко 2004, с. 32; Котенко, Гречко 2019, с. 62). На Басівському городищі також була виявлена серія борисфенів цього ж часу (Скорый Зимовец 2014, с. 150).

Населення деяких укріплених поселень Лісостепу (Басівка, Циркуни) продовжує отримувати античні імпорти аж до кінця першої третини III ст. до н. е. [3] Вони перериваються близько 270 р. до н. е., що, ймовірно, було пов'язано з військової компанією східних кочовиків (сіраків та інших) (Бруяко 1999; Гречко, Карнаух 2011). Кочовики наносять удар зі сходу (з Прикубання або Волго-Донського межиріччя; Виноградов, Марченко, Рогов 1997, с. 18). О. В. Симоненко на основі аналізу комплексів зі специфічними

1. Канфароподібний кілік зі штампованим орнаментом на дні другої — третьої чверті IV ст. до н. е. (Мурзін та ін. 1995b, с. 83—85).
2. Наприклад, гераклейська клеймлена амфора варіанту II-A-1 з магістратським клеймом V групи (KPONIOΣ) 20-х рр. — останнього десятиліття IV ст. до н. е. (Шрамко Б. А. 1995b, с. 48; Кац 2007, с. 430, табл. 6: 12). Крім того, до цього часу відносяться кілька фрагментів амфор Коса, Родосу і Книда (Задніков 2014, с. 9).
3. Ці контакти могли здійснюватися за посередництва скіфського населення Північного Причорномор'я, яке все ще залишилось в регіоні (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 982—998).

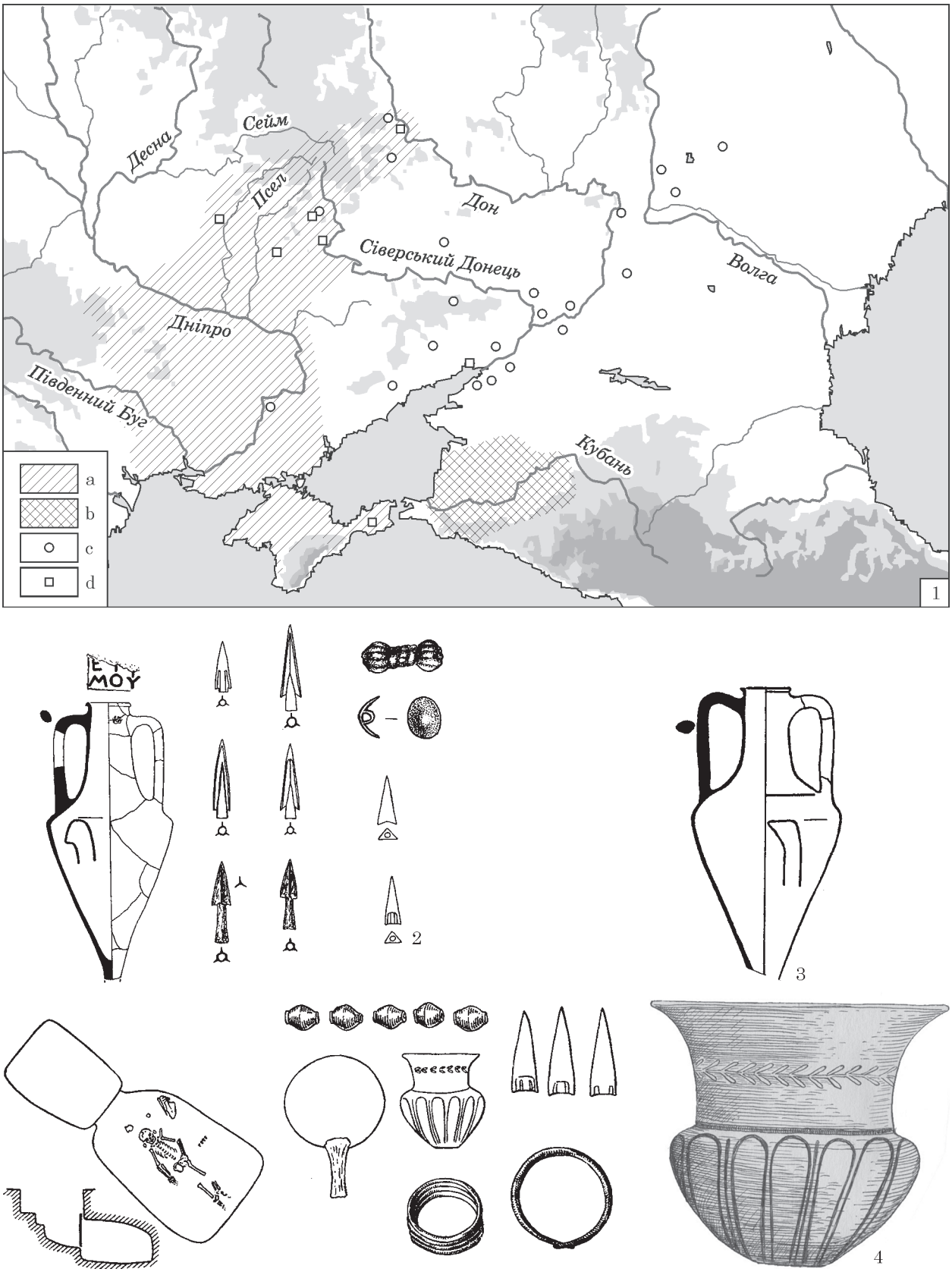

Рис. 9. Етнокультурна ситуація на півдні Східної Європи в IV ст. до н. е. і найпізніші лісостепові комплекси Сіверського Дінця та Середнього Дону: 1 — східні рубежі Скіфії у IV ст. до н. е. (Гречко, Карнаух 2011, рис. 1); 2 — Старий Мерчик 4, курган 4; 3 — Старий Мерчик 4, курган 5; 4 — Старе, к. 15 (за Фиалко 1994; Бандуровский 2001b). *Умовні позначки*: a — основний ареал поширення скіфських пам'яток у IV ст. до н. е.; b — савромато-сарматські могильники Прикубання IV ст. до н. е.; c — комплекси східного походження IV — початку III ст. до н. е.; d — поселенські структури, що зазнали руйнувань у другій половині IV ст. до н. е.

деталями кінського спорядження (Гостре на Донбасі, Нікополь, Чистеньке у Криму, Глинне та Гевань) «звинуватив» у подіях кінця першої третини III ст. до н. е. меотів, яким належали некрополі на Північно-Західному Кавказі (Закубанні) типу Тенгинська-Новолабинська. Питання участі у рейді або рейдах савроматів чи сираків дослідник лишив відкритим (Симоненко 2018, с. 35). Аргументи дослідника слід визнати переконливими.

Можна припускати, що розрив добросусідських відносин між колишніми союзниками, ймовірно, після зміни політики Пантикапею (смерть Спартока III (284 р. до н. е.) і призвів до нападу східних кочовиків на Боспор (Виноградов, Марченко, Рогов 1997, с. 18).

Басівське, Глинське та Циркунівське городища (сіверськодонецький Лісостеп) продовжують використовуватися місцевим населенням, яке залишилося після кризи кінця першої третини III ст. до н. е. і наприкінці III — I ст. до н. е. На перших двох посульських укріпленнях зафіксовані матеріали зарубинецької культури [1] (Ильинская 1961), а на Циркунах — меотського типу (Пеляшенко 2018, с. 209—216), що відображає всю складність і багатовекторність процесів, які відбувалися у східноєвропейському Лісостепу після завершення існування Скіфії у Північному Причорномор'ї.

Таким чином, є підстави вважати, що наприкінці IV ст. до н. е. скіфи, були змушені зійти з історичної арени. Після зникнення Скіфії починається значний рух народів, який призвів до корінної зміни етнополітичної ситуації на півдні Східної Європи в III ст. до н. е.

1. Ліпний кухонний посуд вказує на те, що частина місцевого населення скіфського часу лишилась на місці (Ильинская 1961; Пеляшенко 2018, с. 214).

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.

Бандуровський, О. В. 2001. Античні амфори з курганів скіфського періоду Лівобережної Лісостепової України. *Археологія*, 1, с. 68-79.

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант)*. Киев: ИА НАН Украины.

Берестнев, С. И. 1985. О погребениях предскифского периода левобережной лесостепи Украины. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДнГУ, с. 98-107.

Бессонова, С. С. 1990. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений. В: Зубарь, В. М. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка, с. 17-40.

Бессонова, С. С. 2000. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу. *Археологія*, 2, с. 116-131.

Бессонова, С. С. 2009. Каменные изваяния в контексте этнополитической истории Скифии. *Stratum plus*, 3, с. 14-93.

Бойко, Ю. Н. 1999. Меридионально ориентированные погребения Приднепровской Лесостепи скифского времени. *Древности*, 4, с. 59-78.

Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. И. 2001. *Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени)*. Харьков: Каравелла.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1994. *Отчет о работе экспедиции «Сула-94»*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1994/124.

Бруяко, И. В. 1999. От диорамы к панораме (о перспективах на пути решения проблемы северопонтийского кризиса III в. до Р. Х.). *Stratum plus*, 3, с. 325-332.

Бруяко И. В. 2005. *Ранние кочевники в Европе (X—V вв. до Р. Х.)*. Кишинев: Высшая антропологическая школа.

Буйнов, Ю. В. 2003. Поселення бондарихінської культури біля с. Червоний Шлях на Харківщині. *Вісник Харківського університету*, 31, с. 6-16.

Буйнов, Ю. В. 2016. Этнокультурные процессы в бассейне Ворсклы в период до возникновения Бельского городища (XII—IX вв. до н. э.). В: Корост, І. І. (ред.). *Феномен Більського городища — 2016*. Харків: Майдан, с. 19-34.

Буйнов, Ю. В. 2018. К вопросу о генезисе юхновской культуры. В: Корост, І. І. (ред.). *Феномен Більського городища — 2018*. Харків: Майдан, с. 17-37.

Вавилов, Н. И., Букинич, Д. Д. 1956. *Земледельческий Афганистан*. В: Избранные труды Н. И. Вавилова, 5. Москва: Наука, с. 45-404.

Виноградов, Ю. А., Марченко, К. К., Рогов, Е. Я. 1997. Сарматы и гибель «Великой Скифии». *Вестник древней истории*, 3, с. 93-103.

Гаврилюк, Н. А. 1999. *История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Киев: ИА НАН Украины.

Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля)*. Полтава: Археологія.

Голубева, І. В., Окатенко, В. М., Пеляшенко, К. Ю. 2009. Охоронні дослідження пам`яток скіфського часу на Харківщині. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 73-78.

Гречко, Д. С. 2004. Нові античні матеріали III—II ст. до н. е. з поселень Харківщини. В: *Проблеми історії та археології України*. Харків: ХНУ, с. 32.

Гречко, Д. С. 2010a. Курганы Нижнего Побужья VI — первой половины V вв. до н. э.: греки или скифы? *Древности*, 9, с. 116-135.

Гречко, Д. С. 2010b. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.

Гречко, Д. С. 2016a. О критериях выделения кочевнических захоронений скифского времени в Лесостепи. В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра, с. 227-238.

Гречко, Д. С. 2016b. От Архаической Скифии к Классической. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 33-60.

Гречко, Д. С. 2016c. Классическая Скифия: начало (последние десятилетия VI — первая четверть V в. до н. э.). *Revista arheologică*, XII, 1—2, с. 145-168.

Гречко, Д. С. 2017. О формировании Классической Скифии в V в. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 78-106.

Гречко, Д. С. 2018. Поховальний обряд населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя ранньоскіфського часу: варіант аналізу. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 20-44.

Гречко, Д. С., Карнаух, Е. Г. 2011. Некоторые вопросы этнокультурной истории юга Восточной Европы конца скифского периода. *Stratum plus*, 3, с. 245-261.

Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2018. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу у 2017 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*, с. 42-74.

Гречко, Д. С., Котенко, В. В., Крютченко, А. А. 2020. Бельское городище: миграции и развитие комплекса. *Stratum plus*, 3, с. 53-72.

Гречко, Д. С., Шелехань, О. В. 2012. *Гришковский могильник скифов на Харьковщине*. Киев: ИА НАН Украины.

Григорьев, В. П., Скорый, С. А. 2011. Скифские курганы у с. Вишнополь на юге Днепровской Правобережной Лесостепи. *Stratum plus*, 3, с. 175-212.

Дубовская, О. Р. 1997. Об этнокультурной атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья. *Археологический альманах*, 6, с. 181-217.

Завойкин, А. А. 2010. Архаический, классический и эллинистический периоды (VI—II вв. до н. э.). В: Бонгард-Левин, Г. М., Кузнецов, В. Д. (ред.). *Античное наследие Кубани*. 2. Москва: ИА РАН, с. 12-79.

Задніков, С. А. 2014. *Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ.

Ильинская, В. А. 1961. Позднескифский слой Басовского городища. *Краткие сообщения Института археологии*, 11, с. 59-63.

Ильинская, В. А. 1968b. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Кац, В. И. 2007. *Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения)*. Симферополь; Керчь: Институт востоковедения.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи днепровского лесостепного правобережья*. Киев: Наукова думка.

Комар, А. В. 2008. К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности. Шиловских курганов. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 2, с. 11-44.

Копылов, В. П. 1994. Греческая керамика из раннескифских погребений Нижнего Подонья. В: Копылов, В. П. (ред.). *Международные отношения в бассейне черного моря в древности и средние века*. Ростов на Дону: РГПУ, с. 22-25.

Копылов, В. П. 2006. Греко-варварские взаимоотношения в области р. Танаис в VII—VI вв. до н. э. В: Соловьев, С. Л. (ред.). *Греки и варвары на Боспоре Киммерийском VII—I вв. до н. э.* Санкт-Петербург, с. 80-88.

Крадин, Н. Н. 2007. *Кочевники Евразии*. Алматы: Дайк-пресс.

Котенко, В., Гречко, Д. 2019. Керамичексий импорт Херсонеса Таврического в восточноевропейской Лесостепи. *Revista arheologică*, XV, 2, с. 53-67

Кузнецов, В. Д. 1991. Кепы: ионийская керамика. *Советская археология*, 4, с. 36-52.

Кузнецова, Т. М. 1994. Припонтийский регион в период скифской архаїки. *Боспорский сборник*, 4, с. 5-11.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скіфського часу західної округи Більського городища*. Київ: Археологія.

Лукьяшко, С. И. 2000. К реконструкции событий конца IV — начала III вв. до н. э. на Нижнем Дону. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 167—180.

Ляпушкин, И. И. 1961. *Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа*. Материалы и исследования по археологии СССР, 104. Москва; Ленинград: АН СССР.

Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.

Махортых, С. В. 2009. К истории изучения курганных некрополей Бельского городища. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев: Гротеск, с. 268-278.

Махортых, С. В. 2012. Хронология Перещепинского курганного могильника близ Бельска. *Stratum plus*, 3, с. 145-160.

Махортых, С. В. 2019. Золотые накладки на деревянные сосуды из Перещепинского могильника близ Бельска. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 470-482.

Махортых, С. В. Ролле, Р. 2011.Воинские погребения на некрополях Бельского городища. В: Молодин, В. И., Хансен, С. (ред.). *Terra Scythica*. Новосибирск: ИАЭт СО РАН, с. 149-154.

Медведев, А. П. 1999. *Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.

Мельник, Е. Н. 1905. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 гг. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII Археологического съезда*, 1. Москва: А. И. Мамонтов, с. 673-744.

Мозолевський, Б. М. 1990. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії. *Археологія*, 1, с. 122-139.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы)*. Киев: Стилос.

Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э.* Саратов: Саратовский государственный университет.

Мурзін, В. Ю., Ролле, Р. 1996. Скіфські міста у лісостепу (до постановки питання). В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 181-182.

Мурзін, В. Ю., Ролле, Р., Скорий, С. А. 1995. Дослідження курганів на території Більського городища. *Полтавський археологічний збірник*, 3, с. 79-86.

Назаров, В., Скорый, С. 2019. Скифские катакомбы в междуречье Роси и Тясмина. *Revista arheologică*, XV, 1, с. 47-64.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2019. Палеоботанічні дослідження. В: Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: Майдан, с. 320-327.

Пеляшенко, К. Ю. 2014. *Ліпний посуд населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*. Дисертація к. і. н. Київ.

Пеляшенко, К. Ю. 2018. Древности III—I вв. до н. э. лесостепного Подонцовья. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 204-218.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України, ІКЗ «Більськ».

Плетнева, С. А. 1982. *Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 2003 *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV—XIII века)*. Воронеж: ВГУ.

Полин, С. В. 1992. *От Скифии к Сарматии*. Киев: ИА АН Украины.

Полин, С. В. 1994. О походе Дария в причерноморскую Скифию. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности Скифов*. Киев: Наукова думка, с. 88-102.

Раевский, Д.С 1995. Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип. *Вестник древней истории*, 4, с. 87-96.

Симоненко, А. В. 2018. О сарматском завоевании Скифии. *Нижневолжский археологический вестник*, 17 (1), с. 27-49.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: Наукова думка.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского етнокультурного элемента)*. Киев: ИА НАН Украины.

Скорый, С., Зимовец, Р. 2014. К проблеме товарно-денежных отношений у населения Восточноевропейской Лесостепи в скифскую эпоху. *Наукові записки. Серія історичні науки*, 21, с. 141-156.

Скрипкин, А. С. 2016. Гибель Скифии: Сарматский фактор. *Stratum plus*, 3, с. 17-31.

Смирнов, К. Ф. 1984. *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва: Наука.

Супруненко, О., Шерстюк, В. 2019. Розкопки курганного могильника скіфського часу біля с. Покровська Багачка. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 206-208.

Таиров, А. Д. 2008. Ритмы степной Евразии: импульс VI в. до н. э. В: Ваулин, С. Д. (ред.). *Наука ЮУрГУ*. 1. Челябинск: ЮУрГУ, с. 160-164.

Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.

Толстиков, В. П. 1984. К проблеме образования Боспорского государства (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI — первой половине V вв. до н. э.). *Вестник древней истории*, 3, с. 24-48.

Толстиков, В. П. 2011. К проблеме «взаимовлияния» эллинской и варварских культур на Боспоре в VI—V вв. до н. э. В: Вахтина, М. Ю. (ред.). *Боспорский феномен. Население, язики, контакты*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 54-58.

Фиалко, Е. Е. 1994. *Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи*. Киев: ИА НАН Украины.

Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В, Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Шелехань, О. В. 2016. Поховання мечників скіфського лісостепу. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища*. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 52-72.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1988. Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерлы. *Вестник Харьковского университета*, 22, с. 102—103.

Шрамко, Б. А. 1990. Была ли Лесостепь завоевана скифами. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини*. Полтава, с. 124-126.

Шрамко, Б. А. 1995. Новые раскопки на Восточном укреплении Бельского городища. *Полтавський археологічний збірник*, 3, с. 42-49.

Шрамко, І. Б. 2006. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5). В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 33-56.

Шрамко, И. Б., Буйнов, Ю. В. 2012. Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой лесостепи. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 309-332.

Alexandrescu, P. 1998. Geten, Skythen und chora von Histria in archaischer Zeit. В: Лордкипанидзе, О. Д. (ред.). *Местные этнополитические объединения Причерноморья VII—IV вв. до н. э.* Тбилиси, S. 281-294.

Fernández-Götz, M. 2018. Urbanization in Iron Age Europe: Trajectories, Patterns, and Social Dynamics. *Journal of Archaeological Research*, 26 (2), p. 117-162.

Grechko D. S. 2020a. About the dating of the scythian type arrowheads of the late hallstatt period from Central Europe. *Археологія*, 4, p. 12-27.

Grechko, D. S. 2020b. Chronological Schemes of Central Europe of the Late Hallstatt Period (HaD): New Opportunities for Synchronization and Refinement of Dates. *Sprawozdania archeologiczne*, 72, 2, p. 585—605.

Miller, A. R., Johnson, J. A., Makhortykh, S, Litvinova, L., Taylor, T., Rolle, R., Makarewicz, C. A. 2019. Mobility and diet in the Iron Age Pontic Forest-Steppe: a multi-isotopic study of urban population at Bel'sk. *Archaeometry*, 61, 6, p. 1399-1416.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.

Bandurovskyi, O. V. 2001. Antychni amfory z kurhaniv skifskoho periodu Livoberezhnoi Lisostepovoi Ukrainy. *Arkheolohiia*, 1, s. 68-79.

Bandurovskii, A. V., Buinov, Iu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni (severskodonetskii variant)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Berestnev, S. I. 1985. O pogrebeniiakh predskifskogo perioda levoberezhnoi lesostepi Ukrainy. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprovia*. Dnepropetrovsk: DnGU, s. 98-107.

Bessonova, S. S. 1990. Skifskie pogrebalnye kompleksy kak istochnik dlia rekonstruktsii ideologicheskikh predstavlenii. In: Zubar, V. M. (ed.). *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 17-40.

Bessonova, S. S. 2000. Deiaki zakonomirnosti rozmishchennia pam'iatok skifskoho chasu v Ukrainskomu Livoberezhnomu Lisostepu. *Arkheolohiia*, 2, s. 116-131.

Bessonova, S. S. 2009. Kamennye izvaianiia v kontekste etnopoliticheskoi istorii Skifii. *Stratum plus*, 3, s. 14-93.

Boiko, Iu. N. 1999. Meridionalno orientirovannye pogrebeniia Pridneprovskoi Lesostepi skifskogo vremeni. *Drevnosti*, 4, s. 59-78.

Boiko, Iu. N., Berestnev, S. I. 2001. *Pogrebeniia VII—IV vv. do n. e. kurgannogo mogilnika u s. Kupevakha (Vorsklinskii region skifskogo vremeni)*. Kharkov: Karavella.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 1994. *Otchet o rabote ekspeditsii «Sula-94»*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1994/124.

Bruiako, I. V. 1999. Ot dioramy k panorame (o perspektivakh na puti resheniia problemy severopontiiskogo krizisa III v. do R. Kh.). *Stratum plus*, 3, s. 325-332.

Bruiako I. V. 2005. *Rannie kochevniki v Evrope (X—V vv. do R. Kh.)*. Kishinev: Vysshaia antropologicheskaia shkola.

Buinov, Yu. V. 2003. Poselennia bondarykhinskoi kultury bilia s. Chervonyi Shliakh na Kharkivshchyni. *Visnyk Kharkivskoho universytetu*, 31, s. 6-16.

Buinov, Iu. V. 2016. Etnokulturnye protsessy v basseine Vorskly v period do vozniknoveniia Belskogo gorodishcha (XII—IX vv. do n. e.). In: Korost, I. I. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2016*. Kharkiv: Maidan, s. 19-34.

Buinov, Iu. V. 2018. K voprosu o genezise iukhnovskoi kultury. In: Korost, I. I. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2018*. Kharkiv: Maidan, s. 17-37.

Vavilov, N. I., Bukinich, D. D. 1956. *Zemledelcheskii Afganistan*. In: Izbrannye trudy N. I. Vavilova, 5. Moskva: Nauka, s. 45-404.

Vinogradov, Iu. A., Marchenko, K. K., Rogov, E. Ia. 1997. Sarmaty i gibel «Velikoi Skifii». *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 93-103.

Gavriliuk, N. A. 1999. *Istoriia ekonomiki Stepnoi Skifii VI—III vv. do n. e.* Kiev: IA NAN Ukrainy.

Havrysh, P. Ya. 2000. *Plemena skifskoho chasu v lisostepu Dniprovskoho Livoberezhzhia (za materialamy Prypsillia)*. Poltava: Arkheolohiia.

Holubieva, I. V., Okatenko, V. M., Peliashenko, K. Yu. 2009. Okhoronni doslidzhennia pam`iatok skifskoho chasu na Kharkivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 73-78.

Hrechko, D. S. 2004. Novi antychni materialy III—II st. do n. e. z poselen Kharkivshchyny. In: *Problemy istorii ta arkheolohii Ukrainy*. Kharkiv: KhNU, s. 32.

Grechko, D. S. 2010a. Kurgany Nizhnego Pobuzhia VI — pervoi poloviny V vv. do n. e.: greki ili skify? *Drevnosti*, 9, s. 116-135.

Hrechko, D. S. 2010b. *Naselennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Grechko, D. S. 2016a. O kriteriiakh vydeleniia kochevnicheskikh zakhoronenii skifskogo vremeni v Lesostepi. In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Yevropy*. Dnipro: Lira, s. 227-238.

Grechko, D. S. 2016b. Ot Arkhaicheskoi Skifii k Klassicheskoi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 33-60.

Grechko, D. S. 2016c. Klassicheskaia Skifiia: nachalo (poslednie desiatiletiia VI — pervaia chetvert V v. do n. e.). *Revista arheologică*, XII, 1—2, s. 145-168.

Grechko, D. S. 2017. O formirovanii Klassicheskoi Skifii v V v. do n. e. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 78-106.

Hrechko, D. S. 2018. Pokhovalnyi obriad naselennia Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia rannoskifskoho chasu: variant analizu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), s. 20-44.

Grechko, D. S., Karnaukh, E. G. 2011. Nekotorye voprosy etnokulturnoi istorii iuga Vostochnoi Evropy kontsa skifskogo perioda. *Stratum plus*, 3, s. 245-261.

Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhevuska, S. S. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2017 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2017*, s. 42-74.

Grechko, D. S., Kotenko, V. V., Kriutchenko, A. A. 2020. Belskoe gorodishche: migratsii i razvitie kompleksa. *Stratum plus*, 3, s. 53-72.

Grechko, D. S., Shelekhan, O. V. 2012. *Grishkovskii mogilnik skifov na Kharkovshchine*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Grigorev, V. P., Skoryi, S. A. 2011. Skifskie kurgany u s. Vishnopol na iuge Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. *Stratum plus*, 3, s. 175-212.

Dubovskaia, O. R. 1997. Ob etnokulturnoi atributsii «novocherkasskikh» pogrebenii Severnogo Prichernomoria. *Arkheologicheskii almanakh*, 6, s. 181-217.

Zavoikin, A. A. 2010. Arkhaicheskii, klassicheskii i ellinisticheskii periody (VI—II vv. do n. e.). In: Bongard-Levin, G. M., Kuznetsov, V. D. (ed.). *Antichnoe nasledie Kubani*. 2. Moskva: IA RAN, s. 12-79.

Zadnikov, S. A. 2014. *Antychnyi keramichnyi import na Bilskomu horodyshchi skifskoho chasu*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Kyiv.

Ilinskaia, V. A. 1961. Pozdneskifskii sloi Basovskogo gorodishcha. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 11, s. 59-63.

Ilinskaia, V. A. 1968b. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia)*. Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Kats, V. I. 2007. *Grecheskie keramicheskie kleima epokhi klassiki i ellinizma (opyt kompleksnogo izucheniia)*. Simferopol; Kerch: Institut vostokovedeniia.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi dneprovskogo lesostepnogo pravoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Komar, A. V. 2008. K voprosu o date i etnokulturnoi prinadlezhnosti. Shilovskikh kurganov. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2, s. 11-44.

Kopylov, V. P. 1994. Grecheskaia keramika iz ranneskifskikh pogrebenii Nizhnego Podonia. In: Kopylov, V. P. (ed.). *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine chernogo moria v drevnosti i srednie veka*. Rostov na Donu: RGPU, s. 22-25.

Kopylov, V. P. 2006. Greko-varvarskie vzaimootnosheniia v oblasti r. Tanais v VII—VI vv. do n. e. In: Solovev, S. L. (ed.). *Greki i varvary na Bospore Kimmeriiskom VII—I vv. do n. e.* Sankt-Peterburg, s. 80-88.

Kradin, N. N. 2007. *Kochevniki Evrazii*. Almaty: Daikpress.

Kotenko, V., Grechko, D. 2019. Keramicheksii import Khersonesa Tavricheskogo v vostochnoevropeiskoi Lesostepi. *Revista arheologică*, XV, 2, s. 53-67

Kuznetsov, V. D. 1991. Kepy: ioniiskaia keramika. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 36-52.

Kuznetsova, T. M. 1994. Pripontiiskii region v period skifskoi arkhaiki. *Bosporskii sbornik*, 4, s. 5-11.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: Arkheolohiia.

Lukiashko, S. I. 2000. K rekonstruktsii sobytii kontsa IV — nachala III vv. do n. e. na Nizhnem Donu. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (ed.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e. Paleoekologiia, antropologiia i arkheologiia*. Moskva: IA RAN, s. 167—180.

Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe Lesostepnoe Levoberezhe v epokhu zheleza. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 104. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Shliakh.

Makhortykh, S. V. 2009. K istorii izucheniia kurgannykh nekropolei Belskogo gorodishcha. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza*. Kiev: Grotesk, s. 268-278.

Makhortykh, S. V. 2012. Khronologiia Pereshchepinskogo kurgannogo mogilnika bliz Belska. *Stratum plus*, 3, s. 145-160.

Makhortykh, S. V. 2019. Zolotye nakladki na dereviannye sosudy iz Pereshchepinskogo mogilnika bliz Belska. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 470-482.

Makhortykh, S. V. Rolle, R. 2011.Voinskie pogrebeniia na nekropoliakh Belskogo gorodishcha. In: Molodin, V. I., Khansen, S. (ed.). *Terra Scythica*. Novosibirsk: IAEt SO RAN, s. 149-154.

Medvedev, A. P. 1999. *Rannii zheleznyi vek Lesostepnogo Podonia. Arkheologiia i etnokulturnaia istoriia I tysiacheletiia do n. e.* Moskva: Nauka.

Melnik, E. N. 1905. Raskopki kurganov v Kharkovskoi gubernii 1900—1901 gg. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XII Arkheologicheskogo sieezda*, 1. Moskva: A. I. Mamontov, s. 673-744.

Mozolevskyi, B. M. 1990. Kurhany vyshchoi skifskoi znati i problema politychnoho ustroiu Skifii. *Arkheolohiia*, 1, s. 122-139.

Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana i Soboleva Mogily)*. Kiev: Stilos.

Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Kompleksy keramicheskoi tary VII—II vekov do n. e.* Saratov: Saratovskii gosudarstvennyi universitet.

Murzin, V. Yu., Rolle, R. 1996. Skifski mista u lisostepu (do postanovky pytannia). In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 181-182.

Murzin, V. Yu., Rolle, R., Skoryi, S. A. 1995. Doslidzhennia kurhaniv na terytorii Bilskoho horodyshcha. *Poltavskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 3, s. 79-86.

Nazarov, V., Skoryi, S. 2019. Skifskie katakomby v mezhdureche Rosi i Tiasmina. *Revista arheologică*, XV, 1, s. 47-64.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Pashkevych, H. O., Horbanenko, S. A. 2019. Paleobotanichni doslidzhennia. In: Skoryi, S. A., Bilozor, V. P., Suprunenko, O. B., Kulatova, I. M. *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: Maidan, s. 320-327.

Peliashenko, K. Yu. 2014. *Lipnyi posud naselennia skifskoho chasu Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv.

Peliashenko, K. Iu. 2018. Drevnosti III—I vv. do n. e. lesostepnogo Podontsovia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 204-218.

Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud skifskoho chasu naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy, IKZ «Bilsk».

Pletneva, S. A. 1982. *Kochevniki srednevekovia. Poiski istoricheskikh zakonomernostei*. Moskva: Nauka.

Pletneva, S. A. 2003 *Kochevniki iuzhnorusskikh stepei v epokhu srednevekovia (IV—XIII veka)*. Voronezh: VGU.

Polin, S. V. 1992. *Ot Skifii k Sarmatii*. Kiev: IA AN Ukrainy.

Polin, S. V. 1994. O pokhode Dariia v prichernomorskuiu Skifiiu. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Drevnosti Skifov*. Kiev: Naukova dumka, s. 88-102.

Raevskii, D.S 1995. Rannie skify: sreda obitaniia i khoziaistvenno-kulturnyi tip. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 87-96.

Simonenko, A. V. 2018. O sarmatskom zavoevanii Skifii. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 17 (1), s. 27-49.

Skoryi, S. A. 1997. *Steblev: skifskii mogilnik v Porose*. Kiev: Naukova dumka.

Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (problema vydeleniia iranskogo etnokulturnogo elementa)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Skoryi, S., Zimovets, R. 2014. K probleme tovarno-denezhnykh otnoshenii u naseleniia Vostochnoevropeiskoi Lesostepi v skifskuiu epokhu. *Naukovi zapysky. Seriia istorychni nauky*, 21, s. 141-156.

Skripkin, A. S. 2016. Gibel Skifii: Sarmatskii faktor. *Stratum plus*, 3, s. 17-31.

Smirnov, K. F. 1984. *Sarmaty i utverzhdenie ikh politicheskogo gospodstva v Skifii*. Moskva: Nauka.

Suprunenko, O., Sherstiuk, V. 2019. Rozkopky kurhannoho mohylnyka skifskoho chasu bilia s. Pokrovska Bahachka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 206-208.

Tairov, A. D. 2008. Ritmy stepnoi Evrazii: impuls VI v. do n. e. In: Vaulin, S. D. (ed.). *Nauka IuUrGU*. 1. Cheliabinsk: IuUrGU, s. 160-164.

Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskii mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoe*. Tiraspol: Stratum plus.

Tolstikov, V. P. 1984. K probleme obrazovaniia Bosporskogo gosudarstva (Opyt rekonstruktsii voenno-politicheskoi situatsii na Bospore v kontse VI — pervoi polovine V vv. do n. e.). *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 24-48.

Tolstikov, V. P. 2011. K probleme «vzaimovliianiia» ellinskoi i varvarskikh kultur na Bospore v VI—V vv. do n. e. In: Vakhtina, M. Iu. (ed.). *Bosporskii fenomen. Naselenie, iaziki, kontakty*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 54-58.

Fialko, E. E. 1994. *Pamiatniki skifskoi epokhi Pridneprovskoi terrasovoi Lesostepi*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Iu. V., Polin, S. V, Skoryi, S. A., Bokii, N. M., Grebennikov, Iu. S. 1986. *Skifskie pogrebalnye pamiatniki stepei Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Shelekhan, O. V. 2016. Pokhovannia mechnykiv skifskoho lisostepu. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha*. Kyiv; Poltava: TsP NANU i UTOPIK, s. 52-72.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 1988. Raskopki kurganov i maidanov v basseine r. Merly. *Vestnik Kharkovskogo universiteta*, 22, s. 102—103.

Shramko, B. A. 1990. Byla li Lesostep zavoevana skifami. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Okhorona i doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Poltavshchyny*. Poltava, s. 124-126.

Shramko, B. A. 1995. Novye raskopki na Vostochnom ukreplenii Belskogo gorodishcha. *Poltavskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 3, s. 42-49.

Shramko, I. B. 2006. Rannii period v istorii herodotivskoho Helonu (za materialamy rozkopok zolnyka № 5). In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Bilske horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovykh doslidzhen)*. Kyiv: Shliakh, s. 33-56.

Shramko, I. B., Buinov, Iu. V. 2012. Perekhod ot bronzy k zhelezu v Dnepro-Donetskoi lesostepi. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 2, s. 309-332.

Alexandrescu, P. 1998. Geten, Skythen und chora von Histria in archaischer Zeit. In: Lordkipanidze, O. D. (ed.). *Mestnye etnopoliticheskie obieedineniia Prichernomoria VII—IV vv. do n. e.* Tbilisi, S. 281-294.

Fernández-Götz, M. 2018. Urbanization in Iron Age Europe: Trajectories, Patterns, and Social Dynamics. *Journal of Archaeological Research*, 26 (2), p. 117-162.

Grechko D. S. 2020a. About the *dating* of the *scythian type arrowheads* of the *late hallstatt period* from *Central Europe*. *Arkheolohiia*, *4*, p. *12-27*.

Grechko, D. S. 2020b. Chronological Schemes of Central Europe of the Late Hallstatt Period (HaD): New Opportunities for Synchronization and Refinement of Dates. *Sprawozdania archeologiczne*, 72, 2, p. 585—605.

Miller, A. R., Johnson, J. A., Makhortykh, S, Litvinova, L., Taylor, T., Rolle, R., Makarewicz, C. A. 2019. Mobility and diet in the Iron Age Pontic Forest-Steppe: a multi-isotopic study of urban population at Bel'sk. *Archaeometry*, 61, 6, p. 1399-1416.

D. S. Grechko

THE MAIN STAGES OF THE HISTORY OF POPULATION OF THE FOREST-STEPPE OF DNIEPER LEFT-BANK AREA IN THE MID-7th — EARLY 3rd CENTURY BC

The paper is devoted to the periodization of the ethnic and cultural history of population of the forest-steppe of Dnieper Left Bank area during the Scythian Age. The analysis of the whole set of data allows us to propose the following variant of reconstruction.

At the beginning of the Early Iron Age the great population movements took place at the territory of modern Ukraine resulting in a number transitions in the settlement pattern of both the steppe and forest-steppe regions. In the end of 9th century BC the peoples inhabited the Dnieper Left-bank region (Late Zrubna and Bondarikha cultures) left the area.

Before the invasion of «Zhabotyn» population from the Dnieper Right bank forest-steppe to the basin of the Middle Vorskla River in the last third of the 8th century BC here was extremely little population, probably represented by nomads of pre-Scythian period (the antiquities of Novocherkassk type). Except the Vorskla basin, only the barrows of nomadic people are known in the Dnieper-Donets forest-steppe.

During *the first period* (the mid-7th — first third of the 6th centuries BC) the stable agricultural population inhabited only the Middle Vorskla River basin. At that time semi-nomads occupied the territory of Psel and Vorskla basins. Farmers and semi-nomads created military and political union under the auspices of semi-nomads on this area.

During the *transition period* (military and political crisis in the mid-6th century BC) there was no desolation of North Pontic region. The change of the cultures has not been rapidly but it was gradually during the second — third quarters of the 6th century BC. The emergence of new group of nomads ca. mid-6th century BC in North Pontic region could provoke the wandering of the part of semi-nomads which dominated in this region in Early Scythian period. The appearance of new groups of nomads coincided with the settlement of the Forest-Steppe zone between Dnieper and Don rivers about the mid-6th century BC or it could be the reason for this process. It was accompanied by the building of new fortifications and the transformation of some settlements into hillforts. According to available data, the semi-nomadic aristocracy legalized the power of new rulers and joined them or was defeated in the Early Scythian period.

During *the second period* (third quarter of the 6th — first third of the 5th centuries BC) the ethnic and cultural history of the tribes of Forest-Steppe of Dnieper Left Bank region was close to the situation described by Herodotus (IV. 102, 118, 119). It was characterized by the independence of the local tribes from the steppe inhabitants. Bilsk settlement was founded exactly at that time. We have reason to believe that its construction was connected with the return from the West campaign of some part of the nomads (semi-nomads?) after their arriving from the Ciscaucasia (the Geloni, the Melanchaeni, etc.). Such reconstruction doesn`t exclude the assumption of some researchers (B. A. Shramko and others) that Bilsk settlement truly is the city of Gelonus mentioned by Herodotus. The tribal units of semi-nomads in the Eastern European Forest-Steppe (the Geloni, the Melanchaeni and others) which conquered the local agricultural population were still independent, significant force in the region after the settlement of North Pontic region by the Scythians at the last quarter of the 6th century BC. It's fully correlated with information of «The Father of History». The peak of the development of the settlement systems in the Forest-Steppe of Dnieper Left Bank and the exchange with the Hellenes is traced at the last quarter of 6th — the first third of 5th centuries BC. At this stage, the Steppes didn't have a critical influence on the local tribes yet which were independent. The development of the ethnic and cultural situation in the Forest-Steppe zone was based on the changes that were the result of previous migrations. This period ended with the destabilization at the end of the first third of the 5th century BC.

The third period can be characterized as the existence of local tribes on the periphery of North Pontic Scythia (the end of the first third of the 5th — the beginning of the last quarter of the 4th centuries BC). The period since the acceptance of the power of the Royal Scythians till the final of the history of local tribes consists of two main stages in the context of Classical Scythia: 1) incorporation (the end of the first — second quarters of the 5th century BC) and mutually benefit relations (the second half of the 5th century BC — the turn of the 5th—4th centuries BC); 2) the beginning of the negativity and the crisis during the penetration of Steppe people into the Forest-Steppe (the turn of the 5th—4th centuries BC — the beginning of the last quarter of the 4th century BC). It was completed by the final of Scythia and termination of the funerals on all necropolises of the Forest-Steppe of Dnieper Left Bank area.

During the fourth period the settled population still lived on some sites after the disappearance of the barrow of local aristocracy and after the final of Scythia (the late 4th — first third of the 3rd centuries BC). Basivka and Hlynsk settlements on Sula River still used by the local population which remained after the crisis of the end of the first third of the 3rd century BC.

Keywords: Dnieper Left-Bank forest-steppe, Scythian Age, periodization, ethnic and cultural history.

Одержано 3.09.2021

ГРЕЧКО Денис Сергійович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
GRECHKO Denys S., Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3613-795X, e-mail: ukrspadshina@ ukr.net.

УДК [904.5:339.562](282.247.412-197.2:234.85-195.2)"-3/-2" DOI: 10.37445/adiu.2021.04.03

M. Yu. Treister

MEDITERRANEAN AND NORTH PONTIC GREEK IMPORTS IN THE NOMADIC BURIALS OF THE LOWER VOLGA REGION AND FOOTHILLS OF SOUTH URALS OF THE 4th — FIRST THIRD OF THE 3rd CENTURY BC

The analysis of archaeological sources shows that in the second half of the 4th century BC imported beads and pendants made of glass, frit and amber reach the nomads of the Lower Volga and South Urals, and a little later, at the turn of the 4th and in the first third of the 3rd century BC — in addition, Greek pottery and possibly vessels made of precious metals, alabaster and onyx. Olbian bronze «borystheni» of the late 4th—3rd centuries BC also were found into the Lower Volga region.

If for the 5th and most part of the 4th century BC imports that entered the South Urals were mainly represented by products of the Achaemenid circle, then after the fall of the Achaemenid state and the resulting geopolitical changes in the Lower Volga region and the South Urals imports began to be distributed from (via) the North Pontic region.

***Keywords**: Lower Volga region, South Urals, Early Sarmatian culture, Mediterranean and Pontic imports, amphoras, black-glazed pottery, beads, pendants.*

1. Introduction. In the Archaic period, Mediterranean and Greek North Pontic imports, rather well represented in Early Scythian burials on the Lower Don (Копылов 2003, с. 131—140; Русаков 2019, с. 604), are practically unknown in the burials of the nomads in the Lower Volga and South Urals regions. An exception is a table amphora of the first half of the 6th century BC, found in the burial 3 of the Burial-mound 3 of Aksai I necropolis in the Volga-Don interfluve (Дьяченко и др. 1999, с. 96, 108, рис. 5: 1; Копылов 2003, с. 135; Гречко 2016, с. 34, 47). In the territory of the Lower Volga region proper and the South Urals in the complexes of the 6th—5th centuries BC the finds of such imports are unknown. Of course, before categorically asserting the absence of other imported items of «truly Greek antique origin», one should pay attention to the distribution of glass beads among the nomadic population of the regions in question. Some types of beads, including eye-beads [1], are widely represented in the assemblages of the 6th—5th centuries BC, although special studies of this category of finds do not exist, just as there is still no database of the finds of the glass beads in the European Scythia, and the ways of their penetration here are not specially examined. In elite burials of the late 5th — third quarter of the 4th century BC in the South Urals, there is a significant number of imports of the Achaemenid circle originating from Asia Minor, Iran, Central Asia (Chorazmia, Bactria), as well as from India (eds. Treister, Yablonsky 2013; Yablonsky, Treister 2019, p. 79—161). There are no evident finds of Mediterranean and Greek North Pontic objects in these burials.

2. Imports in the burials of the second half of the 4th — first half of the 3rd century BC.

2.1. Beads and pendants of glass, frit and amber. A certain number of glass and frit beads, the origin of which was not specially studied by anyone (in the publications by O. V. Anikeeva, the only source for attribution of beads is the article by G. Eisen published in 1916; Eisen 1916, p. 1—27; cf. Аникеева 2015, с. 37—47; 2016, с. 24—25, табл. I: 25—39; 2017, с. 21—22, рис. 2; 2019, с. 258—260, рис. 1: 13—20), could and certainly did get to the South Urals from the North Pontic area, which is not surprising, also considering the finds of items of horse-harness of the Kuban type in the Filippovka I necropolis (Канторович, Яблонский 2009, с. 81—83). From this burial ground originate a

1. K. F. Smirnov (Смирнов 1964, с. 151) suggested, that such beads could reach the Sauromatians from the North Black Sea region. Eye-beads are found already in the assemblages dating to the late 6th — early 5th century BC, for example, in the Burial-mound 6/2012 of the Taksai I Burial-ground (Сдыков, Лукпанова 2013, с. 141, 203, № 3.2.5).

© M. Yu. TREISTER, 2021

fairly significant number of glass beads, including eye-beads (Яблонский 2013, с. 97, № 359—360; с. 103, № 423; с. 146, № 1708—1712; с. 163, № 1979, 1982; с. 167, № 2005—2008 etc.; ed. Мухаметзянова-Дуггал 2018, с. 98, № 72; с. 115, № 146; с. 116, № 154), the parallels to which coming from the Scythian funerary contexts, as well as from the Balkan Peninsula and from the Eastern Black Sea region, I have already listed (Трейстер, Яблонский 2012, с. 282—284).

Glass and frit beads, which may originate from the North Pontic area or reach the Lower Volga region and the South Urals via it, come mainly from burials which can be dated to the mid — second half of the 4th century BC. We have already pointed attention to such beads: from black opaque glass of biconical shape, flared at the ends (cf. Аникеева 2016, с. 25, type 26, with reference to the origin from the Mediterranean area, here and hereinafter without any arguments), of rounded or almost parallelepiped-shaped made of frit, covered with black glaze with zigzag yellow stripes (cf. Аникеева 2016, с. 25, type 32, with reference to the origin from Slovenia and Croatia) [1], of rounded shape of opaque blue glass with blue-white «eyes» (cf. Аникеева 2016, с. 25, type 28, with reference to the origin from Italy) [2] from the following tumular burial-grounds: Novyi Kumak, Nikol'skii I, Mechetsai, Pokrovka 2, Perevolochan I, as well as a separate Burial-mound Yakovlevka II (Равич и др. 2012, с. 75—76; Трейстер 2012b, с. 268—269, прим. 4). Eye-beads became widespread in the Early Sarmatian burials of the Lower Volga region (Клепиков 2002, с. 92, group 1, рис. 31: 6—13; Мошеева 2008, с. 23—33).

Eye-beads were in general widespread in the ancient world and in particular, were manufactured and used in Egypt (Lightfoot 2017, p. 311, fig. 18; Thomas, Acosta 2018, p. 18—19, figs. 41—42), in the Near East (Moorey 1980, p. 118; Rehm 1992, S. 94—95, 108: D.13, Abb. 67) [3], in Cyprus (Lightfoot 2017, p. 311, 324—325, nos. 508—509) and Asia Minor (Hogarth 1908, p. 203—204, pl. XLV: 8—18; ed. von Seipel 2008, S. 194—198, Nr. 203—206), where from they could theoretically easily reach Iran (although they were not found in Pasargadae, they originate from Persepolis (Schmidt 1957, p. 76, pl. 43: 11—12; Rehm 1992, S. D.13.b, Abb. 67) and in more substantial quantities — from the grave 5/1964, dated to the 5th—4th century BC of Galekuti I Burial-ground in the Gilyan province in the south-eastern coast of the Caspian Sea (Sono, Fukai 1968, p. 48, 55, pl. L: 3, 6a) or Chorasmia (they were not found in Kalaly-Gyr 2 fortified settlement, cf. Вайнберг 2004, с. 163) to the nomads of South Urals, and this way may be not excluded for the frit beads with black glaze and yellow zigzag pattern, which were in use in Asia Minor already in the 7th century BC: Ephesos (ed. Seipel 2008, S. 193—194, Nr. 201—202), Sardis (Van Ham-Meert et al. 2019, p. 23, fig. 1) and are also represented by the finds from Naucratis (Thomas, Acosta 2018, p. 19—20, figs. 43—44).

A different distribution pattern is demonstrated by amphora-shaped pendants of blue, greenish and colorless glass (fig. 1), single finds of which, as noted by O. V. Anikeeva, come from the Novyi Kumak, Pobeda and Filippovka 2 burial-grounds (Аникеева 2016, с. 24, табл. I: 25; 2019, с. 259, рис. 1: 1). The same group should include similar pendants made of transparent glass that remained unknown to O. V. Anikeeva: from burials 1 and 2 in Burial-mound 8/1961 of the Mechetsai Burial-ground (Смирнов 1975, с. 131—133, рис. 31Б: 1—2 — three pendants of blue / yellow glass in each burial; Horváth 2017, p. 54—55), Burial-mound 3 near Matveevskii (Мошкова 1963, с. 45, табл. 30: 30—31; Смирнов, Петренко 1963, табл. 27: 30 — a white glass pendant), Burial 7 in Burial-mound 20/1988 of the Chernyi Yar necropolis (Мещеряков 1996, с. 52, рис. 13: 12 — two pendants of white glass), Burial 1 in Burial-mound 6/1969 of the Chelkar III Burial-ground (Мошкова, Кушаев 1973, с. 263, рис. 4: 5; с. 265 — three pendants), and from Burial 2 in Burial-mound 4/1995 of Pokrovka 10 cemetery (Яблонский и др. 1996, с. 48, рис. 70: 7 — three pendants), as well as from the Lower Volga and Trans-Volga regions: Burial 10 in Burial-mound 5 near the village of Lyatoshinka, Burial 3 in Burial-mound 3 near Moshkov Farmstead and Burial 2 in Burial-mound 85 of the Berezhnovka II Burial-ground (Железчиков, Фалалеев 1995, рис. 16: 5—6; Клепиков 2002, с. 92—93, group 3a, рис. 31: 17—20; 2007, с. 40, рис. 8: 1).

These pendants, most likely arriving in the Lower Volga region and the Southern Urals from (or via) the North Pontic region, were rather widespread from the late 5th, at least to the early of the 3rd century BC in the Balkans and in the Carpathian basin and were made presumably in Mediterranean or Black Sea workshops. Al-

1. Such beads originate also from Burial no. 1 in Burial-mound 14/1989 of Filippovka 1 necropolis (ed. Мухаметзянова-Дуггал 2018, с. 350—351, № 957, 964), from Burial 2 in Burial-mound 6/1969 of Chelkar III Burial-ground in Western Kazakhstan, dated to the 4th century BC (Мошкова, Кушаев 1973, с. 263, рис. 4: 9; с. 265). Compareneous beads were also found in Burial 5 in Burial-mound 3 of Kichigino cemetery (Аникеева 2017, с. 21, рис. 2: 3, 7, 10; с. 22, with the reference to the finds of similar beads in Pokrovka 2, Novoorskii, Lebedevka V burial-grounds). Similar beads are reported to be found at least in six Early Sarmatian burials of the Lower Volga region (Клепиков 2002, с. 92, group 2, рис. 31: 15).
2. Similar bead comes also from Burial 5 in Burial-mound 3 of Kichigino cemetery (Аникеева 2017, с. 21, рис. 2: 11).
3. See, for example, such finds from the burials of Kāmid el-Lōz necropolis in Lebanon, dated to the 6th—4th centuries BC (Poppa 1978, S. 40—41, 65—66; Rehm 1992, S. D.13: a—d, Abb. 67; Hachmann, Penner 1999, S. 162—163, Taf. 36: 3: 5—7; 15: 17. 20) and from Ur (Woolley 1962, p. 103, 130, U.18268).

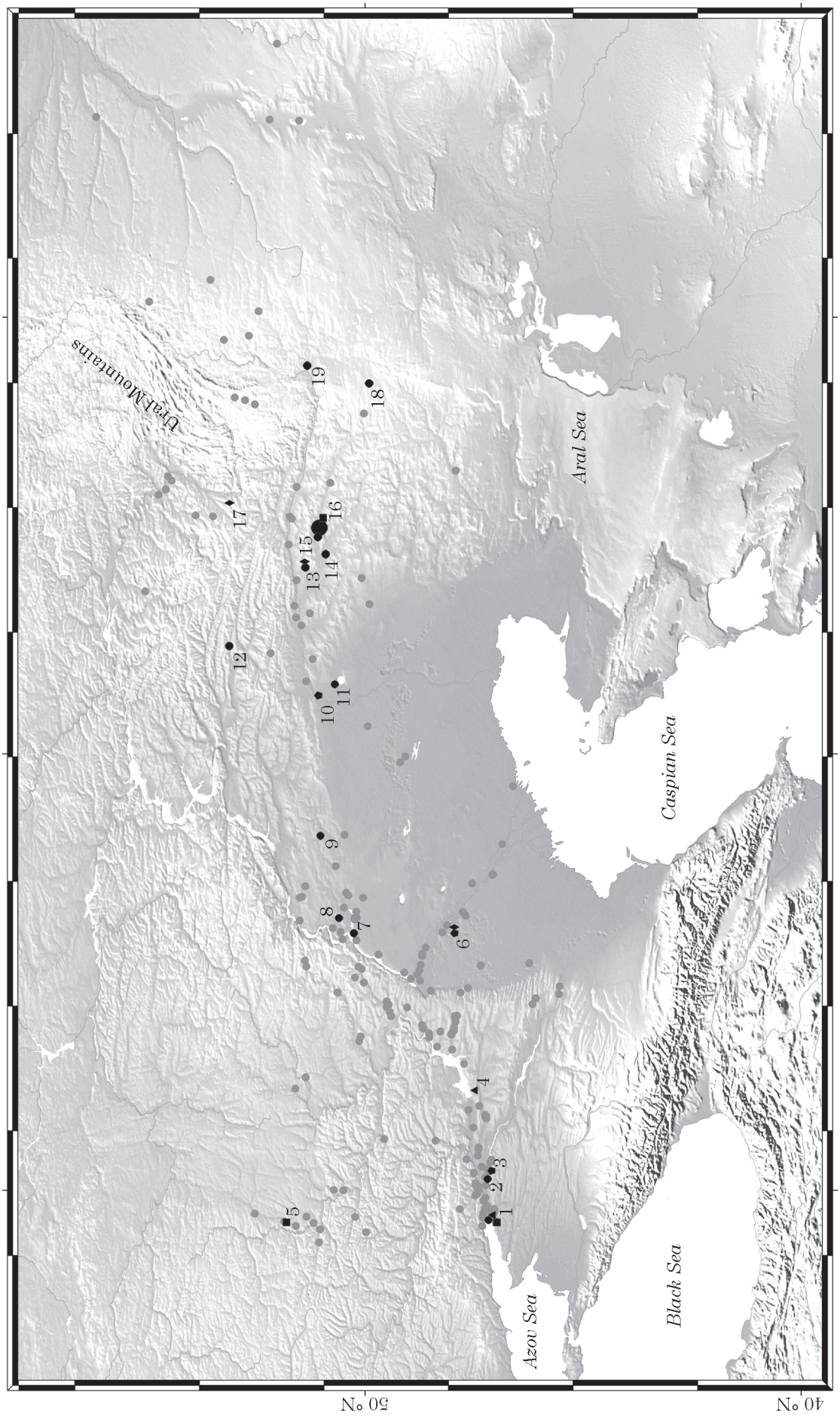

Fig. 1. Mediterranean and North Pontic Greek imports in the burials of the nomads of the second half of the 4th — first half of the 3rd centuries BC, map: 1 — Elizavetovskoe; 2 — Tuzluki; 3 — Koldyri; 4 — Popov; 5 — Chastye Burial-mounds; 6 — Krivaya Luka VI; 7 — Berezhnovskii II; 8 — Lytoshinka; 9 — Moshkov; 10 — Zayik 1; 11 — Chelkar III; 12 — Pobeda; 13 — Filippovka; 14 — Pokrovka; 15 — Chernyi Yar; 16 — Mechetsai; 17 — Novomusinskii; 18 — Matveevskiy; 19 — Novyi Kumak. Circles — amphora-shaped pendants, squares — beads with masks, triangles — pendants in form of male heads; pentagons — black-glazed bowls, rhombuses — amphoras. Map-base — G. P. Garbuzov, map — M. Yu. Treister, 2021

though they were occasionally found in the Eastern Mediterranean and Cyprus (Tatton-Brown 1990, p. 113—114, pl. XXII: d—f), they were especially widespread in the north-western part of the Balkan peninsula, in the Carpathian basin and in the Danube region (Popović 1997, p. 165—171; Schönfelder 2007, S. 307—309, Abb. 1—2; S. 318—321; ed. Adam-Veleni 2010, p. 409—410, nos. 504—506; Rustoiu 2015, p. 365—377; Horváth 2017, p. 54—55, fig. 3: 1; Blečić Kavur, Kavur 2017, p. 98—109, with distribution map fig. 4 on p. 107), as well as in the Greek settlements and necropoleis of the North (Алексеева 1978, с. 74, тип 193, табл. 34: 40; Столба 2009, с. 123; Stolba 2012, p. 348, 351, no. N3.E, pl. 78; Puklina 2010, p. 487, 493, nos. Re-49—52, pl. 370) and East (Turmanidze 2007, pl. I: 6—8) Pontic area, and in Scythian burials of the Dniester, Dnieper and Don basins [1], where they were found, as the study done by V. F. Stolba shows (Столба 2009, с. 125; Stolba 2012, p. 350), in the contexts dating «to the second quarter of the 4th century BC or somewhat later».

The dating by O. V. Anikeeva (Аникеева 2019, с. 259) of such pendants, found in the South Urals, to the late 5th — early 4th century BC raises therefore serious doubts. Much closer to the truth was, in our opinion, V. M. Klepikov, who, on the basis of an analysis of the complexes from the Lower Don, the Lower Volga and South Urals regions proposed their dating within the frames of the 4th — early 3rd centuries BC (Клепиков 2002, с. 94—95). Recent finds of such pendants from the Scythian burials in Lower Transnistria originate from the complexes of the second half of the 4th century BC (Синика, Тельнов 2017, с. 290, № 6, рис. 2: 8; Синика и др. 2019, с. 829, № 14—15, рис. 4: 8; 6: 2). The Burial-mound 1/1977 near Kashcheevka Farmstead on the Lower Don, in which such pendants were found, dates no later than the second half of the 4th century BC (Максименко 1983, с. 93.; Смирнов 1984, с. 154, 156). Obviously, the finds of such pendants in the South Urals can hardly date back to an earlier period, and most likely such beads begin to be distributed in this region around the middle — third quarter of the 4th century BC (it is worth noting that there are no such pendants in the burials of Filippovka I Burial-ground). The fact that they could have been in use in the 3rd—2nd centuries BC is evidenced by their finds in the Maiotian burial-grounds of Psenafa (Эрлих 2014, с. 89, № 146—147; 2015, с. 5, рис. 1: 8—9) and Tenginskaya (Беглова, Эрлих 2018, с. 164, рис. 190: 22. 25) in the Trans-Kuban area.

In Burial 5 in Burial-mound 8/1961 of the Mechetsai cemetery, which most likely dates from the last quarter or the end of the 4th century BC, a wide variety of beads have been found (Смирнов 1975, с. 139, рис. 31Б: 3—12; Фирсов 2012, с. 47—48, № А8.1.1.9: 12—13, 15, цв. табл. II.11: 3—6; рис. II.32: 2—10) (here, as mentioned by A. M. Horváth (2017, p. 54), «almost the whole repertoire of the glass beads from the Central- and Southeast European Celtic graves can be found»), among them the co-called beads with masks (Смирнов 1975, с. 139, рис. 31Б: 3. 7; Фирсов 2012, с. 47, № А8.1.1.9, 12.Б, цв. табл. II.11: 6; рис. II.32: 7—8), including a complete cylindrical blue glazed bead with two masks, which are usually attributed as Punic (fig. 2: 1—2).

There are known several variants of such beads, to one of which the find from Mechetsai belongs (Haevernick 1977, S. 161, 200—207, Nr. 378—462, Abb. 3. Taf. 42: group 6; Seefried 1982, p. 11, 32, 145—150, pl. 4 — type F1; Ščeglov 2002, p. 217—220; Teleaga 2008, S. 286—289, 461—462, Nr. 1100—1110, Taf. 202: 3—12; Dan 2011, p. 220—221). I have already dwelled on the discussion of this find (Трейстер 2012b, с. 269, прим. 4), therefore I will stress here only the following observations. Noteworthy is the fact that the beads under consideration are practically unknown in Asia Minor and in the Eastern Mediterranean and prevail in the Western and Northern Black Sea regions (see Ščeglov 2002, p. 217—218, tables 1—2; see also the distribution map: Teleaga 2008, S. 287, Karte 54), which gives ground to assume that the Mechetsai find, most likely, came to the South Urals via the North Pontic area in the second half of the 4th century BC.

Beads, very similar in decoration to the piece from Mechetsai, were found in the main burial in Burial-mound 133/2002 of the Elizavetovskoe Burial-ground in the Lower Don region, together with imported Greek pottery of the second half of the 4th century BC (fig. 2: 5) (Копылов 2006, с. 70—71, 73, рис. 1: 4). A similar bead, but with bulges of turquoise color and white faces on a dark blue background, was found in Burial-mound 1/1910 of the Chastye group in the Middle Don region (fig. 2: 6) (Замятин 1946, с. 14, 15, рис. 2: 5; 16, № в; Либеров 1965, табл. IX; 37: 31; Гуляев 2010, с. 283) [2].

Glass mask pendants of the «Punic» type in the form of a bearded male head (see in general: Seefried 1979, p. 17—26; 1982, p. 15—19, 25—

1. Столба 2009, с. 120—125 with detailed analysis of similar finds from Scythia and their chronology; Stolba 2012, p. 349—350. See also: Болтрик, Фиалко 2010, с. 231, рис. 11: 10; 236, № 4.

2. It is worth noting that also in the burial in the Middle Don region, but in an earlier one, dating to the late 5th — first half of the 4th century BC in a Burial-mound 6/1993 near the village of Ternovoe a pendant was found, probably also of Punic workmanship, in the shape of a ram's head: Гуляев, Савченко 1995, с. 87, 90, рис. 3: 20; Гуляев 2010, с. 98, 109, рис. 10: 13; с. 112, рис. 16. On such pendants in detail, see Egg 2010, S. 525—543 with note 41 on p. 540. Similar pendants in the North Pontic are represented by the finds from Olbia and Phanagoria: Алексеева 1982, с. 42, types 469—470; табл. 57: 31, 33.



Fig. 2. Beads with masks and pendants with male faces from the Don region and the foothills of South Urals: 1, 2 — Mechetsai, Burial-mound 8/1961, Burial 5; 3 — Elizavetovskoe fortified settlement; 4 — Popov Farmstead, Burial-mound 58/26/1951, Burial 14; 5 — Necropolis of Elizavetovskoe fortified settlement, Burial-mound 133/2002; 6 — Chastye group, Burial-mound 1/1911 (1, 2 — Moscow, State Historical Museum, inv. no. 99564: 1 — list Б 1421/95, 2 — Б 1421/93, photos M. Yu. Treister, 2010; 3, 5 — after Копылов 2006; 4, 6 — Saint Petersburg, State Hermitage: 4 — after Мошкова 1963, 6 — after Замятин 1946)

29, 100—118; Tatton-Brown 1981, p. 143—151, figs. 11—15), represented by various variants in the North (Алексеева 1982, 41, типы 462—463, табл. 47: 10—23. 29; Гороховская, Цыркин 1982, с. 209—210; Кунина 1997, 63, рис. 23—24; 252 (илл.), 254, № 41—44; Dan 2011, p. 221—222) and Eastern (Turmanidze 2007, pl. I: 1; II: 1) Pontic area, were found in particular in the complex of the 4th century BC at the Elizavetovskoe fortified settlement, the so-called jeweller's shop (fig. 2: 3) (Яковенко 1987, 85, рис. 2: 2; Марченко и др. 2000, 112, 226, табл. 24, рис. 48: 2; Копылов 2006, 70, рис. 1: 3а—б). A pendant of this type, albeit difference in the details of the hairstyle (curls, cf. Алексеева 1982, с. 41, type 463 dating to the 4th century BC, табл. 47: 20, 29, and not intertwined threads), which M. G. Moshkova, in my opinion, without grounds dates the 3rd—2nd centuries BC (Мошкова 1963, с. 45, табл. 31: 17) originates from Burial 14 in

Burial-mound 58/26 (excavated by A. I. Iessen in 1951) near the Popov Farmstead in the Volga-Don interfluve (fig. 2: 4) (Иессен 1954, с. 78; Мошкова 1963, с. 15, № 3). Such pendants, allegedly manufactured in the workshops of the Near East and Cyprus (Seefried 1979, p. 18, fig. 1; 8; 1982, p. 18, 28, тип C.I/II, pl. 1, figs. 8, 10, 15, 19; Tatton-Brown 1981, p. 147—148, type A.II.f, no. 421, fig. 14) [1], in the 4th century BC became widespread both as well in Italy, in the Balkans and the Eastern Mediterranean, as in the West and North Pontic regions (Teleaga 2008, S. 284—287, Nr. 6.2, Karte 54; 461, Nr. 1095—1099, Taf. 202: 13—18).

Glass amphora-shaped pendants (Яковенко 1987, с. 85, рис. 2: 1), which we discussed above, were also found in above mentioned jeweler's shop at the Elizavetovskoe settlement. E. V. Yakovenko noted that none of the amphora stamps found in this complex goes beyond the middle of the 4th century BC, V. F. Stolba, who briefly examined the finds, suggests the beginning of the second quarter of the 4th century BC as the time when the complex was destroyed (Столба 2009, с. 124—125; Stolba 2012, p. 350). Similar pendants originate from the burials, dated to the 4th—3rd centuries BC in the Lower Don region (Максименко 1983, с. 93, рис. 17: 13а; 31: 10).

It is very likely that rare finds of coral adornments in the burials of the Lower Don nomads, primarily pendants in gold frames from the «Royal» 8th Five Brothers Burial-mound, dated to ca. mid-4th century BC (ed. Schiltz 2001, p. 127, nos. 95, 97—98; ed. Wamers, Stutzinger 2003, S. 81, Nr. 38) could have come from the Mediterranean via the trading post of the Elizavetovskoe settlement. However, the earliest complexes, in which beads and pendants, made from coral sprigs, were found in the South Urals and the Lower Volga region date back to the 3rd—2nd centuries BC (Трейстер 2021, с. 340—393). Somewhat earlier, already in the 4th century BC the earliest items of amber jewelry arrive in the South Urals (Filippovka). In the burials dating back to a somewhat later period, to the late 4th — first half of the 3rd century BC, in the burial-mounds near the village of Prokhorovka there are more amber beads, and at least some of them are made of the Baltic amber. Our study has shown that most likely it was distributed via the North and East Black Sea regions, further through the Caucasus, the Caspian Sea and along the old channel of the Uzboy (see Трейстер 2020, с. 148—123).

2.2. Transport amphoras and table pottery. If for the complexes of the 5th—4th centuries BC. we do not know of a single find of Greek pottery in the Lower Volga region and in the South Urals, the situation certainly changes in the last third of the 4th century BC (fig. 1) due to the general geopolitical changes after the fall of the Achaemenid state in 331 BC. In the nomadic burials of the Lower Volga region, Southern Urals and Western Kazakhstan at the turn of the 4th and the first third of the 3rd century BC Greek pottery is present, albeit rare.

The scholars have already paid attention to the finds in the Lower Volga region of an amphoriskos and an ariballic lekythos — in the Suslovskii Burial-ground, as well as a fragmented ariballic lekythos — in the Kalinovskiy Burial-ground (Зеест 1960, с. 59—60; Брашинский 1980, с. 105). Unfortunately, only a photograph without the scale of an amphoriskos (Рыков 1925, 18, 19, рис. 45; Провоторова, Рубцов 2016, с. 52, илл. внизу) and a drawing of a lekythos from Kalinovka (Шилов 1959, с. 469, № 3; с. 479, рис. 53: 2, considered by the publisher as Late Hellenistic) have been published. I. B. Zeest, dated the lekythos and amphoriskos from the Suslovskii Burial-ground to the late 4th and 3rd centuries BC, respectively (Зеест 1960, с. 59). The pointed amphoriskos (miniature amphora) from Suslovskii Burial-mound no. 44/1924 [2] was found in a male burial together with 45 cm long iron sword (Рыков 1925, с. 42—43) — according to P.S. Rykov (Рыков 1925, с. 23) the grave dates to the 2nd—3rd centuries AD, and taking into account that the sword was most probably of the type with ring-shaped pommel (Рыков 1925, с. 9), there are hardly grounds to date the burial earlier than the 1st century BC. The shape of the miniature amphora, to my mind, is comparable with the finds from Athenian Agora from the context, which is dated by S. Rotroff to ca. 110—50 BC (Rotroff 2006, p. 160—161, 300, nos. 530—531, pl. 68; especially similar is no. 530), and not with the earlier pointed amphoriskoi of the late 4th—3rd century BC from Rhodes (see about them: Rotroff 2006, p. 160, note 135; see, e. g.: Filimonos, Giannikouri 1999, p. 208—209, pl. 29; p. 209, pl. 32; p. 211, pl. 49).

In contrast to the nomadic burials of the late 4th — early 3rd centuries BC in the Lower Don region, where finds of Greek pottery, especially amphoras, are quite common (Лукьяшко 2000, с. 167—180; Беспалый, Лукьяшко 2018, с. 7—9, рис. 1: 3, 4; 2: 1—3, 6, 7, 10, 48, 50; 28: 2), the finds of Greek pottery in burials in the Volga and Don interfluve, as well as in the Lower Volga and Southern Urals regions are very rare.

There are known finds of black-glazed bowls with stamped ornamentation in the form of concentric circles composed of oblique notches

1. See the finds of pendants in the West Pontic region: Чачева 2015, с. 49—61. See the pendants with hairdo with scrolls and in a similar combination of colours: Grose 1989, p. 71, ill; 89, no. 44; 399 (fig.); Stern, Schlick-Nolte 1994, S. 186—187, Nr. 33.

2. Saratov, Regional Local Lore Museum, inv. no. 58408. Ht. 20 cm, dm. of the rim 4.0 cm, of the body max. 10.5 cm. My sincere gratitude to the curator of the collection, K. Yu. Morzherin. The whereabouts of the lekythos unknown, not in the collection of Saratov Museum.



Fig. 3. Greek pottery of the late 4th — first quarter of the 3rd century BC from the Manych, Lower Volga basins and the foothills of South Urals: 1, 2 — Novo-Musinskii cemetery, Burial-mound 3/1999, Burial 1; 3, 4 — Krivaya Luka VI, Burial-mound 1/1973, Burial 14; 5, 6 — Koldyri Group, Burial-mound 25/1983, Burial 1; 7 — Zhaiyk I, Burial-mound 1/2019, Burial 1. 1, 3, 5 — Amphorae; 2 — the view of the burial; 4, 6, 7 — Black-glazed bowl. 1 — Sterlitamak, The Branch of the Bashkirian State University. Repository of the Educational and methodological Cabinet of Archeology of the Department of World; 3, 4 — Astrakhan' State Joint Historical-Architectural Museum-Reserve: 3 — acq. no. 19358, A-9999, 4 — acq. no. 22694, A-10334; 5—7 — Ural'sk, West-Kazakhstan Regional Center of History and Archaeology. *Photos*: 1 — V. N. Vasil'ev, 1999; 2 — S. V. Sirotin, 2016; *Drawings*: 3, 4 — after: Дворниченко и др. 1977; 5, 6 — after: Лукьяшко 2000; 7 — after: Лукпанова 2020

and with four palmettes in the center: Krivaya Luka VI, Burial-mound 1/1973, Burial 14 (fig. 3: 4) (Дворниченко и др. 1977, с. 67, рис. 71; Брашинский 1980, с. 105; Клепиков 2007, с. 41, рис. 15; Шинкарь 2012, с. 194, рис. 2: 2; с. 195); Zhaiyk I, Burial-mound 1/2019, Burial 1, with holes along ancient cracks — traces of ancient repairs (not mentioned by the author of the publication, but clearly visible in the drawing published and the photograph (figs. 3: 7; 4) [1] (Лукпанова 2020, с. 113, 115, рис. 4: 1)). It is worth noting, that a similar black-glazed bowl also with four embossed palmettes in the center and also with traces of ancient repair (fig. 3: 6) (Лукьяшко 2000, с. 177—178, рис. 9: 5) was found in Burial 1 in

1. My sincere gratitude to Ya. A. Lukpanova for the photographs of the bowl from Zhaiyk I cemetery.



Fig. 4. Zhaiyk I. Burial-mound 1/2019, Burial 1, Black-glazed bowl (Ural'sk, West-Kazakhstan Regional Center of History and Archaeology, photo Ya. A. Lukpanova)

Burial-mound 25/1983 of the Koldyri group near the village of Krasnoe Znamya on the left bank of the Manych river together with the Chersonesian amphora of type IB, according to S. Yu. Monakhov's classification, dating to the last quarter of the 4th century BC (fig. 3: 5) (Лукьяшко 2000, с. 177, рис. 9: 4).

In the Burial no. 14 in Burial-mound 1/1973 of the Krivaya Luka VI Burial-ground, along with a black-glazed bowl (fig. 3: 4), a Heraclean amphora with the stamp of the manufacturer Dionysios was found, which was dated to the first half of the 3rd century BC by I. V. Yatsenko (fig. 3: 3) (Яценко 1977, с. 78; Брашинский 1980, с. 105; Клепиков 2007, с. 41, рис. 15; Шинкарь 2012, с. 194, рис. 2: 2; с. 195). As noted by S. Yu. Monakhov (Монахов 2002, с. 175; 2003, с. 139), who attributes the amphora to the variant II-A-3, several such amphoras were found in the layer of destruction of the 70s years of the 3rd century BC of the complex U7 of the Panskoe I settlement. Accordingly, there is every reason for dating the amphora from Krivaya Luka VI to the first third of the 3rd century BC (Монахов 2006, с. 91—92).

The black-glazed bowl from the complex (fig. 3: 4), which M. A Ochir-Goryaeva dated to 380—350 BC (Lukpanova 2020, p. 122 with the reference to the of Ph D thesis by Ochir-Goryaeva), was attributed by I. B. Brashinskiy; a specialist in Greek pottery in contrast to Ochir-Goryaeva, to the late 4th century BC (Брашинский 1980, с. 105). O. A. Shinkar (Шинкарь 2012, с. 195), compares it with the finds from Chersonesos and Scythian burial-mounds of the Dnieper and Lower Don regions, dating from the second half of the 4th to the early 3rd century BC [1].

Both bowls from the Lower Volga region (dm. 14.7 cm) and Western Kazakhstan (dm. 15.5 cm) belong to the type of small medium-sized *echinus bowls*. The peculiarities of the profile of the foot-ring, the decoration of the floor of the bowls with four stamped palmettes, the center, highlighted with a circle and the framing in the form of concentric rows of oblique notches allow, basing on the parallels with the finds from the Athenian agora, to date the bowl from Krivaya Luka VI (fig. 3: 4) to the time after 325 BC, most likely the last decade of the 4th century BC, because a circle at the center of the floor was abandoned after

1. It is hardly correct, as O. A. Shinkar does (Шинкарь 2012, с. 195), to cite as a parallel a find from Burial-mound 492 near the village Ositnyazhki with five stamped palmettes without a circle in the center of the floor. Cf. Галанина 1977, табл. XV: 1.

about 300 BC (Rotroff 1997, p. 161—162, 339—340, fig. 62, nos. 965—984, especially, 966—967; cf. a seven-petal palmette with volutes at the basement — no. 973, pl. 146). To the same period is dated a comparable bowl from the monumental building U6 of Panskoe I settlement (Hannestad et al. 2002, p. 129, 140, no. B121; pls. 65; 72). Also a similar bowl from the excavations of Pantikapaion is dated to the end of this century (Егорова 2015, с. 66, рис. 6: 5). Comparable bowls are recorded also among the finds on the settlements of the North-Western Crimea (Егорова 2009, с. 35—36, 115—120, рис. 20, 21; especially № 290—298). T. V. Egorova suggests that most probably the bowl from the Lower Volga region is of Attic workmanship [1].

N. E. Berlizov dates the burial from the Krivaya Luka VI Burial-ground basing on the glass beads of various types to the early 3rd century BC (Берлизов 2011, с. 188), the scholars from Volgograd researchers — to c. 270 BC, linking it even with the Sauromatian burial practice (Клепиков 2007, с. 41; Клепиков и др. 2008, с. 51). I can only note the proximity of one of the types of the beads found in the burial — those with black glaze with yellow zigzag pattern (Дворниченко и др. 1977, с. 66, рис. 100) — to the above discussed beads from the South Urals, originating from complexes dated no later than the turn of the 4th century BC, thus rather supporting the dating by N. E. Berlizov.

Given the profile, the shape of the stand-ring and the metallic luster of the glaze, the bowl from the Zhaiyk-I Burial-ground (figs. 3: 7; 4) is clearly later than the find from Krivaya Luka VI (fig. 3: 4) and cannot be dated earlier than the first quarter of the 3rd century BC. Rounded relief embossed «palmettes», rather circles are decorated inside with bulged-in element composed of a triangle with a circle on top and separate circles. I was unable to find parallels to such stamps neither among the finds from the Athenian Agora, nor from the North Pontic region.

In Burial 1 in Burial-mound 1/2019 of the Zhaiyk I Burial-ground, which is dated by the excavator to the late 4th — early 3rd century BC (Лукпанова 2020, с. 121—122), along with a black-glazed bowl, there were found flat jet beads in form of rhombuses (Лукпанова 2020, с. 113, 114, рис. 3: 2) of type 37, after the classification by E. M. Алексеевой, especially characteristic to the 2nd century BC, which appeared already in the 3rd century BC (Алексеева 1978, с. 9, рис. 7; 15—16, тип 37, табл. 22: 30—31). Flat rhomboid jet beads decorated incised concentric circles formed part of a necklace from Burial 10 in Burial-mound 3/1995 of Nizhnepavlovsk I Burial-ground (Богданов 2018, с. 115, 117, рис. 8: I: 3, 6). Similar beads (but without decoration) from burial D in a Burial-mound in the vicinity of Gorgippia, excavated in 1881, formed a necklace with gold shields and small biconical beads (ОАК за 1882—1888 гг., с. 39—40, табл. II: 5; Калашник 2014, с. 240—241, with 3rd century BC dating). A similar bead originates from the Early Sarmatian burial 1 in Burial-mound 5 near the village of Grushevka on the right bank of the Dnieper, which, according to K. F. Smirnov, dates no later than the 3rd century BC (Смирнов 1984, с. 62, 63, рис. 25: 7д). Beads comparable in shape with and without decoration were found in Burial 1 in Burial-mound 1/2012 of the Staroizobilnenskii 2 Burial-ground in the Stavropol region, dated to the 2nd century BC (Калмыков, Прокопенко 2018, с. 60, 61, рис. 10: 3).

Taking into account the above proposed dating of the black-glazed bowl, as well as the traces of repairs on it (figs. 3: 7; 4), the burial from the Zhaiyk I Burial-ground cannot be dated earlier than the second quarter — the middle of the 3rd century BC.

One more Heraclean amphora, but belonging to the variant II-A-1 or II-A-2 (Монахов 2003, с. 138), originates from Burial no. 1 in Burial-mound 3/1999 of the Novomusinskii Burial-ground in Bashkiria (fig. 3: 1) (Васильев 2001, с. 169—179; Васильев, Сиротин 2004, с. 175, № 3; 176, рис. 2: 3; с. 179—180; Монахов 2006, с. 91—92; Клепиков 2007, с. 41, рис. 13; Балахванцев 2016, с. 123, рис. 1; Зуев 2020, с. 385—388, рис. 1: 5) and is dated by S. Yu. Monakhov to the late 4th — first decades of the 3rd century BC (Монахов 2006, с. 91—92).

I will deliberately not consider the base of the Heraclean amphora of the third quarter of the 4th century BC, not listed in the field inventory and unknown to the head of the expedition L. T. Yablonskii, which, according to the publisher, was found during the survey of the territory of the Filippovka 2 Burial-ground (Балахванцев 2016, с. 123—124, рис. 2; ср. Зуев 2020, с. 385, 386, рис. 1: 3). The reliability of the find in the Novomusinskii Burial-ground is also put under the question (Зуев 2020, с. 385—388) [2], although there is simply no grounds for this. The amphora was found in the course of regular excavations; the find was photographically recorded *in situ* with a photograph included in the report (fig. 3: 2), which is held in state custody in the Archive of the Institute of Archeology of the Russian Academy of Sciences in Moscow (Васильев 1999, рис. 17—18). It is worth noting that in all cases these are exclusively the amphoras (almost intact or fragmentary) of Heraclea.

2.3. Stone and silver vessels. Most likely to the post-Achaemenid period belongs a series of alabas-

1. My sincere gratitude to T. V. Egorova for the consultation.

2. The «history» of the find of the amphora described / constructed by V. Yu. Zuev is, in my opinion, worthy of publication in the «yellow press», but not in a scientific study.

ter and onyx alabasters found in burial 3 in Burial-mound B/2003 in Prokhorovka, dating no later than the first half of the 3rd century BC and two later burials in the Volga-Don interfluve (burial 3 in Burial-mound 34/1965 in Zhutovo in the Volga-Don interfluve and in Burial 1 Burial-mound 3/1983 of the Chkalovskiy Burial-ground in the South Urals; Трейстер 2012a, с. 102—104 with bibliography, рис. I.47—48; цв. табл. I.14). Since there are no grounds for localizing their workshops, it can be assumed that there are different ways of their distribution, including that via the North Pontic region.

Also, one cannot exclude the possibility of the same way of distribution of a silver cup with gilding and chased decoration found along with alabaster and amber beads in Burial 3 in Burial-mound B/2003 in Prokhorovka. As we have already shown, despite the similarity in shape and proportions of the cup from Prokhorovka to the so-called Achaemenid cups of the Macedonian type, the size and decoration of the vessel under discussion probably testify to its manufacture in another center. We do not have data for a more accurate localization of the place of manufacture of the cup from Prokhorovka, given the specifics of its decoration. It cannot be ruled out that it was made in one of the workshops located in the territory of the Seleucid state, in Asia Minor or in Syria, in the late 4th — first half of the 3rd century BC (Трейстер 2012c, с. 81—84 with bibliography, цв. табл. I.8—10; I.12: 3; II.16: 3; табл. I.42; рис. I.30; II.48: 2). A find in the necropolis of Tanais of a cup, similar in shape (Балахванцев и др. 2019, с. 38—45), the dimensions of which indicate that it occupies an intermediate position between the find in Prokhorovka and Achaemenid cups of the Macedonian type (but the decoration of the bottom of which corresponds to that of the Macedonian cups; Балахванцев и др. 2019, с. 44—45, рис. 5; 10) is peculiar. The cup was reworked, probably in the Bosporan workshop, in the 3rd or early 2nd century BC in a kantharos (Трейстер 2016, с. 218—219). On the one hand, inspite of a strong desire of one of the authors of the publication (cf. Балахванцев и др. 2019, с. 40), the piece from Tanais yields no proof of the groundlessness of the difference I have expressed between the cup from Prokhorovka and the Achaemenid cups of the Macedonian type, and on the other hand, makes it possible to assume that the cup found in Prokhorovka reached the South Urals via the North Pontic region (Cimmerian Bosporus).

3. Conclusion. The analysis of archaeological sources shows that in the second half of the 4th century BC imported beads and pendants made of glass, frit (fig. 2) and amber reach the nomads of the Lower Volga and South Urals (fig. 1), and a little later, at the turn of the 4th and in the first third of the 3rd century BC — in addition, Greek pottery (figs. 3—4) and possibly vessels made of precious metals, alabaster and onyx. Olbian bronze «borystheni» of the late 4th—3rd centuries BC also were found into the Lower Volga region (Шелов 1969, с. 296—299).

If for the 5th and most part of the 4th century BC imports that entered the South Urals were mainly represented by products of the Achaemenid circle, then after the fall of the Achaemenid state and the resulting geopolitical changes in the Lower Volga region and the South Urals imports began to be distributed from (via) the North Pontic region. It is worth noting that in the burials on the Manych river and in the Lower Volga region, finds of transport amphorae were combined with similar, though not identical, black-glazed *echinus bowls* (fig. 3), and the find of another such bowl in the South Urals (fig. 4) suggests that they enjoyed particular popularity among the nomads, even if they did not penetrate Sarmatia within the same batch.

The above discussed observations rather convincingly support the hypothesis put forward by D. B. Shelov (Шелов 1969, с. 298—299) and I. B. Brashinskii (Брашинский 1980, с. 105—106). There are grounds reason to suggest that beads and pendants, as well as amphoras, black-glazed pottery and coins could have reached the nomads of the Lower Volga and South Urals precisely via the Elizavetovskoe settlement at the mouth of the Don: probably, beads and pendants — even through the Scythian settlement, on which various industrial complexes and shops existed, allegedly destroyed in the 340s BC (Копылов, Коваленко 2020, с. 196—197), whereas amphoras, black-glazed pottery and coins — already through the so-called Bosporan colony, founded on the site of a settlement in the last quarter of the 4th century BC, which existed until the mid-70s of the 3rd century BC (Копылов, Коваленко 2016, с. 37; 2020, с. 200—202).

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева, Е. М. 1978. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г1-12, ч. 2. Москва: Наука.

Алексеева, Е. М. 1982. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г1-12, ч. 3. Москва: Наука.

Аникеева, О. В. 2015. *Последовательность появления наборов бус из могильника Филипповка I на Южном Урале. Вестники ВолГУ*, серия 4: История, 2 (32), с. *37-47*.

Аникеева, О. В. 2016. Закономерности появления наборов бус из погребений ранних кочевников Южного Урала (конец VI—II в. до н. э.). В: Яблонский, Л. Т., Краева, Л. А. (ред.). *Константин Федорович Смирнов и современные проблемы сарматской археологии. Материалы IX Международной научной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории», посвященной 100-летию со дня рождения Константина Федоровича Смирнова.* Оренбург: ОГПУ, с. 21-31.

Аникеева, О. В. 2017. Происхождение и время появления на Южном Урале бус из наборов погребения 5 кургана 3 могильника Кичигино I. В: Таиров, А. Д. (ред.). *Этнические взаимодействия на Южном Урале. Сарматы и их окружение. VII Всероссийская (с международным участием) научная*

конференция. Челябинск, 27—28 ноября 2017 г. Челябинск: ЮУрГУ, с. 14-23.

Аникеева, О. В. 2019. Время появления и происхождение наборов бус из раннесарматских погребений могильника Филипповка II. В: Малышев, А. А. (ред.). *Scythia et Sarmatia.* Москва: ИА РАН, с. 251-266.

Балахванцев, А. С. 2016. К хронологии мечей «переходного» типа. В: Бисембаев, А. А. (ред.). *«Кадырбаевские чтения — 2016». Материалы V Международной научной конференции.* Актобе: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, с. 123-127.

Балахванцев, А. С., Беспалый, Г. Е., Циркунова, И. В. 2019. Серебряный канфар из Танаиса (предварительное сообщение). *Вестник Танаиса*, 5, т. 1. Ростов-на-Дону: Альтаир, с. 38-45.

Беглова, Е. А., Эрлих, В. А. 2018. *Меоты Закубанья в сарматское время. По материалам Тенгинского грунтового могильника.* Москва: Нестор-История.

Берлизов, Н. Е. 2011. *Ритмы Сарматии. Савромато-сарматские племена Южной России в VII в. до н. э. — V в. н. э.* Краснодар: Парабеллум.

Беспалый, Е. И., Лукьяшко, С. И. 2018. *Древнее население междуречья Дона и Кагальника. Курганный могильник у с. Новоалександровка.* Материалы и исследования по археологии Юга России, I, т. 2. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН.

Богданов, С. В. 2018. Культурно-хронологические комплексы скифо-сарматской эпохи I Нижнепавловского курганного могильника в степном Приуралье. *Stratum plus*, 3, с. 103-133.

Болелов, С. Б. 2012. Среднеазиатская керамика в памятниках кочевников Южного Приуралья. В: Трейстер, М. Ю., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Влияния ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V—III вв. до н. э.).* 1. Москва: Таус, с. 208-219.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2010. Скифские курганы на р. Тащенак в Северо-Западном Приазовье. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 10, с. 220-256.

Брашинский, И. Б. 1980. *Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. э.* Ленинград: Наука.

Вайнберг, Б. И. (ред.) 2004. *Калалы-гыр 2: культовый центр в Древнем Хорезме IV—II вв. до н. э.* Москва: Восточная литература РАН.

Васильев, В. Н. 1999. *Научный отчет об охранных раскопках кургана № 3 Новомусинского курганного могильника летом 1998 г. в Куюргазинском районе Республики Башкортостан.* Архив ИА РАН, Р-1, 22966.

Васильев, В. Н. 2001: К хронологии раннепрохоровского клинкового оружия и «проблеме» III в. до н. э. *Материалы по археологии Волго-Донских степей*, 1, с. 169-179.

Васильев, В. Н., Сиротин, С. В. 2004. Ново-Мусинский 3 курган. *Уфимский археологический вестник*, 5, с. 173-180.

Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Бранденбурга).* Свод археологических источников, Д1-33. Москва: Наука.

Гороховская, Л. П., Циркин, Ю. Б. 1985. Северное Причерноморье и Карфаген. В: Лордкипанидзе, О. Д. (ред.). *Материалы III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья*. Тбилиси: Мецниереба, с. 206-212.

Гречко, Д. С. 2016. От архаической Скифии к классической. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 33-60.

Гуляев, В. И. 2010. *На восточных рубежах Скифии (древности донских скифов).* Москва: ИА РАН.

Гуляев, В. И., Савченко, Е. И. 1995. Терновое I — новый скифский курганный могильник на Среднем Дону. *Российская археология*, 4, с. 87-102.

Дворниченко, В. В., Малиновская, Н. В., Федоров-Давыдов, Г. А. 1977. Раскопки курганов в урочище «Кривая Лука» в 1973 г. В: Федоров-Давыдов, Г. А. (ред.). *Древности Астраханского края*. Москва: Наука, с. 3-77.

Дьяченко, А. Н., Мейб, Е., Скрипкин, А. С., Клепиков, В. М. 1999. Археологические исследования в Волго-Донском междуречье. *Нижневолжский археологический вестник*, 2, с. 93-126.

Егорова, Т. Е. 2009. *Чернолаковая керамика IV—II вв. до н. э. с памятников Северо-Западного Крыма.* Москва: МГУ.

Егорова, Т. Е. 2015. Чернолаковая керамика V—IV вв. до н. э. с прочерченным и штампованным орнаментом из раскопок Пантикапея. В: Журавлев, Д. В. (ред.). *С Митридата дует ветер. Боспор и Причерноморье в античности. К 70-летию В. П. Толстикова.* Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, с. 63-68.

Замятин, С. Н. 1946. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем. *Советская археология*, VIII, с. 9-50.

Зеест, И. Б. 1960: *Керамическая тара Боспора.* Материалы и исследования по археологии СССР, 83. Москва: АН СССР.

Зуев, В. Ю. 2020. Датировка клинкового оружия финала скифской эпохи и находки фрагментов гераклейских амфор в Приуралье (заметки к дискуссии). В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Маргулановские чтения—2020. материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17—18 сентября 2020 г.).* Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, с. 383-391.

Иессен, А. А.1954. Раскопки курганов на Дону в 1951 г. *Краткие сообщения ИИМК*, 53, с. 61-79.

Калашник, Ю. П. 2014. *Греческое золото в собрании Эрмитажа. Памятники античного ювелирного искусства из Северного Причерноморья.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Калмыков, А. А., Прокопенко, Ю. А. 2018. Находки раннего железного века в могильнике Староизобильненский 2 на Ставрополье. *Из истории культуры народов Северного Кавказа*, 10, с. 56-71.

Канторович, А. Р., Яблонский, Л. Т. 2009. О северопричерноморских и северокавказских параллелях изображениям в скифо-сибирском зверином стиле на предметах из Филипповских курганов. *Нижневолжский археологический вестник*, 10, с. 73-99.

Клепиков, В. М. 2002: *Сарматы Нижнего Поволжья в IV—III вв. до н. э.* Волгоград: ВолГУ.

Клепиков, В. М. 2007: Формирование раннесарматской культуры в Нижнем Поволжье. В: Сергацков, И. В. (ред.). *Региональные особенности раннесарматской культуры. Материалы семинара Центра изучения истории и культуры сарматов*. II. Волгоград: ВолГУ, с. 37-58.

Клепиков, В. М., Скрипкин, А. С., Сергацков, И. В. 2008. Прохоровская культура в Нижнем Поволжье: становление и трансформация. В: Яблонский, Л. Т. (ред.). *Ранние кочевники Волго-Уральского региона. Материалы международной научной конференции «Ранние кочевники Южного Приуралья в свете новейших археологических открытий». Оренбург, 21—25 апреля 2008 г.* Оренбург: ОГПУ, с. 50-63.

Копылов, В. П. 2003. Скифы Нижнего Дона и Северо-Восточного Приазовья (вопросы хронологии

и военно-политической истории). *Вестник древней истории*, 1, с. 131-140.

Копылов, В. П. 2006. О проникновении пунийских товаров на Нижний Дон в IV в. до н. э. В: Копылов, В. П. (ред.). *Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время. Сборник статей по материалам XI Международной научной конференции*. Ростов-на-Дону: РГПУ, с. 70-73.

Копылов, В. П., Коваленко, А. Н. 2016. К вопросу о причинах дестабилизации ситуации в устьевой области реки Танаис в третьей четверти IV — первой трети III вв. до н. э. *Stratum plus*, 3, с. 33-44.

Копылов, В. П., Коваленко, А. Н. 2020. Заключительный этап истории в Восточном региональном образовании Скифии. *Археологические вести*, 29, с. 191-206.

Кунина, Н. З. 1997. *Античное стекло в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург: АРС.

Либеров, П. Д. 1965. *Памятники скифского времени на Среднем Дону*. Свод археологических источников, Д1-31. Москва: Наука.

Лукпанова, Я. А. 2020. Женские погребения из кургана № 1 могильника Жайык-1 в Западном Казахстане. *Теория и практика археологических исследований*, 2 (30), с. 111-127.

Лукьяшко, С. И. 2000. К реконструкции событий конца IV — начала III в. до н. э. на Нижнем Дону. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.*: палеоэкология, антропология и археология. Москва: ИА РАН, с. 167-180.

Максименко, В. Е. 1983. *Савроматы и сарматы на Нижнем Дону*. Ростов-на-Дону: РГУ.

Марченко, К. К., Житников, В. Г., Копылов, В. П. 2000. *Елизаветовское городище на Дону*. Pontus Septrionalis, II: Tanais, 2. Москва: Paleograph.

Мещеряков, Д. В. 1996. Впускные погребения сарматской культуры в курганах на р. Илек. В: Моргунова, Н. Л. (ред.). *Археологические памятники Оренбуржья*. Оренбург: Димур, с. 44-53.

Монахов, С. Ю. 2002. «Поздние» серии гераклейских амфор (конца IV — первой трети III в. до н. э.). *Античный мир и археология*, 11, с. 167-177.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье*. Москва; Саратов: Киммерида.

Монахов, С. Ю. 2006. О хронологии сарматского погребения с гераклейской амфорой из Башкирии. В: Симоненко, А. В. (ред.). *Liber archaeologicae. Сборник статей, посвященный 60-летию Бориса Ароновича Раева*. Краснодар; Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 89-93.

Мошеева, О. Н. 2008. Глазчатые бусы. *Российская археология*, 4, с. 23-33.

Мошкова, М. Г. 1963. *Памятники прохоровской культуры*. Свод археологических источников, Д1-10. Москва: Наука.

Мошкова, М. Г., Кушаев, Г. А. 1973. Сарматские памятники Западного Казахстана. В: Смирнов, А. П. (ред.). *Проблемы археологии Урала и Сибири. Сборник статей, посвящённый памяти Валерия Николаевича Чернецова*. Москва: Наука, с. 258-268.

Мухаметзянова-Дуггал, Р. М. (ред.). 2018. *Коллекция филипповских курганов из фондов Музея археологии и этнографии ИЭИ УФИЦ РАН*. Уфа: Китап.

Отчет… 1891. *Отчет Археологической комиссии за 1882—1888 гг.* Санкт-Петербург: Императорская академия наук.

Провоторова, М. В. Рубцов, С. Н. 2016. *Сокровищница памяти. Альбом-путеводитель по фондовым коллекциям Саратовского областного музея краеведения*. Саратов.

Равич, И. Г., Сиротин, С. В., Трейстер, М. Ю. 2012. Индийское (?) бронзовое зеркало из кочевнического погребения IV в. до н. э. в Южном Приуралье. *Вестник древней истории*, 4, с. 63-93.

Рыков, П. С. 1925. Сусловский курганный могильник. *Ученые записки Саратовского государственного университета*, 4, 3, с. 28-102.

Сдыков, М. Н., Лукпанова, Я. А. 2013. *Ранние кочевники Западного Казахстана (на примере комплекса Таксай I)*. Уральск: Полиграфсевис.

Синика, В. С., Лысенко, С. Д., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П. 2019. Скифский курган 10 группы «Водовод» на левобережье Нижнего Днестра. *Oriental studies*, 5, с. 822-844.

Синика, В. С., Тельнов, Н. П. 2017. Скифские курганы 2 и 3 группы «Сад» в Нижнем Приднестровье. *Новое прошлое. The New Past*, 4, с. 286-306.

Смирнов, К. Ф. 1964. *Савроматы (ранняя история и культура сарматов)*. Москва: Наука.

Смирнов, К. Ф. 1975. *Сарматы на Илеке*. Москва: Наука.

Смирнов, К. Ф. 1984. *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва: Наука.

Смирнов, К. Ф., Петренко, В. Г. 1963. *Савроматы Поволжья и Южного Приуралья*. Свод археологических источников, Д1-9. Москва: Наука.

Столба, В. Ф. 2009. Бусы, подвески и амулеты: Вера в сглаз у греческого и местного населения Таврики. *Вестник древней истории*, 2, с. 109-128.

Трейстер, М. Ю. 2012a. Алебастровые сосуды из Южного Приуралья. В: Трейстер, М. Ю., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Влияния ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V—III вв. до н. э.)*. 1. Москва: Таус, с. 98-105.

Трейстер, М. Ю. 2012b. Ахеменидские импорты в Южном Приуралье. Хронология. Динамика. Состав. Мастерские. Местные подражания. В: Трейстер, М. Ю., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Влияния ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V—III вв. до н. э.)*. 1. Москва: Таус, с. 268-281.

Трейстер, М. Ю. 2012c. Сосуды из драгоценных металлов ахеменидского круга из Южного Приуралья. В: Трейстер, М. Ю., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Влияния ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V—III вв. до н. э.)*. 1. Москва: Таус, с. 50-87.

Трейстер, М. Ю. 2016. Боспорская (?) мастерская торевта позднеэллинистического времени (к вопросу о переделке антикварных серебряных сосудов для кочевников Азиатской Сарматии). В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Античная цивилизация и варварский мир Понто-Каспийского региона*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 215-225.

Трейстер, М. Ю. 2020. Бусы и элементы декора из янтаря в ювелирных изделиях из погребений кочевников Азиатской Сарматии в контексте торговли экзотическими материалами в Евразии. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 12, с. 148-223.

Трейстер, М. Ю. 2021. Коралловые украшения и элементы декора в ювелирных изделиях и предметах торевтики из погребений кочевников Азиатской Сарматии в контексте торговли экзотическими материалами в Евразии. *Вестник древней истории*, 2, с. 340-393.

Трейстер, М. Ю., Яблонский, Л. Т. 2012. К вопросу об абсолютной дате могильника Филипповка I. В: Трейстер, М. Ю., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Влияния ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V—III вв. до н. э.)*. 1. Москва: Таус, с. 282-284.

Фирсов, К. Б. 2012. Комплекс с предметами ахеменидского круга могильника Мечетсай. В: Трейстер, М. Ю., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Влияния ахеме-*

нидской культуры в Южном Приуралье (V—III вв. до н. э.). 2. Москва: Таус, с. 45-50.

Чачева, М. 2015. Антропоморфни стъклени пандантиви от гръцките колонии по Западния Понт. *Археология*, LVI, 1—2, с. 49-61.

Шелов, Д. Б. 1969. Ольвийские монеты в Поволжье. В: Евтюхова, Л. А. (ред.). *Древности Восточной Европы*. Материалы и исследования по археологии СССР, 169. Москва: Наука, с. 296-299.

Шилов, В. П. 1959. Калиновский курганный могильник. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Древности Нижнего Поволжья*. 1. Материалы и исследования по археологии СССР, 60. Москва: АН СССР, с. 323-523.

Шинкарь, О. А. 2012. Северопричерноморские импортные изделия в погребениях III—II вв. до н. э. Волго-Донского междуречья. В: Тельнов, Н. П. (ред.). *Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э.* Тирасполь: Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, с. 192-196.

Эрлих, В. Р. 2014. *Древности «долины яблонь»*. Москва: Государственный музей Востока.

Эрлих, В. Р. 2015. О некоторых стеклянных украшениях могильника Псенафа. В: Эрлих, В. Р. (ред.). *Северный Кавказ: искусство в контексте времени. Материалы Международной научной конференции. Майкоп, 9—11 октября 2015 г.* Майкоп: Графика, с. 5-13.

Яблонский, Л. Т. 2013. *Золото сарматских вождей. Элитный некрополь Филипповка 1 (по материалам раскопок 2004—2009 гг.).* Москва: ИА РАН.

Яблонский, Л. Т., Девис-Кимболл, Дж., Демиденко, Ю. В., Малашев, В. Ю. 1996. Раскопки могильников Покровка 1, 2, 7 и 10 в 1995 году. В: Яблонский, Л. Т. (ред.). *Курганы левобережного Илека*. 4. Москва: ИА РАН, с. 7-49.

Яковенко, Е. В. 1987. «Лавка ювеліра» на Елизаветівському городищі. *Археологія*, 60, с. 83-91.

Яценко, И. В. 1977. О клейме на гераклейской амфоре из могильника Кривая Лука VI. В: Федоров-Давыдов, Г. А. (ред.). *Древности Астраханского края*. Москва: Наука, с. 78.

Adam-Veleni, P. (ed.). 2010. *Γυάλινος Κόσμος. Glass Cosmos.* Thessaloniki: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Blečić Kavur, M., Kavur, B. 2017. Many shades of translucent: amphoriskos-shaped glass beads from Vičja luka. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 110, 1, p. 93-112.

Dan, A. 2011. La Mer Noire et le Levant ancien: quelques domaines d'enquete. *Rivista di studi Fenici*, 39, 2, p. 211-258.

Egg, M. 2010. Gläserne Widderkopfperlen aus der Eisenzeit. *Archäologische Korrespondenzblatt*, 40, S. 525-543.

Eisen, G. 1916. The Characteristics of Eye Beads from the Earliest Times to the Present. *American Journal of Archaeology*, 20, 1, p. 1-27.

Filimonos, M., Giannikouri, A. 1999. Grave offerings from Rhodes: Pottery and Jewellery. In: Bilde, P., Engberg-Pedersen, T., Gabrielsen, V., Hannestad, L., Zahle, J. (eds.). *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture, and Society*. Studies in Hellenistic Civilizations, 9. Aarhus: Aarhus University, p. 205-226.

Grose, D. F. 1989. *The Toledo Museum of Art. Early Ancient Glass.* New York.

Hachmann, R., Penner, S. 1999. *Kāmid el-Lōz*. 3: Der Eisenzeitliche Friedhof und seine kulturelle Umwelt. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 21. Bonn: Habelt.

Haevernick, Th. E. 1977. Gesichtsperlen. *Madrider Mitteilungen*, 18, S. 152-231.

Hannestad, L., Hastrup, H., Stolba, V. F. 2002. Black-glazed, Red-figured, and Grey Ware Pottery. In: Hannestad, L., Stolba, V. F., Ščeglov, A. N. (eds.). *Panskoye I.* 1: The Monumental Building U6. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, p. 127-149.

Hogarth, D. G. 1908. *British Museum Excavations at Ephesos: The Archaic Artemisia*. London: British Museum.

Horváth, A. M. 2017. A beads and birds. Special finds from the La Tène cemetery at Csepel Island. *Budapest Régiségei*, 50, p. 53-67.

Lightfoot, C. S. 2017. *The Cesnola Collection of Cypriot Art: Ancient Glass. The Metropolitan Museum of Art.* New York: The Metropolitan Museum of Art.

Moorey, P. R. S. 1980. *Cemeteries of the First Millennium BC at Deve Hüyük*. British Archaeological Reports, 87. Oxford: British Archaeological Reports.

Popović, P. 1997. Les perles de verre en forme de vase ou d'amphore sur l'éspace entre la mer Adriatique et le Danube. *Starinar*, 48, p. 165-171.

Poppa, R. 1978. *Kāmid el-Lōz*. 2: Der eisenzeitliche Friedhof. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 18. Bonn: Habelt.

Puklina, O. O. 2010. Glass Objects. In: Lejpunskaja, N. A., Guldager Bilde, P., Højte, J. M., Krapivina, V. V., Kryžickij, S. D. (eds.). *The Lower City of Olbia (sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Black Sea Studies, 13. Aarhus: Aarhus University, p. 487-498.

Rotroff, S. I. 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. The Athenian Agora, XXIX. Princeton: ASCSA.

Rotroff, S. I. 2006. *Hellenistic Pottery: the Plain Ware*. The Athenian Agora, XXXIII. Princeton: ASCSA.

Rustoiu, A. 2015. Amphora-Shaped Glass and Coral Beads. Distant Cultural Connections in the Carpathian Basin at the Beginning of the Late Iron Age. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 45, p. 365-377.

Ščeglov, A. N. 2002. Cult Sculpture, Altars, Sacred Vessels and Votives. In: Hannestad, L., Stolba, V. F., Ščeglov, A. N. (eds.). *Panskoye I.* 1: The Monumental Building U6. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, p. 213-227.

Schiltz, V. (ed.). 2001. *L'or des Amazones.* Paris: Paris-Musées, Findakly.

Schönfelder, M. 2007. Zurück aus Griechenland: Spur keltischer Söldner in Mitteleuropa. *Germania*, 85, p. 307-328.

Seefried, M. 1979. Glass Core Pendants found in the Mediterranean Area. *Journal of Glass Studies*, 21, p. 17-26.

Seefried, M. 1982. *Les pentendifs en verre sur noyau des payes de la Mediterranée antique*. École Française de Rome, 57. Rome: École Française de Rome.

Seipel, W. (ed.), 2008. *Das Artemision von Ephesos. Heiliger Platz einer Göttin.* Wien: Phoibos.

Sono, T., Fukai, Sh. 1968. *Dailaman III. The Excavations at Hassani Mahale and Ghalekuti 1964.* The Tokyo University Iraq-Iran Archaeological Expedition Report, 8. Tokyo: University of Tokyo.

Stern, E. M., Schlick-Nolte, B. 1994: *Frühes Glas der alten Welt 1600 v. Chr. — 50 n. Chr. Sammlung Ernesto Wolf.* Stuttgart: Hatje.

Stolba, V. F. 2012. Objects made of Glass and Organic Materials. In: Stolba, V. F. Rogov, E. *Panskoye I.* 2: The Necropolis. Aarhus: Aarhus University, 2012, p. 347-355.

Tatton-Brown, V. 1981. Rod formed glass pendants and beads of the 1st Millennium BC. In: Harden, D. B. *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum*. I: Core- and Rod-formed Vessels and Pendants and Mycenaean Cast Objects. London: British Museum, p. 143-155.

Tatton-Brown, V. 1990. Notes on Some Glass Pendants and Bangles from Cyprus. *Archaeologia Cypria*, 2: Επιστημονικό Περιοδικό Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, έκδοση του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων, p. 113-114.

Teleaga, E. 2008. *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau. 6. Jh. — Anfang des 3. Jhs. v. Chr.* Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, 23. Rahden: Marie Leidorf.

Thomas, R., Acosta, C. 2018. Jewellery and Mirrors. In: *Naukratis: Greeks in Egypt*. https://www.academia.edu/35861544/

Treister, M., Yablonsky, L. T. (eds.). 2013. *Einflüsse der achämenidischen Kultur im südlichen Uralvorland*. 1—2. Ancient Toreutics and Jewellery in Eastern Europe, 5. Wien: Phoibos.

Turmanidze, M. 2007. Beads and Pendants from the Pichvnari Necropolis of the Hellenistic Period. *Iberia-Colchis*, 3, p. 131-140 (in Georgian with summary in English).

Van Ham-Meert, A., Dillis, S., Blomme, A., Cahill, N., Claeys, P., Elsen, J., Eremin, K., Gerdes, A., Steuwe, C., Roeffaers, M., Shortland, A., Degryse, P. 2019. A unique recipe for glass beads at Iron Age Sardis. *Journal of Archaeological Science*, 108, 104974, https://doi.org/10.1016/j.jas.2019.104974.

Wamers, E., Stutzinger, D. (eds.). 2003. *Steppengold. Grabschätze der Skythen und Sarmaten am unteren Don*. Frankfurt: Archäologisches Museum.

Woolley, L. 1962. *The Neo-Babylonian and Persian Periods. Joint Expedition of the British Museum and of the University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia, to Mesopotamia*. Ur Excavations, IX. London: Oxford University.

Yablonsky, L. T., Treister, M. 2019. New Archaeological Data on Achaemenid Influences in the Southern Urals. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 25, 1, p. 79-161.

REFERENCES

Alekseeva, E. M. 1978. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G1-12, ch. 2. Moskva: Nauka.

Alekseeva, E. M. 1982. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G1-12, ch. 3. Moskva: Nauka.

Anikeeva, O. V. 2015. Posledovatelnost poiavleniia naborov bus iz mogilnika Filippovka I na Iuzhnom Urale. *Vestnik VolGU*, seriia 4: Istoriia, 2 (32), s. 37-47.

Anikeeva, O. V. 2016. Zakonomernosti poiavleniia naborov bus iz pogrebenii rannikh kochevnikov Iuzhnogo Urala (konets VI—II v. do n. e.). In: Iablonskii, L. T., Kraeva, L. A. (ed.). *Konstantin Fedorovich Smirnov i sovremennye problemy sarmatskoi arkheologii. Materialy IX Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Problemy sarmatskoi arkheologii i istorii», posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Konstantina Fedorovicha Smirnova*. Orenburg: OGPU, s. 21-31.

Anikeeva, O. V. 2017. Proiskhozhdenie i vremia poiavleniia na Iuzhnom Urale bus iz naborov pogrebeniia 5 kurgana 3 mogilnika Kichigino I. In: Tairov, A. D. (ed.). *Etnicheskie vzaimodeistviia na Iuzhnom Urale. Sarmaty i ikh okruzhenie. VII Vserossiiskaia (s mezhdunarodnym uchastiem) nauchnaia konferentsiia. Cheliabinsk, 27—28 noiabria 2017 g*. Cheliabinsk: IuUrGU, s. 14-23.

Anikeeva, O. V. 2019. Vremia poiavleniia i proiskhozhdenie naborov bus iz rannesarmatskikh pogrebenii mogilnika Filippovka II. In: Malyshev, A. A. (ed.). *Scythia et Sarmatia*. Moskva: IA RAN, s. 251-266.

Balakhvantsev, A. S. 2016. K khronologii mechei «perekhodnogo» tipa. In: Bisembaev, A. A. (ed.). *«Kadyrbaevskie chteniia — 2016». Materialy V Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Aktobe: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana, s. 123-127.

Balakhvantsev, A. S., Bespalyi, G. E., Tsirkunova, I. V. 2019. Serebrianyi kanfar iz Tanaisa (predvaritelnoe soobshchenie). *Vestnik Tanaisa*, 5, t. 1. Rostov-na-Donu: Altair, s. 38-45.

Beglova, E. A., Erlikh, V. A. 2018. *Meoty Zakubania v sarmatskoe vremia. Po materialam Tenginskogo gruntovogo mogilnika*. Moskva: Nestor-Istoriia.

Berlizov, N. E. 2011. *Ritmy Sarmatii. Savromato-sarmatskie plemena Iuzhnoi Rossii v VII v. do n. e. — V v. n. e.* Krasnodar: Parabellum.

Bespalyi, E. I., Lukiashko, S. I. 2018. Drevnee naselenie mezhdurechia Dona i Kagalnika. Kurgannyi mogilnik u s. *Novoaleksandrovka. Materialy i issledovaniia po arkheologii Iuga Rossii*, I, t. 2. Rostov-na-Donu: IuNTs RAN.

Bogdanov, S. V. 2018. Kulturno-khronologicheskie kompleksy skifo-sarmatskoi epokhi I Nizhnepavlovskogo kurgannogo mogilnika v stepnom Priurale. *Stratum plus*, 3, s. 103-133.

Bolelov, S. B. 2012. Sredneaziatskaia keramika v pamiatnikakh kochevnikov Iuzhnogo Priuralia. In: Treister, M. Iu., Iablonskii, L. T. (ed.). *Vliianiia akhemenidskoi kultury v Iuzhnom Priurale (V—III vv. do n. e.)*. 1. Moskva: Taus, s. 208-219.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2010. Skifskie kurgany na r. Tashchenak v Severo-Zapadnom Priazove. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii skhidnoi Ukrainy*, 10, s. 220-256.

Brashinskii, I. B. 1980. *Grecheskii keramicheskii import na Nizhnem Donu v V—III vv. do n. e.* Leningrad: Nauka.

Vainberg, B. I. (red.) 2004. *Kalaly-gyr 2: kultovyi tsentr v Drevnem Khorezme IV—II vv. do n. e.* Moskva: Vostochnaia literatura RAN.

Vasilev, V. N. 1999. *Nauchnyi otchet ob okhrannykh raskopkakh kurgana N 3 Novomusinskogo kurgannogo mogilnika letom 1998 g. v Kuiurgazinskom raione Respubliki Bashkortostan*. Arkhiv IA RAN, R-1, 22966.

Vasilev, V. N. 2001: K khronologii ranneprokhorovskogo klinkovogo oruzhiia i «probleme» III v. do n. e. *Materialy po arkheologii Volgo-Donskikh stepei*, 1, s. 169-179.

Vasilev, V. N., Sirotin, S. V. 2004. Novo-Musinskii 3 kurgan. *Ufimskii arkheologicheskii vestnik*, 5, s. 173-180.

Galanina, L. K. 1977. *Skifskie drevnosti Podneprovia (Ermitazhnaia kollektsiia Brandenburga)*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-33. Moskva: Nauka.

Gorokhovskaia, L. P., Tsirkin, Iu. B. 1985. Severnoe Prichernomore i Karfagen. In: Lordkipanidze, O. D. (ed.). *Materialy III Vsesoiuznogo simpoziuma po drevnei istorii Prichernomoria*. Tbilisi: Metsniereba, s. 206-212.

Grechko, D. S. 2016. Ot arkhaicheskoi Skifii k klassicheskoi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 33-60.

Guliaev, V. I. 2010. *Na vostochnykh rubezhakh Skifii (drevnosti donskikh skifov)*. Moskva: IA RAN.

Guliaev, V. I., Savchenko, E. I. 1995. Ternovoe I — novyi skifskii kurgannyi mogilnik na Srednem Donu. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 87-102.

Dvornichenko, V. V., Malinovskaia, N. V., Fedorov-Davydov, G. A. 1977. Raskopki kurganov v urochishche «Krivaia Luka» v 1973 g. In: Fedorov-Davydov, G. A. (ed.). *Drevnosti Astrakhanskogo kraia*. Moskva: Nauka, s. 3-77.

Diachenko, A. N., Meib, E., Skripkin, A. S., Klepikov, V. M. 1999. Arkheologicheskie issledovaniia v Volgo-Donskom mezhdureche. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 2, s. 93-126.

Egorova, T. E. 2009. *Chernolakovaia keramika IV—II vv. do n. e. c pamiatnikov Severo-Zapadnogo Kryma*. Moskva: MGU.

Egorova, T. E. 2015. Chernolakovaia keramika V—IV vv. do n. e. s procherchennym i shtampovannym ornamentom iz raskopok Pantikapeia. In: Zhuravlev, D. V. (ed.). *S Mitridata duet veter. Bospor i Prichernomore v antichnosti. K 70-letiiu V. P. Tolstikova*. Moskva: Russkii fond sodeistviia obrazovaniiu i nauke, s. 63-68.

Zamiatin, S. N. 1946. Skifskii mogilnik «Chastye kurgany» pod Voronezhem. *Sovetskaia arkheologiia*, VIII, s. 9-50.

Zeest, I. B. 1960: *Keramicheskaia tara Bospora*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 83. Moskva: AN SSSR.

Zuev, V. Iu. 2020. Datirovka klinkovogo oruzhiia finala skifskoi epokhi i nakhodki fragmentov gerakleiskikh amfor v Priurale (zametki k diskussii). In: Baitanaev, B. A. (ed.).

Margulanovskie chteniia—2020. materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Velikaia Step v svete arkheologicheskikh i mezhdistsiplinarnykh issledovanii» (g. Almaty, 17—18 sentiabria 2020 g.). Almaty: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana, s. 383-391.

Iessen, A. A.1954. Raskopki kurganov na Donu v 1951 g. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 53, s. 61-79.

Kalashnik, Iu. P. 2014. *Grecheskoe zoloto v sobranii Ermitazha. Pamiatniki antichnogo iuvelirnogo iskusstva iz Severnogo Prichernomoria.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Kalmykov, A. A., Prokopenko, Iu. A. 2018. Nakhodki rannego zheleznogo veka v mogilnike Staroizobilnenskii 2 na Stavropole. *Iz istorii kultury narodov Severnogo Kavkaza*, 10, s. 56-71.

Kantorovich, A. R., Iablonskii, L. T. 2009. O severoprichernomorskikh i severokavkazskikh paralleliakh izobrazheniiam v skifo-sibirskom zverinom stile na predmetakh iz Filippovskikh kurganov. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 10, s. 73-99.

Klepikov, V. M. 2002: *Sarmaty Nizhnego Povolzhia v IV—III vv. do n. e.* Volgograd: VolGU.

Klepikov, V. M. 2007: Formirovanie rannesarmatskoi kultury v Nizhnem Povolzhe. In: Sergatskov, I. V. (ed.). *Regionalnye osobennosti rannesarmatskoi kultury. Materialy seminara Tsentra izucheniia istorii i kultury sarmatov*. II. Volgograd: VolGU, s. 37-58.

Klepikov, V. M., Skripkin, A. S., Sergatskov, I. V. 2008. Prokhorovskaia kultura v Nizhnem Povolzhe: stanovlenie i transformatsiia. In: Iablonskii, L. T. (ed.). *Rannie kochevniki Volgo-Uralskogo regiona. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Rannie kochevniki Iuzhnogo Priuralia v svete noveishikh arkheologicheskikh otkrytii». Orenburg, 21—25 aprelia 2008 g*. Orenburg: OGPU, s. 50-63.

Kopylov, V. P. 2003. Skify Nizhnego Dona i Severo-Vostochnogo Priazovia (voprosy khronologii i voenno-noliticheskoi istorii). *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 131-140.

Kopylov, V. P. 2006. O proniknovenii puniiskikh tovarov na Nizhnii Don v IV v. do n. e. In: Kopylov, V. P. (ed.). *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v skifo-antichnoe vremia. Sbornik statei po materialam XI Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Rostov-na-Donu: RGPU, s. 70-73.

Kopylov, V. P., Kovalenko, A. N. 2016. K voprosu o prichinakh destabilizatsii situatsii v ustevoi oblasti reki Tanais v tretei chetverti IV — pervoi treti III vv. do n. e. *Stratum plus*, 3, s. 33-44.

Kopylov, V. P., Kovalenko, A. N. 2020. Zakliuchitelnyi etap istorii v Vostochnom regionalnom obrazovanii Skifii. *Arkheologicheskie vesti*, 29, s. 191-206.

Kunina, N. Z. 1997. *Antichnoe steklo v sobranii Ermitazha*. Sankt-Peterburg: ARS.

Liberov, P. D. 1965. *Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Donu*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-31. Moskva: Nauka.

Lukpanova, Ia. A. 2020. Zhenskie pogrebeniia iz kurgana N 1 mogilnika Zhaiyk-1 v Zapadnom Kazakhstane. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovanii*, 2 (30), s. 111-127.

Lukiashko, S. I. 2000. K rekonstruktsii sobytii kontsa IV — nachala III v. do n. e. na Nizhnem Donu. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (ed.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.: paleoekologiia, antropologiia i arkheologiia*. Moskva: IA RAN, s. 167-180.

Maksimenko, V. E. 1983. *Savromaty i sarmaty na Nizhnem Donu*. Rostov-na-Donu: RGU.

Marchenko, K. K., Zhitnikov, V. G., Kopylov, V. P. 2000. *Elizavetovskoe gorodishche na Donu*. Pontus Septrionalis, II: Tanais, 2. Moskva: Paleograph.

Meshcheriakov, D. V. 1996. Vpusknye pogrebeniia sarmatskoi kultury v kurganakh na r. Ilek. In: Morgunova, N. L. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Orenburzhia*. Orenburg: Dimur, s. 44-53.

Monakhov, S. Iu. 2002. «Pozdnie» serii gerakleiskikh amfor (kontsa IV — pervoi treti III v. do n. e.). *Antichnyi mir i arkheologiia*, 11, s. 167-177.

Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomore*. Moskva; Saratov: Kimmerida.

Monakhov, S. Iu. 2006. O khronologii sarmatskogo pogrebeniia s gerakleiskoi amforoi iz Bashkirii. In: Simonenko, A. V. (ed.). *Liber archaeologicae. Sbornik statei, posviashchennyi 60-letiiu Borisa Aronovicha Raeva*. Krasnodar; Rostov-na-Donu: IuNTs RAN, s. 89-93.

Mosheeva, O. N. 2008. Glazchatye busy. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 23-33.

Moshkova, M. G. 1963. *Pamiatniki prokhorovskoi kultury*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-10. Moskva: Nauka.

Moshkova, M. G., Kushaev, G. A. 1973. Sarmatskie pamiatniki Zapadnogo Kazakhstana. In: Smirnov, A. P. (ed.). *Problemy arkheologii Urala i Sibiri. Sbornik statei, posviashchennyi pamiati Valeriia Nikolaevicha Chernetsova*. Moskva: Nauka, s. 258-268.

Mukhametzianova-Duggal, R. M. (ed.). 2018. *Kollektsiia filippovskikh kurganov iz fondov Muzeia arkheologii i etnografii IEI UFITs RAN*. Ufa: Kitap.

Otchet… 1891. *Otchet Arkheologicheskoi komissii za 1882—1888 gg*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia akademia nauk.

Provotorova, M. V. Rubtsov, S. N. 2016. *Sokrovishchnitsa pamiati. Albom-putevoditel po fondovym kollektsiiam Saratovskogo oblastnogo muzeia kraevedeniia*. Saratov.

Ravich, I. G., Sirotin, S. V., Treister, M. Iu. 2012. Indiiskoe (?) bronzovoe zerkalo iz kochevnicheskogo pogrebeniia IV v. do n. e. v Iuzhnom Priurale. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 63-93.

Rykov, P. S. 1925. Suslovskii kurgannyi mogilnik. *Uchenye zapiski Saratovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4, 3, s. 28-102.

Sdykov, M. N., Lukpanova, Ia. A. 2013. *Rannie kochevniki Zapadnogo Kazakhstana (na primere kompleksa Taksai I)*. Uralsk: Poligrafsevis.

Sinika, V. S., Lysenko, S. D., Razumov, S. N., Telnov, N. P. 2019. Skifskii kurgan 10 gruppy «Vodovod» na levoberezhe Nizhnego Dnestra. *Oriental studies*, 5, s. 822-844.

Sinika, V. S., Telnov, N. P. 2017. Skifskie kurgany 2 i 3 gruppy «Sad» v Nizhnem Pridnestrove. *Novoe proshloe. The New Past*, 4, s. 286-306.

Smirnov, K. F. 1964. *Savromaty (ranniaia istoriia i kultura sarmatov)*. Moskva: Nauka.

Smirnov, K. F. 1975. *Sarmaty na Ileke*. Moskva: Nauka.

Smirnov, K. F. 1984. *Sarmaty i utverzhdenie ikh politicheskogo gospodstva v Skifii*. Moskva: Nauka.

Smirnov, K. F., Petrenko, V. G. 1963. *Savromaty Povolzhia i Iuzhnogo Priuralia*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-9. Moskva: Nauka.

Stolba, V. F. 2009. Busy, podveski i amulety: Vera v sglaz u grecheskogo i mestnogo naseleniia Tavriki. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 109-128.

Treister, M. Iu. 2012a. Alebastrovye sosudy iz Iuzhnogo Priuralia. In: Treister, M. Iu., Iablonskii, L. T. (ed.). *Vliianiia akhemenidskoi kultury v Iuzhnom Priurale (V—III vv. do n. e.)*. 1. Moskva: Taus, s. 98-105.

Treister, M. Iu. 2012b. Akhemenidskie importy v Iuzhnom Priurale. Khronologiia. Dinamika. Sostav. Masterskie. Mestnye podrazhaniia. In: Treister, M. Iu., Iablonskii, L. T. (ed.). *Vliianiia akhemenidskoi kultury v Iuzhnom Priurale (V—III vv. do n. e.)*. 1. Moskva: Taus, s. 268-281.

Treister, M. Iu. 2012c. Sosudy iz dragotsennykh metallov akhemenidskogo kruga iz Iuzhnogo Priuralia. In: Treister, M. Iu., Iablonskii, L. T. (ed.). *Vliianiia akhemenidskoi kultury v Iuzhnom Priurale (V—III vv. do n. e.)*. 1. Moskva: Taus, s. 50-87.

Treister, M. Iu. 2016. Bosporskaia (?) masterskaia torevta pozdneellinisticheskogo vremeni (k voprosu o peredelke antikvarnykh serebrianykh sosudov dlia kochevnikov Aziatskoi Sarmatii). In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarskii mir Ponto-Kaspiiskogo regiona*. Rostov-na-Donu: IuNTs RAN, s. 215-225.

Treister, M. Iu. 2020. Busy i elementy dekora iz iantaria v iuvelirnykh izdeliiakh iz pogrebenii kochevnikov Aziatskoi Sarmatii v kontekste torgovli ekzoticheskimi materialami v Evrazii. *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, 12, s. 148-223.

Treister, M. Iu. 2021. Korallovye ukrasheniia i elementy dekora v iuvelirnykh izdeliiakh i predmetakh torevtiki iz pogrebenii kochevnikov Aziatskoi Sarmatii v kontekste torgovli ekzoticheskimi materialami v Evrazii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 340-393.

Treister, M. Iu., Iablonskii, L. T. 2012. K voprosu ob absoliutnoi date mogilnika Filippovka I. In: Treister, M. Iu., Iablonskii, L. T. (ed.). *Vliianiia akhemenidskoi kultury v Iuzhnom Priurale (V—III vv. do n. e.)*. 1. Moskva: Taus, s. 282-284.

Firsov, K. B. 2012. Kompleks s predmetami akhemenidskogo kruga mogilnika Mechetsai. In: Treister, M. Iu., Iablonskii, L. T. (ed.). *Vliianiia akhemenidskoi kultury v Iuzhnom Priurale (V—III vv. do n. e.)*. 2. Moskva: Taus, s. 45-50.

Chacheva, M. 2015. Antropomorfni stiekleni pandantivi ot grietskite kolonii po Zapadniia Pont. *Arkheologiia*, LVI, 1—2, s. 49-61.

Shelov, D. B. 1969. Olviiskie monety v Povolzhe. In: Evtiukhova, L. A. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 169. Moskva: Nauka, s. 296-299.

Shilov, V. P. 1959. Kalinovskii kurgannyi mogilnik. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Drevnosti Nizhnego Povolzhia*. 1. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 60. Moskva: AN SSSR, s. 323-523.

Shinkar, O. A. 2012. Severoprichernomorskie importnye izdeliia v pogrebeniiakh III—II vv. do n. e. Volgo-Donskogo mezhdurechia. In: Telnov, N. P. (ed.). *Drevnosti Severnogo Prichernomoria III—II vv. do n. e.* Tiraspol: Pridnestrovskii gosudarstvennyi universitet im. T. G. Shevchenko, s. 192-196.

Erlikh, V. R. 2014. *Drevnosti «doliny iablon»*. Moskva: Gosudarstvennyi muzei Vostoka.

Erlikh, V. R. 2015. O nekotorykh stekliannykh ukrasheniiakh mogilnika Psenafa. In: Erlikh, V. R. (ed.). *Severnyi Kavkaz: iskusstvo v kontekste vremeni. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Maikop, 9—11 oktiabria 2015 g*. Maikop: Grafika, s. 5-13.

Iablonskii, L. T. 2013. *Zoloto sarmatskikh vozhdei. Elitnyi nekropol Filippovka 1 (po materialam raskopok 2004—2009 gg.)*. Moskva: IA RAN.

Iablonskii, L. T., Devis-Kimboll, Dzh., Demidenko, Iu. V., Malashev, V. Iu. 1996. Raskopki mogilnikov Pokrovka 1, 2, 7 i 10 v 1995 godu. In: Iablonskii, L. T. (ed.). *Kurgany levoberezhnogo Ileka*. 4. Moskva: IA RAN, s. 7-49.

Iakovenko, E. V. 1987. «Lavka iuvelira» na Elizavetivskomu gorodishchi. Arkheologiia, 60, s. 83-91.

Iatsenko, I. V. 1977. O kleime na gerakleiskoi amfore iz mogilnika Krivaia Luka VI. In: Fedorov-Davydov, G. A. (ed.). *Drevnosti Astrakhanskogo kraia*. Moskva: Nauka, s. 78.

Adam-Veleni, P. (ed.). 2010. *Γυάλινος Κόσμος. Glass Cosmos*. Thessaloniki: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Blečić Kavur, M., Kavur, B. 2017. Many shades of translucent: amphoriskos-shaped glass beads from Vičja luka. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 110, 1, p. 93-112.

Dan, A. 2011. La Mer Noire et le Levant ancien: quelques domaines d'enquete. *Rivista di studi Fenici*, 39, 2, p. 211-258.

Egg, M. 2010. Gläserne Widderkopfperlen aus der Eisenzeit. *Archäologische Korrespondenzblatt*, 40, S. 525-543.

Eisen, G. 1916. The Characteristics of Eye Beads from the Earliest Times to the Present. *American Journal of Archaeology*, 20, 1, p. 1-27.

Filimonos, M., Giannikouri, A. 1999. Grave offerings from Rhodes: Pottery and Jewellery. In: Bilde, P., Engberg-Pedersen, T., Gabrielsen, V., Hannestad, L., Zahle, J. (eds.). *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture, and Society*. Studies in Hellenistic Civilizations, 9. Aarhus: Aarhus University, p. 205-226.

Grose, D. F. 1989. *The Toledo Museum of Art. Early Ancient Glass*. New York.

Hachmann, R., Penner, S. 1999. *Kāmid el-Lōz*. 3: Der Eisenzeitliche Friedhof und seine kulturelle Umwelt. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 21. Bonn: Habelt.

Haevernick, Th. E. 1977. Gesichtsperlen. *Madrider Mitteilungen*, 18, S. 152-231.

Hannestad, L., Hastrup, H., Stolba, V. F. 2002. Black-glazed, Red-figured, and Grey Ware Pottery. In: Hannestad, L., Stolba, V. F., Ščeglov, A. N. (eds.). *Panskoye I*. 1: The Monumental Building U6. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, p. 127-149.

Hogarth, D. G. 1908. *British Museum Excavations at Ephesos: The Archaic Artemisia*. London: British Museum.

Horváth, A. M. 2017. A beads and birds. Special finds from the La Tène cemetery at Csepel Island. *Budapest Régiségei*, 50, p. 53-67.

Lightfoot, C. S. 2017. *The Cesnola Collection of Cypriot Art: Ancient Glass. The Metropolitan Museum of Art*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Moorey, P. R. S. 1980. *Cemeteries of the First Millennium BC at Deve Hüyük*. British Archaeological Reports, 87. Oxford: British Archaeological Reports.

Popović, P. 1997. Les perles de verre en forme de vase ou d'amphore sur l'éspace entre la mer Adriatique et le Danube. *Starinar*, 48, p. 165-171.

Poppa, R. 1978. *Kāmid el-Lōz*. 2: Der eisenzeitliche Friedhof. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 18. Bonn: Habelt.

Puklina, O. O. 2010. Glass Objects. In: Lejpunskaja, N. A., Guldager Bilde, P., Højte, J. M., Krapivina, V. V., Kryžickij, S. D. (eds.). *The Lower City of Olbia (sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Black Sea Studies, 13. Aarhus: Aarhus University, p. 487-498.

Rotroff, S. I. 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. The Athenian Agora, XXIX. Princeton: ASCSA.

Rotroff, S. I. 2006. *Hellenistic Pottery: the Plain Ware*. The Athenian Agora, XXXIII. Princeton: ASCSA.

Rustoiu, A. 2015. Amphora-Shaped Glass and Coral Beads. Distant Cultural Connections in the Carpathian Basin at the Beginning of the Late Iron Age. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 45, p. 365-377.

Ščeglov, A. N. 2002. Cult Sculpture, Altars, Sacred Vessels and Votives. In: Hannestad, L., Stolba, V. F., Ščeglov, A. N. (eds.). *Panskoye I*. 1: The Monumental Building U6. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, p. 213-227.

Schiltz, V. (ed.). 2001. *L'or des Amazones*. Paris: Paris-Musées, Findakly.

Schönfelder, M. 2007. Zurück aus Griechenland: Spur keltischer Söldner in Mitteleuropa. *Germania*, 85, p. 307-328.

Seefried, M. 1979. Glass Core Pendants found in the Mediterranean Area. *Journal of Glass Studies*, 21, p. 17-26.

Seefried, M. 1982. *Les pentendifs en verre sur noyau des payes de la Mediterranée antique*. École Française de Rome, 57. Rome: École Française de Rome.

Seipel, W. (ed.), 2008. *Das Artemision von Ephesos. Heiliger Platz einer Göttin*. Wien: Phoibos.

Sono, T., Fukai, Sh. 1968. *Dailaman III. The Excavations at Hassani Mahale and Ghalekuti 1964*. The Tokyo University Iraq-Iran Archaeological Expedition Report, 8. Tokyo: University of Tokyo.

Stern, E. M., Schlick-Nolte, B. 1994: *Frühes Glas der alten Welt 1600 v. Chr. — 50 n. Chr. Sammlung Ernesto Wolf*. Stuttgart: Hatje.

Stolba, V. F. 2012. Objects made of Glass and Organic Materials. In: Stolba, V. F. Rogov, E. *Panskoye I*. 2: The Necropolis. Aarhus: Aarhus University, 2012, p. 347-355.

Tatton-Brown, V. 1981. Rod formed glass pendants and beads of the 1st Millennium BC. In: Harden, D. B. *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum*. I: Core- and Rod-formed Vessels and Pendants and Mycenaean Cast Objects. London: British Museum, p. 143-155.

Tatton-Brown, V. 1990. Notes on Some Glass Pendants and Bangles from Cyprus. *Archaeologia Cypria*, 2: Επιστημονικό Περιοδικό Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, έκδοση του Συνδέσμου Κυπρίων Αρχαιολόγων, p. 113-114.

Teleaga, E. 2008. *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau. 6. Jh. — Anfang des 3. Jhs. v. Chr*. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, 23. Rahden: Marie Leidorf.

Thomas, R., Acosta, C. 2018. Jewellery and Mirrors. In: *Naukratis: Greeks in Egypt*. https://www.academia.edu/35861544/

Treister, M., Yablonsky, L. T. (eds.). 2013. *Einflüsse der achämenidischen Kultur im südlichen Uralvorland*. 1—2. Ancient Toreutics and Jewellery in Eastern Europe, 5. Wien: Phoibos.

Turmanidze, M. 2007. Beads and Pendants from the Pichvnari Necropolis of the Hellenistic Period. *Iberia-Colchis*, 3, p. 131-140 (in Georgian with summary in English).

Van Ham-Meert, A., Dillis, S., Blomme, A., Cahill, N., Claeys, P., Elsen, J., Eremin, K., Gerdes, A., Steuwe, C., Roeffaers, M., Shortland, A., Degryse, P. 2019. A unique recipe for glass beads at Iron Age Sardis. *Journal of Archaeological Science*, 108, 104974, https://doi.org/10.1016/j.jas.2019.104974.

Wamers, E., Stutzinger, D. (eds.). 2003. *Steppengold. Grabschätze der Skythen und Sarmaten am unteren Don*. Frankfurt: Archäologisches Museum.

Woolley, L. 1962. *The Neo-Babylonian and Persian Periods. Joint Expedition of the British Museum and of the University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia, to Mesopotamia*. Ur Excavations, IX. London: Oxford University.

Yablonsky, L. T., Treister, M. 2019. New Archaeological Data on Achaemenid Influences in the Southern Urals. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 25, 1, p. 79-161.

M. Yu. Treister

MEDITERRANEAN AND NORTH PONTIC GREEK IMPORTS IN THE NOMADIC BURIALS OF THE LOWER VOLGA REGION AND FOOTHILLS OF SOUTH URALS OF THE 4th — FIRST THIRD OF THE 3rd CENTURY BC

In the Archaic period, Mediterranean and Greek North Pontic imports, rather well represented in Early Scythian burials on the Lower Don, are practically unknown in the burials of the nomads in the Lower Volga and South Urals regions.

The analysis of archaeological sources shows that in the second half of the 4th century BC imported beads and pendants made of glass, frit and amber reach the nomads of the Lower Volga and South Urals, and a little later, at the turn of the 4th and in the first third of the 3rd century BC — in addition, Greek pottery and possibly vessels made of precious metals, alabaster and onyx. Olbian bronze «borystheni» of the late 4th—3rd centuries BC also were found into the Lower Volga region.

If for the 5th and most part of the 4th century BC. imports that entered the South Urals were mainly represented by products of the Achaemenid circle, then after the fall of the Achaemenid state and the resulting geopolitical changes in the Lower Volga region and the South Urals imports began to be distributed from (via) the North Pontic region. It is worth noting that in the burials on the Manych river and in the Lower Volga region, finds of transport amphorae were combined with similar black-glazed echinus bowls, and the find of another such bowl in the South Urals suggests that they enjoyed particular popularity among the nomads, even if they did not penetrate Sarmatia within the same batch.

The above discussed observations rather convincingly support the hypothesis put forward by D. B. Shelov and I. B. Brashinskii. There are grounds reason to suggest that beads and pendants, as well as amphoras, black-glazed pottery and coins could have reached the nomads of the Lower Volga and South Urals precisely via the Elizavetovskoe settlement at the mouth of the Don: probably, beads and pendants — even through the Scythian settlement, on which various industrial complexes and shops existed, allegedly destroyed in the 340s BC, whereas amphoras, black-glazed pottery and coins — already through the so-called Bosporan colony, founded on the site of a settlement in the last quarter of the 4th century BC, which existed until the mid-70s of the 3rd century BC.

Keywords: Lower Volga region, South Urals, Early Sarmatian culture, Mediterranean and Pontic imports, amphoras, black-glazed pottery, beads, pendants.

М. Ю. Трейстер

АНТИЧНІ ІМПОРТИ У КОЧІВНИЦЬКИХ ПОХОВАННЯХ НИЖНЬОГО ПОВОЛЖЯ ТА ПІВДЕННОГО ПРИУРАЛЛЯ КІНЦЯ IV — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ III ст. до н. е.

В архаїчну епоху античні імпорти, досить непогано представлені в ранньоскіфських похованнях на Нижньому Дону, а у похованнях кочовиків Нижнього Поволжя та Південного Приуралля практично невідомі.

Аналіз археологічних джерел показує, що у другій половині IV ст. до н. е. до кочовиків Нижнього Поволжя та Південного Приуралля надходили імпортні намистини та підвіски зі скла, фритти та бурштину, а трохи пізніше, на рубежі IV—III ст. до н. е. та у першій третині III ст. до н. е. надходили й античний керамічний імпорт, а можливо і окремі посудини з коштовних металів, алебастру та оніксу. До Нижнього Поволжя потрапляли також ольвійські бронзові «борисфени» кінця IV — III ст. до н. е.

Якщо у V і більшій частині IV ст. до н. е. імпортні вироби, що потрапляли в Південне Приуралля, були представлені, головним чином виробами ахеменідського кола, то після падіння держави Ахеменідів і геополітичних змін, що відбулися в результаті цієї події, в Нижнє Поволжя і на Південний Урал починають надходити імпортні вироби з (через) Північне Причорномор'я. Цікаво, що у похованнях на р. Манич і в Нижньому Поволжі, знахідки транспортних амфор поєднувалися з однотипними чорнолаковими мисками, а знахідка ще однієї такої миски в Південному Приураллі дозволяє припускати, що вони користувалися особливою популярністю серед кочовиків, навіть якщо вони не проникали в Сарматію у межах однієї партії.

Наведені нами спостереження досить переконливо підтверджують гіпотези Д. Б. Шелова та І. Б. Брашинського — та дають підстави припускати, що намисто та підвіски, а також амфори, чорнолаковий посуд та монети могли надходити до кочовиків Нижнього Поволжя та Південного Приуралля саме через Єлизаветівське городище у гирлі Дону, ймовірно, намисто та підвіски — ще через скіфське городище, на якому функціонували різні виробничі та торгові комплекси, зруйноване приблизно в 340-х рр. до н. е., кераміка та монети — вже через так зв. боспорську колонію, засновану на місці городища в останній чверті IV ст. до н. е. яка проіснувала до середини 70-х рр. III ст. до н. е.

Ключові слова: Нижнє Поволжя, Південне Приуралля, ранньосарматська культура, античні імпорти, амфори, чорнолакова кераміка, намисто, підвіски.

Одержано 24.03.2021

ТРЕЙСТЕР Михайло Юрійович, доктор історичних наук, науковий співробітник, Німецький археологічний інститут, Берлін, Німеччина.
TREISTER Mikhail, Doctor of Historical sciences, Dr. phil. habil, researcher, German Archaeological institute, Berlin, Germany.
ORCID: 0000-0001-7451-3325, e-mail: mikhailtreister@yahoo.de.

УДК [904.4:725.182](282.247.32-197.6)”638” DOI: 10.37445/adiu.2021.04.04

А. А. Корж

ПРО МОЖЛИВИЙ ВАРІАНТ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРІПЛЕННЯ БІЛЯ СЕЛА ВЕЛИКІ БУДКИ

На основі інформації попередників, а також власних спостережень, наводиться можливий варіант призначення укріплення біля с. Великі Будки, що у Верхньому Посуллі. Висвітлено просторовий аспект використання та побудови даних захисних споруд.

Ключові слова: *скіфський час, Посулля, укріплення, захисні споруди, городище.*

Регіон Верхнього Посулля відомий, перш за все, своїми великими курганними некрополями, які беззаперечно всіма дослідниками відносяться до скіфського часу. Поселенські пам’ятки даної місцевості є менш відомими. Щодо функціональної приналежності деяких укріплень археологи не дають однозначної відповіді. До них відносяться городища із слабко вираженим культурним шаром. Д. В. Каравайко ототожнює їх з сезонними поселеннями (Каравайко 2016, с. 24). О. О. Крютченко схиляється до думки що вони виконували роль сховищ, але останнім часом відкидає цю гіпотезу і відносить їх до недобудованих укріплень (Крютченко 2020, с. 105—106). Саме до таких дискусійних пам’яток належить укріплений майданчик біля с. Великі Будки (Ильинская 1968, с. 10; Шрамко 1968, с. 209; Болтрик, Фиалко 1995, с. 40; Бессонова 2000, с. 123).

На сьогоднішній день у Посуллі відомо два населені пункти із назвою Великі Будки і біля обох знаходяться — укріплення скіфського часу (рис. 1) (Шрамко 1970, с. 40—41). Одне з них знаходиться на території Вільшанської ОТГ та є най східнішим із всіх відомих в даному регіоні, інше на території Хмелівської ОТГ. Відстань між двома пам’ятками складає близько 30 км. Після адміністративної реформи 2020 року дані громади входять в Роменський район. Однозначної відповіді, щодо функцій другого серед археологів не має. Причиною цьому є відсутність надійно датованого культурного шару, а також наявність в межах укріплень курганів (окремі насипи заввишки у 6 м).

Метою роботи є спроба узагальнити інтерпретації Велико-Будківського укріплення, а також показати можливий варіант його використання.

Захисні споруди та курганний могильник розташовані на східній окраїні однойменного села. Розміщені на мису правого корінного берега р. Сули, недалеко від місця впадіння в неї р. Хмелівки. Висота над рівнем заплави складає близько 30 м. Укріплення розділені балкою на дві нерівні частини: більшу, північно-західну, що має неправильну форму (подібну до трапеції) площа складає близько 57 га (порахована за допомогою програми QGIS 3.10). В центральній частині розміщено два курганних насипи.

Південно-східна частина має форму подібну до правильного трикутника, площею в 16 га. В межах укріплення знаходяться сім курганів, ще два за 150 м на схід від залишків валу. Загалом курганна група розміщена ланцюжком на правому березі р. Сула її протяжність складає близько 650 м.

Детально зупинятися на описах оборонних споруд ми не будемо, так як остання публікація містить всі основні метричні показники та сучасний план даної пам’ятки (Гречко, Осадчий, Крютченко 2020 с. 204). Ми взяли за основу план, розроблений попередниками і доповнили його новою інформацією, виявленою під час огляду 2021 р. Зокрема додано курганні насипи які непозначені, та плями пропеченого

© А. А. КОРЖ, 2021

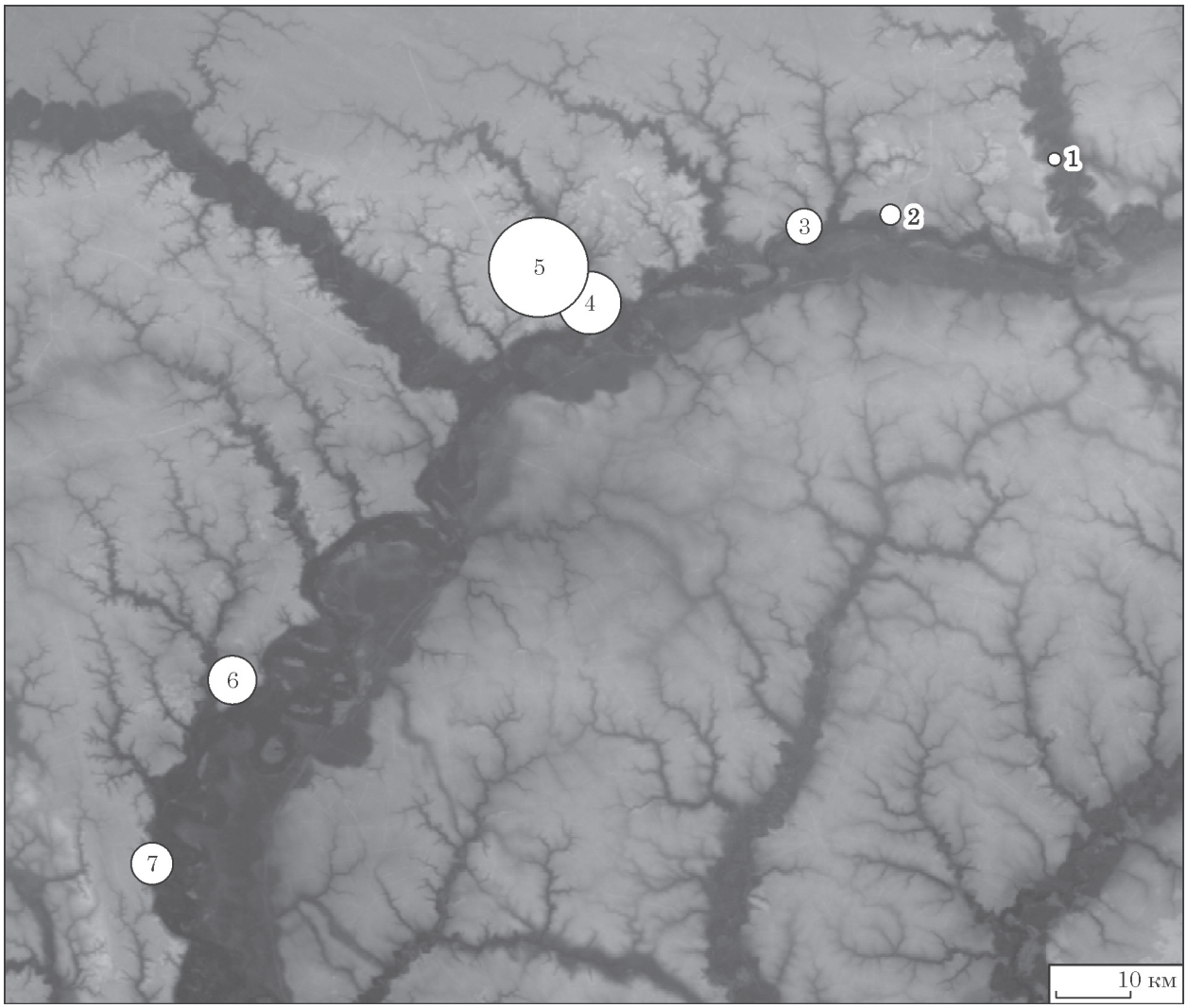

Рис. 1. Верхнє Посулля, городища скіфського часу (див. таблицю)

до цегельного кольору грунту, щодо можливого походження яких буде йти мова далі. Також нанесено південно-східну ділянку валу, яка на сьогоднішній день майже повністю знищена оранкою, але залишки все ж простежуються на місцевості (рис. 2).

Ділянка, що оточена валом, розорюється. Під час огляду було зібрано нечисельний підйомний матеріал у вигляді стінок ліпного посуду та фрагментів обпаленої глини. Також, біля розкопаних насипів виявлено фрагменти гончарної кераміки кінця XIX — початку XX ст. Потрібно відмітити, що в основному, ліпна кераміка траплялася на розкопаних чи на розораних курганах або в безпосередній близькості до них. Цікаво, що фрагменти глиняної обмазки також знайдені на ріллі, проте найбільша їх інтенсивність біля найвищих курганів. Ті зразки, які було виявлено на відстані від насипів, мали здебільшого замитий характер поверхні, що може свідчити про їх сповзання по схилу, так як західна сторона укріплення є дещо вищою від східної. Викиди із лисячих нір, якими «побиті» найбільші насипи, також містили запечені грудки глини та фрагменти обмазки.

Площа поселень

№ на рис. 1	Назва	Площа, га
1	Великі Будки	2
2	Засулля	3
3	Констянтинів	5
4	Великі Будки (Січ)	73
5	Басівське	170
6	Глинське	14
7	Свиридівське	7

В останній чверті XIX ст. увагу дослідників привертають велика кількість курганних насипів, що розташовані у межах верхів'я р. Сула. Розкопки проводилися і на могильнику біля с. Великі Будки, це і не дивно, адже він розташовується за 1 км на північний схід від найбільш відомого могильника в урочищі Стайчин Верх. В регіоні працювали Д. Я. Самоквасов та

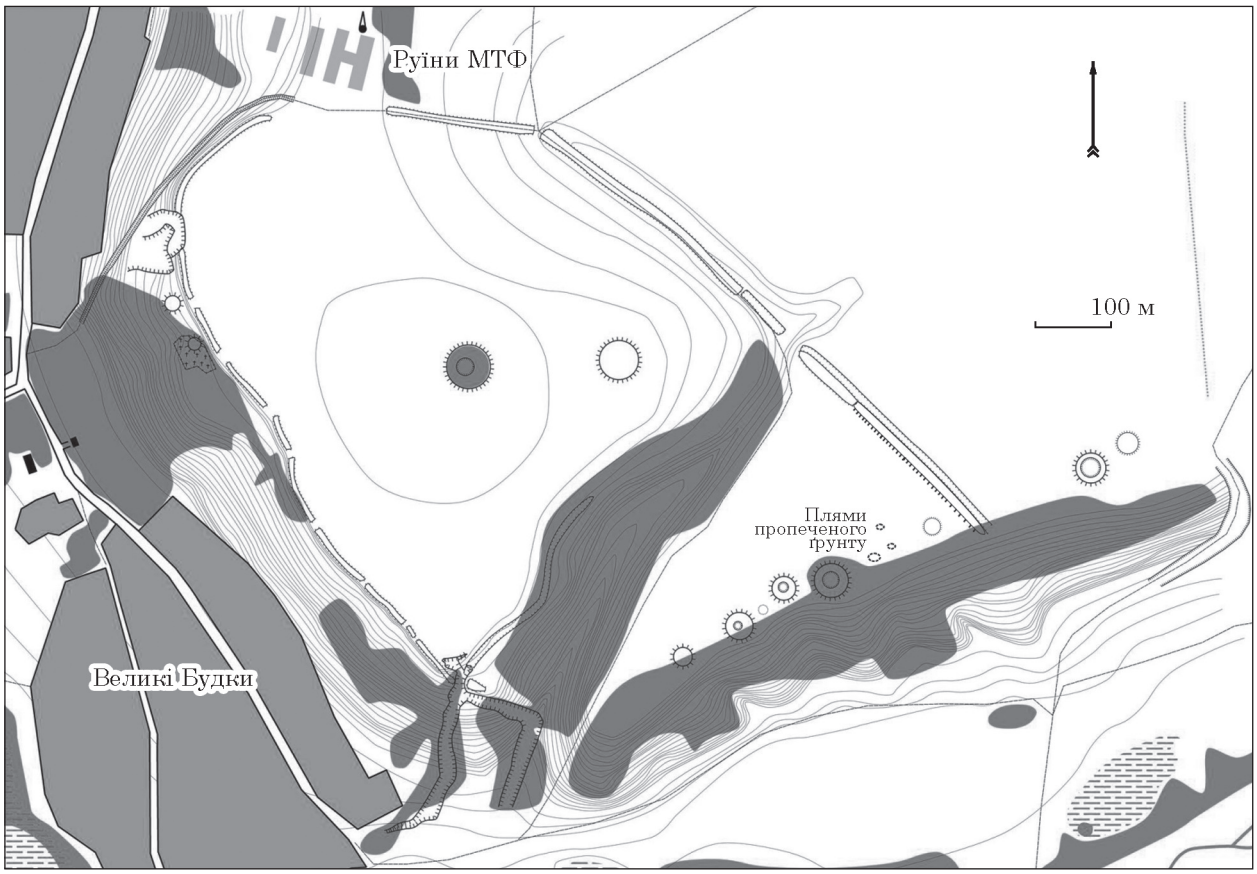

Рис. 2. План укріплення біля с. Великі Будки (за Гречко, Осадчий, Крютченко 2020), доповнений

С. А. Мазаракі (Самоквасов 1908, с. 110—111; Ильинская 1968, с. 41—43). Точну кількість досліджених насипів встановити не вдається, адже інформація в різних джерелах різниться. Зокрема, В. А. Іллінська наводить дані про три кургани (Ильинская 1968, с. 41), тоді як Д. Я. Самоквасов вказував, що тільки він розкопав шість курганів в урочищах «Попова лужа» та «Провалля» поблизу с. Великі Будки (Самоквасов 1908, с. 110—111). Дані про кількість розкопаних курганів С. А. Мазаракі майже відсутні, фактична інформація лише побіжно згадана у того ж таки Д. Я. Самоквасова, який вказував про декілька розкопаних могил, які розташовувались на підвищенні біля урочища Провалля (Самоквасов1908, с. 110—111). На сьогоднішній день візуально простежується п'ять розкопаних насипів. Цікаво що серед перших даних про могильник біля с. Великі Будки ми зовсім не знаходимо інформації про наявність валу та рову. Цей факт є дивним, адже в деяких місцях вони збереглися досить добре.

У 1927 р. працівники Роменського окружного краєзнавчого музею на чолі з директором М. М. Семенчиком провели обслідування Верхнього Посулля на предмет наявності пам'яток археології. Під час даних розвідок було знято перший інструментальний план укріплення та могильника біля с. Великі Будки (рис. 3). Безпосередньо в межах укріплення виявлено 14 насипів. Дані, щодо точної кількості курганів різняться. В описах згадано 31, тоді як на плані ми нараховуємо лише 29. Щодо інформації про захисні споруди, то М. М. Семенчик лише вказав, що висота валу в окремих місцях сягає 2—3 м. На знищеній частині було виявлено декілька фрагментів кераміки (Семенчик 1927, с. 8; 1928a; Семенчик 1928b, с. 9). Припущень про період створення та призначення захисних споруд М. М. Семенчик не висуває.

У 1946 р. пам'ятки археології Посулля обстежує експедиція під керівництвом Ф. Копилова. Групу, яка вивчала старожитності скіфського часу, очолювала В. А. Іллінська. Не оминуло її уваги вал та кургани біля с. Великі Будки. Дослідниця не висуває припущень, щодо функціонального їх призначення. Вказує лише що укріплення і курганні насипи є різночасовими об'єктами (Ильинская 1946, с. 12) Під час огляду пам'ятки, культурних решток, які б вказували на наявність поселення на оточеному майданчику не було виявлено. Не змінилися погляди авторки і в більш пізніх працях (Ильинская 1968, с. 10).

У Посуллі працював і Б. А. Шрамко. В 1967 р. він провів розвідки, метою яких було уточнення даних попередників, а також дослідник хотів з'ясувати чи дійсно в регіоні мала кількість поселень скіфського часу. Захисні споруди біля с. Великі Будки були оглянуті детальніше,

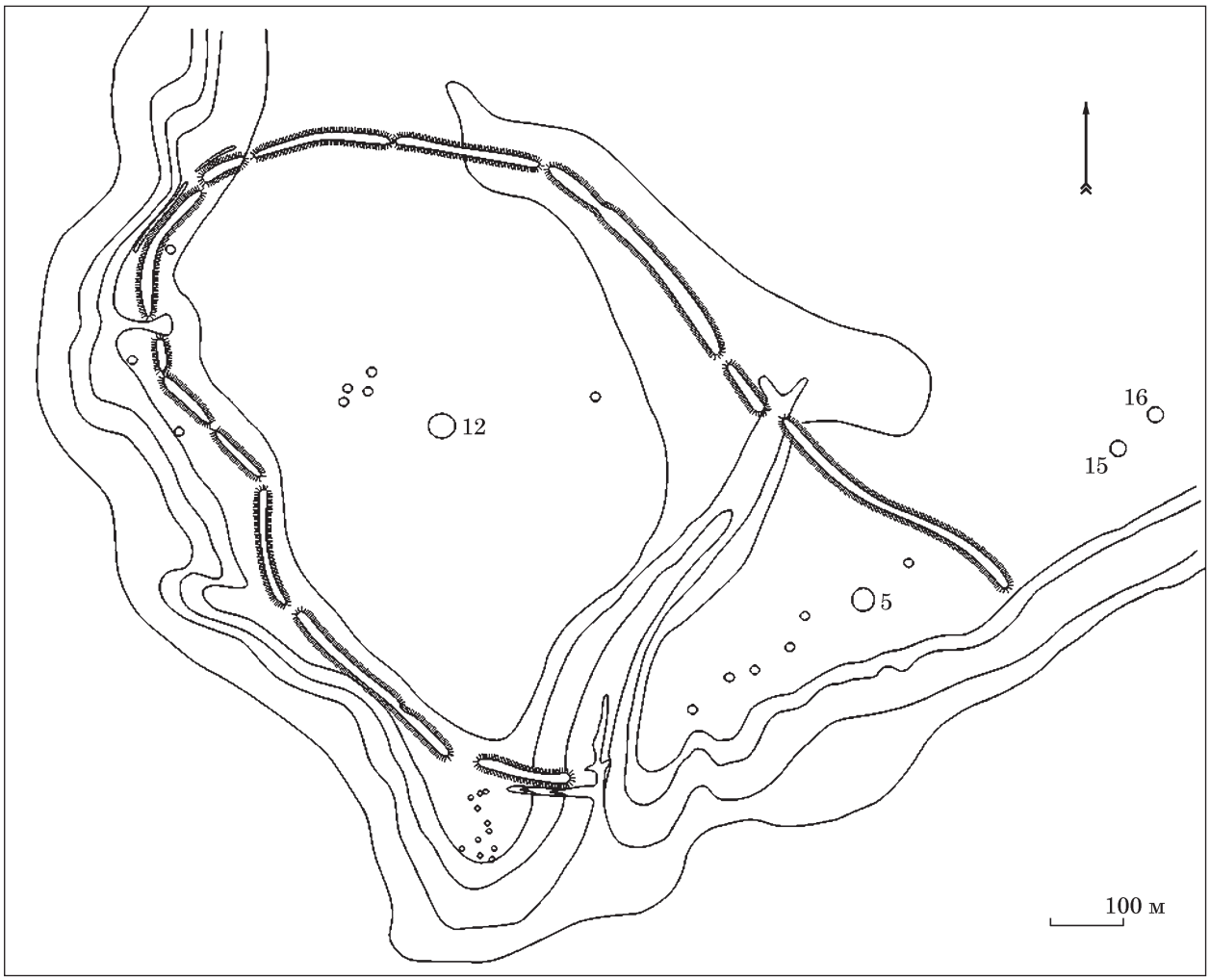

Рис. 3. План укріплення біля с. Великі Будки (за Семенчик 1927), з позначенням номерів окремих курганів

ніж інші пам'ятки регіону і причиною цьому є неясність призначення валу, яка залишилась після розвідок В. А. Іллінської в 1946 р. Під час обстеження було зібрано нечисельний підйомний матеріал, за яким укріплення віднесено до скіфського часу. Для підтвердження культурної приналежності даного об'єкту було закладено три шурфи — один з яких в північно-східній частині, а два інших ближче до центру. На півдні в місці де вал було поруйновано балкою, проведено зачистку профілю укріплень. У шурфах 2 і 3 було виявлено слабко виражений культурний шар, потужність якого доходить до 0,5 м. У шурфі 3 було знайдено вінце ліпної миски. За зібраним матеріалом Б. А. Шрамко, відносив укріплення біля с. Великі Будки до городищ скіфського часу, а за знайденим вінцем миски не виключав його існування у ранньоскіфський час (Шрамко 1970, с. 39—41).

Аналізуючи інформацію з розвідок Б. А. Шрамка, ми зовсім не знаходимо даних про кургани, які знаходяться в межах укріплень. Вони також не показані і на плані. Не виключено що шурфами 2 і 3, в яких траплялися матеріали, дослідник потрапив на розорану групу із чотирьох курганів, що була розміщена на північний схід від центрального кургану. Дані насипи зображені на плані М. М. Семенчика 1927 р, проте на плані В. А. Іллінської другої половини 1950-х рр. вони вже відсутні.

Щоб не плутати із однойменним городищем, яке знаходиться у верхів'ях Сули, Б. А. Шрамко називає його Січ (Шрамко 1970, с. 39—40). Можливо саме це, в подальшому, сприяло певній плутанині. Зокрема, Ю. В. Болтрик згадував укріплення біля сіл Великі Будки та Ракова Січ, що прикривали Басівське городище зі сходу. Село із назвою Ракова Січ, дійсно, знаходиться за 9 км на схід, проте городище біля даного населеного пункту більше не згадується в жодній роботі. У праці «Нові дані про городища скіфського часу Посулля» спостерігається така ж помилка. Згадується укріплення Великі Будки та Січ, які прикривали Басівське городище з північного сходу (Гречко, Осадчий, Крютченко 2020 с. 210). Звичайно, можна припустити, що автори мали на увазі укріплення Січ (Великі Будки) та Великі Будки (Вільшанська ОТГ), проте варто відмітити, що ними ж подана інформація і про городища скіфського часу Константинів і Засулля, які знаходяться між згаданими вище укріпленнями. Тобто, як бачимо,

дії Б. А. Шрамко, який перейменував пам'ятку, щоб уникнути повторів, призвели до історіографічної плутанини.

С. С. Бессонова ототожнює укріплення Великі Будки із невеликим городищем-сховищем і датувала його в межах V—IV ст. до н. е. (Бессонова 2000, с. 123). О. О. Крютченко не відносив жодну поселенську пам'ятку скіфського часу Посулля, які оточені захисними спорудами, до таких, які б виконували роль сховища у разі небезпеки (Крютченко 2017, с. 190).

Як, бачимо, єдиною думки, щодо призначення валу та рову біля с. Великі Будки на сьогоднішній день не сформовано. І серед основних причин невизначеності потрібно відмітити декілька, а саме: по-перше: наявність на захищеному майданчику курганних насипів; по-друге відсутність культурного шару на пам'ятці. Що до першого, то варто відмітити, що в межах великого Більського укріплення також відомо декілька насипів (Шрамко 1986, с. 154—155).

На нашу думку, потрібно детальніше зупинитися на деяких твердженнях, які попередники висували, висловлюючи ту чи іншу гіпотезу про особливості валу та рову біля с. Великі Будки. Ми не можемо погодитися з твердженням про різночасовість поховальних комплексів та укріплень. Говорити про датування могильників ми можемо по матеріалам із розкопок Д. Я. Самоквасова та С. А. Мазаракі. Більшість із розкопаних в кінці XIX — на початку XX ст. курганів Посулля відноситься до ранньоскіфського часу і в цілому датовані другою половиною VII — VI ст. до н. е. Поховання цього часу було присутнє й у великобудківському могильнику. Датоване воно за знайденою парою трьохдирчатих кістяних псаліїв, прикрашених головою коня із притиснутим вухом (Могилов 2008, с. 26).

Матеріали з розкопок С. А. Мазаракі опубліковані його сучасниками і ми повинні критично ставитися до них, але зовсім відкидати ці дані ми не вправі. Саме він дослідив інше досліджене поховання із даної групи, яке за сукупністю знайдених речей датується в межах IV ст. до н. е. Воно здійснене в нетиповий для Посулля спосіб. Кістяк жінки разом із інвентарем було виявлено на рівні похованого грунту. Можна припустити, що воно було впускним (інформація про основне поховання відсутня). Також насторожують свідчення про сліди вогню на кістках і речах із поховання та про обвуглене дерево зі склепу (Ильинская 1968, с. 42). Проте потрібно відмітити, що під час огляду пам'ятки навесні 2021 р. були зафіксовані три плями обпеченого грунту, які розташовуються в південній частині меншого укріплення між розпаханим валом та курганом 5. Найбільша з них має діаметр близько 6 м, інші 3—4 м, та мають менш виражений колір та інтенсивність пропікання. Грудки спеченої маси траплялися розміром до 10 см в діаметрі. На плямах були виявлені і невеликі за розмірами вуглики. Цікаво, що найбільша із плям сьогодні простежується на космознімках із Google Earth. Через відсутність будь-яких датованих речей в межах обпалених локацій ми не можемо ні віднести їх до певного історичного періоду, ні говорити про будь-яке функціональне призначення. Можна, звичайно, зробити припущення, що дані плями є рештками печей, які використовували для виробництва селітри в середині XVII ст. Проте, про наявність залишків селітроварного промислу на правому березі р. Сула на відрізку від курганного могильника в урочищі Стайчин Верх до некрополю біля с. Вовківці зовсім немає свідчень (Осадчий, Коротя 2018, с. 31).

Отже, могильник біля с. Великі Будки існував ще з другої половини VII — початку VI ст. до н. е., тобто з того періоду, коли в Посуллі ще невідомі укріпленні поселення і можна припустити, що функціонує він протягом всього скіфського часу.

Потрібно відкинути і пізніший час побудови валу й рову. По-перше жодних матеріалів, які б могли підтвердити гіпотезу В. А. Іллінської про різночасовіть об'єктів біля с. Великі Будки не знайдено, а по друге, великі розміри укріплення не притаманні більш пізнім городищам. До прикладу відомі в Посуллі городища періоду Київської Русі — в с. Городище та біля с. Засулля мають площу до 5 га. Тобто, укріплення та курганний могильник відносяться до скіфського часу.

На нашу думку, помилковим є твердження і С. С. Бессонової про призначення Велико Будківського укріплення — як «городище-сховище». І на це може вказувати декілька факторів, які притаманні даному типу поселень і відсутні на пам'ятці про, яку йде мова.

По- перше: це місце розташування, на краю високого правого берега р. Сули, що робить його видимим на далеку відстань з південної рівнинної частини.

По-друге: великі розміри, не притаманні пам'яткам із слабо насиченим культурним шаром, які ототожнюються з городищами сховищами. Зазвичай, їх площа в епоху раннього заліза становить 1—3 га. Останнім часом О. О. Крютченко спростовує теорію функціонального призначення укріплених поселень із невиразним культурним шаром — як «городищ-сховищ». Аргументуючи це значними трудовими затратами для спорудження та підтримання в належному стані захисних споруд. На його думку, даний тип пам'яток слід відносити, до таких, які через певні причини не були введено в експлуатацію (Крютченко 2020, с. 105—106).

По- третє: наявність за 2 км на північний захід Басівського городища, із більш потужними укріпленнями, та значно вигіднішим природним захистом. Культурні нашарування підтверджують його існування протягом кінця VI — початку III ст. до н. е.

Що до питання про призначення городища біля с. Великі Будки, ми частково погоджуємося із думкою Ю. В. Болтрика та О. Є. Фіалко, які припускали наявність в скіфський час єдиної територіальної структури до якої входили укріплення про яке йде мова, городища біля с. Ракова Січ (що виявилося історіографічним міфом) та Басівське, де останнє є ключовою пам'яткою (Болтрик, Фиалко 1995).

Я вважаю, що валом і ровом обгородили майданчик створивши при цьому певний «форпост» на підступах до найбільшого укріпленого поселення скіфського часу регіону — Басівського городища, яке віддалене від Сули на декілька кілометрів і з трьох сторін оточено глибокими ярами, що робить його ще більш захищеним. Найбільщ вразливим місцем була долина р. Хмелівка, по якій можна було без перешкод дійти на найближчу відстань в 1,2 км до центральних, жилих частин пам'ятки. Також, певна віддаленість від р. Сули унеможливлювала спостереження та контроль за ситуацією що відбувалась на лівому березі даної ріки (тобто на півдні та південному сході), адже саме обширні рівнинні території, які слугували сезонними кочів'ями були небезпечною ділянкою звідки могла бути загроза.

Побудова укріплення біля с. Великі Будки вирішувала одразу декілька стратегічних проблем захисту Басівського городища. По перше, захищала вхід в долину р. Хмелівка, по якій безперешкодно можна було піднятися безпосередньо до найбільшого городища краю, тим паче рухаючись з півдня на північ нападник прийматиме удар на праву, незахищену сторону. По-друге: розміщення на краю високого правого берега Сули сприяло гарному огляду рівнинної місцевості звідки в першу чергу йшла небезпека. Відстань огляду з даного майданчику складає близько 5—6 км. Курганні насипи також могли використовуватися для спостережних цілей.

Розміщення великих курганних могильників скіфського часу на відрізку від с. Пустовійтівка до с. Вовківці може вказувати на наявність в цій місцевості броду через р. Сула. Не виключено, що цей брід був в місці впадіння р. Хмелівка, або неподалік від нього. Тому можливо що укріплення контролювало переправу.

Відкритим залишається питання, щодо часу створення захисних споруд біля с. Великі Будки. За браком даних не можна дати на нього точну відповідь. Скоріш за все, побудова укріплення є синхронна із спорудженням Басівського валу, яким відрізано обширну площу від долини р. Хмелівка. Його важливість та підтримка в належному стані підтверджена дослідженнями 2020 р. (Корж 2021, с. 61—63). І саме в цей час відстань між захищеним майданчиком, який закривав найлегший підхід з півдня, до Басівського валу склала всього 2 км. Питання періоду створення захисних споруд біля с. Великі Будки є перспективним напрямком подальших досліджень.

Отже, таким чином проаналізувавши дані попередників, ми не можемо відносити укріплення біля с. Великі Будки до городища в класичному розумінні цього поняття. Наявність в межах оточеного майданчику великого курганного могильника, який почав функціонувати за довго до періоду створення укріплених поселень скіфського часу Посулля є тому важливим підтвердженням. Розглянувши топографічні особливості розташування захисних споруд, ми з великою вірогідністю припускаємо, що вони виконували функції «форпосту» на південних підступах до найбільшої поселенської пам'ятки Посулля скіфського часу — Басівського городища. А період створення даного форпосту напевно є синхронним із побудовою — Басівського валу.

ЛІТЕРАТУРА

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1995. Басовское городище — центр Посульского узла памятников раннего железа. *Древности — 1995*, с. 40-43.

Бессонова, С. С. 2000. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу. *Археологія*, 2, с. 116-132.

Гречко, Д. С., Осадчий, Є. М., Крютченко, О. О. 2020. Нові дані про городища скіфського часу Посулля. В: Корост, І. І. (ред.). *Феномен Більського городища 2020*. Полтава, с. 199-213.

Ильинская, В. А. 1946. *Отчёт об орхеологической разведке Верхнего Посулья 1946 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1946/22а.

Іллінська, В. А. 1949. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі в 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, ІІ, с. 148-155.

Іллінська, В. А. 1950. Пам'ятки скіфського часу на Посуллі. *Археологія*, IV, с. 184-195.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы днепровского лесостепного левобережья (курганы Посулля)*. Киев: Наукова думка.

Каравайко, Д. В. 2016. О слабозаселенных городищах на Сейме. В: *Проблеми історії та археології України. Матеріали X міжнародної наукової конференції присвяченої 125-річчю професора К. Е. Гриневича*. Харків, с. 24.

Корж, А. А. 2021. Робота Басівського загону Путивльської археологічної експедиції в 2020 році. В: *Археологія північно-східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Суми, с. 61-63.

Крютченко, А. А. 2017. Городища-убежища скифского времени Днепро-Донской лесостепи. *Revista arheologică*, XIII, 1—2, с. 181.196.

Крютченко, А. А. 2020. О возможных вариантах развития укрепленных поселений скифского времени Днепро-Донской Лесостепи. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 101-110.

Могилов, О. В. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у лісостепу східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський.

Осадчий, Є. М., Коротя, О. В. 2018. *Пам'ятки селітроварного виробництва південної Сіверщини XVII ст*. Харків: Майдан.

Самоквасов, Д. Я. 1908. *Могилы русской земли*. Москва: Синодальная типография.

Семенчик, М. М. 1927. *Кресленники та плани*. НА ІА НАН України, 116/15.

Семенчик, М. М. 1928a. *Археологічні розвідки на Посуллі*. НА ІА НАН України, 116/17a.

Семенчик, М. М. 1928b. *Звіт про переведену роменським Музеєм роботу по обслідуванню Посулля*. НА ІА НАН України, 116/16.

Шрамко, Б. А. 1968. Иследование памятников скифского времени в басейнах Ворсклы, Сулы и Северского Донца. *Археологические открытия 1967 года*, с. 209-210.

Шрамко, Б. А. 1970. *Отчет об археологических работах, проведенных в бассейнах рр. Северского Донца и Ворсклы*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1970/70.

Шрамко, Б. А. 1986. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

REFERENCES

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 1995. Basovskoe gorodishche — tsentr Posulskogo uzla pamiatnikov rannego zheleza. *Drevnosti — 1995*, s. 40-43.

Bessonova, S. S. 2000. Deiaki zakonomirnosti rozmishchennia pam'iatok skifskoho chasu v Ukrainskomu Livoberezhnomu Lisostepu. Arkheolohiia, 2, s. 116-132.

Hrechko, D. S., Osadchyi, Ye. M., Kriutchenko, O. O. 2020. Novi dani pro horodyshcha skifskoho chasu Posullia. V: Korost, I. I. (red.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha 2020*. Poltava, s. 199-213.

Ilinskaia, V. A. 1946. *Otchet ob orkheologicheskoi razvedke Verkhnego Posulia 1946 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1946/22a.

Illinska, V. A. 1949. Rozvidka pam'iatok skifskoho chasu na Posulli v 1946 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, II, s. 148-155.

Illinska, V. A. 1950. Pam'iatky skifskoho chasu na Posulli. *Arkheolohiia*, IV, s. 184-195.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify dneprovskogo lesostepnogo levoberezhia (kurgany Posullia)*. Kiev: Naukova dumka.

Karavaiko, D. V. 2016. O slabozaselennykh gorodishchakh na Seime. In: *Problemy istorii ta arkheolohii Ukrainy. Materialy X mizhnarodnoi naukovoi konferentsii prysviachenoi 125-richchiu profesora K. E. Hrynevycha*. Kharkiv, s. 24.

Korzh, A. A. 2021. Robota Basivskoho zahonu Putyvlskoi arkheolohichnoi ekspedytsii v 2020 rotsi. In: *Arkheolohiia pivnichno-skhidnoi Ukrainy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektyvy. Materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu*. Sumy, s. 61-63.

Kriutchenko, A. A. 2017. Gorodishcha-ubezhishcha skifskogo vremeni Dnepro-Donskoi lesostepi. *Revista arheologică*, XIII, 1—2, s. 181.196.

Kriutchenko, A. A. 2020. O vozmozhnykh variantakh razvitiia ukreplennykh poselenii skifskogo vremeni Dnepro-Donskoi Lesostepi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 101-110.

Mohylov, O. V. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u lisostepu skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi.

Osadchyi, Ye. M., Korotia, O. V. 2018. *Pam'iatky selitrovarnoho vyrobnytstva pivdennoi Siversh chyny XVII st.* Kharkiv: Maidan.

Samokvasov, D. Ia. 1908. *Mogily russkoi zemli*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia.

Semenchyk, M. M. 1927. *Kreslennyky ta plany*. NA IA NAN Ukrainy, 116/15.

Semenchyk, M. M. 1928a. *Arkheolohichni rozvidky na Posulli*. NA IA NAN Ukrainy, 116/17a.

Semenchyk, M. M. 1928b. *Zvit pro perevedenu romenskym Muzeiem robotu po obsliduvanniu Posullia*. NA IA NAN Ukrainy, 116/16.

Shramko, B. A. 1968. Isledovanie pamiatnikov skifskogo vremeni v baseinakh Vorskly, Suly i Severskogo Dontsa. *Arkheologicheskie otkrytiia 1967 goda*, s. 209-210.

Shramko, B. A. 1970. *Otchet ob arkheologicheskikh rabotakh, provedennykh v basseinakh rr. Severskogo Dontsa i Vorskly*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1970/70.

Shramko, B. A. 1986. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

A. A. Korzh

ON THE PROBABLE VERSION OF INTERPRETATION OF THE FORTIFICATION NEAR VELYKI BUDKY VILLAGE

Among the regions of distribution of the settlement sites on the Forest-Steppe of Dnieper Left-Bank area in Ukraine the Sula River basin is one of the least studied meanwhile it is primarily known for its large barrow necropolises. The most famous settlement is Basivka, and others are only briefly mentioned in the professional literature. Scholars do not agree on the purpose of some fortifications. They include the protective structures near Velyki Budky village. Large area, weak cultural layer, as well as the location within the fortified site of the mound necropolis where the height of some barrows is more than six meters, do not speak in favor of the settlement in the classical sense. Also the immediate vicinity of 2 km to the largest site in the region — Basivka settlement which existed since the end of the 6th century BC to the beginning of the 3rd century BC may supplement the above statement.

This paper reveals the problem of the fortification interpretation near Velyki Budky village. Favorable topographic location on the cape of the Sula River right-bank which is formed by the confluence of the Khmelivka River gives additional natural protection and shows the strategic importance of the site. Overview of the plain area where the danger was most probable reaches 5—6 km. The author of the paper defends the position of certain «outpost» which protected the path to the weakest point of the Basivka settlement. Therefore, in his opinion, these sites should be considered the single system of fortifications.

Keywords: Scythian Age, the Sula River region, fortifications, settlement.

Одержано 6.06.2021

КОРЖ Антон Анатолійович, аспірант, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KORZH Anton A., graduate student, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6937-6725,
e-mail: skifc14@gmail.com.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК 904.5(477.46)”638” DOI: 10.37445/adiu.2021.04.05

О. Д. Могилов, К. І. Панченко, С. В. Руденко

КУРГАН РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ БІЛЯ МОТРОНИНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Стаття присвячена публікації матеріалів передскіфського кургану 97 в околицях Мотронинського городища в Потясминні, що містив впускне скіфське поховання.

Ключові слова: *курган, поховання, доскіфський час, скіфський період, озброєння, посуд, Дніпровський Правобережний Лісостеп.*

У 2019 р. Скіфська Правобережна експедиція, організована Інститутом археології НАН України та Історико-культурним заповідником «Чигирин», провела дослідження курганів неподалік Мотронинського городища в Потясминні. Всі розкопані насипи були споруджені у передскіфський час. А **курган 97**, якому присвячено цю роботу, містив ще й впускне захоронення середньоскіфського періоду.

Курганна група, де відбулись роботи, знаходилась в Холодноярському лісовому масиві за 1,5 км на південний захід від Мотронинського городища, і є віддаленішою за раніше досліджені насипи. Некрополь розташований переважно на великому вкритому лісом мисові, що простягається зі сходу на захід, а з півдня та півночі обмежений глибокими залісненими ярами.

Висота кургану 97 — 0,65 м, діаметр 9,8 м (північ—південь) — 8,8 м (захід—схід). Поверхня поросла підліском та травою. Верхній шар, завтовшки до 20 см складався з сірого лісового ґрунту, що містив багато коренів. Нижче йшов перемішаний, внаслідок пограбувань та здійснення впускного захоронення, сіроземно-супісковий ґрунт. Далі — сильно порушований прокопами шар де переважали глинясто-піскові конкреції, за наявності й сіроземи. Глиняно-пісковий материк на глибині 1,3 м від вершини насипу. Курган містив поховально-поминальний комплекс доскіфського часу. А також — впускне поховання середньоскіфського періоду, що супроводжувалося двома боковими покладаннями посудин (рис. 1; 2).

© О. Д. МОГИЛОВ, К. І. ПАНЧЕНКО, С. В. РУДЕНКО, 2021

ПЕРЕДСКІФСЬКИЙ ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС

Він виявлений під центром кургану. Можна припускати, що спочатку поховально-поминальні дії на честь похованого були здійснені на стороні. Виходячи з окремих знахідок вуглинок та печини в насипі, можна говорити про вогняні ритуали, що проводились при цьому. Здійснено тризну, в ході якої відбулося споживання м’яса худоби та трапеза із посуду, який, вірогідно, після цього розбили. Судячи з кількості посудин, у поминанні брала участь значна кількість людей. Після цього, частину решток тризни (фрагменти посудин в абсолютній більшості не підходять одна до одної) та рештки від м’ясної їжі (встановлено кістки дорослих особин бика свійського, коня та свині [1]) було принесено на місце кургану, залишено тут і перекрито насипом. Особливо вражає кількість фрагментів ліпного керамічного посуду (1) під курганом (понад півтисячі), що за насиченістю нагадує культурний шар поселення. Про те, що маємо справу, все ж, не зі спорудженням кургану на місці селища, говорить концентрація кераміки в центральній частині насипу, тоді як до периферії її кількість зменшується, а в підніжжі насипу вона зовсім відсутня. Доказом є й відсутність значного скупчення кераміки в сусід-

1. Визначення Т. В. Бітковської (Інститут археології НАН України).

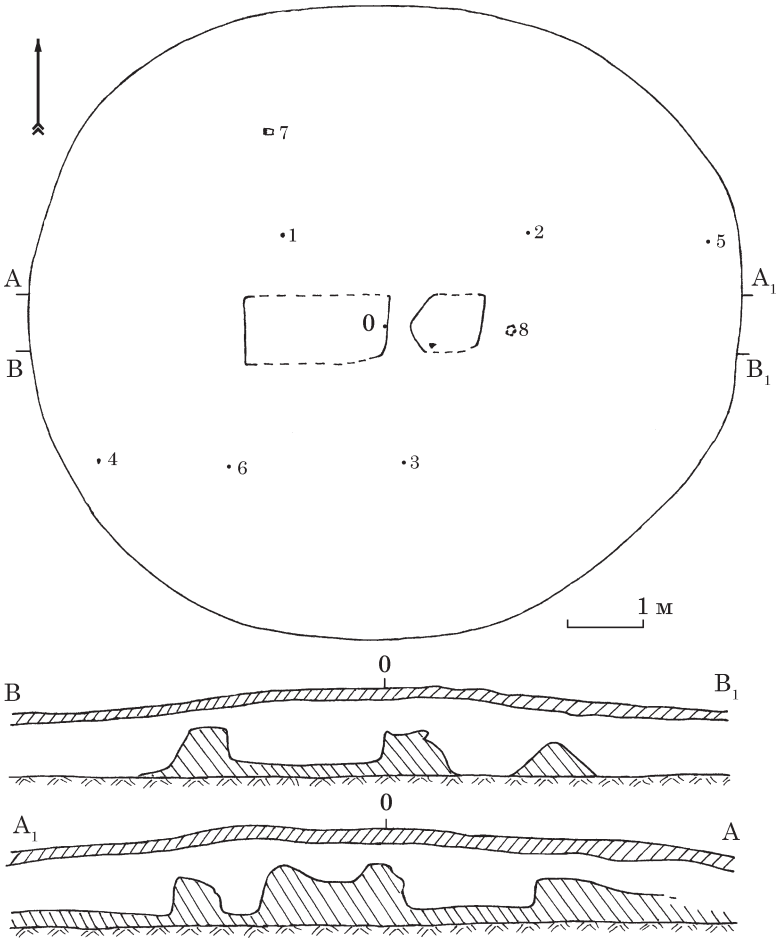

Рис. 1. Мотронинське городище, курган 97, план: 1, 2 — бронзові бляшки; 3 — фрагмент залізного предмета; 4, 5 — наконечники стріл; 6 — залізний ніж; 7 — розвал горщика; 8 — розвал миски

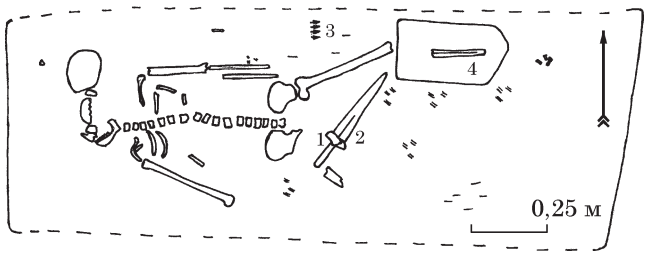

Рис. 2. Впускне поховання середньоскіфського часу: 1 — меч; 2 — ніж; 3 — наконечники стріл; 4 — кам'яна плита

ньому насипі 100, дослідженому того ж року. Окрім посуду, на місце кургану були принесені кружечки зі стінок посудин (2, 3), прясла (4—6), окремі вуглини та печина, чисельні кістки тварин. А також — дві дволопатеві стріли (7, 8) та пара бляшок з петлею на звороті, виготовлених з бронзи (9, 10). А з ними — два залізних ножі (11, 12) та кам'яний предмет з заглибленням всередині (13). Певного порядку в покладанні речей, окрім того, що вони знайдені в центральному секторі кургану, в його нижніх шарах, не спостерігалось. Через впускне поховання та грабіжницькі прокопи, частина знахідок потрапила в верхню частину насипу.

ЗНАХІДКИ

1. Комплекс керамічного ліпного посуду з кургану. Серед фрагментів посудин переважають уламки кухонної кераміки. Горщики тюльпаноподібного профілю оздоблені наліпним валиком з защипами та втисненнями — по корпусу, та проколами — під вінцями (рис. 1; 2: 1—3; 5: 1—7). У низці випадків такий декор доповнюється ще й защипами по верху (рис. 4: 4—11), або — навскісними втисненнями паличкою там (рис. 4: 12). Цікавий фрагмент горщика (рис. 4: 9), на якому під верхом спочатку були нанесені наколи зсередини. Згодом, майстер змінив свій намір. Наколи було затерто а вище по корпусу зроблено наскрізні проколи. Іншим, менш чисельним, типом оздоблення є самі защипи по вінцях (рис. 4: 13, 14). По корпусу горщики, окрім наліпного валику (рис. 5: 1—7), зрідка оздоблювались смугою втиснень, зроблених паличкою (рис. 5: 10—13). На одному з фрагментів, схоже, бачимо приклад коли кінці цієї орнаментальної смуги (як і у випадках з наліпним валиком) заходять один за інший (рис. 5: 13). Два уламки тулубу горщика оздоблені пальцевими втисненнями (рис. 5: 8, 9). Лише один фрагмент належить горщику, декорованому проколами та валиком із защипами під верхом (рис. 6: 1). Відомі й не оздоблені вінця горщиків, чи мініатюрних посудин, вигнуті назовні (рис. 6: 2—5). Значною є добірка денець від горщиків (рис. 6: 6—13; 7).

Серед мисок (рис. 8; 9) трапляються вінця, що прямо підносяться вгору (рис. 8: 1, 2). Іноді вони потовщені (рис. 9: 4). Відомі й фрагменти посудин з поволі розкритим верхом (рис. 8: 10; 9: 7). Втім, найбільше уламків належать мискам із загнутими всередину вінцями, з різноманітними потовщеннями (рис. 8: 3—9; 9: 1—3; 5, 6). Зібрані й денця таких посудин (рис. 9: 8, 9).

Оздоблення мисок представлене наколами під верхом, що утворюють ззовні «перлини» (рис. 8: 2); защипами по вінцях (рис. 8: 5); бічними виступами по верху (рис. 8: 4, 7), які іноді доповнюються врізним орнаментом (рис. 8: 9; 9: 1). Втім, частіше різьблений декор подано самостійно. Переважають паралельні косі лінії, чи навскісні смуги, що формують кут (рис. 8: 8; 9: 2, 4, 6, 7). Відомі також канелюри по верху мисок (рис. 9: 3).

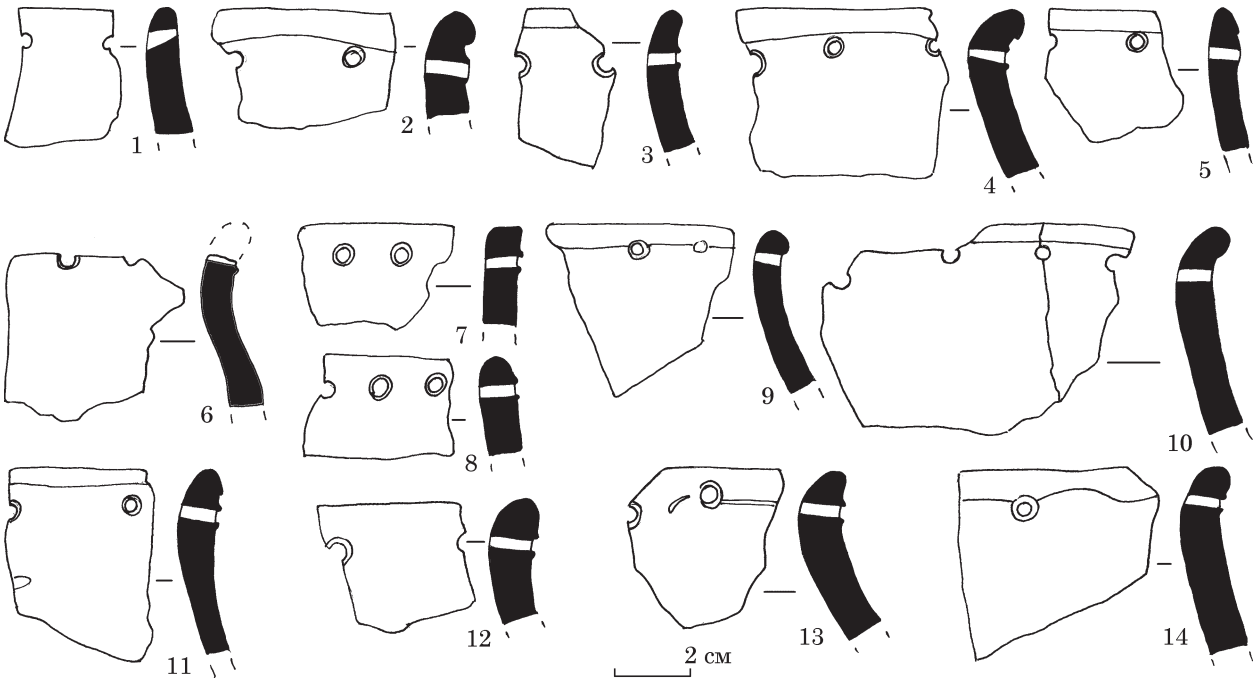

Рис. 3. Вінця горщиків з передскіфського комплексу

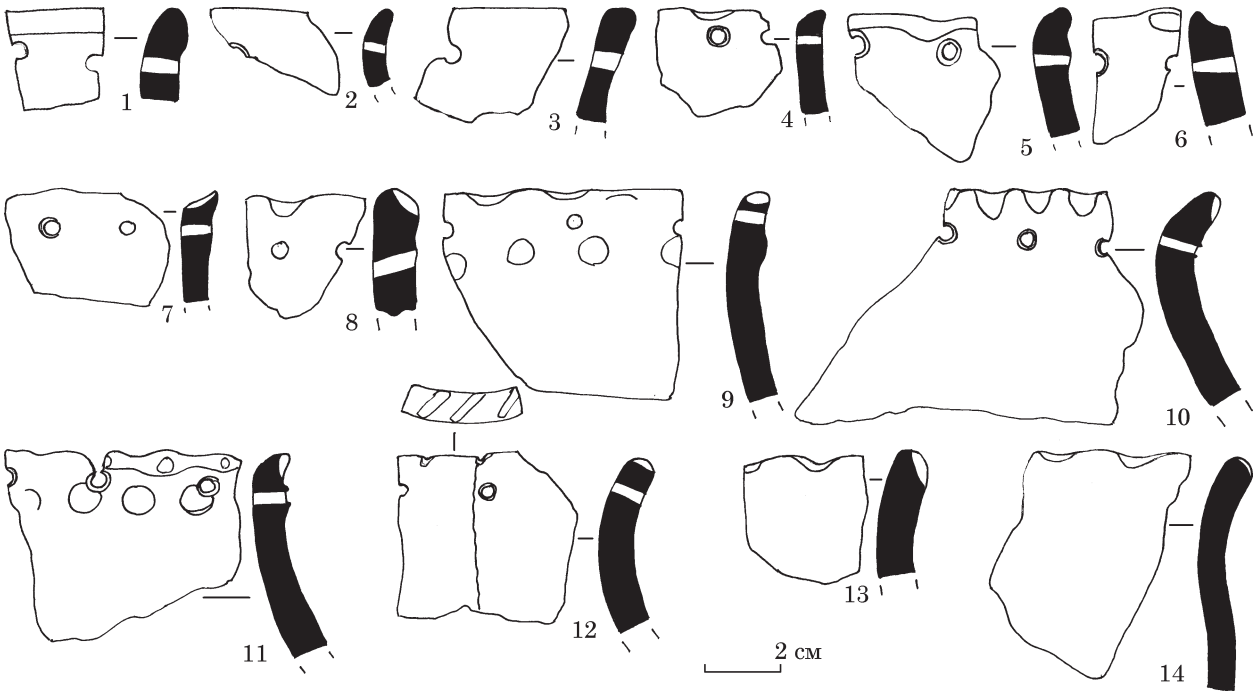

Рис. 4. Фрагменти передскіфських горщиків з кургану

Невеликим корчагам (?) належать фрагменти прикрашені круглим виступом (утвореним втисканням зсередини), а також — поперечним наліпом зі смугою врізного геометричного орнаменту нижче (рис. 10: 1, 2). Кубку міг належати лощений уламок із оздобленням з косих рисок між двома горизонтальними лініями (рис. 10: 3). До цього типу посудин відноситься й фрагмент дна з «ямкою» посередині (рис. 10: 8). Серед столового посуду широко представлені лощені черпаки, значна частина яких — з геометричним декором. Відомі їх сплощені в перетині ручки з упором зверху, який має катушкоподібну форму. Вони оздоблені навскісною смугою з рисок, чи паралельними лініями, що формують хрест (рис. 10: 4—6). Виявлено фрагмент черпака з округлим тулубом, та відігнутим назовні верхом (рис. 10: 7). Орнамент, окрім згаданих прикладів, представлений різновидами з врізної решітки, поверх якої йде смуга навскісних цяток або штампованих кружечків (рис. 10: 7, 11). Трапились хрестоподібні фігури з круглим штампом, вкладені в

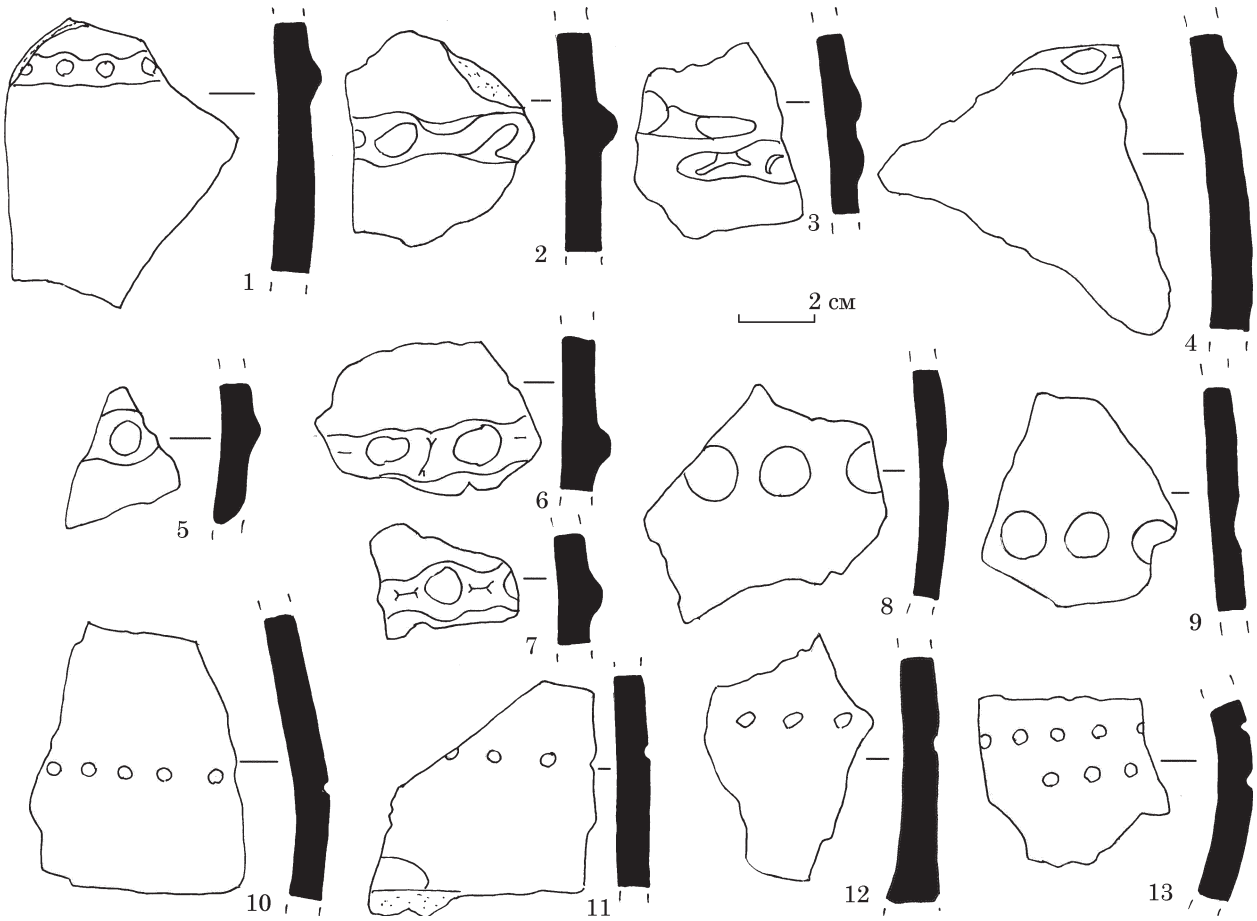

Рис. 5. Стінки доскіфських горщиків з кургану 97

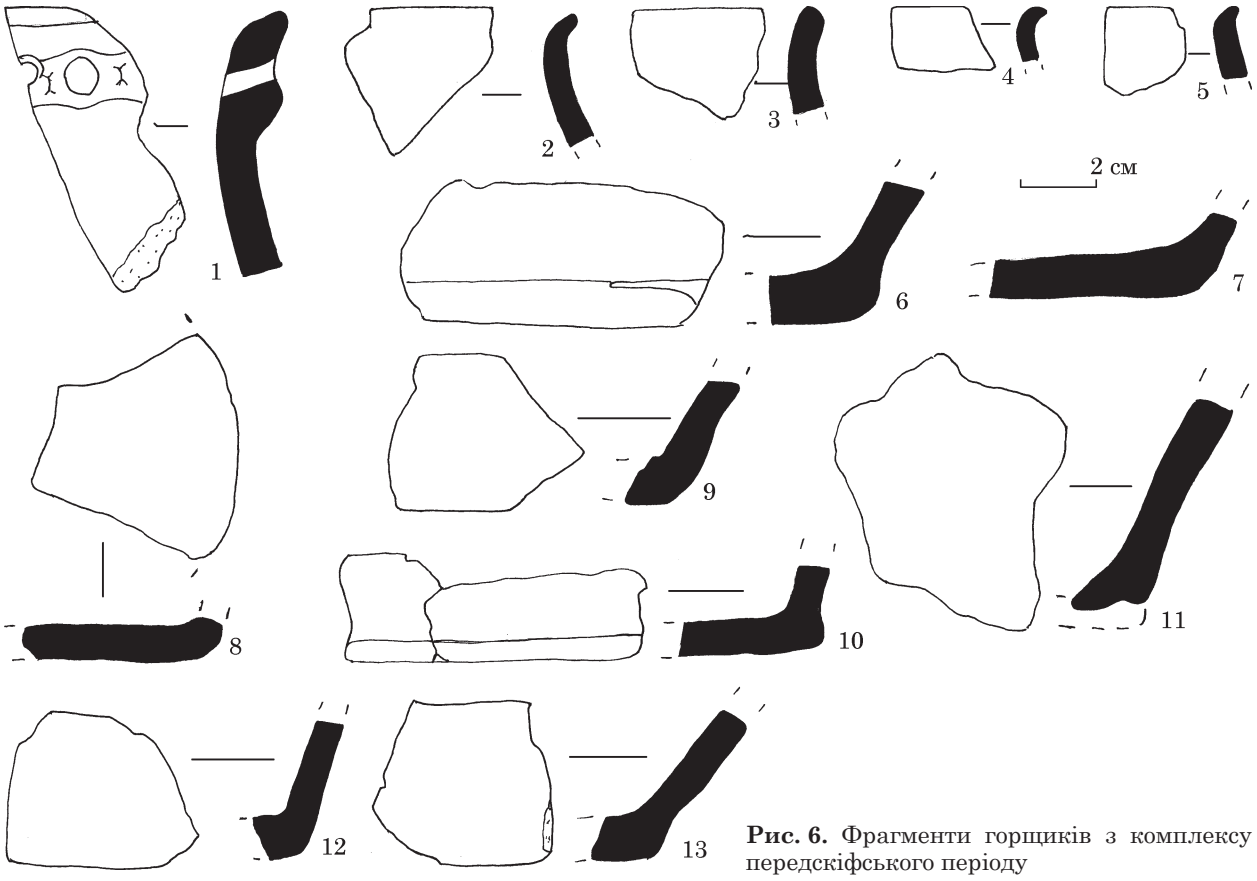

Рис. 6. Фрагменти горщиків з комплексу передскіфського періоду

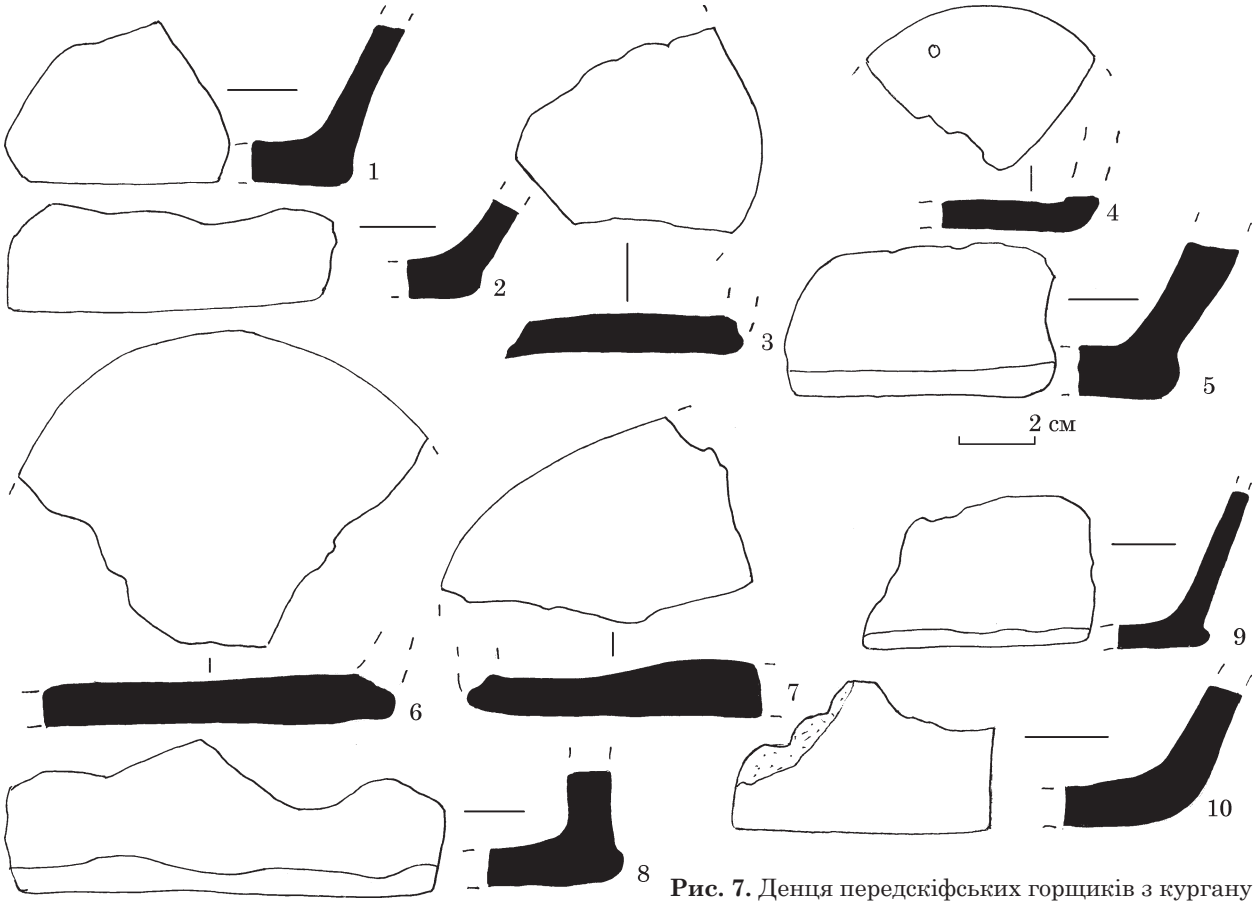

Рис. 7. Денця передскіфських горщиків з кургану

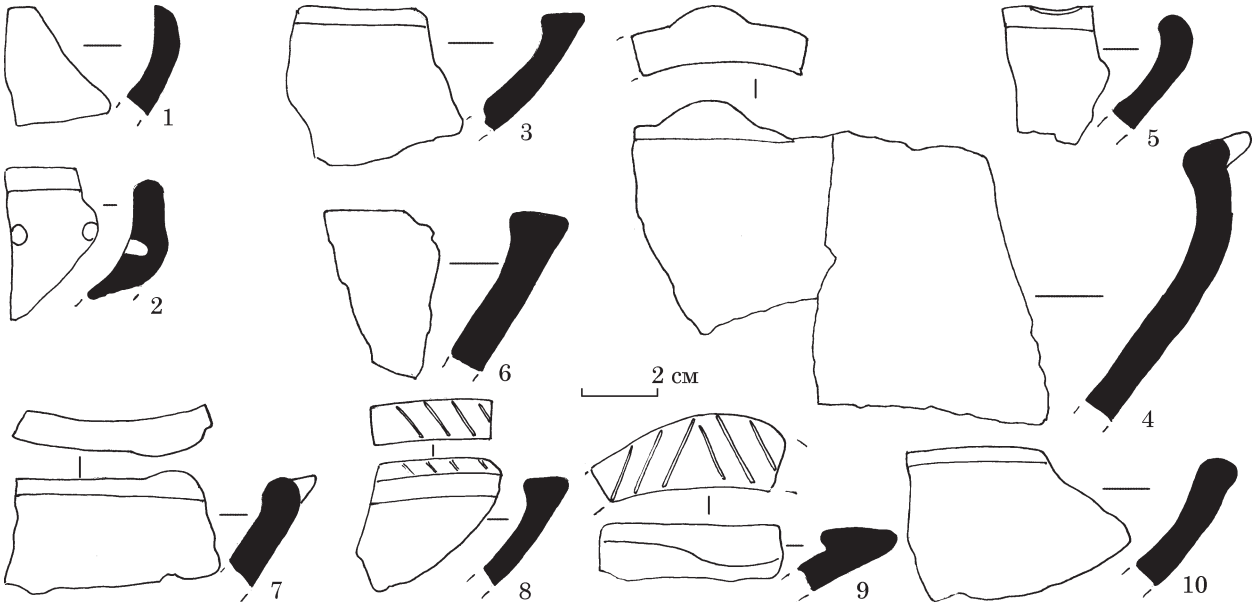

Рис. 8. Миски з кургану 97

орнаментальне поле між горизонтальними лініями (рис. 10: 10). Наявні й трикутні мотиви у такій горизонтальній смузі (рис. 10: 9, 12).

У комплексі виявлена й мініатюрна прямостінна посудинка, заввишки 4,2 см, з діаметром дна — 4,8 см (рис. 11: 1).

2, 3. Кружечки зі стінок горщиків (рис. 11: 5, 6). Діаметри 3,0 і 3,4 см, товщина 1,0 і 0,9 см відповідно. Більший — фрагментований, на ньому помітно заглиблену протерту лінію. Вірогідно, тут точили лезо якогось предмета.

4. Керамічне прясло асиметрично-біконічной форми з отвором посередині. Вціліла половина виробу. Діаметр — 4 см, висота — 1,7 см, діаметр отвору — до 0,9 см (рис. 11: 2).

5. Фрагмент біконічного керамічного прясла заввишки 1,6 см (рис. 11: 3).

6. Округло-біконічне керамічне прясло діа-

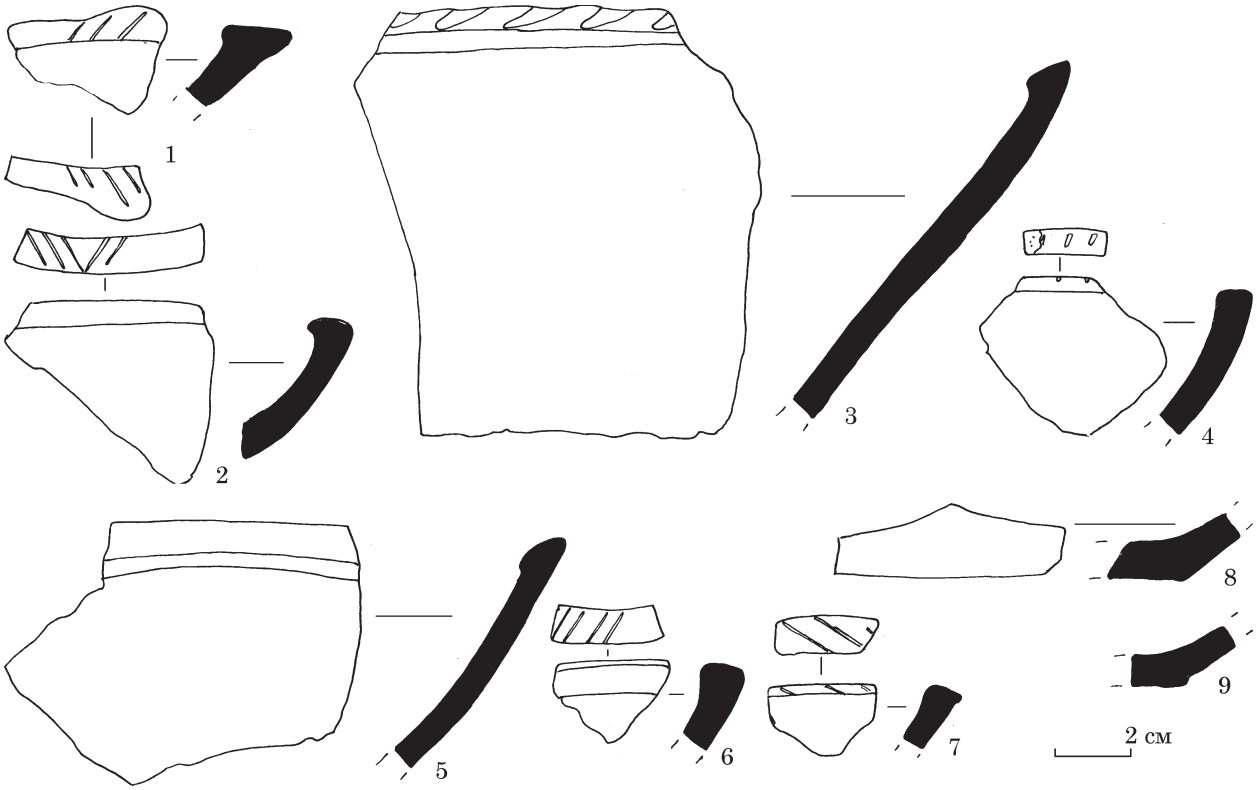

Рис. 9. Фрагменти доскіфських мисок з кургану

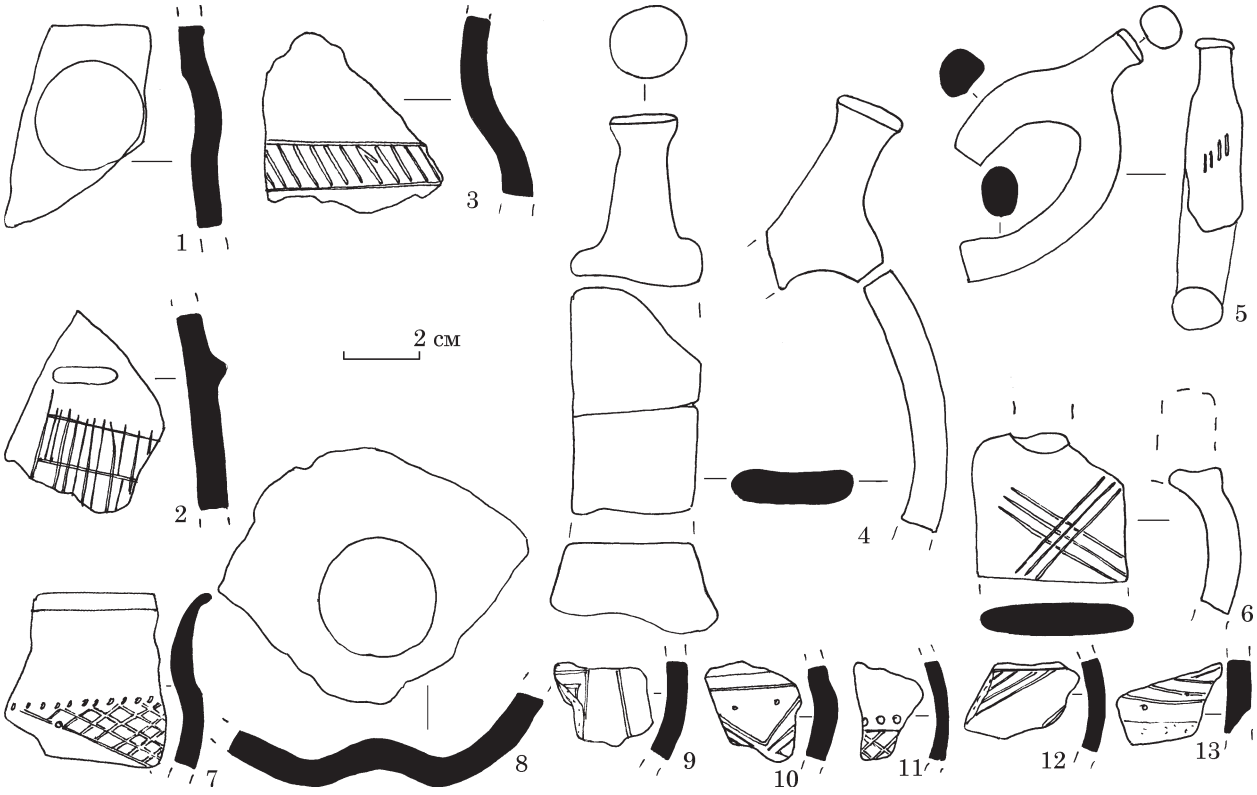

Рис. 10. Столовий передскіфський посуд з кургану 97

метром — 2,1 см, заввишки — 1,4 см, з діаметром отвору — 0,4 см (рис. 11: 4).

7. Бронзовий дволопатевий довговтульчастий наконечник стріли новочеркаського типу. На втулці з одного боку нижче голівки — мітка: поперечна лінія, з невеликим виступом вперед. Довжина — 4,7 см, довжина голівки — 2,4 см, її ширина — 1,2 см, діаметр втулки — 0,6 см (рис. 11: 7).

8. Бронзовий дволопатевий втульчастий наконечник стріли. Предмет фрагментований.

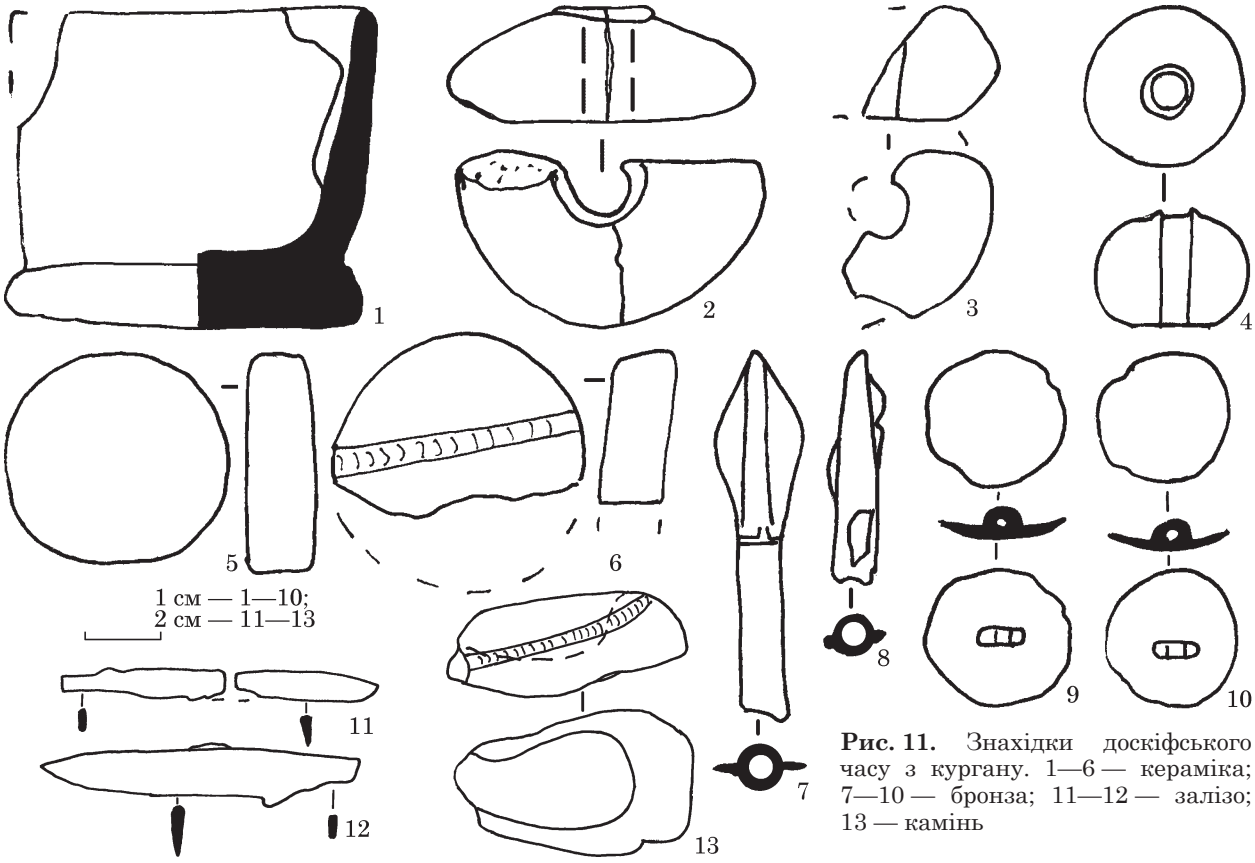

Рис. 11. Знахідки доскіфського часу з кургану. 1—6 — кераміка; 7—10 — бронза; 11—12 — залізо; 13 — камінь

Краї лопатей та низ втулки втрачено. Вціліла довжина — 3 см (рис. 11: 8).

9—10. Бронзові круглі парні бляшки з невеликою петлею на звороті. Щиток ледь опуклий, діаметром до 1,8 см, завтовшки — до 1 мм. Петля заввишки — 0,3 см, завдовжки — 0,5 см, завширшки — 0,2 см. Діаметр її отвору — до 0,2 см (рис. 11: 9, 10).

11. Залізний черешковий ніж. Спинка поволі вигнута. Довжина 7,9 см, ширина леза — до 0,9 см, його довжина — 6 см (рис. 11: 11).

12. Залізний черешковий ніж. Спинка вигнута. Довжина вцілілої частини (втрачено край черешка) — 8,3 см, товщина — до 0,5 см. Ширина леза — 1,4 см, його довжина — 6,7 см (рис. 11: 12).

13. Кам'яний «ложкоподібний» предмет. Зверху заглиблення, через що за формою даний артефакт нагадує ллячку, втім сліди металу всередині не простежуються. Збоку — поздовжня лінія від заточки металевих предметів. Якщо головним призначенням цього інструменту було саме точіння, то згадана впадина могла служити для фіксації пальця. Довжина предмету — 6,1 см, ширина — до 3,9 см, товщина — до 2,5 см (рис. 11: 13).

ВПУСКНЕ ПОХОВАННЯ СЕРЕДНЬОСКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ

Захоронення здійснене західніше центру кургану 97 (рис. 1, 2). З ним пов'язані закопування в курган ліпного горщика (14) — на північ від поховання, та кружальної (15) й ліпної мисок (16) — східніше могили.

Небіжчика було покладено в ямі неправильнопрямокутної форми (близької до трапеції), орієнтованої довгою віссю з заходу на схід (рис. 2). Антропологічно, вік та стать покійного, через поганий стан кісткових решток, встановити важко. Припустимо, це міг бути підліток чи дорослий індивід [1]. Інвентар відповідає чоловічому похованню. Довжина могили — 1,89—2,16 м, ширина — 0,7—0,82 м, глибина від поверхні кургану — 1,45 м. Засипку ями складав сірозем з вкрапленням печини та деревного вугілля. На дні могили виявлено поховання воїна, що був покладений прямо на спині, головою на захід (рис. 2). Покійний лежав на дерев'яній підстилці, що фіксувалася по дну ями. Стан решток дуже поганий. Від багатьох кісток зберігся лише тлін. Ноги в колінах розведені вбоки. Череп схилився на ліву скроню. Хребет прямий, в центральній частині дещо вигнутий вліво. Ліва рука — вздовж тіла. Від правої — збереглась лише плечова кістка, що теж лежала вздовж грудної клітини. Вцілів тлін від окремих ребер, ключиць та лопаток. Ноги, спочатку припідняті в колінах, розпалися в боки. Стегнова кістка лівої ноги лежала на кам'яній плитці (17). Між ногами навскіс, лезом — до плитки, руків'ям — до правої руки, лежав залізний меч (18). Його покладено поверх залізного ножа з «горбатою» спинкою та кістяним руків'ям (19). Зліва, біля пояса небіжчика, був сагайдак. Від нього лівіше тазу розчищено 4 бронзових наконечники стріл (20—23).

1. Визначення О. Д. Козак (ІА НАН України).

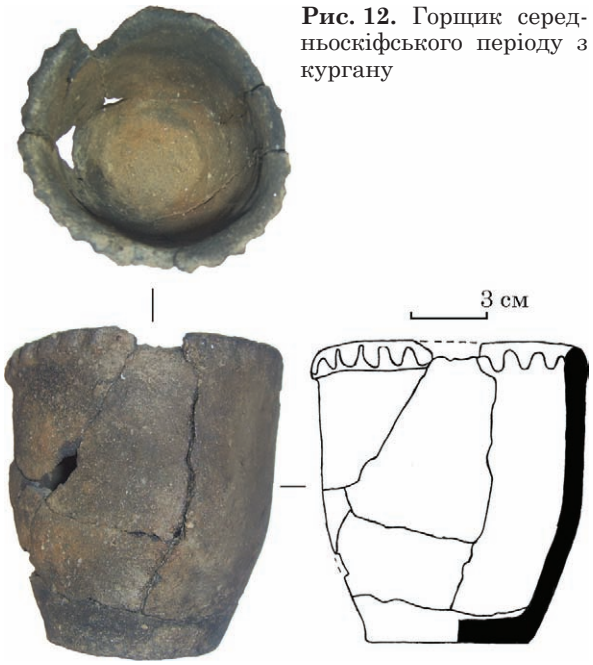

Рис. 12. Горщик середньоскіфського періоду з кургану



Рис. 13. Гончарна мисочка



Рис. 14. Ліпна миска

ЗНАХІДКИ

14. Горщик ліпний. По верху він прикрашений відтягнутим валиком із пальцевими втисненнями. З одного боку цей валик добре сформований та нагадує більш ранні — наліпні. З протилежного боку вінець — він вже майже не проглядається, й по верху йдуть, фактично, вже одні защипи. Перед нами перехідна форма орнаменту раннього середньоскіфського часу, коли архаїчний наліпний валик з защипами, замінюється спочатку відтягнутим (з тіста тулубу), а згодом — вже просто защипами по

Рис. 15. Кам'яна плитка

верху посудини. Висота горщика — 11,5 см, діаметр вінець — 10,9 см, дна — 6,1 см (рис. 12).

15. Сіроглиняна кружальна мисочка на невисокій ніжці. Поверхня чорного кольору, підлощена. Вінця слабко загнуті всередину та стерті зверху. В ніжці — конусоподібне заглиблення. Висота — 5,2 см, діаметр — до 10,8 см. Висота ніжки — 1 см, діаметр — 3,7—4,3 см (рис. 13).

16. Ліпна миска з поволі загнутими всередину, потовщеними вінцями та виділеним переходом тулубу в дно. Колір сірий. Висота — до 6,4 см. Діаметр верха — 19,4 см, дна — 9,3 см (рис. 14).

17. Кам'яна прямокутна плитка. Три боки — рівні, четвертий утворює тупий кут. Виготовлена вона з місцевого пісковика з характерними коричневими прожилками. Довжина — до 34,3 см, ширина — 19,4—20,2 см, товщина — 1,9—2,1 см. По центру обабіч — сліди сточеності, завглибшки 1—1,5 мм. Зокрема, з одного боку до овальної впадини йде продовгуватий слід. З протилежного, до центрального заглиблення йде вже два таких сліди з протилежних боків (рис. 15). Подібні довгі заглиблення могли утворитись, наприклад, при заточенні кинджала чи невеликого меча. В центрі — цілком могли виправляти й сокиру.

18. Залізний меч, завдовжки 42 см, зі сплощено-метиликоподібним перехрестям розмірами 3,3 × 7,4 см. Воно утворене накладанням двох фігурних пластин обабіч на лезо меча. Навершя відсутнє. Не виключено, що у давнину воно було, оскільки при розчистці на кінці руків'я було помітно деяке потовщення. Руків'я прямокутне в перетині, завдовжки 7,4 см, завширшки — 2 см, завтовшки до 0,9 см. Лезо трикутне, завдовжки 31,3 см, завширшки в основі — 5,9 см, завтовшки — до 1,4 см (рис. 16).

19. Ніж залізний, з кістяною зітлілою ручкою, від якої збереглись відбитки не черешкові. Спинка вигнута, лезо сильно сточене в центрі (до 2,5 мм). Довжина пред-

Рис. 16. Залізний меч

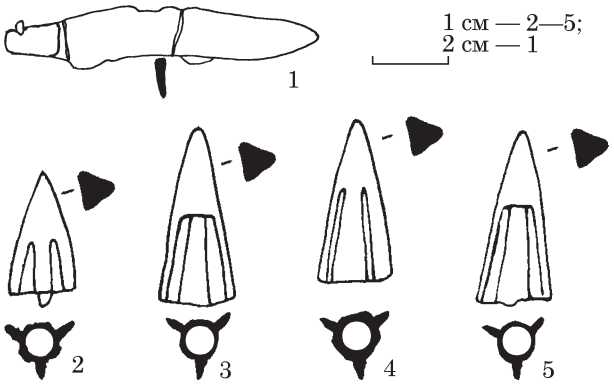

Рис. 17. Знахідки з поховання середньоскіфського часу: 1 — ніж (залізо й кістка); 2—5 — наконечники стріл (бронза)

мета — 8,1 см. Ширина леза — до 1,4 см, його довжина — 6,5 см (рис. 17: 1).

20—23. Чотири трилопатевих базисних наконечника стріл з трикутною, «поважченою» (тригранною на кінці) голівкою, та прихованою втулкою. На одній збоку на втулці наявний отвір з нерівними краями (ливарний брак). Довжина — 1,5—2,1 см, ширина основи — 0,8—1 см (рис. 17: 2—5).

ХАРАКТЕРИСТИКА ОБРЯДУ ТА ІНВЕНТАРЯ ДОСКІФСЬКОГО КОМПЛЕКСУ

Підкурганний обряд поховань, паралельно з ґрунтовим (Тереножкин 1961, с. 44), характерний для населення доскіфської доби Дніпровського Правобережного Лісостепу. В Потясминні так поховано небіжчиків у насипах 8 і 10 біля Оситняжки, 52 неподалік Гуляй Города, 455 поблизу Макіївки, 113, 163 та ін. на Тенетинці (Ильинская 1975, с. 16, 33, 36, 38, 47). В Пороссі — в курганах 10 біля Стеблева (Клочко, Скорый 1993, с. 56), 321 неподалік Забари, 236, 238, 275 коло Кагарлика (Ковпаненко 1981, с. 23—25), поблизу Таращі (Романюк, Гречко, Могилов 2018). Підкурганні захоронення характерні й для комплексів пізньочорнорлісько-жаботинського часу інших регіонів: Середнього Подністров'я (Могилов 2020, с. 132) чи Побужжя (Заец 1979). Утім, курган 97 суттєво різниться від них. Тут не виявлено класичного поховання, натомість рештки посуду, зброю, побутові речі принесено зі сторони. Через руйнування центру комплексу не ясно, чи були тут людські рештки. В сусідніх курганах 87 та 100, що являють собою аналогії цьому оригінальному поховально-поминальному комплексу, окремі людські рештки траплялись.

Серед фрагментів кераміки переважають уламки тюльпаноподібних горщиків, декорованих проколами під верхом та валиком із защипами по корпусу. Це провідна форма кухонного посуду передскіфської доби. Вони домінують у Правобережному Подніпров'ї, де відомі на Чорноліському (Тереножкін 1952, табл. 11: 2), Залевкинському городищах (Покровська 1952, табл. I: 2); селищах в Іванівці (Могилов, Руденко 2018, рис. 3: 1, 4) та Макіївці (Покровська 1951, табл. I: 2); курганах 8 і 10 коло Оситняжки (Ильинская 1975, табл. XXI: 10, 12), 10 в Стеблеві (Клочко, Скорый 1993, рис. 3: 3), 85 біля Канева, 56 неподалік Синявки (Ковпаненко 1981, рис. 13: 2; 40: 3). Аналогічна ситуація з ними — й на Середньому Дністрі: селища біля Нагорян (Шовкопляс 1954, табл. I: 2, 4), Ленківців (Мелюкова 1958, рис. 2: 1), Теремців, Зіньківців (Могилов 2011, рис. 1: 1—3; 2: 9—11; Могилов, Нечитайло 2016, рис. 2: 4, 6, 7), Дністрівки (Смирнова 1982, рис. 6: 5, 7); кургани поблизу Луки-Врублівецької (Шовкопляс, Максимов 1952, табл. I: 6; Шовкопляс 1956, рис. 7: 3), 1 неподалік Мервинців (Смирнова 1977, рис. 3: 1). Не складає виключення й Середнє Побужжя (Бойко 2004, рис. 2: 28, 30; 3: 1, 2), чи Поворскля (Ковпаненко 1967, рис. 14: 4; 19: 12).

Подекуди, зокрема на деяких пам'ятках Середнього Дністра, такі горщики продовжують широко вживатись й на початку ранньоскіфської доби: Козлів (Белозор, Могилов, Скорый 2010, рис. 7: 3, 7, 9, 21), Непоротове II (Крушельницька 1998, рис. 5: 4). Втім, згодом витісняються банкоподібними формами.

В Українському Лісостепу, як і в кургані біля Мотронинського городища, є деякі варіації в оздоблені вінець таких горщиків. Зокрема, *проколи* іноді доповнюються *защипами по вінцях*. В Правобережному Подніпров'ї дані приклади відомі на таких класичних пам'ятках як Суботівське городище (Гершкович 2016, рис. В1: 9) та Жаботинське поселення (Покровська 1973, рис. 5: 1). В Подністров'ї — з Дністрівки (Смирнова 1982, рис. 6: 5) та Непоротового (Крушельницька 1998, рис. 63: 2). В Поворсклі — на Західному укріпленні Більського городища (Шрамко 2006, рис. 7: 3). На Волині — в Могилянському могильнику (Смішко 1957, табл. I: 6). В Мотронинському кургані 97 відомі й уламки горщиків лише з *защипами* по верху. В іншому випадку, *отвори під верхом* доповнюються *косими втисненнями паличкуватими*, що наслідують *насічку*. Останній декор відомий на Правобережжі Дніпра — в матеріалах Суботівського городища (Гершкович 2016, рис. В9: 4) та Жаботинського селища (Дараган 2011, табл. III: 4). В Середньому Подністров'ї він зафіксований в Дністрівці (Смирнова 1985, рис. 6: 11). В Поворсклі — на Західному укріпленні Більського городища (Шрамко 2006, с. 220, рис. 7: 7, 8).

Валик на корпусі таких посудин, як і в кургані 97, часом замінюється *смугою пальцевих втиснень*. Залежно від кута, під яким ставили палець, може більше проступати відбиток пучки (як у нашому випадку), чи нігтя, що краще

відомо за аналогіями. Так оздоблено, наприклад, вироби з селища біля підніжжя Московської Гори (Тереножкин 1959, табл. I), Суботівського городища (Гершкович 2016, рис. B8: 2; B12: 7) в Правобережному Подніпров'ї; з поховання 36 Бернашівці (Гуцал 2006, рис. 4: 1), Дністрівки та Григорівського городища на Середньому Дністрі (Смирнова 1986, рис. 3: 8). Рідкіснішими оздобами є втиснення паличкою по корпусу.

У кургані 97 виявлено й фрагмент *горщика з валиком та проколами під вінцями*. Ці вироби з'являються ще у доскіфський час, втім тоді вони чисельно поступаються тюльпаноподібним виробам. Такі знахідки добре відомі з Середнього Подніпров'я (Покровська 1973, рис. 5: 12), середніх течій Південного Бугу (Бойко 2004, рис. 3: 9) та Дністра (Смирнова 1986, рис. 5: 1, 2). У ранньоскіфський час їх кількість різко збільшується, вони стають найрозповсюдженішим типом тієї доби.

Миски з кургану 97 мають доволі різноманітний профіль верху. Втім й вироби з прямим верхом, й знахідки з загнутими всередину різноманітно потовщеними вінцями мають паралелі в доскіфських комплексах. На Правобережжі Середнього Дніпра вони відомі з Залевкинського (Покровська 1952, табл. I: 15, 16), Суботівського (Гершкович 2016, рис. B7: 5), Московського городищ (Тереножкин 1961, рис. 44: 3), кургану 486 біля Турії (Ильинская 1975, табл. XXXII: 7). У Середньому Подністров'ї — з курганів 4 і 6 поблизу Луки-Врублівецької (Шовкопляс, Максимов 1952, табл. I: 8; IV: 5), селищ Мерешівка (Левицкий 1987, рис. 2: 7), Дністрівка (Смирнова 1982, рис. 2: 4; 7: 8). В Середньому Побужжі — з Вишеньки 2 (Бойко 2004, рис. 2: 3).

Різноманітне *оздоблення верху мисок* також знаходить паралелі в доскіфських лісостепових комплексах, хоч іноді продовжує використовуватись і в ранньоскіфську добу. Так, *наколи зсередини*, що формують ззовні *«перлини»*, відомі з насипів 486 біля Турії (Ильинская 1975, табл. XXXII: 7), 27/3 на Лисій Горі біля Тараща (Романюк, Гречко, Могилов 2018, рис. 5: 7, 13), Вільшани (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994, рис. 1: 2). *Пальцеві втиснення* — порівняно рідкий різновид декору, відомий в нашаруваннях пізнього доскіфського — архаїчного ранньоскіфського часів: Козлів (Белозор, Могилов, Скорый 2010, рис. 9: 16), зольник 5 на Західному укріпленні Більського городища (Шрамко 2006, рис. 6: 22). *Закруглені бічні виступи по вінцях* — більш часті. В доскіфський час вони знайдені на Жаботинському поселенні (Покровська 1973, рис. 6: 3), в кургані 10 в Стеблеві (Клочко, Скорый 1993, рис. 6: 3) в Правобережному Подніпров'ї; в Хухрі в Поворсклі: (Ковпаненко 1967, рис. 15: 7); в Непоротовому (Крушельницька 1998, рис. 66: 11), Мерешівці (Мелюкова 1958, рис. 6: 11) на Середньому Дністрі. *Коса насічка по вінцях* може бути *паралельною*, чи формувати *кут*. Аналогічне оздоблення відоме з Суботівського городища (Тереножкин 1961, рис. 39: 9; Гершкович 2016, рис. B25: 5), Жаботинського селища (Дараган 2011, табл. 31: 3, 4), кургану 27/3 на Лисій Горі біля Тараща (Романюк, Гречко, Могилов 2018, рис. 5: 14) на Правобережжі Дніпра; Дністрівки (Смирнова 1982, рис. 7: 4; 1984, рис. 7: 4), Непоротового на Середньому Дністрі (Крушельницька 1998, рис. 66: 18; 74: 7); Хухри в Поворсклі (Ковпаненко 1967, рис. 15: 9). *Канелюри* по вінцях мисок виявлені на Залевкинському (Покровська 1952, табл. I: 13) та Суботівському городищах (Гершкович 2016, рис. B2: 11) в Лісостеповому Середньому Подніпров'ї; Рудковецькому городищі (Гуцал 2000, рис. 2; Могилов, Нечитайло 2016, рис. 7: 11), селищі біля Ленківців (Мелюкова 1958, рис. 2: 8) на Середньому Дністрі; в Могилянах на Волині (Крушельницька 1974, рис. 3: 2).

Корчаги — також типовий тип посуду доскіфської доби. Їх *оздоблення* має широкі паралелі в пам'ятках тієї доби на теренах Українського Лісостепу. Бічні *виступи-упори* зафіксовані, наприклад, на посудинах з Чорноліського городища (Тереножкін 1952, рис. 7), Жаботинського поселення в Подніпров'ї (Покровська 1973, рис. 7: 12); Дністрівки (Смирнова 1982, рис. 10: 8; 1984, рис. 5:11; 6: 2—4; 1986, рис. 5: 9), Ленківців, Коновки (Могилов 2010, рис. 5: 10; 6: 14) в Подністров'ї. *Геометричний декор корчаг* відомий з кургану 90 біля Бобриці (Ковпаненко 1981, рис. 14: 5), Жаботинського поселення в Лісостеповому Подніпров'ї, де він нерідко доповнюється конічними наліпами (Вязьмітіна, Покровська 1952, рис. 4). На Середньому Дністрі він зафіксований на Григорівському городищі (Смирнова 1983, рис. 1: 2, 4, 7), поселеннях в Дністрівці (Смирнова 1986, рис. 6: 11), Непоротовому (Крушельницька,1998, рис. 33: 9). Відомий він і на степовихкорчагахвчорногорівсько-новочеркаських комплексах (Махортых 2005, рис. 35: 9; 43: 11, 12).

Вельми розповсюджені в доскіфських лісостепових комплексах й різноманітні *черпаки*. Такі їх деталі як форма ручки та наявність виступу на ній, геометричний декор знаходять чисельні паралелі в синхронних старожитностях (Ильинская 1975, табл. VI; XV; XVI; XIX; XXII; XXVI; Ковпаненко 1957, рис. 2; Смирнова 1984, рис. 8). Не рідкісні й *кубки*, зокрема й ті, дно яких втиснуто всередину (Ковпаненко 1981, рис. 52: 5, 9).

Кружечки зі стінок керамічних посудин в Правобережному Подніпров'ї в доскіфську добу знайдені на Суботівському городищі (Гершкович 2016, рис. H2), Жаботинському поселенні (Дараган 2011, табл. 75: 7—9). На Середньому Дністрі вони виявлені в Мерешівці (Левиц-

кий 1987, с. 100), на Григорівському городищі (Смирнова 1983, рис. 8: 6). Продовжують їх виготовляти й у скіфську добу (Бессонова, Скорый 2001, рис. 60).

Бронзові бляшки з маленькою петлею на звороті відомі з доскіфських нашарувань Григорівського городища (Смирнова 1983, рис. 7: 1), селища в Дністрівці (Смирнова 1984, рис. 9: 1, 2). Продовжують вони існувати й у скіфську добу (Могилов 2008, с. 42).

Бронзові наконечники стріл новочеркаського типу — один з провідних культурно-хронологічних індикаторів того періоду. Вони добре відомі в пізніх передскіфських комплексах: в степових курганах (Щепинский 1962, рис. 3: 2—22; Тереножкин 1976, рис. 27: 3), похованнях Українського Лісостепу (Ковпаненко 1962, рис. 1; Скорый 1999, рис. 10: 3—32), пам'ятках Північного Кавказу (Эрлих 2007: рис. 77: 8; 82: 3).

Залізні ножі теж не рідкісні в доскіфських старожитностях. На Лісостеповому Правобережжі Дніпра вони знайдені на Суботівському городищі (Тереножкин 1961, рис. 99: 1, 4—6), поселеннях в Жаботині (Покровська 1973, рис. 4: 30—33) та Адамівці (Березанська 1970, рис. 70: 3), кургані поблизу Вільшани (Ковпаненко, Скорый 2003—2004, рис. 9: 7). В Середньому Подністров'ї — виявлені в захороненні 40 Бернашівського могильника (Гуцал В.А. 2006, рис. 6: 9), на селищі в Дністрівці (Смирнова 1985, рис. 14: 4). Відомі вони й у кіммерійських пам'ятках степу (Махортых 2005, рис. 24: 8—10).

АНАЛІЗ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ ТА ІНВЕНТАРЯ ЗАХОРОНЕННЯ СЕРЕДНЬОСКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ

Підкурганні поховання середньоскіфського періоду складають основу джерельної бази цього часу в Дніпровському Правобережному Лісостепу (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 36), хоча кількість відомих ґрунтових могил теж поступово збільшується (Могилов 2017, с. 303—307). Додамо, що подібною є ситуація й у Степовій Скіфії (Ольховский 1991, с. 51, 61, 66, 74; Могилов 2018, с. 306—308).

Для Правобережного Середнього Подніпров'я цієї доби характерніша наявність однієї центральної могили в кургані. *Впускні поховання* в окремих гробницях не часті (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 37). В степу основні могили теж домінують, складаючи 77 % (Ольховский 1991, с. 66). Захоронення в ямах у Правобережному Лісостепу в той час складають 31 % (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989 с. 37). Переважають вони й у степу, де у V ст. до н. е. їх нараховується 78,3 % (Ольховский 1991, с. 57, 65). В обох регіонах повністю домінує інгумація (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 39; Ольховский 1991, с. 57, 66).

Покладання небіжчика у *випростаному стані на спині* за середньоскіфського періоду переважає й у лісостеповому (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989 с.39), й у степовому регіоні (Ольховский 1991, с. 67). Західне орієнтування небіжчика властиве пам'яткам Степової Скіфії (Ольховский 1991, с. 58, 67). На Правобережжі Середнього Дніпра воно, вцілому, теж переважає. Втім, для басейну Тясмина, навпаки, малохарактерне (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 39; табл. 7).

Наконечники стріл з поховання відносяться до *базисних* типів. Подібні вістря чисельно домінували в сагайдачних наборах другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е. В Українському Лісостепу такі вироби знайдені наприклад в курганах 214 біля Яблунова, 411 поблизу Пекарів, 491 в Макіївці, 425 коло Кулешівки, 497 неподалік Басівки (Галанина 1977, табл. 2: 3, 5; 6: 8; 11: 25—27; 17: 6—9; Ильинская 1968, табл. XXVII: 41).

Залізні ножі з кістяним руків'ям у Скіфії широко розповсюджуються з середньоскіфської доби (Петренко 1967, с. 26), продовжуючи масово застосовуватись й у пізньоскіфський час.

Залізний меч має аналогії у пам'ятках середньоскіфського періоду. Меч з кургану 19 (могила 7) біля Криловки в Криму вирізняється більш тонким центром перехрестя та паралельнішими лезами. В тому комплексі, разом з переважаючими базисними стрілами, трапилась одна з шипом, келермеського типу (Колтухов 2012, рис. 7). Такі перехідні комплекси відомі й у інших курганах, датованих другою половиною VI ст. до н. е. (Могилов, Діденко 2009, с. 48—52). Меч з брускоподібним навершям з поховання 13 некрополя Артющенко 2 (друга чверть V ст. до н. е.) має вже ближче, сплощене метеликоподібне перехрестя та трикутний клинок (Кашаев 2009, рис. 21:6). Відомі ще декілька подібних за формою позакомплексних знахідок, що мають волютоподібне навершя: Грищенці, Катеринославська губернія (Мелюкова 1964, рис. 20: 10, 11), фонди НМІУ (Діденко, Шелехань 2017, рис. 1: 9).

Кам'яна прямокутна точильна плитка. В середньоскіфський час низка таких знахідок відомі з Потясминя та Поросся. Існують як їх утилітарні, так й магічні трактування (Петренко 1967, с. 36; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 87; Гуцал 2019, с. 265). Виявлені вони в похованнях, як жінок, так і чоловіків, і можуть мати й прямокутну, й овальну форму. Втім, як і в нашому випадку, один з торцевих боків може бути звужений, чи «виведений на кут». На Тясмині й у Степу вони лежали біля голови (під нею) чи поруч з коліном (під ним) покійника. В Пороссі — на дерев'яному перекритті могили, чи на викиді з неї. Ці предмети знайдені в курганах 404 біля Журовки (Бобринской 1905, с. 24); 20 (центральна могила) над Холодним

Яром, де плитка була поруч зі списами, й інтерпретована як точильна (Бобринской 1887, с. 70); 1 (поховання 1) біля Макіївки (Покровська 1949, с. 131) в Потясмині. А також — під насипами 2, 4, 12 Стеблівського могильника на Росі (Скорый 1997, рис. 12: 14; 24: 8; 40: 1). В Степовій Скіфії така знахідка зроблена в похованні 3 кургану 48 Акташського могильника (Бессонова, Скорый 1984, рис. 2: 4). Цим виробам наведені східні аналогії в савроматів Поволжя, саків казахських степів, і з Тянь-Шаня, та висловлено припущення про їх тамтешні корені (Петренко 1967, с. 36). Зауважимо, що плитка з Мотронинського кургану виготовлена з місцевого пісковику. Прототипи згаданим правобережним лісостеповим виробам можна бачити в цьому регіоні в ранньоскіфську добу. Зокрема, в кургані 7 біля Берестняг в Поросі теж виявлена схожа плитка (Бобринской 1901, с. 101; Ковпаненко 1981, с. 9). Низка виробів походить також з пам'яток архаїчного часу в Західноподільській групі (Гуцал 2019, с. 265).

Ліпна миска. Такі форми, з виділеним денцем та поволі загнутим вінцем, мають прототипи ще в ранньоскіфську добу, коли вони нерідко декоровані по верху наколами та різноманітними наліпами, як от — в курганах 37 поблизу Бобриці (Ковпаненко 1981, рис. 54: 8) чи 2 групи Медвин 2 (Ковпаненнко 1977, рис. 57: 11). В середньоскіфський час таке оздоблення виходить з ужитку, втім форма залишається. Відома вона й у пізньоскіфську добу. Знахідки схожих мисок зафіксовані в курганах 6 у Стеблеві (Скорый 1997, рис. 31: 1), 27 в Казарівці, 70 в Курилівці, 86 в урочищі Секирне (Петренко 1967, рис. 9: 6, 9, 12).

Горщик, як відзначалось, є перехідним типом, зробленим за подобою ранньоскіфських банкоподібних виробів (див. напр. Ильинская 1975, табл. IX: 6; XI: 2, 3). Втім, валик під верхом у нього не наліпний, а відтягнутий. З одного боку — він пророблений слабше, і є переходом, по суті, вже до защипів по верху, які переважають з початком середньоскіфського часу. Такий декор, зокрема, добре представлений на Мотронинському городищі (Бессонова, Скорый 2001, рис. 28: 9, 12).

Оригінальна *гончарна сіроглиняна мисочка на піддоні.* За профілем загнутих вінець вона нагадує деякі однотипні знахідки з Мотронинського городища (Могилов, Руденко, Панченко 2018, с. 8, рис. 101: 241). Сіроглиняна кераміка з пам'ятки зближуються, переважно, з продукцією Ольвії (Бессонова, Скорый 2001, с. 81). Окремі миски з Ольвії та її округи VI—V ст. до н. е. мають схожу форму верху. Звичайні для них й чорний ангоб та лощення. Втім, форму ніжки посудини з кургану 97 біля Мотронинської цитаделі складно вважати властивою їм (Крапівіна 2007, с. 98, 103; рис. 5; 7; Krapivina, Lejpunskaya 2009, fig. 2—3; Буйских 2012, с. 71, рис. 10: 3—20; 11: 1) [1]. Натомість, піддон подібної форми інколи трапляється у фракійського кружального сіроглиняного посуду V—IV ст. до н. е. (Bouzek, Domaradzka 2009, fig. 7a; Božkova, Vasileva 2009, fig. 13: 2).

Хронологія передскіфського поховально-поминального комплексу може бути визначена, виходячи з інвентаря. Кухонні горщики, як було показано, характерні для пізньочорноліcько-жаботинського часу (IX—VIII ст. до н. е.). Врізний орнамент на столовому посуді вказує на пізній час в таких межах. Ключовими в кургані є наконечник стріли новочеркаського типу, який дозволяє датувати комплекс другою половиною VIII ст. до н. е. Дата *впускного поховання* в кургані 97, виходячи з сагайдачного набору стріл та перехідного типу горщика, може бути визначена як друга половина VI ст. до н. е.

Майбутнім дослідженням ще належить встановити, чи належав доскіфський комплекс кургану 97 населенню, що проживало за півтора кілометри, на території майбутнього Мотронинського городища, ще до спорудження там цитаделі. Окремі знахідки докелермеського та пізнього передскіфського часу іноді трапляються на цій пам'ятці: кераміка з врізним геометричним орнаментом, вістря стріл (Бессонова, Скорый 2001, рис. 62: 1; рис. 46: 8, 10), псалій жаботинського типу (Могилов 2018а, рис. 1; Могилов та ін. 2019, рис. 2: 3). Не можна поки що й відкидати припущень, що насип могли спорудити мешканці іншого селища, ще не відкритого в гущині холодноярських лісів, адже знахідки доби раннього заліза тут також трапляються.

1. Щиро вдячний д. і. н. А. В. Буйських за люб'язно надані консультації з ольвійських матеріалів.

ЛІТЕРАТУРА

Березанська, С. С. 1970. Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу. *Археологія*, XXIV, с. 20-31.

Белозор, В., Могилов, А., Скорый, С. 2010. Комплексы раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днестре. *Tyragetia*, XIX, 1, с. 149-174.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1986. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму. *Советская археология*, 4, с. 158-169.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи*. Киев; Краков: ИА НАН Украины.

Бобринской, А. А. 1887. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.* I. Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич.

Бобринской, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.* III. Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич.

Бобринской, А. А. 1905. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Черкасском уезде Киевской губернии. *Известия Археологической комиссии*, 14, с. 1-43.

Бойко, Ю. Н. 2004. Вишенка 2 — новый черняхесско-жаботинский памятник в Среднем Побужье. *Древности*, с. 238-259.

Буйских, А. В. 2012. Керамика VI—V вв. до н. э. из раскопок римского претория в Ольвии. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 61-73.

Вязьмітіна, М. І., Покровська, Є. Ф. 1956. Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботин. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 38-47.

Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Приднепровья*. Свод археологических источников, Д1-33. Москва: Наука.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Гуцал, А. Ф. 2000. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський Лісостеп. В: Баженов, Л. В. та ін. (ред.). *Давня і середньовічна історія України*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський університет, с. 69-79.

Гуцал, В. А. 2006. Поховальний обряд передскіфського часу на Могилівщині. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція*. Могилів-Подільський: Oium, с. 47-55.

Гуцал, В. А. 2019. Дослідження ранньоскіфського кургану біля с. Купин на Хмельниччині. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 259-267.

Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.

Діденко, С. В., Шелехань, О. В. 2017. Мечі та кинджали періоду скіфської классики у зібранні Національного музею історії України. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 271-278.

Заец, И. И. 1979. Курганный комплекс раннескифского времени у с. Тютьки Винницкой области. *Советская археология*, 1, с. 256-260.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.

Кашаев, С. В. 2009. Некрополь Артющенко 2. *Боспорские исследования*, XXII, с. 188-267.

Клочко, В. И. Скорый, С. А. 1993. К исследованию позднечернолесского погребального обряда. *Российская археология*, 4, с. 54-64.

Ковпаненко, Г. Т. 1957. Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки. *Археологія*, XI, с. 95-105.

Ковпаненко, Г. Т. 1962. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 12, с. 66-72.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скіфського часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т. 1977. Курганы скифского времени у с. Медвин в Поросье. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифы и сарматы*. Киев: Наукова думка, с. 40-72.

Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья*. Киев: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1994. Новые курганы раннего железного века в Поросье. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА АН Украины, с. 41-62.

Ковпаненко, Г. Т., Скорый, С. А. 2003—2004. Ольшана: погребение предскифского времени в Днепровской Правобережной Лесостепи. *Stratum plus*, 3, с. 265-288.

Колтухов, С. Г. 2012. *Скифы Крымского Присивашья в VII—IV вв. до н. э. Погребальные памятники*. Симферополь: Феникс.

Крапівіна, В. В. 2007. Сіроглиняна кераміка Ольвії VI—V ст. до н. е. *Археологія*, 1, с. 98-106.

Крушельницька, Л. І. 1974. Пам'ятки могилянського типу. *Археологія*, 13, с. 11-24.

Крушельницька, Л. І. 1998. *Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника.

Левицкий, О. Г. 1987. Горизонт раннего железного века на поселении Мерешовка. В: Борзияк, И. Я. (ред.). *Молдавское Приднестровье в первобытную эпоху*. Кишинев: Штиница, с. 92-106.

Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.

Мелюкова, А. И. 1958. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 64, с. 5-102.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: Мошинський.

Могилов, А. Д. 2010. К археологической карте Северной Буковины раннего железного века. *Revista arheologica*, V, 1, с. 98-129.

Могилов, О. Д. 2011. Теремці — поселення доскіфськго часу на Середньому Дністрі. *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*, с. 23-31.

Могилов, А. Д. 2017. Ранняя группа погребений Светловодского могильника. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 303-310.

Могилов, О. Д. 2018a. Скіфські поховання з вуздою з Дніпровського Припоріжжя. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 287-315.

Могилов, О. Д. 2018b. Нові знахідки ранньоскіфського часу на Мотронинському городищі. В: Корост, І. І. (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 86-88.

Могилов, О. Д. 2020. О формировании раннескифской культуры на Среднем Днестре. *Stratum plus*, 3, с. 129-170.

Могилов, О. Д., Діденко, С. В. 2009. Скіфський курган 448 біля с. Журовка — пам'ятка перехідного часу в Потясминні. *Археологія*, 3, с. 45-55.

Могилов, О., Нечитайло, П. 2016. Археологічні розвідки на поселеннях раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї. *Археологія і фортифікація України*, с. 55-66.

Могилов, О. Д., Руденко, С. В. 2018. Поселення раннього залізного віку біля с. Іванівка в Потясминні. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 245-250.

Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І. 2018. *Звіт про роботи на Мотронинському городищі (Чигиринський район Черкаської області) в 2018 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.

Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2019. Розкопки Мотронинського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 306-307.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 14. Москва: Наука.

Покровська, Є. 1949. Розкопки коло Макіївки. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 2, с. 130-138.

Покровська, Є. Ф. 1951. Поселення передскіфського часу в басейні р. Тясмин. *Археологія*, V, с. 192-195.

Покровська, Є. Ф. 1952. Поселення VIII —VI ст. до н. е. на Тясмині. *Археологія*, VII, с. 43-65.

Покровская, Е. Ф. 1973. Предскифское поселение у с. Жаботин. *Советская археология*, 4, с. 169-188.

Романюк, В. В., Гречко, Д. С., Могилов, О. Д. 2018. Дослідження курганів раннього залізного віку в Пороссі. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 251-263.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: ИА НАН Украины.

Скорый, С. А. 1999. *Киммерийцы в Украинской Лесостепи*. Киев; Полтава: Археологія.

Смирнова, Г. И. 1977. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам курганов у с. Мервинцы на Днестре). *Советская археология*, 4, с. 94-107.

Смирнова, Г. И. 1982. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука. В: Микляев, А. М. (ред.). *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 30-53.

Смирнова, Г. И. 1983. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 60-72.

Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 43-60.

Смирнова, Г. И. 1985. Поселение у с. Днестровка — памятник чернолесской культуры на Днестре. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 26, с. 5-29.

Смирнова, Г. И. 1986. Последний сезон работ на чернолесском поселении Днестровка-Лука и вопросы хронологии позднего чернолесья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 27, с. 8-26.

Смишко, М. Ю. 1957. Погребения раннежелезного века в с. Могиляны, Ровенской области. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 7, с. 54-57.

Тереножкін, О. І. 1952. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області. *Археологія*, VII, с. 110-144.

Тереножкин, А. И. 1959. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 году. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 8, с. 3-12.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Шовкопляс, І. Г. 1954. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, IX, с. 98-104.

Шовкопляс, І. Г. 1956. Середньодністровська експедиція 1949—1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 29-37.

Шовкопляс, І. Г. Максимов, Є. В. 1952. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, VII, с. 89-109.

Шрамко, І. Б. 2006. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами зольника 5). В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округа*. Київ: Шлях, с. 33-56.

Щепинский, А. А. 1962. Погребение начала железного века у Симферополя. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 12, с. 57-65.

Эрлих, В. Р. 2007. *Северо-Западный Кавказ в начале железного века. Протомеотская группа памятников*. Москва: Наука.

Krapivina, V., Lejpunskaja, N. 2009. Grey Table Ware from Late Archaic-Early Classical Complexes of the Central Quarter of Olbia Pontica. *Pontica*, XLII, 1, p. 67-76.

Bouzek, J., Domaradzka, L. 2009. Thracian Grey Pottery in Bulgaria: Pistiros and Other Sites. *Pontica*, XLII, 1, p. 199-222.

Božkova, A., Vasileva, D. 2009. Un complexe de céramique monochrome des environs de Simeonovgrad dans la vallée du Hebros. *Pontica*, XLII, 1, p. 223-244.

REFERENCES

Berezanska, S. S. 1970. Nove dzherelo do rozuminnia zolnykiv bilohrudivskoho typu. *Arkheolohiia*, XXIV, s. 20-31.

Belozor, V., Mogilov, A., Skoryi, S. 2010. Kompleksy rannego zheleznogo veka u s. Kozlov na Srednem Dnestre. *Tyragetia*, XIX, 1, s. 149-174.

Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1986. Pogrebenie skifskogo voina iz Aktashskogo mogilnika v Vostochnom Krymu. Sovetskaia arkheologiia, 4, s. 158-169.

Bessonova, C. C., Skoryi, C. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi*. Kiev; Krakov: IA NAN Ukrainy.

Bobrinskoi, A. A. 1887. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. I. Sankt-Peterburg: M. M. Stasiulevich.

Bobrinskoi, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. III. Sankt-Peterburg: M. M. Stasiulevich.

Bobrinskoi, A. A. 1905. Otchet o raskopkakh, proizvedennykh v 1903 godu v Cherkasskom uezde Kievskoi gubernii. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 14, s. 1-43.

Boiko, Iu. N. 2004. Vishenka 2 — novyi chernolessko-zhabotinskii pamiatnik v Srednem Pobuzhe. *Drevnosti*, s. 238-259.

Buiskikh, A. V. 2012. Keramika VI—V vv. do n. e. iz raskopok rimskogo pretoriia v Olvii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 8, s. 61-73.

Viazmitina, M. I., Pokrovska, Ye. F. 1956. Poselennia VII—VI st. do n. e. v okolytsiakh s. Zhabotyn. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VI, s. 38-47.

Galanina, L. K. 1977. *Skifskie drevnosti Pridneprovia*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-33. Moskva: Nauka.

Gershkovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Hutsal, A. F. 2000. Rudkovetske horodyshche i pershyi pokhid skifiv u Prydnistrovskyi Lisostep. In: Bazhenov, L. V. ta in. (ed.). *Davnia i serednovichna istoriia Ukrainy*. Kam'ianets-Podilskyi: Kam'ianets-Podilskyi universytet, s. 69-79.

Hutsal, V. A. 2006. Pokhovalnyi obriad peredskifskoho chasu na Mohylivshchyni. In: Bazhenov, L. V. (ed.). *Druha Mohyliv-Podilska kraieznavcha konferentsiia*. Mohyliv-Podilskyi: Oium, s. 47-55.

Hutsal, V. A. 2019. Doslidzhennia rannoskifskoho kurhanu bilia s. Kupyn na Khmelnychchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 259-267.

Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zheleznogo veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kiev: KNT.

Didenko, S. V., Shelekhan, O. V. 2017. Mechi ta kyndzhaly periodu skifskoi klassyky u zibranni Natsionalnoho muzeiu

istorii Ukrainy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 271-278.

Zaets, I. I. 1979. Kurgannyi kompleks ranneskifskogo vremeni u s. Tiutki Vinnitskoi oblasti. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 256-260.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kiev: Naukova dumka.

Kashaev, S. V. 2009. Nekropol Artiushchenko 2. *Bosporskie issledovaniia*, XXII, s. 188-267.

Klochko, V. I. Skoryi, S. A. 1993. K issledovaniiu pozdnechernolesskogo pogrebalnogo obriada. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 54-64.

Kovpanenko, H. T. 1957. Poselennia periodu piznoi bronzy i rannoho zaliza poblyzu Okhtyrky. *Arkheolohiia*, XI, s. 95-105.

Kovpanenko, G. T. 1962. Pogrebenie VIII—VII vv. do n. e. v basseine r. Vorskly. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 12, s. 66-72.

Kovpanenko, H. T. 1967. *Plemena skifskoho chasu na Vorskli*. Kyiv: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T. 1977. Kurgany skifskogo vremeni u s. Medvin v Porose. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skify i sarmaty*. Kiev: Naukova dumka, s. 40-72.

Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v bacseine r. Ros*. Kiev: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1994. Novye kurgany rannego zheleznogo veka v Porose. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA AN Ukrainy, s. 41-62.

Kovpanenko, G. T., Skoryi, S. A. 2003—2004. Olshana: pogrebenie predskifskogo vremeni v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. *Stratum plus*, 3, s. 265-288.

Koltukhov, S. G. 2012. *Skify Krymskogo Prisivashia v VII—IV vv. do n. e. Pogrebalnye pamiatniki*. Simferopol: Feniks.

Krapivina, V. V. 2007. Sirohlyniana keramika Olvii VI—V st. do n. e. *Arkheolohiia*, 1, s. 98-106.

Krushelnytska, L. I. 1974. Pam'iatky mohylianskoho typu. *Arkheolohiia*, 13, s. 11-24.

Krushelnytska, L. I. 1998. *Chornoliska kultura Serednoho Podnistrov'ia (za materialamy neporotivskoi hrupy pam'iatok)*. Lviv: Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka.

Levitskii, O. G. 1987. Gorizont rannego zheleznogo veka na poselenii Mereshovka. In: Borziiak, I. Ia. (ed.). *Moldavskoe Pridnestrove v pervobytnuiu epokhu*. Kishinev: Shtinitsa, s. 92-106.

Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Shliakh.

Meliukova, A. I. 1958. Pamiatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Srednego Podnestrovia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 64, s. 5-102.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4. Moskva: Nauka.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi: Moshynskyi.

Mogilov, A. D. 2010. K arkheologicheskoi karte Severnoi Bukoviny rannego zheleznogo veka. *Revista arheologica*, V, 1, s. 98-129.

Mohylov, O. D. 2011. Teremtsi — poselennia doskifskho chasu na Serednomu Dnistri. *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Serednoho Podnistrov'ia*, s. 23-31.

Mogilov, A. D. 2017. Ranniaia gruppa pogrebenii Svetlovodskogo mogilnika. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 303-310.

Mohylov, O. D. 2018a. Skifski pokhovannia z vuzdoiu z Dniprovskoho Pryporizhzhia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 287-315.

Mohylov, O. D. 2018b. Novi znakhidky rannoskifskoho chasu na Motronynskomu horodyshchi. In: Korost, I. I. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 86-88.

Mogilov, O. D. 2020. O formirovanii ranneskifskoi kultury na Srednem Dnestre. *Stratum plus*, 3, s. 129-170.

Mohylov, O. D., Didenko, S. V. 2009. Skifskyi kurhan 448 bilia s. Zhurovka — pam'iatka perekhidnoho chasu v Potiasmynni. *Arkheolohiia*, 3, s. 45-55.

Mohylov, O., Nechytailo, P. 2016. Arkheolohichni rozvidky na poselenniakh rannoho zaliznoho viku v Serednomu Podnistrov'i. *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy*, s. 55-66.

Mohylov, O. D., Rudenko, S. V. 2018. Poselennia rannoho zaliznoho viku bilia s. Ivanivka v Potiasmynni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 245-250.

Mohylov, O. D., Rudenko, S. V., *Panchenko, K. I. 2018. Zvit pro roboty na Motronynskomu horodyshchi (Chyhyrynskyi raion Cherkaskoi oblasti) v 2018 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Mohylov, O. D., Rudenko, S. V., Panchenko, K. I., Liashko, Yu. Yu. 2019. Rozkopky Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r*., s. 306-307.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhe Srednego Pridneprovia v V—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 14. Moskva: Nauka.

Pokrovska, Ye. 1949. Rozkopky kolo Makiivky. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 2, s. 130-138.

Pokrovska, Ye. F. 1951. Poselennia peredskifskoho chasu v baseini r. Tiasmyn. *Arkheolohiia*, V, s. 192-195.

Pokrovska, Ye. F. 1952. Poselennia VIII —VI st. do n. e. na Tiasmyni. *Arkheolohiia*, VII, s. 43-65.

Pokrovskaia, E. F. 1973. Predskifskoe poselenie u s. Zhabotin. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 169-188.

Romaniuk, V. V., Hrechko, D. S., Mohylov, O. D. 2018. Doslidzhennia kurhaniv rannoho zaliznoho viku v Porossi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 251-263.

Skoryi, S. A. 1997. *Steblev: skifskii mogilnik v Porose*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Skoryi, S. A. 1999. *Kimmeriitsy v Ukrainskoi Lesostepi*. Kiev; Poltava: Arkheologiia.

Smirnova, G. I. 1977. O khronologicheskom sootnoshenii pamiatnikov tipa Sakharna-Soloncheny i Zhabotin (po materialam kurganov u s. Mervintsy na Dnestre). *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 94-107.

Smirnova, G. I. 1982. Zakrytye predskifskie kompleksy u sela Dnestrovka-Luka. In: Mikliaev, A. M. (ed.). *Drevnie pamiatniki kultury na territorii SSSR*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 30-53.

Smirnova, G. I. 1983. Materialnaia kultura Grigorovskogo gorodishcha (k voprosu o formirovanii chernolessko-zhabotinskikh pamiatnikov). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 23, s. 60-72.

Smirnova, G. I. 1984. O formirovanii pozdnechernolesskoi kultury na Srednem Dnestre po materialam poseleniia Dnestrovka-Luka. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, s. 43-60.

Smirnova, G. I. 1985. Poselenie u s. Dnestrovka — pamiatnik chernolesskoi kultury na Dnestre. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 26, s. 5-29.

Smirnova, G. I. 1986. Poslednii sezon rabot na chernolesskom poselenii Dnestrovka-Luka i voprosy khronologii pozdnego chernolesia. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 27, s. 8-26.

Smishko, M. Iu. 1957. Pogrebeniia rannezheleznogo veka v s. Mogiliany, Rovenskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 7, s. 54-57.

Terenozhkin, O. I. 1952. Rozvidky i rozkopky 1949 r. v pivnichnii chastyni Kirovohradskoi oblasti. *Arkheolohiia*, VII, s. 110-144.

Terenozhkin, A. I. 1959. Kompleksnaia ekspeditsiia na Kremenchugskoi GES i raskopki u Novo-Georgievska v 1956 godu. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 8, s. 3-12.

Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezhe*. Kiev: AN USSR.

Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kiev: Naukova dumka.

Shovkoplias, I. H. 1954. Poselennia rannoskifskoho chasu na Serednomu Dnistri. *Arkheolohiia*, IX, s. 98-104.

Shovkoplias, I. H. 1956. Serednodnistrovska ekspedytsiia 1949—1951 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VI, s. 29-37.

Shovkoplias, I. H. Maksymov, Ye. V. 1952. Doslidzhennia kurhannoho mohylnyka peredskifskoho chasu na Serednomu Dnistri. *Arkheolohiia*, VII, s. 89-109.

Shramko, I. B. 2006. Rannii period v istorii herodotivskoho Helonu (za materialamy zolnyka 5). In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Bilske horodyshche ta yoho okruha*. Kyiv: Shliakh, s. 33-56.

Shchepinskii, A. A. 1962. Pogrebenie nachala zheleznogo veka u Simferopolia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 12, s. 57-65.

Erlikh, V. R. 2007. *Severo-Zapadnyi Kavkaz v nachale zheleznogo veka. Protomeotskaia gruppa pamiatnikov*. Moskva: Nauka.

Krapivina, V., Lejpunskaja, N. 2009. Grey Table Ware from Late Archaic-Early Classical Complexes of the Central Quarter of Olbia Pontica. *Pontica*, XLII, 1, p. 67-76.

Bouzek, J., Domaradzka, L. 2009. Thracian Grey Pottery in Bulgaria: Pistiros and Other Sites. *Pontica*, XLII, 1, p. 199-222.

Božkova, A., Vasileva, D. 2009. Un complexe de céramique monochrome des environs de Simeonovgrad dans la vallée du Hebros. *Pontica*, XLII, 1, p. 223-244.

O. D. Mogylov, K. I. Panchenko, S. V. Rudenko

THE BARROW OF THE EARLY IRON AGE NEAR MOTRONYN HILLFORT

In 2019, the Scythian Right-bank expedition organized by the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and the National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn» excavated the barrows on the Motronyn hillfort suburb, located near Melnyky village, Chyhyryn district, Cherkasy Region, in the south of the Forest-Steppe of Dnieper Right-bank area.

The barrows were erected in pre-Scythian Age and the barrow 97 also contained the inlet Scythian burial. This mound was 0.65 m high, the diameter was 8.8—9.8 m. A pre-Scythian burial-memorial complex was discovered under the mound, destroyed by a later burial. Finds from it are represented by fragments of ceramic ware: pots, large earthenware pots, bowls, ladles. Some fragments are decorated with geometric patterns. Ceramic spindle whorls, iron knives, bronze arrowheads, plaques, and animal bones were also found.

During the Middle Scythian period another deceased was buried in the center of the mound. The tomb had the shape of a rectangular pit, oriented along the west — east line. Its length was 1.89—2.16 m, width — 0.7—0.82 m, depth from the surface of the mound — 1.45 m. The skeleton laid supine, with its head to the west. The left leg was lying on a stone slab. A quiver with arrows was placed next to it. An iron sword and a knife with a bone handle were found near the belt. This burial was also accompanied with the laying of wares in the mound borders. A pot was buried in the north, and handmade and wheel-made bowls in the east.

Pre-Scythian finds from the mound have analogies in different regions of the Ukrainian Forest-Steppe where antiquities of the Late Chornoliska and Zhabotyn cultures are widespread, in particular on the Middle Dniester and in the Southern Bug River region, on the Right-bank of the Dnieper and in the Vorskla River region. A set of pottery and an arrowhead of the Novocherkassk type allows us to date the mentioned assemblage by the second half of the 8th century BC.

Funeral rite and grave goods of the Scythian Age burial also have parallels in the sites of that time, including the south of the Right-bank of Middle Dnieper. According to the pot type and arrowheads, this burial can be dated to the second half of the 6th century BC.

Keywords: mound, burial, Pre-Scythian time, Scythian period, armament, dishes, Dnieper Right-Bank Forest-Steppe region.

Одержано 17.04.2021

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
MOGYLOV Oleksandr D., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2400-2380,
e-mail: mogilovod@gmail.com.

ПАНЧЕНКО Кирило Ігорович, викладач, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Кропивницький, Україна
PANCHENKO Kyrylo I., Lecturer, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Kropivnitsky, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3988-5294,
e-mail: pankir90@ gmail.com.

РУДЕНКО Сергій Вікторович, завідувач сектору, НІКЗ «Чигирин», Чигирин, Україна.
RUDENKO Serhiy V., head of the Branch, NIKZ «Chygyryn», Chygyryn, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9347-8083,
e-mail: serhii_rudenko@ukr.net.

УДК 904.2(282.247.38-196.6)”638” DOI: 10.37445/adiu.2021.04.06

С. Л. Дударев, В. О. Бережная, С. П. Колкова

НОВІ ЗНАХІДКИ ДЗЕРКАЛ СКІФСЬКОГО І САРМАТСЬКОГО ЧАСУ ІЗ ЗАКУБАННЯ

В останні роки на території сільських районів, прилеглих до м. Армавір (РФ), що історично є Закубанням (тобто, областю лівого берега р. Кубані) було випадково виявлено низку бронзових дзеркал скіфської та сарматської доби. Вони надійшли до музеїв та музейних куточків деяких міст і станиць східної частини Краснодарського краю РФ або були виявлені «на руках» у місцевого населення, з наступною фіксацією краєзнавцями. Завданням цієї статті є публікація знахідок зазначеної категорії матеріальної культури, презентованих невеликою, але досить цікавою і виразною серією. Найраніші знахідки з опублікованих (с. Успенське) відносяться до VII—VI та VI ст. до н. е. і входять у групу дзеркал, поширених серед культур скіфського світу від Північного Причорномор'я до Туви. Інші артефакти сумарно вміщуються у межі другої половини IV — I ст. до н. е. та характеризують відповідну категорію матеріальної культури пам'яток сарматського часу Середньої Кубані. Подані у публікації дзеркала доповнюють географію та характеристики знахідок дзеркал раннього залізного віку східної частини Закубання.

***Ключові слова**: Закубання, бронзові дзеркала скіфської та сарматської епох.*

Протягом останніх років за допомогою музейних працівників, краєзнавців та представників місцевого населення на території східної частини Закубання (лівий берег р. Кубані, Краснодарський край РФ), на території сільських районів, прилеглих до м. Армавір, було випадково виявлено низку стародавніх артефактів, у тому числі бронзових дзеркал скіфської та сарматської епох. Вони або надійшли до музеїв та музейних куточків деяких міст і станиць східної частини Краснодарського краю, або були зафіксовані «на руках» у місцевого населення, з наступною фіксацією краєзнавцями. Завданням цієї статті є публікація частини названих знахідок, а саме бронзових дзеркал, які є невеликою, але досить цікавою і виразною серією, що може розширити уявлення вчених про характеристику даної категорії матеріальної культури другої половини I тис. до н. е.

© С. Л. ДУДАРЕВ, В. О. БЕРЕЖНАЯ, С. П. КОЛКОВА, 2021

Почнемо із випадкових знахідок, зроблених у с. Успенське (Успенський район) місцевими мешканцями [1].

1. Невелике, але досить масивне лите бронзове дзеркало з пласким диском, що має бортик, переріз якого по краю близький до сегментоподібного. Діаметр диска — 8,8 см. Висота гладкого гурту — 0,5 см. На тильній стороні диска петля сегментоподібної форми. Як на робочій, так і тильній сторонах метал пористий, на диску зустрічаються каверни, лиття досить грубе (рис. 1: 1, 2).

2. Лите бронзове дзеркало з бортиком по краю диска (рис. 1: 3, 4), з трапеціеподібною петлею на тильній стороні. Діаметр диска — 9,5 см, висота гладкого гурту — 0,35 см.

3. Кован бронзове дзеркало діаметром 11,4 см. Товщина бронзового листа — 0,1 см. На диску з краю є отвір напівовальної форми. Воно правило для кріплення ручки, яка, можливо, була залізною (рис. 1: 5, 6). На місці кріплення, що являло собою з двох сторін невелике заглиблення підтрапеціеподібної форми, є сліди залізних оксидів.

Інші знахідки дзеркал походять зі станиці Чамлицької Лабинського району, що знаходиться на південний захід від с. Успенське [2].

1. Тут і далі для опису дзеркал використана термінологія Т. М. Кузнецової (Кузнецова 2002, с. 19—23).
2. Зберігаються у музейному куточку Чамлицького станичного штабу Кубанського козачого війська.

1. Бронзове дзеркало з пласким диском мало бортик. Діаметр диску 11,7 см. Висота гладкого гурту 4 мм (рис. 2: 3, 4). Предмет має два отвори для кріплення (залізної?) ручки. У місці кріплення є виразний відбиток її верхньої частини трапеціеподібної форми. Тильна сторона має три групи концентричних кіл (по п'ять у групі), розташованих одна за одною. У центрі тильної сторони квадратний відбиток якогось предмета: ним мала бути ручка (рис. 2: 4). Вище цього відбитка є відбиток тканини, в яку, ймовірно, було загорнуте дзеркало (мішечок-чохол?).

Історія «експлуатації» дзеркала, на нашу думку, є такою. Спочатку ручку дзеркала (найвірогідніше, з отвором для підвішування) було приварено «гарячим способом» в центрі предмета перпендикулярно до поверхні, як у дзеркала з кург. 1, пох. 29 могильника Псенафа III ст. до н. е. (Древности 2014, с. 106—107, рис. 189). Однак вона відпала або була відламана. По тому було зроблено ремонт, у процесі якого було обрано, вірогідно, більш надійний спосіб кріплення руків'я: край дзеркала був розкутий в одному місці. Потім, за допомогою двох пробитих в пластині диска отворів, до нього двома цвяхами було прикріплено дерев'яну ручка, що не збереглася (рис. 2: 4). Ймовірно, після цього дзеркало стало зберігатися в чохлі. Додатково підкреслимо, що всі описані «метаморфози» ручки даного дзеркала були наслідком саме прижиттєвої експлуатації та ремонту предмета, оскільки в Тенгінському могильнику при двох дзеркалах з пох. 104 і 171 були знайдені відламані грибоподібні ручки з отвором на кінці, а на диску дзеркала з пох. 248 в центрі була нерівна кругла дірка від вирваної ручки (Беглова, Ерліх 2018, с. 161). Інакше кажучи, дзеркала були зіпсовані, ймовірно, з ритуаль-



Рис. 1. Бронзові дзеркала зі ст. Успенського

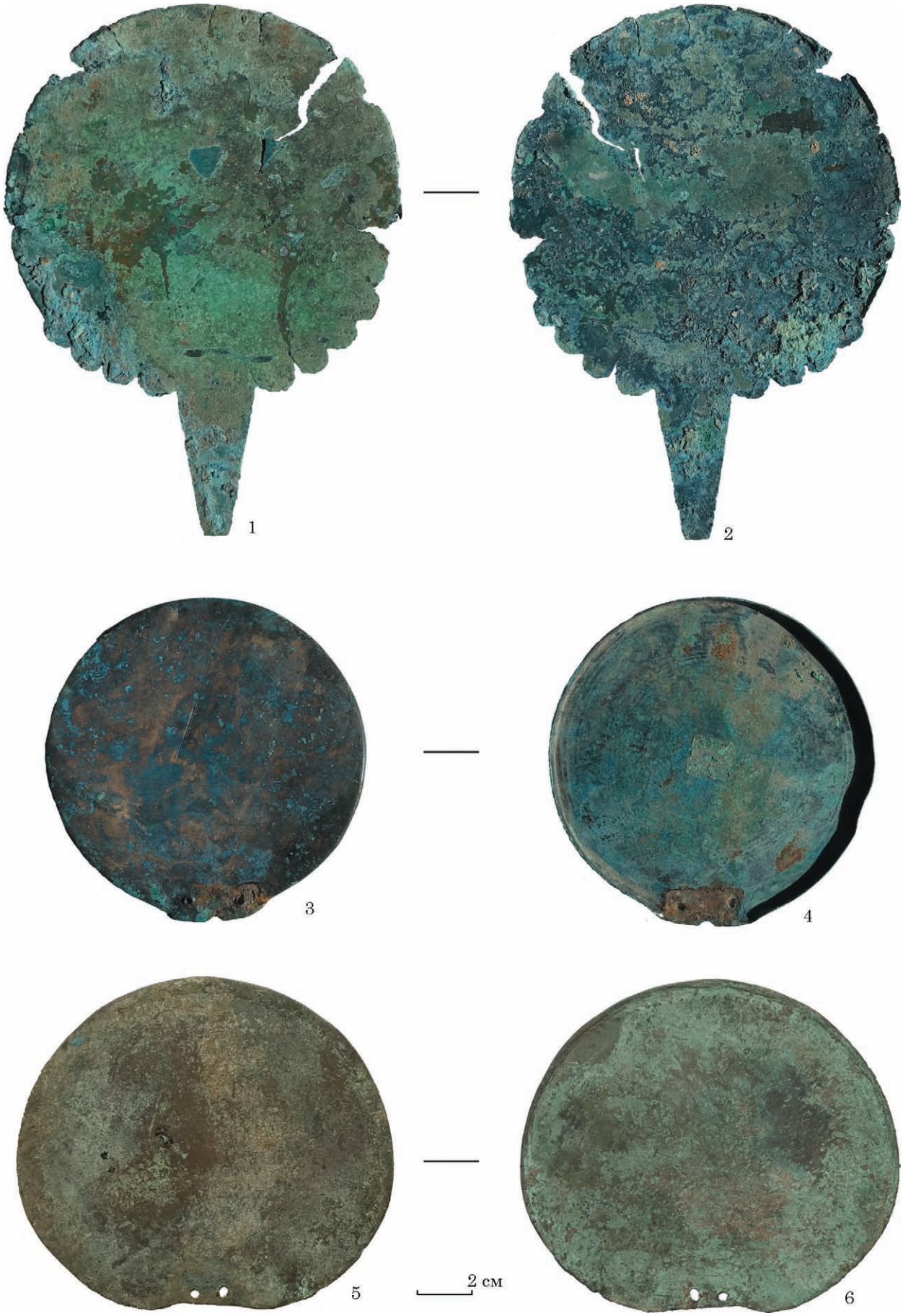

Рис. 2. Бронзові дзеркала зі станиць: 1—4 — Чамликська; 5, 6 — Вознесенська

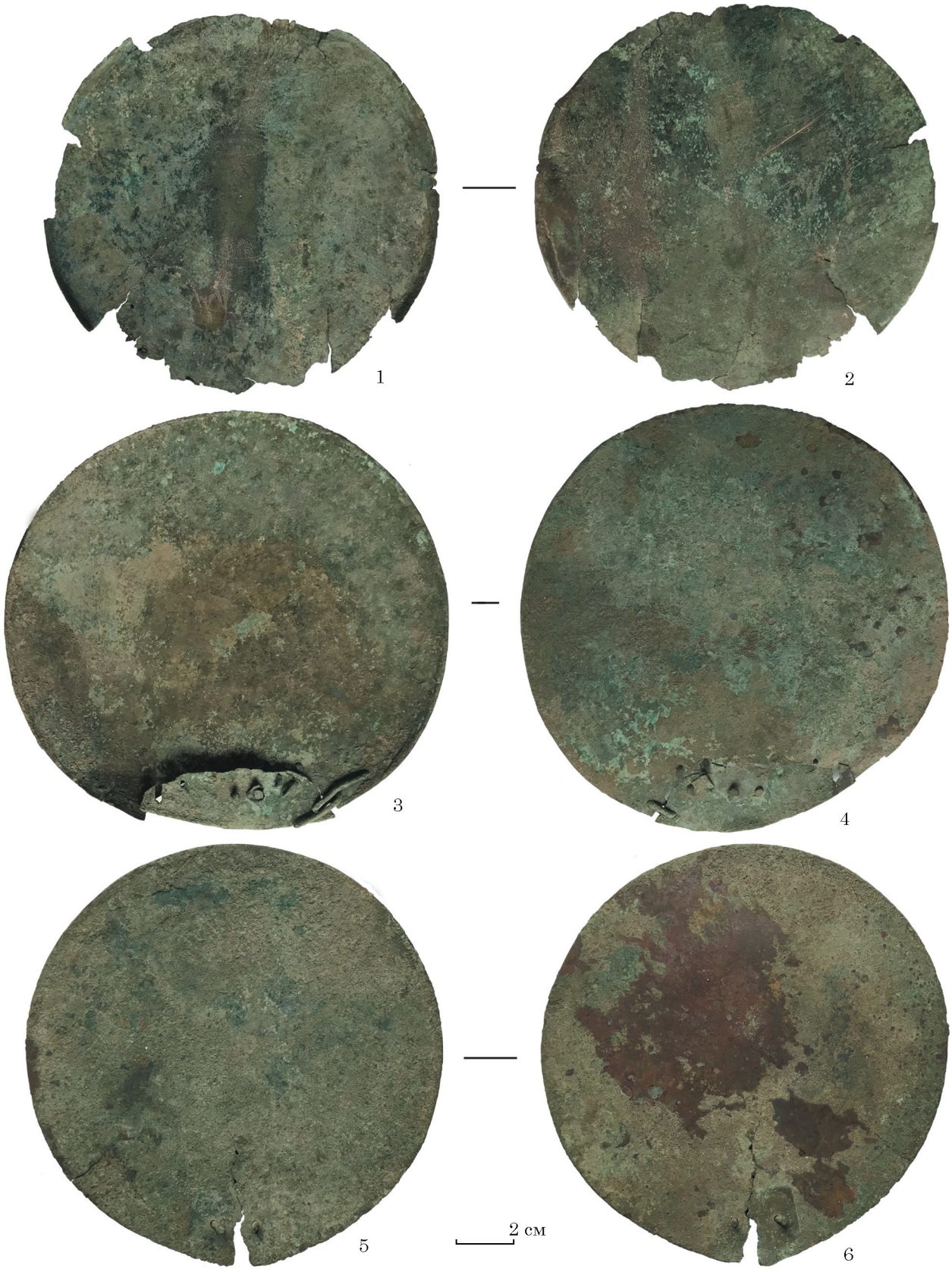

Рис. 3. Бронзові дзеркала зі станиці Вознесенська

ною метою і тому не ремонтувалися, на відміну від описаної чамлицької знахідки.

2. Бронзове дзеркало з невеликим бортиком (заввишки до 2 мм) на більшій частині диска, що внизу, ближче до ручки, закінчується і переходить у напівовальні фестони (рис. 2: 1, 2). Краї предмета пошкоджені, в одному місці диск тріснув. Робоча поверхня трохи увігнута.

Загальна висота дзеркала — 19,4 см, діаметр диска — 14,2 см, довжина ручки — 5,2 см, товщина листа 1 мм.

Ще кілька екземплярів бронзових дзеркал зберігаються у бібліотеці-музеї станиці Вознесенської Лабинського району, що знаходиться на південний схід від ст. Чамлицької.

1. Дзеркало з диском близької до овалу форми, розміром у діаметрі 13,6 см, висотою 11,8 см (рис. 2: 5, 6). З невеликим відступом від краю предмета на диску нанесено кільцеподібний орнаментальний ряд пуансонних точок. Товщина листа 1 мм. В основі диска — 2 отвори для скріплення з дерев'яною ручкою. По краю предмета йде невелика закраїна, висотою близько 2 мм.

2. Дзеркало з круглим диском діаметром 12,3 см, що має бортик по краю (рис. 3: 1, 2). Товщина листа 1 мм. Перетин бортика близький до трикутного. Робоча сторона має сліди порізів, подряпини, тріщини, краї предмета пошкоджені. Гладкий гурт має висоту 4 мм. На тильній стороні диска простежуються дві групи концентричних кіл.

3. Дзеркало з диском близької до круглої форми, розмірами 14,7 × 13,8 см, робоча (?) поверхня опукла в перерізі (рис. 3: 3, 4). Край предмета обламаний. По краю диска йде невелика закраїна висотою близько 2 мм. Предмет має сліди ремонту. Відламаний колись фрагмент краю дзеркала має отвори для скріплення з основною пластиною, в яких частково є цвяшки-заклепки (рис. 3: 3, 4). Два з них, що знаходяться в самому центрі, ймовірно, були призначені для кріплення ручки, що не збереглася, як і в інших випадках. Крім того, по одному з країв відламаного фрагмента є стяжка, виконана за допомогою двох шматків бронзового дроту (рис. 3: 3).

4. Дзеркало з диском майже круглої форми, розмірами 13,8 × 14,0 см (рис. 3: 5, 6). Товщина листа 1 мм. У нижній частині предмета — два отвори для скріплення з дерев'яною ручкою, верхня частина якої, як і у випадках, описаних вище, мала трапеціїподібну форму, збереглися два бронзові цвяшки.

Найранішими з описаних екземплярів є знахідки із с. Успенського.

Перше дзеркало із с. Успенське (рис. 1: 1, 2) можна віднести до I відділу, I типу, I виду, 1 варіанту (дзеркала з центральною ручкою, круглим, пласким диском з бортиком та сегментоподібною петелькою) за Т. М. Кузнецовою. Всю сукупність дзеркал цього варіанта на всій території від Північного Причорномор'я і Північного Кавказу до Хакасії і Туви дослідниця датує VII — VI ст. до н. е. (Кузнецова 2002, с. 33—39).

Друге дзеркало із с. Успенське (рис. 1: 3, 4) відноситься до 3 варіанту зазначеного типу, з петелькою-трапецією. За Т. М. Кузнєцовою, основна частина подібних дзеркал датується в рамках VI ст. до н. е. (Кузнецова 2002, с. 40). У межах Північного Кавказу подібне дзеркало зустрічаємо у кург. 16 Нартана (Батчаев 1985, табл. 41: 25).

Дзеркало 1 зі ст. Чамлицькою (рис. 2: 3, 4) за орнаментацією і особливо за первинним способом кріплення ручки, як уже було зазначено вище, знаходить паралель у могильнику Псенафа, де воно датоване III ст. до н. е. Цей екземпляр можна вважати належним до типу II, варіанту 2 (за І. І. Марченко), який відносить дзеркала даного варіанту до III—II ст. до н. е. (Марченко 1996, с. 16—19, 221, рис. 2). Дуже показово, що, за І. І. Марченком, дзеркала варіанта 2 могли виготовлятися шляхом переробки дзеркал типу I, варіанта 2 (дзеркала з круглим диском без ручки з високим бортиком). Але, як ми бачили вище, таке відбувалося і з дзеркалами з центральною ручкою, яким спочатку і було це дзеркало.

Дзеркала з фестонами, аналогічні люстру, знайденому в ст. Чамлицькій (рис. 2: 1, 2), були відомі в археологічних пам'ятках сарматського часу Кубані ще в середині — другій половині XX ст. Наприклад, подібне дзеркало виявлене у курганному могильнику в ст. Хоперської Краснодарського краю (пох. 3. кург. 1). Автори публікації, відзначають, що цей тип дзеркал є домінуючим у похованнях третьої хронологічної групи Усть-Лабинського могильника (III — перша половина I ст. до н. е.), розкопаного Н. В. Анфімовим (Ігнатов, Скрипкін 1988, с. 186—188, рис. 6: 37). Дослідження сучасних російських археологів дозволяють підтвердити сумарне датування дзеркал з фестонами, аналогічних цьому, III—I ст. до н. е. Так, наприклад, аналогічне дзеркало виявлене в пох. 29 кург. 1 могильника Псенафа, датованого III ст. до н. е. (Древности 2014, с. 110, рис. 198). У Тенгінському могильнику аналогічні дзеркала відносяться до 2 варіанта IV типу (пох. 81, 195, 177; Беглова, Ерлих 2018, с. 373, рис. 189: 4, 6, 7). О. О. Беглова та В. Р. Ерліх датують пох. 177 із таким дзеркалом на підставі імпортів другої половини — останньої чверті II ст. до н. е. (Беглова, Ерлих 2018, с. 162). У свою чергу, екземпляри цього варіанту датуються І. І. Марченком I ст. до н. е. (Марченко 1996, с. 18—19, 222, рис. 3).

Дзеркала 1, 3, 4 із ст. Вознесенської (рис. 2: 5, 6; 3: 3—6) та дзеркало 3 із с. Успенського (рис. 1: 5, 6) з першого погляду, можна помістити до числа екземплярів типу III, варіанта 1 за І. І. Марченком: пласкі ковані дзеркала з дерев'яною або кістяною ручкою, з'єднаною з диском заклепками, діаметром 8—14 см, без фестончастих вирізів біля основи ручки, іноді на диску простежується невелика закраїна (Марченко 1996, с. 16). Майже такі ж якості мають і описані вище дзеркала. Щодо дзеркала 3 із с. Успенського (рис. 1: 5, 6), то на його диску є досить великий отвір в області кріплення ручки, який, можливо, є наслідком навмисного ушкодження в тому місці, де поруч могли бути два цвяшки для держака.

Дата дзеркал цього варіанта — друга половина IV — III ст. до н. е. (Марченко 1996, с. 17). Втім, якщо звернутися до матеріалів Тенгінського могильника, то там подібні дзеркала входять у III тип дзеркал цієї пам'ятки і датуються вужче — другою половиною III ст. до н. е. (Беглова, Эрлих 2018, с. 161).

Нарешті, дзеркало 2 зі ст. Вознесенської (рис. 3: 1, 2) належить до типу I, варіанту 2 за І. І. Марченком, до якого входять дзеркала з круглим диском з тонкого кованого листа, без ручки, з високим бортиком, іноді орнаментовані концентричними лініями на звороті, діаметром 11—16 см. Ці параметри відповідають опису означеного дзеркала. Автор датує знахідки типу I варіанта 2 другою половиною IV — II ст. до н. е. (Марченко 1996, с. 16).

Означені знахідки певною мірою розширюють і доповнюють характеристику бронзових дзеркал скіфо-сарматської доби у південно-східній частині Закубання та дають додаткову інформацію про особливості функціонування цих атрибутів у другій половині I тис. до н. е.

Переклад
О. О. КРЮТЧЕНКА,
О. В. СИМОНЕНКА

ЛІТЕРАТУРА

Батчаев, В. М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов. Глава II. Курганы скифского времени у селения Нартан. В: Абрамова, М. П., Козенкова, В. И. (ред.). *Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972—1979 гг.* 2. Нальчик: КБНИИИФЭ, с. 7-115.

Беглова, Е. А., Эрлих, В. Р. 2018. *Меоты Закубанья в сарматское время (по материалам Тенгинского грунтового могильника).* Москва: Нестор-История.

Древности… 2014. *Древности долины яблонь. Каталог выставки*. Москва.

Игнатов, В. Н., Скрипкин, А. С. 1988. Комплексы сарматского времени из Прикубанья. *Советская археология*, 3, с. 175-197.

Кузнецова, Т. М. 2002. *Зеркала Скифии VI—II вв. до н. э.* I. Москва: Индрик.

Марченко, И. И. 1996. *Сираки Кубани*. Краснодар: КубГУ.

REFERERNCES

Batchaev, V. M. 1985. Drevnosti predskifskogo i skifskogo periodov. Glava II. Kurgany skifskogo vremeni u seleniia Nartan. In: Abramova, M. P., Kozenkova, V. I. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na novostroikakh Kabardino-Balkarii v 1972—1979 gg.* 2. Nalchik: KBNIIIFE, s. 7-115.

Beglova, E. A., Erlikh, V. R. 2018. *Meoty Zakubania v sarmatskoe vremia (po materialam Tenginskogo gruntovogo mogilnika).* Moskva: Nestor-Istoriia.

Drevnosti… 2014. *Drevnosti doliny iablon. Katalog vystavki*. Moskva.

Ignatov, V. N., Skripkin, A. S. 1988. Kompleksy sarmatskogo vremeni iz Prikubania. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 175-197.

Kuznetsova, T. M. 2002. *Zerkala Skifii VI—II vv. do n. e.* I. Moskva: Indrik.

Marchenko, I. I. 1996. *Siraki Kubani*. Krasnodar: KubGU.

S. L. Dudarev, V. A. Berezhnaya, S. P. Kolkova

NEW FINDS OF THE MIRRORS OF SCYTHIAN AND SARMATIAN AGES FROM TRANS-KUBAN REGION

In recent years, on the territory of rural areas adjacent to the city of Armavir (Russian Federation), historically representing the Zakubanye (Trans-Kuban) region (i. e., the area of the left bank of the Kuban River), the number of bronze mirrors of Scythian and Sarmatian Ages have been found by chance. They entered the museums and museum corners of some cities and villages or were recorded in the private collections with subsequent fixation by local historians. The purpose of this paper is to publish the finds of this category which form a small but quite interesting and expressive series. The earliest of the presented specimens are finds from the village Uspenskoe. The first mirror from the Uspenskoe village (fig. 1: 1, 2) can be attributed to section I, type I, option 1 (mirrors with a central handle, round flat disc with a rim and segment loop) after T. M. Kuznetsova, and can be dated to the 7th—6th centuries BC. The second mirror from the village Uspenskoe (fig. 1: 3, 4) belongs to the 3rd variant of the indicated type, with a trapezoid loop. According to T. M. Kuznetsova, most of these mirrors are dated to the 6th century BC. Mirror 1 (fig. 2: 3, 4) from stanitsa Chamlykskaya can be considered to belong to type II, option 2 (according to I. I. Marchenko), which attributes the mirrors of this option to the 3rd—2nd centuries BC. The findings of modern Russian archaeologists make it possible to confirm the total dating of mirrors with scallops, similar to the published sample 2 from stanitsa Chamlykskaya (fig. 2: 1, 2) as 3rd—1st centuries BC.

Mirrors 1, 3, 4 (fig. 2: 5, 6; 3: 3—6) from stanitsa Voznesenskaya and mirror 3 from the village Uspenskoe (fig. 1: 5, 6), in our opinion, can be included to the number of copies of type III, version 1 by I. I. Marchenko. The date of the mirrors of this version, according to this author, is the second half of the 4th—3rd centuries BC. Mirror 2 from stanitsa Voznesenskaya (fig. 3: 1, 2) belongs to type I, option 2 according to I. I. Marchenko. The archaeologist dates the finds of type I option 2 to the second half of the 4th — 2nd centuries BC. The mirrors presented in the publication complement the geography and characteristics of the early Iron Age mirrors found in the eastern part of the Trans-Kuban region.

Keywords: Trans-Kuban region, bronze mirrors of the Scythian and Sarmatian Ages.

Одержано 3.07.2021

БЕРЕЖНАЯ Вікторія Олександрівна, директор, Лабінський музей історії і краєзнавства імені Ф. І. Моїсеєнка, Лабінськ, Росія.
BEREZHNAYA Victoria, director, the Labinsk F. I. Moiseenko Museum of History and Local History, Labinsk, Russia.
E-mail: stanichnoevremya@mail.ru.

ДУДАРЄВ Сергій Леонідович, доктор історичних наук, професор, Армавірський державний педагогічний університет, Армавір, Росія.
DUDAREV Sergey, doctor of historical sciences, professor, Armavir State Pedagogical University, Armavir, Russia.
E-mail: dudarev51@mail.ru.

КОЛКОВА Світлана Петрівна, завідувачка, Вознесенська дитяча бібліотека-музей, станиця Вознесенська, Росія.
KOLKOVA Svetlana, The head of the Voznesenskaya Children's Library-museum, Voznesenskaya stanitsa, Russia.
E-mail: biblio_spvozn@mail.ru.

УДК 904.2(477.54)”638”-035.56 DOI: 10.37445/adiu.2021.04.07

В. М. Окатенко, О. Д. Могилов

ЗНАХІДКИ КІСТЯНИХ ПСАЛІЇВ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА НА ХАРКІВЩИНІ

Робота присвячена характеристиці кістяних псаліїв, які знайдені в басейні Сіверського Дінця на Харківщині, та відносяться до передскіфського часу та скіфської епохи. Проведена типологічна атрибуція виробів. З'ясовані їхні хронологічні позиції.

Ключові слова: *вузда, псалії, ранній залізний вік, передскіфський час, скіфський період.*

Використання коней для верхової їзди та в упряжі стало важливою віхою в еволюції продуктивних сил у населення півдня Східної Європи. Воно мало провідне значення не лише в освоєні шляхів сполучення, еволюції транспорту, розвитку нових технологій в господарстві, але й для поступу воєнної справи. Поява вершництва на тисячоліття вперед задала вектор розвитку військової справи, а кавалерія аж до початку XX ст. продовжувала залишатись головною ударною силою на полях битв. Система кінського убору, вироблена за доби бронзи, еволюціонує, та досягає справжнього розквіту в ранньому залізному віці, втілюючись в скіфський час в безлічі виробів, від простих предметів з заліза та кістки, до високохудожніх вуздечних деталей з курганів знаті та царів.

Ця стаття присвячена публікації серії кістяних псаліїв епохи раннього заліза з Харківщини (рис. 1). Лише окремі з них опубліковані (Гречко 2010, рис. 66: 7). Решта досі залишались маловідомими широкому колу вчених.

Предскіфський час на півдні Східної Європи характеризується різким збільшенням числа вуздечних предметів (Тереножкин 1976, с. 148—160; Скорый 1999, с. 20—30; Дударев 1999, с. 121—142; Эрлих 2007, с. 115—146; Махортых 2005, с. 66—67; Вальчак 2009), що було обумовлено переходом населення степу до кочового господарства з підвищенням мілітаризації суспільства. Ці явища стали ключовими у впливах на сусідні племена. Задіяні виробничі бази осілого аборигенного населення півдня Східної Європи, сприяли масовому поширенню в значній мірі уніфікованого набору вузди (з локальними особливостями) на широких просторах від Середньої Європи, до Поволжя. Хоча в новому кінському убранстві на перше місце виступають бронзові вироби, втім, кістяні предмети продовжують ще доволі довго використовуватись, будучи суттєво поширеними навіть у ранньоскіфську добу, а подекуди — й пізніше.

На Харківщині до передскіфського часу належить псалій, виявлений під час падіння рівня води у береговій смузі Печенізького водосховища (р. Сіверський Донець) на теренах Печенізької ТГ Чугуївського р-ну (рис. 1). Його знайшли співробітники Чугуївського краєзнавчого музею, в якому він і зберігається сьогодні [1]. Предмет трьохдирчастий, один з кінців обламаний за лінією в районі крайнього отвору. Самі отвори розташовані в одній площині по всій довжині виробу, що є ознакою передскіфського часу [2]. Овальна їх форма може вказувати на архаїчний час в цих хронологічних межах. На стінках отворів — сліди потертості від ременів.

© В. М. ОКАТЕНКО, О. Д. МОГИЛОВ, 2021

1. Користуючись нагодою висловлюємо щиру подяку за допомогу в опрацюванні та дозвіл опублікувати цей предмет директору Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна С. І. Бучастій і заступнику з наукової роботи О. О. Шевченко.
2. Зауважимо, втім, що в доскіфський час є й невелика серія кістяних паліїв, що, з одного боку ніби й виконані за схемою розташування трьох отворів у центрі та на краях виробу. А з іншого, мають додатковий видовжений кінець (Махортых 2005, рис. 27: 1; Вальчак 2009, рис. 59: 1—4).

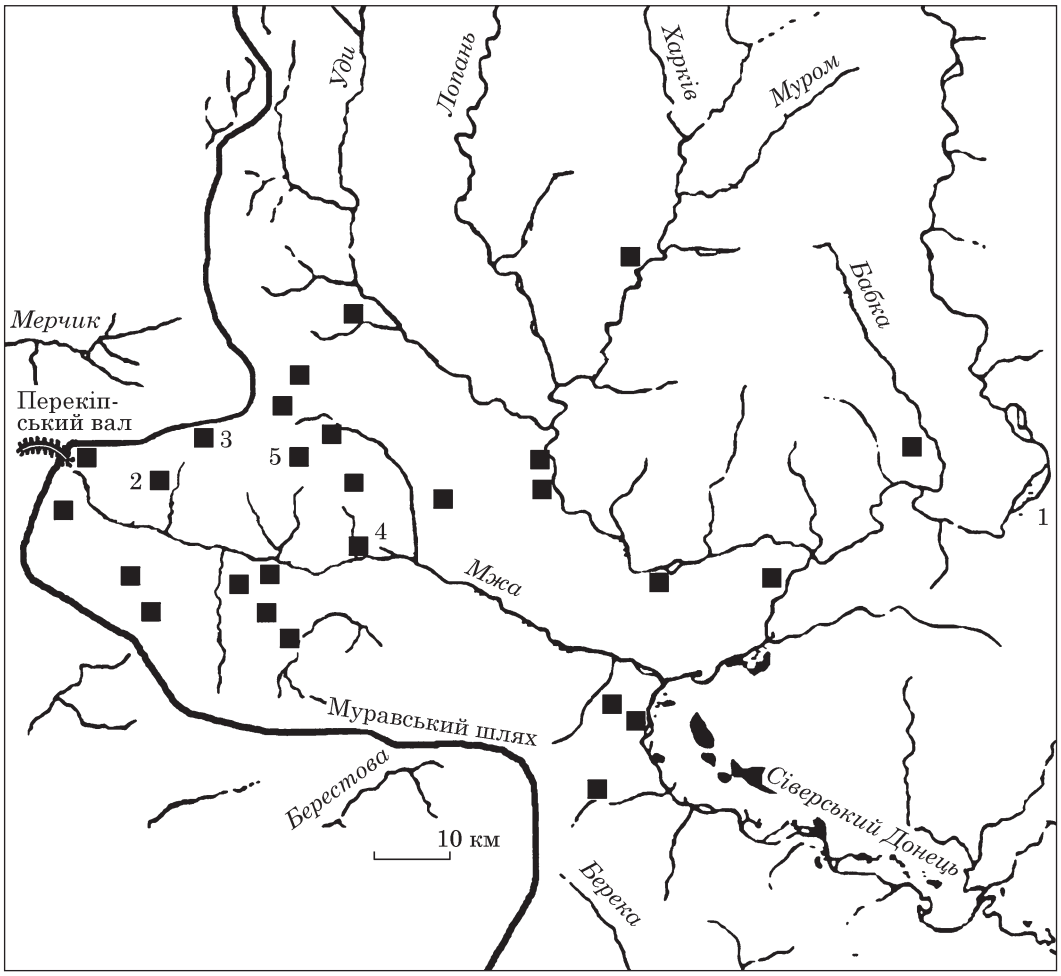

Рис. 1. Знахідки кістяних псаліїв доби раннього заліза серед пам'яток сіверськодонецького Лісостепу на Харківщині на фоні городищ: 1 — з берегової лінії Печенізького водосховища на р. Сіверський Дінець; 2 — Старовалківське поселення; 3 — поселення «Шлях»; 4 — поселення Новоселівка, зольник 2; 5 — орнаментований предмет з поселення скіфського часу в урочищі Дроб'янське.

На вцілілому кінці — округле потовщення. По корпусу нанесено поздовжній різний орнамент у вигляді зиґзаґоподібної лінії, обабіч якої розташовано ще три прямих (рис. 2).

Слід виділити й доволі оригінальну форму псалія, з відсутніми перехватами між районами отворів, і своєрідний орнамент. За наявністю округлого потовщення на краю, цей предмет близький псалію з пізньочорноліських нашарувань Суботівського городища на Правобережжі Середнього Дніпра, який, втім, має прямокутні,а не овальні,отвори, й перехват між ними. На іншому предметі зі згаданого городища наявні овальні отвори, втім потовщення на вцілілому краю відсутнє (Тереножкин 1961, рис. 67: 2, 5; Гершкович 2016, с. 127; рис. С14: 2; С15: 4). Близьку форму «гульки» на кінці має один з синхронних псаліїв з могили 28 Другого Майртупського могильникана Північному Кавказі (Дударев 1999, рис. 50: 8, 9). За овальною формою отвору та формою корпусу він є найближчим до печенізького виробу, хоч і не тотожній йому. Інший псалій з майртупського захоронення має вже плоскішу голівку. Обидва згаданих вироби з цього комплексу вкриті циркульним орнаментом.

Більшість інших синхронних псаліїв з Північного Причорномор'я та Півінічного Кавказу мають вже грибоподібну форму кінцевого потовщення, витягнутіші пропорції, та часто — ще й додаткові розширення навколо отворів. Відносяться вони до раннього передскіфського часу. Серед них можна назвати вироби з поховання 1 кургану 5 біля Підгородного (Вальчак 2009, рис. 44: 5—8). А також — предмети з ранніх прикубанських протомеотських гробниць 83 некрополя Пшиш I, де виявлено архаїчні бронзові вудила з витим рифленням гризел, чи 155 Николаєвського могильника (Эрлих 2003, рис. 56: 8, 9; 183: 6). А з ними — й предмети з поселення Кизил-Коба в Гірському Криму (Колотухин 1996, рис. 27: 1, 2).

Оригінальним є орнамент на Печенізькому псалієві. Втім, окремі поздовжні лінії чи зигзаги на однотипних рогових виробах тієї пори, все ж, іноді трапляються. Можна згадати предмет з епонімного поселення Бабадаг в Нижньому Подунав'ї, на якому нанесено поздовжну

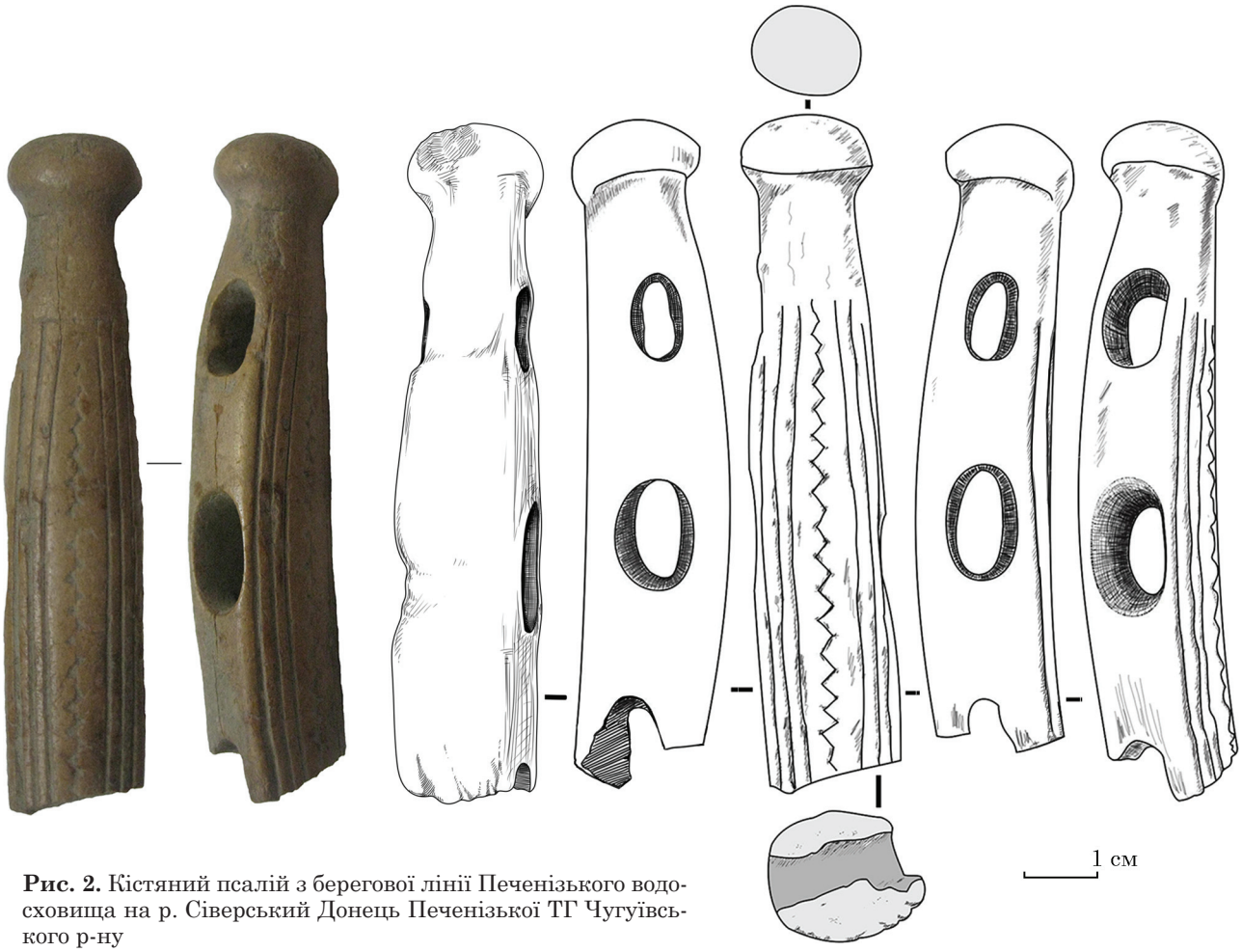

Рис. 2. Кістяний псалій з берегової лінії Печенізького водосховища на р. Сіверський Донець Печенізької ТГ Чугуївського р-ну

лінію, а поруч з нею — зигзагоподібний мотив. Центральний отвір на цій деталі вузди — прямокутний, крайній — вже округлий (Morintz 1987, fig. 14: 4). Дещо раніший, за наведені вище, виріб білогрудівсько-ранньочорнолісського часу з землянки 6 на Суботівському городищі. По корпусу вирізьблено поздовжні лінії. А поруч — смугу кружечків (Тереножкин 1961, рис. 63: 2; Гершкович 2016, рис. С15: 2). Абриси отворів — витягнуто-прямокутні, що, разом з формою самих псаліїв, робить їх схожими до деяких аналогічних зразків білозерського часу (Тереножкин 1976, рис. 97: 9; Колотухин 1996, рис. 15: 21).

Наведені аналогії раннього доскіфського часу, з окремими паралелями декору й у ранньочорноліський час, дозволяють датувати печенізький псалій кінцем доби фінальної бронзи — раннім передскіфським етапом, що в абсолютних даних може бути близьким до кінця X — IX ст. до н. е.

Скіфський період став часом ще більшого розповсюдження предметів кінського убору та збільшення їх асортименту. Передовий для свого часу вуздечний набір використовувався не тільки номадами степу, а й запозичувався сусідніми племенами (Могилов 2008, с. 4). Наявність цих деталей в Передній Азії та Середній Європі віддзеркалює скіфські походи в ці землі. Предмети спорядження коня скіфських типів широко розповсюдженні на просторах півдня Східної Європи. В лісостепу вони добре відомі з Західноподільської групи (Могилов 2000, с. 93—102; 2003, с. 74—80; 2020, с. 150—151), Середнього Подніпров'я (Ильинская 1961; 1968, с. 103—135; 1975, с. 108—112; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 66—67, 93—97; 123—126), Середнього Подоння (Савченко 2009, с. 221—325). Широко вони представлені в степу, де більша частина знахідок датована IV ст. до н. е. (Ильинская 1973; Ольховский 1991, с. 61, 73, 117). А також — на Північному Кавказі (Махортых 1991, с. 65—72; Галанина 1983; 2005). Поховання коней порівняно рідші (Ильинская 1973, Батчаев 1989; Галанина 1983; 1997; Мозолевский 1979, с. 160—165; Евдокимов, Данилко, Могилов 2011, с. 106—108; Могилов, Бокій, 2016, с. 79—83; Дараган, Полин 2020 та ін.). Втім, надзвичайно важливі, адже часто дозволяють точно з'ясувати місце окремих елементів вузди в системі убору.

Наведені далі знахідки ранньоскіфських кістяних псаліїв з лісостепового бассейну Сіверського Дінця цікаві, оскільки ілюструють ранньоскіфську історію племен регіону — часу, пам'ятки якого тут нечисельні й досліджені

все ще порівняно мало. Адже основна кількість пам'яток звідси відноситься вже до середньоскіфського та пізньоскіфського періодів (Либеров 1962; Бандуровский, Буйнов 2000; Гречко 2010).

Інформативнішим є фрагмент трьохдирчастого псалія, виявленого на поселенні скіфського часу біля с. Старі Валки Валківської ТГ Богодухівського району (рис. 1; 3: 1). Предмет знайдено на розорюваних зольниках співробітниками Валківського краєзнавчого музею в якому він і зберігається [1]. Крім кістяного псалію, тут, зафіксовані й інші артефакти ранньоскіфського часу. Неподалік, також, виявлено городище скіфського періоду, що отримало назву «Старовалківське» (Окатенко, Голубєв, Голубєва 2016, с. 188—189; Окатенко 2019, с. 253—257).

Уціліла верхня частина артефакту з зооморфною голівкою. Низ, за лінією середнього отвору, втрачено. Край предмета передає голову коня, за моделлю — з притиснутим вухом (Могилов 2008, рис. 44; 45; 46: 1—7). Характерною рисою старовалківського псалія, однак, є те, що саме вухо не позначене. Такі рідкісні випадки, втім, теж відомі: Райгород, курган 1 (Могилов 2008, рис. 45: 5, 6). На псалієві з Харківщини потовщеною передана морда, опукло — підборіддя, та верх чільної частини. Голівку оздоблено трьома різними радіальним кружечками, що є не частим прикладом. Паралелі, наприклад, можна бачити на орнаментованих кружечками псаліях з Шумейківського кургану (Могилов 2008, рис. 46: 10; 50: 9, 10). Один з кружечків на характеризованому псалієві символізує око, інший — ніздрю, третій локалізується біля основи нижньої щелепи.

Аналогії подібним виробам (як трьохдирчастим, так і трьохпетельчастим), що датовані серединою VII — VI ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 26—27; рис. 44; 45; 46: 1—7), найкраще представленів Посуллі: кургани 1 поблизу Аксютинців (Бобринской 1901, табл. VII: 3), Шумейківський (Древности.. 1900, табл. XLIX—LI), 1 в урочищі Провалля неподалік Великих Будок, Роменський повіт (Древности… 1899, № 520), 11, 12 (1886 р.), 477 біля Вовківців (Ильинская 1968, табл. XXXVI: 6; Галанина 1977, табл. 22: 1). Трапляються вони в Лісостеповому Подніпров'ї й південніше, на Пслі: Броварки, курган 505 (Галанина 1977. табл. 29: 21). А також — в Поворсклі: Західне Більське городище (Гавриш 1999, рис. 3: 3), зольники 1 (дослідження В. О. Городцова) і 12 (1958 р.) на цій цитаделі (Шрамко 1987, рис. 13: 11; 1996, табл. II: 9), 1 в урочищі Царина (Мурзин и др. 1999, рис. 26а). На Правобережжі вони виявлені на р. Тясмин: Райгород, курган 1 (Древности… 1900, № 528). Ще один екземпляр походить з лісової зони: Воронівське городище (Калузька область) (Никольская 1964, рис. 28: 2). Інший — з поселення Чилік-Дере на Нижньому Дунаї (Simion 2003, fig. 12: C).

Із Харківщини походять також два нижніх фрагменти кістяних трьохдирчастих паліїв, декоровані копитами. Верхні частини втрачено. Лінія зламу проходить по середньому отвору, чи дещо вище. Один з цих виробів знайдений місцевим мешканцем на розорюваному поселенні «Шлях» біля с. Шлях Валківської ТГ Богодухівського р-ну (рис. 1). Серед підйомного матеріалу на зольниках також були зафіксовані окремі речі, що можна віднести до ранньоскіфського періоду (Гречко 2001, с. 96—97, рис. 2: 2; 2010, рис. 66: 7). Наш фрагмент має прямокутне розширення в середній частині, що мало зміцнювати район навколо отворів, робити його стійкішим до ламання (рис. 3: 2). Інший кістяний псалій виявлено В. М. Окатенком в господарській ямі під час охоронних розкопок зольника 2 селища скіфського часу на околиці с. Новоселівка [2] Нововодолажської ТГ Харківського р-ну (рис. 1). У заповненні ями 2 (мала дзвоноподібну форму), окрім уламків керамічних виробів, було також зафіксовано бронзове «базисне» вістря стріли з прихованою втулкою (Голубєва, Окатенко 2014, с. 12, рис. 6: 143). Подібні наконечники домінують у сагайдачних наборах другої половини VI — початку V ст. до н. е. Місце зберігання знахідок — Харківський історичний музей ім. М. Ф. Сумцова (рис. 3: 3).

Утрачений верхній край вказаних псаліїв ускладнює типологічну атрибуцію, в якій традиційно важливу роль грає зображення тваринячої голівки. Проте, впевнено можна сказати, що дані екземпляри передавали переважну для ранньоскіфських псаліїв схему, коли верх оздоблювався зооморфною голівкою, а низ — копитом (Могилов 2008, рис. 40—51) [3]. Така модель могла символізувати всю фігуру тварини (Полідович 2004). Схожі випадки, коли від аналогічних псаліїв до нас доходить лише половина, оздоблена з копитом — доволі часті (Могилов 2008, рис. 40—51). Дата подібних виробів припадає на VII—VI ст. до н. е.

На завершення роботи згадаємо фрагмент кістяного орнаментованого предмету з поселення із зольниками скіфського часу в урочищі Дроб'янське біля с. Барчани Люботинської ТГ

1. Висловлюємо подяку с. н. с. Валківського краєзнавчого музею М. М. Панченку, який звернув нашу увагу на вказаний предмет.

2. Роботи проводилися за договором між ДП «Слобідська археологічна служба» ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАН України з АТ «Новоселівський ГЗК» під загальним керівництвом к. і. н. І. В. Голубєвої.

3. Інші приклади, коли на архаїчних рогових псаліях обабіч розташовувались голівки — нечасті: Журовка (чи Середнє Подніпров'я) (Ильинская 1975, рис. 8), Северинівське городище (Болтрик, Ліфантій, Шелехань 2012, рис. 2: 3).

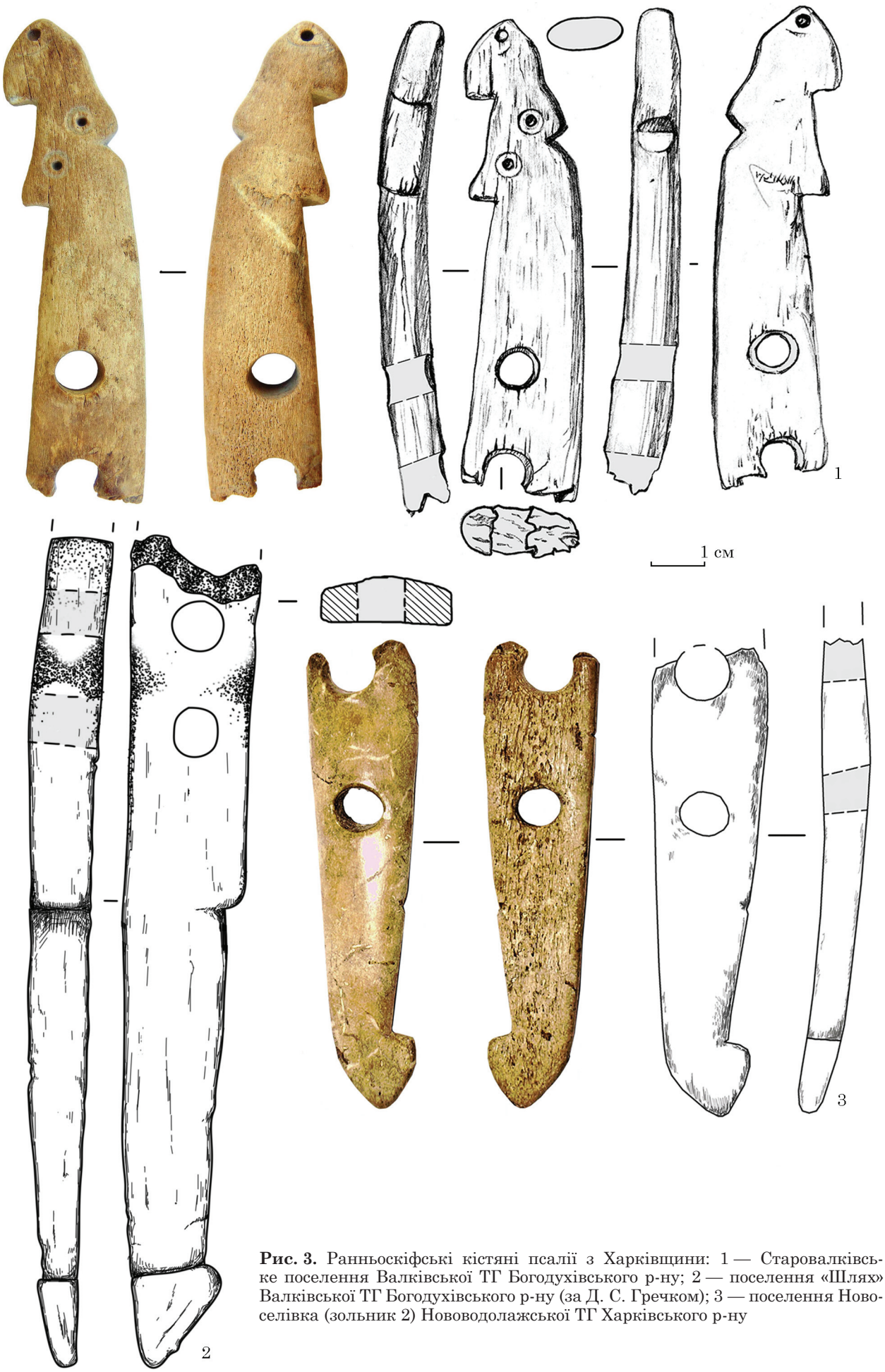

Рис. 3. Ранньоскіфські кістяні псалії з Харківщини: 1 — Старовалківське поселення Валківської ТГ Богодухівського р-ну; 2 — поселення «Шлях» Валківської ТГ Богодухівського р-ну (за Д. С. Гречком); 3 — поселення Новоселівка (зольник 2) Нововодолажської ТГ Харківського р-ну

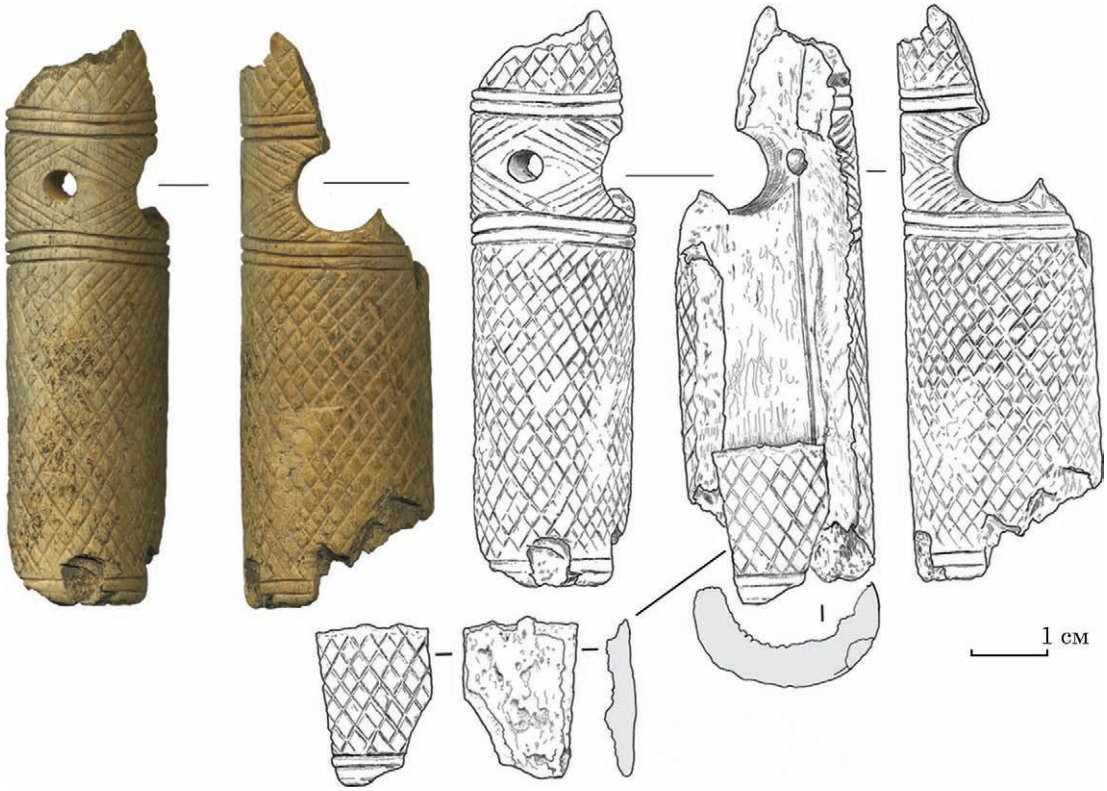

Рис. 4. Кістяний орнаментований предмет з поселення скіфського часу в урочищі Дроб'янське на території Люботинської ТГ Харківського р-ну

Харківського р-ну (рис. 1). Фото частини вказаного виробу опублікував С. Б. Вальчак, але дослідник вказав помилкове місце знахідки і не зазначив обставини його виявлення [1] (Вальчак 2014, рис. 1: 5). В центральній частині предмету два майже перпендикулярних бічних округлих отвори, один з яких — більший, а інший — менший. Навколо останнього лініями нанесено «паркетний» орнамент, що утворює ромбовидну фігуру. Ця центральна зона відділена від країв потрійною лінією, обабіч якої йдуть поля решітчастого декору. На вцілілому кінці його замикає та ж потрійна лінія (рис. 4).

Указаний предмет має серію аналогій з Поворскля. Свого часу, під час публікації частини подібного циліндричного кістяного предмету з Більського городища, на якому теж наявні різновеликі бічні отвори та орнамент (втім — інший, циркульний, хоч і поділений теж на поперечні зони), висловлено припущення про його інтерпретацію як частини псалія епохи бронзи (Вальчак, Шрамко 1996, с. 146—149). Слідом С. Б. Вальчаком висловлено думку про можливу інтерпретацію цих частин циліндричних предметів з сітчастим оздобленням та отворами як фрагментів псаліїв тієї ж доби, виявленими у зольниках Західного укріплення Більського городища. Аналогії формі наведено з ранньоскіфських нашарувань городища Графська Гора. Втім, декор, на думку дослідника, має паралелі на виробах епохи бронзи. Відкриття ділянок з нашаруваннями того часу, припускає він, в майбутньому цілком можливе на Західному Більському городищі (Вальчак 2014, с. 32, 35).

Надалі, однак, стратиграфічний аналіз зольників встановив, що схожі циліндричні орнаментовані предмети надійно фіксувались в більських нашаруваннях скіфського часу, а тепер — і у населення скіфського часу сіверсько-донецького регіону, що дозволяє говорити про їх належність саме до епохи раннього заліза. Відповідно ставилась під сумнів їх атрибуція як частин псаліїв доби бронзи (Шрамко, Шрамко, Задников 2018, с. 82, 84). Додамо, що й сітчастий врізний орнамент (а з ним іноді — й циркульний) характерний не тільки для доби бронзи, а й зустрічається на ранньоскіфських кістяних виробах: псаліях (Могилов 2008, рис. 46: 10; 47: 11; 50: 9, 10; 53: 1, 2), застібках горитів (Черненко 1981, рис. 24: 8, 18), мініатюрній піксиді (Могилов, Гуцал, Гуцал 2016a, рис. 13: 11; 2016b, рис. 3).

1. Усього під час візуального огляду поселення було виявлено два кістяних фрагменти від одного виробу. Знахідки здійснив у 1997 і 1999 рр. М. М. Григор'янц — краєзнавець, почесний науковий співробітник МАЕСУ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Нині предмет передано на визначення структури сировини, формо- і відбиткоутворення В. Б. Панковскому, — к. і. н., науковому співробітнику відділу археології енеоліту — бронзової доби ІА НАН України.

Відсутність слідів металу всередині згаданих більських артефактів не підтверджує й припущення про їх використання у якості руків'я металевого знаряддя (Шрамко, Шрамко, Задников 2018, с. 82). У підсумку, призначення даних виробів продовжує залишатись остаточно не з'ясованим. Не виключається їх використання у культових діях (Шрамко, Шрамко, Задников 2018, с. 85).

ЛІТЕРАТУРА

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант)*. Киев: ИА НАН Украины.

Батчаев, В. М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов. *Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии*, 2, с. 7-115.

Бобринской, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. III. Санкт-Петербург.

Болтрик, Ю. В., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2012. Дослідження Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р*., с. 150-152.

Вальчак, С. Б. 2009. *Конское снаряжение в первой трети I тыс. до н. э. на юге Восточной Европы*. Москва: Таус.

Вальчак, С. Б. 2014. О некоторых находках бронзового века на Западном Бельском городище. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища*. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 31-35.

Вальчак, С. Б., Шрамко, И. Б. Псалий бронзового века с Западного Бельска. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 146-151.

Гавриш, П. Я. 1999. Нові археологічні знахідки в Західній фортеці Більського городища. *Полтавський археологічний збірник*, с. 100-105.

Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Приднепровья*. Свод археологических источников, Д 1-33. Моква: Наука.

Галанина, Л. К. 1983. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 24, с. 32-55.

Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Москва: Палеограф.

Галанина, Л. К. 2005. Кубанское уздечное снаряжение V в. до н. э. (по материалам Елизаветинского кургана, раскопаного Н. И. Веселовским в 1913 г.). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 37, с. 97-108.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Голубєва, І. В., Окатенко, В. М. 2014. *Звіт про роботи на поселенні Новоселівка Нововодолазького району Харківської області у 2013 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.

Гречко, Д. С. 2001. Поселення скіфського часу поблизу с. Шлях на Харківщині. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 96-98.

Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.

Дараган, М. Н., Полин, С. В. 2020. Сопровождающие захоронения коней во входных ямах катакомб и подбоев Степной Скифии второй половины V—IV вв. до н. э. *Археология евразийских степей*, 6, с. 42-86.

Древности… 1899. *Древности Приднепровья*. 2. Киев: С. В. Кульженко.

Древности… 1900. *Древности Приднепровья*. 3. Киев: С. В. Кульженко.

Дударев, С. Л. 1999. *Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху (IX — первая половина VII вв. до н. э.)*. Армавир: АГПУ.

Євдокимов, Г. Л., Данилко, Н. М., Могилов, О. Д. 2011. Скіфський курган з похованням коня на Херсонщині. *Археологія*, 2, с. 103-109.

Іллінська, В. А. 1961. Скіфська вузда VI ст. до н. е. (за матеріалами Посулля). *Археологія*, XXIII, с. 38-61.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А. 1973. Скифская узда IV в. до н. э. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 42-63.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья*. Киев: Наукова думка.

Колотухин, В. *А*. 1996. *Горный Крым*вэпоху поздней бронзы — начале железного века. Киев: Южногородские ведомости.

Либеров, П. Д. 1962. Памятники скифского времени бассейна Северного Донца. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 113, с. 5-85.

Махортых, С. В. 1991. *Скифы на Северном Кавказе*. Киев: Наукова думка.

Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.

Могилов, О. Д. 2000. Деталі кінського спорядження у пам'ятках Західноподільської групи скіфського часу. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Давня і середньовічна історія України*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський університет, с. 93-102.

Могилов, О. Д. 2003. Деталі кінського спорядження у пам'ятках Західноподільської групи скіфського часу. *Археологія*, 2, с. 74-83.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: Мошинський.

Могилов, А. Д. 2020. О формировании раннескифской культуры на Среднем Днестре. *Stratum plus*, 3, с. 129-170.

Могилов, О. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016. Курган з кам'яним валом на Західному Поділлі. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 212-230.

Могилов, О. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016. Кістяна піксида з ранньоскіфського кургану на Поділлі. *Археологія і фортифікація України*, с. 67-72.

Могилов, О. Д., Бокій, Н. М. 2016. Поховання скіфського вершника на р. Синюха. *Археологія*, 3, с. 76-88.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Махортых, С. В., Белозор, В. П. 1999. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г.* Киев: ИА НАН Украины.

Никольская, Т. Н. 1964. Археологические раскопки в 1961—1962 гг. в Калужской области. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 102, с. 75-81.

Окатенко, В. М. 2019. Нові поселенські структури скіфського часу на Харківщині. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 253-257.

Окатенко, В. М., Голубєв, А. М., Голубєва, І. В. 2016. Наукові експертизи і розвідки у м. Харкові та Харківській області. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 188-189.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Полидович, Ю. Б. Раннескифские зооморфно оформленные псалии как воплощение фигуры животного. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, 11, с. 206-210.

Савченко, Е. И. 2009. Снаряжение коня скифского времени на Среднем Дону, как археологический источник. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху*. Москва: ИА РАН, с. 221-325.

Скорый, С. А. 1999. *Киммерийцы в Украинской Лесостепи*. Киев; Полтава: Археология.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1996. Раскопки В. А. Городцова на Бельськом городище (по материалам коллекции ГИМ). В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 29-54.

Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. *Західне укріплення: Зольник № 11 (1958 рік)*. Харків; Котельва: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більсь»; Майдан.

Эрлих, В. Р. 2007. *Северо-Западный Кавказ в начале железного века. Протомеотская группа памятников*. Москва: Наука.

Morintz, S. 1987. Noi date şi probleme privind perioadele hallstattiană timpurie şi mijlocie în zona istropontică (Cercetările de la Babadag). *Thraco-Dacica*, VIII, 1—2, p. 39-71

Simion, G. 2003. Lesitede Celic-Déré. Interprétations etno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final. In: Simion, G. (ed.). *Culturi antice in zona gurilor Dunării*. I. Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, p. 217-236.

REFERENCES

Bandurovskii, A. V., Buinov, Iu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni (severskodonetskii variant)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Batchaev, V. M. 1985. Drevnosti predskifskogo i skifskogo periodov. *Arkheologicheskie issledovaniia na novostroikakh Kabardino-Balkarii*, 2, s. 7-115.

Bobrinskoi, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. III. Sankt-Peterburg.

Boltryk, Yu. V., Lifantii, O. V., Shelekhan, O. V. 2012. Doslidzhennia Severynivskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 150-152.

Valchak, S. B. 2009. *Konskoe snariazhenie v pervoi treti I tys. do n. e. na iuge Vostochnoi Evropy*. Moskva: Taus.

Valchak, S. B. 2014. O nekotorykh nakhodkakh bronzovogo veka na Zapadnom Belskom gorodishche. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha*. Kyiv; Poltava: TsP NANU i UTOPIK, s. 31-35.

Valchak, S. B., Shramko, I. B. Psalii bronzovogo veka s Zapadnogo Belska. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 146-151.

Havrysh, P. Ya. 1999. Novi arkheolohichni znakhidky v Zakhidnii fortetsi Bilskoho horodyshcha. *Poltavskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, s. 100-105.

Galanina, L. K. 1977. *Skifskie drevnosti Pridneprovia*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-33. Moskva: Nauka.

Galanina, L. K. 1983. Ranneskifskie uzdechnye nabory (po materialam Kelermesskikh kurganov). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 24, s. 32-55.

Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Moskva: Paleograf.

Galanina, L. K. 2005. Kubanskoe uzdechnoe snariazhenie V v. do n. e. (po materialam Elizavetinskogo kurgana, raskopanogo N. I. Veselovskim v 1913 g.). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 37, s. 97-108.

Gershkovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Holubieva, I. V., Okatenko, V. M. 2014. *Zvit pro roboty na poselenni Novoselivka Novovodolazkoho raionu Kharkivskoi oblasti u 2013 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Hrechko, D. S. 2001. Poselennia skifskoho chasu poblyzu s. Shliakh na Kharkivshchyni. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 96-98.

Hrechko, D. S. 2010. *Naselennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Daragan, M. N., Polin, S. V. 2020. Soprovozhdaiushchie zakhoroneniia konei vo vkhodnykh iamakh katakomb i podboev Stepnoi Skifii vtoroi poloviny V—IV vv. do n. e. *Arkheologiia evraziiskikh stepei*, 6, s. 42-86.

Drevnosti… 1899. *Drevnosti Pridneprovia*. 2. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Drevnosti… 1900. *Drevnosti Pridneprovia*. 3. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Dudarev, S. L. 1999. *Vzaimootnosheniia plemen Severnogo Kavkaza s kochevnikami Iugo-Vostochnoi Evropy v predskifskuiu epokhu (IX — pervaia polovina VII vv. do n. e.)*. Armavir: AGPU.

Yevdokymov, H. L., Danylko, N. M., Mohylov, O. D. 2011. Skifskyi kurhan z pokhovanniam konia na Khersonshchyni. *Arkheolohiia*, 2, s. 103-109.

Illinska, V. A. 1961. Skifska vuzda VI st. do n. e. (za materialamy Posullia). *Arkheolohiia*, XXIII, s. 38-61.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A. 1973. Skifskaia uzda IV v. do n. e. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 42-63.

Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kiev: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Kolotukhin, V. A. 1996. *Gornyi Krymvepokhu pozdnei bronzy — nachale zheleznogo veka*. Kiev: Iuzhnogorodskie vedomosti.

Liberov, P. D. 1962. Pamiatniki skifskogo vremeni basseina Severnogo Dontsa. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 113, s. 5-85.

Makhortykh, S. V. 1991. *Skify na Severnom Kavkaze*. Kiev: Naukova dumka.

Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Shliakh.

Mohylov, O. D. 2000. Detali kinskoho sporiadzhennia u pam'iatkakh Zakhidnopodilskoi hrupy skifskoho chasu. In: Bazhenov, L. V. (ed.). *Davnia i serednovichna istoriia Ukrainy*. Kam'ianets-Podilskyi: Kam'ianets-Podilskyi universytet, s. 93-102.

Mohylov, O. D. 2003. Detali kinskoho sporiadzhennia u pam'iatkakh Zakhidnopodilskoi hrupy skifskoho chasu. *Arkheolohiia*, 2, s. 74-83.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi: Moshynskyi.

Mogilov, A. D. 2020. O formirovanii ranneskifskoi kultury na Crednem Dnestre. *Stratum plus*, 3, s. 129-170.

Mohylov, O. D., Hutsal, A. F., Hutsal, V. A. 2016. Kurhan z kam'ianym valom na Zakhidnomu Podilli. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 212-230.

Mohylov, O. D., Hutsal, A. F., Hutsal, V. A. 2016. Kistiana piksyda z rannoskifskoho kurhanu na Podilli. *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy*, s. 67-72.

Mohylov, O. D., Bokii, N. M. 2016. Pokhovannia skifskoho vershnyka na r. Syniukha. *Arkheolohiia*, 3, s. 76-88.

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Murzin, V. Iu., Rolle, R., Kherts, V., Makhortykh, S. V., Belozor, V. P. 1999. *Issledovaniia sovmestnoi Ukrainsko-Nemetskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1998 g*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Nikolskaia, T. N. 1964. Arkheologicheskie raskopki v 1961—1962 gg. v Kaluzhskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 102, s. 75-81.

Okatenko, V. M. 2019. Novi poselenski struktury skifskoho chasu na Kharkivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r*., s. 253-257.

Okatenko, V. M., Holubiev, A. M., Holubieva, I. V. 2016. Naukovi ekspertyzy i rozvidky u m. Kharkovi ta Kharkivskii oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r*., s. 188-189.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Polidovich, Iu. B. Ranneskifskie zoomorfno oformlennye psalii kak voploshchenie figury zhivotnogo. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, 11, s. 206-210.

Savchenko, E. I. 2009. Snariazhenie konia skifskogo vremeni na Srednem Donu, kak arkheologicheskii istochnik. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiia Srednego Dona v skifskuiu epokhu*. Moskva: IA RAN, s. 221-325.

Skoryi, S. A. 1999. *Kimmeriitsy v Ukrainskoi Lesostepi*. Kiev; Poltava: Arkheologiia.

Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezhe*. Kiev: AN USSR.

Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kiev: Naukova dumka.

Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 1996. Raskopki V. A. Gorodtsova na Belskom gorodishche (po materialam kollektsii GIM). In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 29-54.

Shramko, B. A., Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. *Zakhidne ukriplennia: Zolnyk № 11 (1958 rik)*. Kharkiv; Kotelva: KhNU im. V. N. Karazina; IKZ «Bilsk»; Maidan.

Erlikh, V. R. 2007. *Severo-Zapadnyi Kavkaz v nachale zheleznogo veka. Protomeotskaia gruppa pamiatnikov*. Moskva: Nauka.

Morintz, S. 1987. Noi date şi probleme privind perioadele hallstattiană timpurie şi mijlocie în zona istropontică (Cercetările de la Babadag). *Thraco-Dacica*, VIII, 1—2, p. 39-71

Simion, G. 2003. Lesitede Celic-Déré. Interprétations etno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final. In: Simion, G. (ed.). *Culturi antice in zona gurilor Dunării*. I. Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, p. 217-236.

V. M. Okatenko, O. D. Mogylov

FINDINGS OF BONE CHEEK-PIECES OF THE EARLY IRON AGE IN KHARKIV REGION

The paper characterizes the bone cheek-pieces found on the Siversky Donets basin in the Kharkiv region and dated to the pre-Scythian time and the Scythian Age. The typological attribution of products is carried out. Their chronological position has been clarified.

The paper presents the analogies of the cheek-piece from the Pechenihy territorial community belonging to the pre-Scythian time (with some parallels of decor in the early Chornolissya time) and enable to date this product back to the end of the final Bronze — early pre-Scythian stage. In absolute data this may be close to the end (last decades) of 10th—11th centuries BC.

The fragment of a three-hole cheek-peace from the Scythian settlement near the village Stari Valki is interesting. The edge of the object shaped as horse's head according to the model «with the ear lied back» but the ear itself is not marked. Analogies to such cheek-pieces date back to the middle of the 7th—6th centuries BC. Two lower fragments of three-hole bone cheek-pieces decorated with hooves also come from Kharkiv region. Date of such objects is the 7th—6th centuries BC.

Cylindrical ornamented object from the Scythian settlement on the territory of the Lubotyn territorial community is also considered. Similar products were occurred in the neighboring region (Bilsk hillfort).The set of features enable to talk about their belonging to the Iron Age.

Finds of early Scythian bone cheek-pieces from the Forest-Steppe of Siversky Donets Basin illustrate the early history of the Scythian tribes of this region whereas the main part of local sites belongs to the middle and late periods.

Keywords: bridle, cheek-pieces, Early Iron Age, Pre-Scythian time, Scythian period.

Одержано 11.08.2021

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

MOGYLOV Oleksandr, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2400-2380,e-mail:
mogilovod@gmail.com.

ОКАТЕНКО Віталій Миколайович, начальник Слобідської експедиції, ДП «НДЦ "Охоронна археологічна служба України"» ІА НАН України, Харків, Харків, Україна.

OKATENKO Vitalii, Head of the Slobozhansky Expedition, Archaeological Protection Service of Ukraine of the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9406-9353, e-mail:
okatenkovitalij@gmail.com.

УДК [904.5:73.02.](571.15)”638” DOI: 10.37445/adiu.2021.04.08

G. A. Bazarbayeva, G. S. Jumabekova

ON THE STUDY OF THE SCENES OF TORMENT IN THE ART OF PEOPLE OF PAZYRYK CULTURE BASED ON MATERIALS FROM KURGAN 11 OF THE BEREL GRAVEYARD IN THE KAZAKH ALTAY

In this article we analyse the scene of mauling from the saddle cover found in mound 11 (4th—3rd c. BC) of the Berel cemetery in the Kazakh Altay.

Keywords: *Kazakh Altay, Early Iron Age, art.*

Vyacheslav Murzin (1951—2019), a student of the outstanding 20th century archaeologist Alexey I. Terenozhkin (1907—1981), made every possible attempt to maintain scientific contacts with members of Kazakh archaeology. In 2019, his latest article «Alexey Terenozhkin — the founder of the Kyiv school of Scythian studies» was published in Kazakhstan, in which V. Yu. Murzin pointed out that for the first time he had come across some materials on Kazakh archaeology in the library of A. I. Terenozhkin, and that «*...Alexey I. cherished his friendship with his Kazakh colleagues, closely following their field discoveries and scientific developments. He insisted that I must do the same as well...*» (Мурзин 2019, с. 45) [1]. Scientific connections of V. Yu. Murzin with Kazakhstan are clearly demonstrated by his involvement in research volumes (Мурзин 2013; 2019; Мурзин, Шлайфер 2017). He invited colleagues from Kazakhstan to contribute to the almanac «History of Weapons», in which he was deputy editor-in-chief. The highlights of V. Yu. Murzin's work are succinctly described in the memoirs of S. S. Bessonova and S. A. Skoriy (Бессонова, Скорый 2020), the Scythologists from the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Introduction. In archaeology of the Early Iron Age of Eastern Eurasia, the results obtained from the study of the mounds with permafrost, known in Kazakhstan, Russia and Mongolia, are of specific importance. For the first time in the history of science, this type of sites was studied in the second half of the 19th c. in the Berel steppe and in Katanda by V. V. Radlov, who was at the time a teacher in the Barnaul District School of Mines (Радлов 1989; Юсупов 2012).

In Kazakhstan, kurgans with permafrost were investigated in the Berel cemetery by the expedition of A. Kh. Margulan Institute of Archaeology led by Z. Samashev (Самашев 2011).

In this paper, we present the analysis of the scene from a saddle cover found in kurgan 11 of Berel (4th—3rd centuries BC). This material was first published in the Povolzhskaya Arkheologiya journal (Алтынбеков и др. 2019; Джумабекова, Базарбаева 2019). Here, we provide new data based on the analysis of the informative elements of the animal images and broaden the range of the analogies.

Characteristics and analysis of the material. The cemetery of Berel is located at the most easterly region of the Republic of Kazakhstan, where the four countries — Kazakhstan, Russia, Mongolia, and China — share the borders (fig. 1). Kurgan 11 (fig. 2) was investigated during the two field seasons in 1998—1999.

In kurgan 11 (33.5 × 22.8 m in diameter, just over 2 m in height), in a log coffin placed within a log cabin, a 30—40 year old man and a 50—60 year old woman were buried, accompanied by 13 horses (Самашев 2011, с. 51, 56, 123) (fig. 3).

In 1999, the content of the burial chamber was extracted in blocks for further laboratory studies. After completion of the archaeological work, organic objects were stored in a freezer in the laboratory of K. Altynbekov. By the diligent effort of the conservators, it was possible to recreate the

1. Here and further our translation — *B. G., D. G.*

© G. A. BAZARBAYEVA, G. S. JUMABEKOVA, 2021

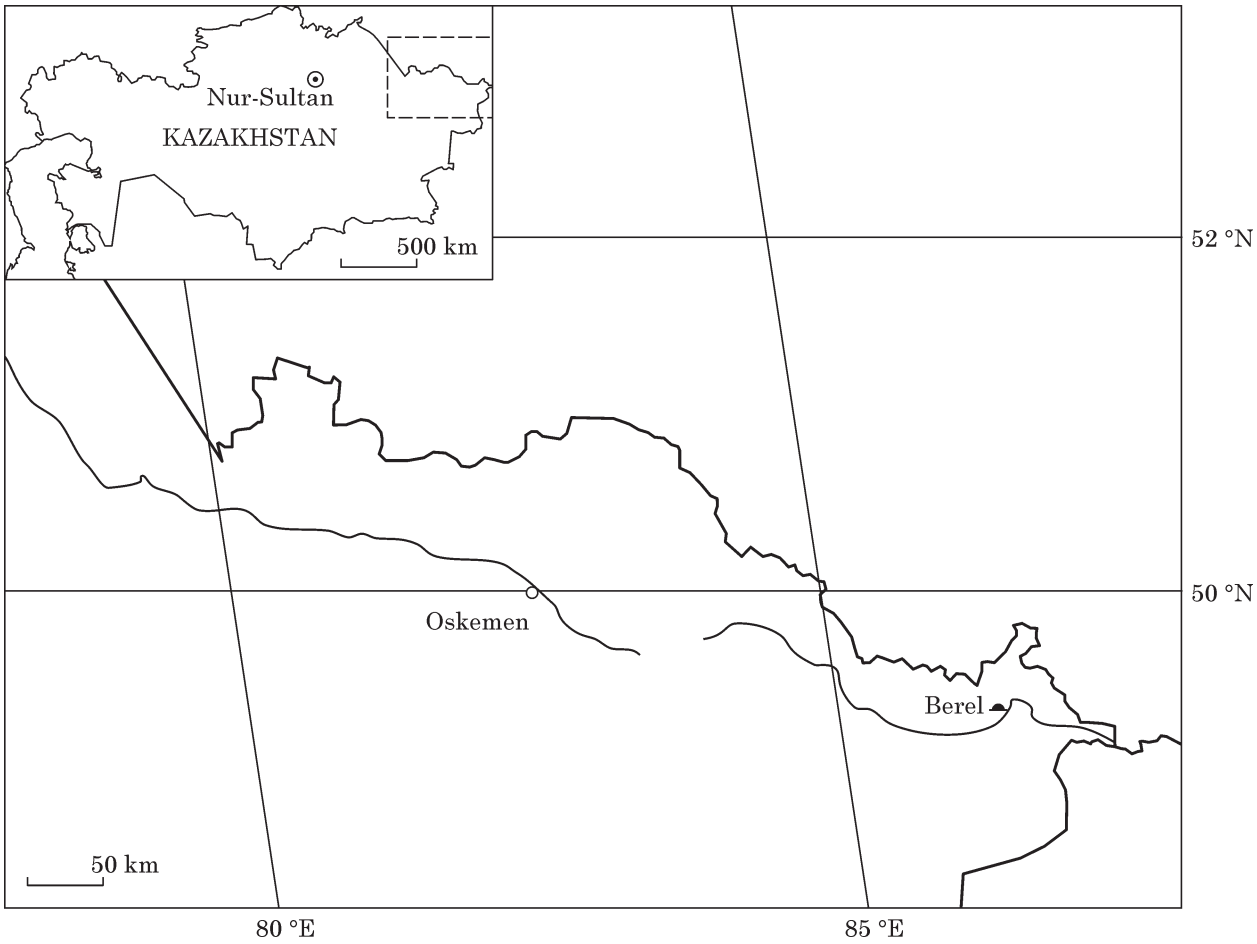

Fig. 1. Location of the Berel cemetery in Kazakhstan. The map was prepared by M. A. Antonov

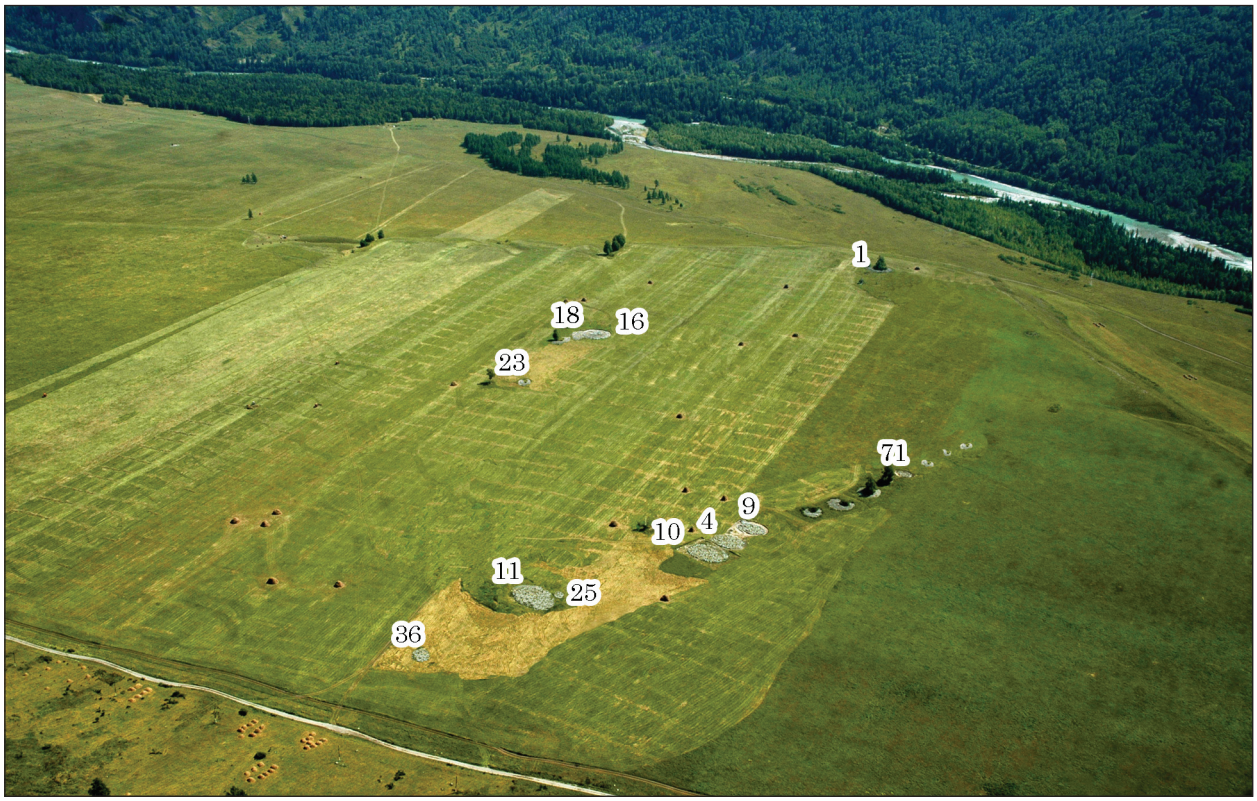

Fig. 2. The cemetery of Berel: an aerial view of the site (after Самашев 2011)

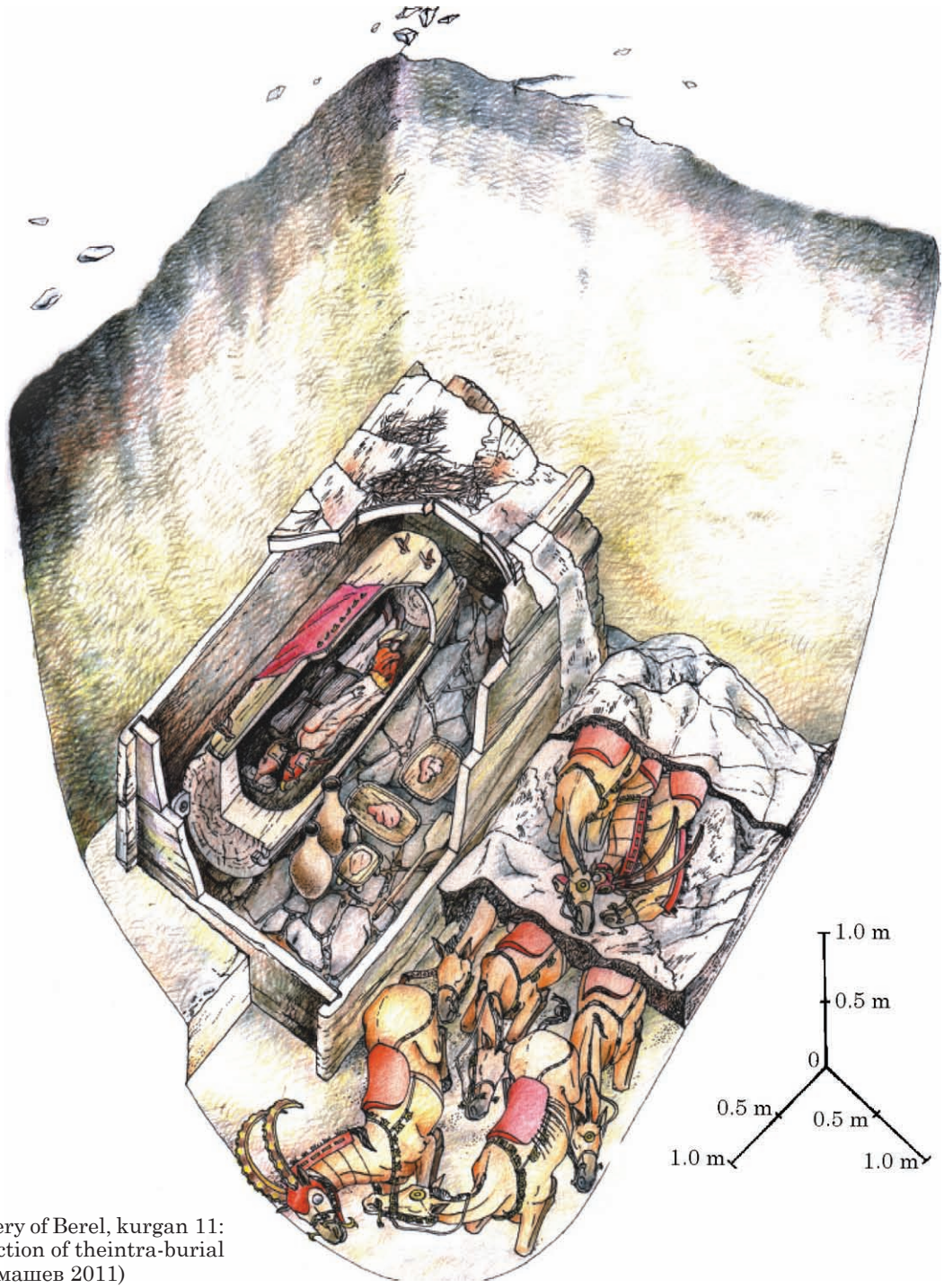

Fig. 3. The cemetery of Berel, kurgan 11: graphic reconstruction of theintra-burial complex (after Самашев 2011)

outstanding examples of the material culture of the Kazakh Altay (Алтынбеков 2014). This work continues to this day.

One of the striking works of ancient art, restored in the Scientific and restoration laboratory «Ostrov Krym» (led by K. Altynbekov), is the saddle cover, decorated with embroidery depicting a scene of mauling of an ungulate by four predators of different species (suborders) (fig. 4; Алтынбеков и др. 2019, с. 108—112, рис. 2; 6).

The technique of rendering of the animal hair is similar to that recorded, for example, on the saddles from the Berel mound 10 (Самашев 2011, рис. 29; 43), namely, highlighting parts or fragments of the image with colour-contrasting inserts. This technique was used on the saddle covers with images of eagle-griffins («roosters») and androcephals from Berel, as well as on other objects from the sites of the Pazyryk Culture (the images of a sphinx on the carpet from the Fifth Pazyryk kurgan, a moose on the saddle cover from the Second Pazyryk kurgan, etc.).

Based on the size of the horns and the number of semicircles on them, indicating the transverse ridges, as well as a thick thorax mane of the ungulate animal, it can be assumed that the saddle

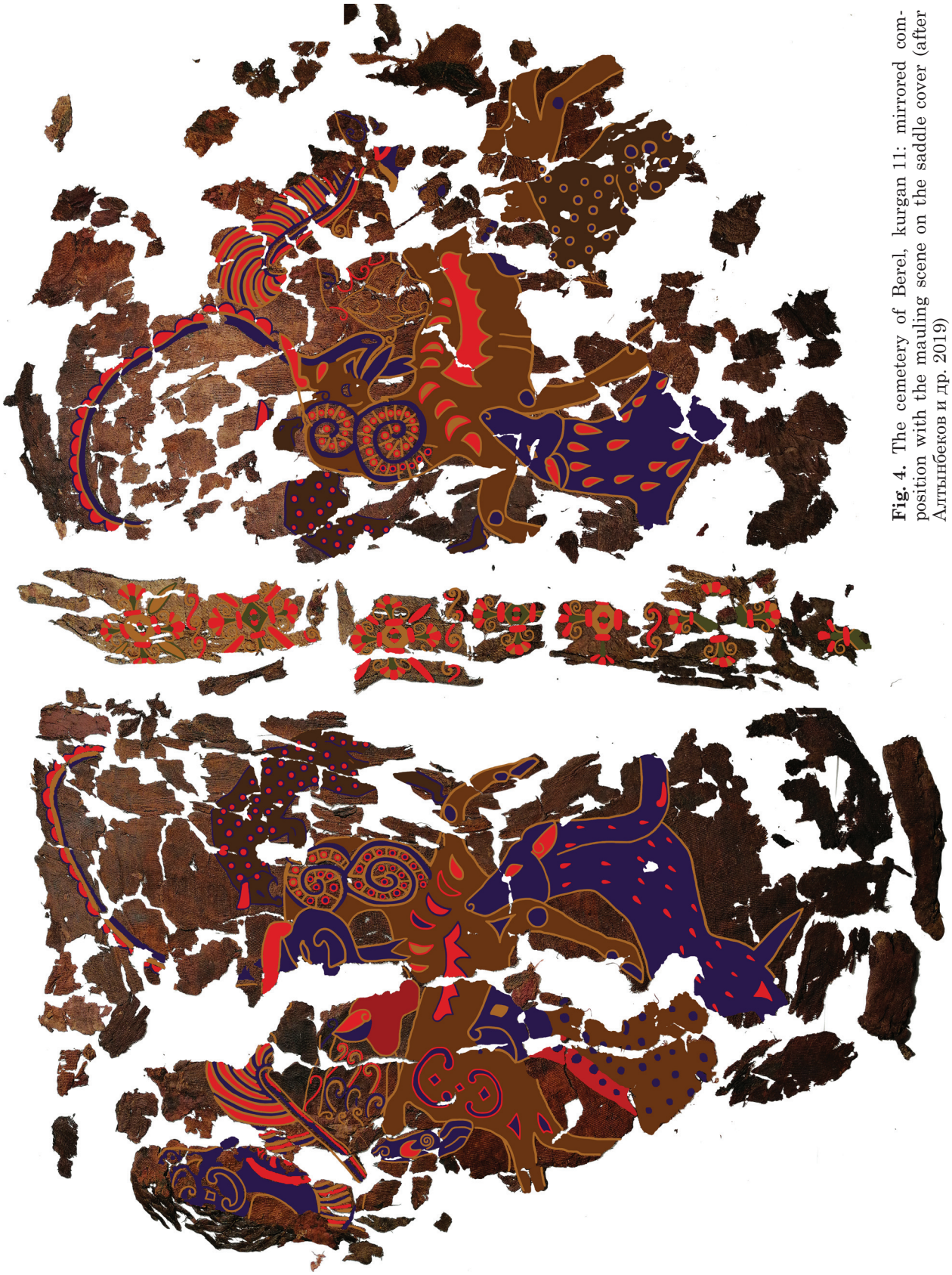

Fig. 4. The cemetery of Berel, kurgan 11: mirrored composition with the mauling scene on the saddle cover (after Алтынбеков и др. 2019)

cover depicts adult sturdy mountain goats (*Capra sibirica*). Their main threat were snow leopards and wolves, which are shown in the discussed mauling scene.

However, some details of the image, artistic techniques of rendition of the patterns suggest that the central character of the mauling scene on the saddle is a horse disguised as a mountain goat. Horns, which are similar to those of the horses in masks from the Berel kurgans buried in mounds 10 and 11, support this assumption.

Presentation of the horns of mountain goats as a row of semicircles has been known from a number of nomadic sites in the Central Asia — Alucheiden (Ordos), Dagan-Teli (Tuva), Aymyrlig 7 (Tuva), and others (Богданов 2006, табл. LXV: 3; LXIII: 3; LXXIV: 2). However, in those cases, depicted was obviously a goat rather than a disguised horse. It is worth noting that the horns in the image from Berel are as long as those sculpted on the masks of the co-buried horses in the Berel kurgans. However, horns of the ungulate animals depicted on the saddle cover are sharply bent. It is also possible that this technique was determined by the shape and size of the saddle cover on which the scene was placed.

In the analysed image of the ungulate, of particular interest are the swirls located on the animal's neck and divided into sectors Kurgan are also coiled in a spiral and divided into sectors (Руденко 1953, рис. 172, 178, 180). Similar, but not identical to that of Berel, division of the twisted horns into sectors, thus rendering a texture, was applied to the saddle pendant from the First Pazyryk Kurgan (Руденко 1953, табл. CXII). Similar elements in the form of a spiral are present in other images. For example, on the saddle pendants in the shape of a fish around the head of a ram from the Second Pazyryk Kurgan, the fish is partitioned into sectors along the spine, with gold circles inside (Руденко 1953, рис. 167). The tails of the fantastic beasts from the tattoos on the leg and back of a man from the Second Pazyryk.

Among the early Saka sites which contain objects decorated with images of animals with such elements as volutes and spirals, Arzhan 2 (7th c. BC) can be mentioned. As such, the ornamentation of the handle and blade of the iron dagger with gold plates represents a combination of images of animals, wings, and spirals. As a whole, they form a distinctive decoration, an ornament. Among the animal images in the decoration of the dagger, tigers with characteristic stripes, imitating the colour pattern of the predator's hair, and stylised herbivores virtually composed of spiral swirls can be mentioned.

The iron knife from Arzhan 2 with a ring top with golden inserts features a handle decorated with an ornament of V-shaped elongated curved figures (Čugunov et al. 2010, taf. 10: 1; 11: 1; 41: 1) composed of highly stylized images of rams and spirals. The handle decoration of the second knife with golden inserts is composed of several double (paired) spirals running clockwise (Čugunov et al. 2010, taf. 10: 2; 11: 2; 41: 2).

In the mountains of the Chinese part of the Mongolian Altay and in the Helan Mountains (9th—8th c. BC), petroglyphs «in the deer stone style» have been discovered. Among them, there is an image of a horse with its thigh marked by a counter-clockwise spiral (Варенов, Черемисин 2018, рис. 3: 6, 7), as well as a drawing of a deer completed with two characteristic counter-clockwise spirals (Варенов 2018a, рис. 5: 6, 7; 2018b, рис. 2: 1). The image of a deer from the Halankou Pass is decorated with «tiger» stripes, the thigh and shoulder areas — with spirals, and a hump is indicated on the back. On the deer stones, deer torsoes apparently have never been decorated with spirals around hips and shoulders and / or with «tiger» stripes.

Images of tigers from Helan with their bodies decorated with stripes and spirals bear a close analogy to the predatory animals mauling an ungulate animal depicted on a bronze mirror from burial 1612 of the Guo State cemetery in Shangcunling (Варенов 2018a, рис. 8: 4; 2018b, рис. 1: 4). They are dated to the second half of the 9th — first half of the 8th c. BC, no later than 655 BC. Stylistic manner of ornamentation of the shoulder and / or thigh with spirals or circles was the preferred way of body decoration of predatory animals for the Nanshangen type bronzes (Варенов 2018b, с. 36).

The mirror from grave 1612 of Shangcunling, China (Богданов 2006, табл. LXXVI: 5), 9th—8th c. BC, is decorated with images of two predators of the Helan type, an ungulate animal, and a bird. The figures of the predators are filled with an ornament on the inside, including spiral counter-clockwise swirls, one located on the shoulder and another on the thigh. E. S. Bogdanov finds analogies to them in the Central Asia and in the nomadic world. They are considered to be at the bottom of the iconographic schemes adopted by the nomads, along with the mirror from the collection of the University of Tokyo (Богданов 2006, с. 84).

The belt buckle with an image of a «walking» wolf-like predator with counter-clockwise spirals placed on its thigh and shoulder is known among the finds from the Central Asian hinterlands, 5th—4th c. BC (Богданов 2006, табл. XXXVII: 2). A predator with twisted torso from burial 30 of the Alagou cemetery (Xinjiang) has a spiral swirl (counter-clockwise) on its shoulder (Богданов 2006, табл. XXXIX: 3). A belt buckle with a mauling scene from the Ningxia Region, Hong Kong, contains an image of a feline predator with spiral-shaped counter-clockwise swirls around its neck, shoulder (perhaps to mark the mane) and thigh, 4th—3rd c. BC (Богданов 2006, табл. XLIX: 3). In the 4th c. BC Ningxia burial complexes, paired

belt plates are recorded with a mirrored image of mauling scenes and a «walking» predator. In the majority of these «*wolf-like predators, the entire surface of the body is covered with spiral-, drop- or leaf-shaped dashed ornament*» (Богданов 2006, с. 63).

In the tiger drawings from Daxifenggou (Daxifogou) in Helan County of the Ningxia Region, spirals on shoulders and thighs of the tigers are pointing in different directions; these images correlate with that of a deer from the Halankou (Helan Mountains) Pass (Варенов 2018b, рис. 1: 1, 2).

On the Beya stela (Middle Yenisey), the 1st mil. BC images of deer are covered with multi-directional spiral swirls all over their bodies. In particular, the upper ungulate animal is decorated with counter-clockwise swirls on its thigh and shoulder. It has been suggested that a cosmogony myth is embodied on this stela (Дэвлет, Дэвлет 2011, с. 240; рис. 3: 14).

Ornamentation of animal images (volutes and spiral swirls) is characteristic for the art monuments of different regions of the Steppe in the Scythian time. Specifically, one of the compositions in the petroglyphs of Tepsey shows a bull (?) and a goat with their torsoes decorated with swirls, as well as anthropomorphic figures and a bird. E. M. Miklashevich refers to them as outstanding examples of the decorative style of the Tagar Culture (Миклашевич 2007, с. 24; рис. 11). On the torso of the bull, two counter-clockwise swirls are traditionally shown — on its shoulder and thigh, respectively. The goat has four swirls on the body from its neck to thigh, also running counter-clockwise. In the petroglyphs of Aldy-Mozaga Mountain, which are dated to the period from the Bronze Age to the 1st mil. AD, among the animal figures — elk, deer, ram, boar, bird, fish, etc., — a three-pointed socket is incused in the shape of spiral clockwise swirls (Миклашевич 2007, с. 28; рис. 14).

Torcs with the ends in the shape of fantastic feline predators from kurgan 2 of the Ulandryk IV cemetery have two swirls pointing in different directions on the neck and shoulder, possibly imitating their coat, 4th—3rd c. BC (Кубарев 1987, рис. 46: 2; с. 118).

The image of ungulates on the log-sarcophagus from kurgan 2 of the Bashadar cemetery (6th c. BC) shows clockwise swirls on the thigh and shoulder, as well as on the neck, of the animal, apparently, imitating the coat and hair on the bottom side of the neck (Руденко 1960, рис. 21; табл. XXX; XXXI). The image of a saiga, whose shoulder and thigh are filled with volutes pointing in different directions, decorates the arc of the saddle pommel, the Uvarov's collection, Altay (Королькова 2006, табл. 13: 7). Carving of a deer on the log from kurgan 2 of the Tuekta cemetery (6th c. BC) has two large counter-clockwise swirls on the thigh and shoulder of the animal (Руденко 1960, рис. 154: ж; Королькова 2006, табл. 2: 5).

The figure of an ungulate animal, representing a fragment of the headdress, from the Pazyryk Culture kurgan 4 of Tashanta II, is decorated with clockwise spirals on the thigh and shoulder (Кубарев 1987, табл. XCVI: 9).

Thus, for a long time — from the early Scythian to Pazyryk, and across the vast area occupied by various archaeological cultures of the Early Iron Age, swirls and spirals were used in the decoration of different surfaces, including rock images, to schematically define / substantiate zoomorphic images. This aspect was analysed in detail by O. S. Sovetova in the context of the study of so-called «Altay» style, and the «survivance» of spirals and swirls to the Tagar-Tashtyk stage was noted (Советова 2017, с. 143).

Colour marking of the head or significant details of the fantastic beast, as seen in the animal images on the saddle cover from kurgan 11 of the Berel cemetery, is probably characteristic of the Pazyryk Culture sites. In particular, it was used in tattooing (Баркова, Панкова 2005).

On the left shoulder of the woman from Pazyryk kurgan 2, 300 BC, there is an image of a fantastic beast with the body of an ungulate and head of a predatory bird. The creature is drawn having large blackened horns; one of the horns has prongs in the form of bird heads, while the bases of the horns are similar to the one of the analysed image, i. e., with semicircles. The legs are blackened. On the chest of this fantastic beast there are blackened curved figures that bear analogies to the decoration of the tattoos on other Pazyryk mummies. The figure of an argali with twisted torso on the humeral part of the woman's right arm is shown with a sharply bent horn with annual rings and thick hair on the chest, the rear limbs blackened and covered with a curvilinear pattern (Баркова, Панкова 2005, рис. 2: 2). The tattooed drawings found on the mummy of the woman from Pazyryk (kurgan 2) are close to the images on other mummies from the same complex and from the Ukok mounds, 4th—3rd c. BC (Баркова, Панкова 2005, с. 50).

A tattoo is also known from a man from the Pazyryk kurgan 5, 250 BC, in the shape of feline predator, with the front part of its figure covered with blackened patterns forming spirals and curvilinear triangles (Баркова, Панкова 2005, с. 51—52). A thick scruff is also emphasised. On the humeral part of the man's right arm there is an image of a horse with twisted torso turned out and the rear limbs thrown up; its thigh and neck, legs and mane are filled with blackened curved figures (Баркова, Панкова 2005, рис. 5). On the right forearm of the person, an onager, or a horse, and a predator with striped coiled tail are depicted (Баркова, Панкова 2005, рис. 6). The horse has a swirl on its neck. On the right leg of the man, there are imag-

es of two ungulates (Баркова, Панкова 2005, рис. 10) with blackened heads, horns and necks; their shoulders and thighs are decorated with swirls.

Images of animals on the mummy of a man from kurgan 5 of Pazyryk are close to the tattoos of the mummies from the burials of Ukok and kurgan 2 of Pazyryk. They feature characteristic «filling of the front part of their figures with curvilinear patterns and decorative design of images with spirals and triangles». There are similarities in the scenes as well. Yet, in the drawings on the body of the man from kurgan 5 of Pazyryk, there are no specific fantastic characters typical for the tattoos of the buried individuals in the Second Pazyryk, Ak-Alakha and Verkh-Kaljin kurgans (Баркова, Панкова 2005, с. 54).

A complex composition with several figures is unfurled on the right hand of the woman from kurgan 5 of Pazyryk: two tigers and a leopard attacking a deer and an elk (Баркова, Панкова 2005, рис. 14). The plot is close to that from the saddle cover from kurgan 11 of Berel. But in the latter case, all animals are shown in profile, whereas here the two predators are depicted as viewed from above on the front half of their torsos («*the rear part is shown in profile, the front one — en face, and the head — as if looking from above*»). The body of one of the predators is covered with dark spots, with «particularly emphasised spine». If we consider separately the right and the left halves of the saddle, then, same as in the case of the woman from kurgan 5 of Pazyryk, each complex multi-figure composition appears to be self-contained (Баркова, Панкова 2005, с. 56—57).

N. V. Polosmak noticed that the tattoos on the bodies of the Pazyryk mummies show some similar images (the man from the Second Pazyryk kurgan, the woman from mound 1 of the Ak-Alakha 3 burial ground, the man from mound 3 of the Verkh-Kaljin II cemetery). «*Fantastic and real animals, and fishes depicted on the bodies of the Pazyryk people represent a figurative language of the Pazyryk Culture, its writing, as well as the language of their ancestors*» (Полосьмак 2000, с. 99). This sacred writing was intended to convey information, probably of a mythological nature.

The purpose of the blackening of certain parts of the animal images was possibly to highlight, to emphasize the highlighted elements. In the images of predators, that would be powerful paws with claws, a long tail, jaws; in polymorphic creatures — fast legs, as well as obviously contradicting or not characteristic for ungulates (forming the base of the image, such as horses, goats) head with a beak, horns, wings, mane. They appear as if attached separately, not being inherent to the depicted creatures. This possibly points to essential features and those acquired, provided, complementing the new fantastic guise.

The felt applique on the saddle cover from kurgan 2 of Pazyryk with the image of a griffin — a fantastic creature — also contains colour marked beaked snout, neck, and front limbs (Руденко 1953, табл. CIX: 2; Полосьмак, Баркова 2005, рис. 3.12). Specifically marked are the wing (feathering of the lower edge), head, and left limbs of the fantastic predator in scenes of mauling of a mountain goat — decoration of the saddle coverings from the First Pazyryk kurgan (Руденко 1953, табл. CX: 1; CXI) and others. On the felt covering of the saddle from the First Pazyryk kurgan, 300 BC, one of the images of the goat features horns and almost the entire head highlighted with blue felt, the second one — only horns; griffins have highlighted ears, wings, and heads (or parts of the heads) (Полосьмак, Баркова 2005, рис. 3.5). It should be mentioned that the ungulates in the mauling scenes from Pazyryk are shown in a slightly different position — their legs are bent-weak under the weight of the attacking predator, and the leg is not extended forward as in the image we analyse here.

The horns of the argali, bent in a spiral, as on the saddle cover from kurgan 11 of the Berel cemetery, are known from the rock paintings of the Bronze Age and early nomads, for example, in Bayanjurek (southeast Kazakhstan) (Самашев 2012, рис. 25, 98, 107). Among the petroglyphs, the image of a lying mountain goat in cluster II (Shu-Ile interfluve) can be mentioned, whose horns are shown by semicircles, as in the scene on the saddle cover of the Berel kurgan 11; also, the image of a predator with spiral clockwise swirls on the shoulder and thigh, shown standing, with clawed paws and a long tail (Рогожинский 2016, рис. 295: 4, 7). A. E. Rogozhinskiy refers to the style, which depicts the characters of the petroglyphs, as an applique style (Рогожинский 2016, с. 542) and relates the emergence of the Late Saka sanctuary in the centre of the Shu-Ile interfluve with the migration of some nomadic groups into the region from the areas of the Pazyryk and Sagly Cultures of the Altay-Sayan region, and probably from the north-western regions of China not later than in the second half of the 3rd c. BC (Рогожинский 2016, с. 548).

One can cite a number of scenes and images of the Jetysu petroglyphs (South-Eastern Kazakhstan), where artistic techniques show analogies with the characters from Berel. Specifically, the scenes where the goat is shown with high horns with emphasised ridges, known from Eshkiolmes, spirals are shown on the thigh and shoulder of the goat in the hunting scene in Maly Koitas; the image of a lying female deer also has two counter-clockwise spirals (Maymak); there is a scene in Eshkiolmes with a wolf chasing a mountain goat whose horns are depicted in the same way as in the analysed object from Berel (Бейсенов, Марьяшев 2014, фото 20; 38; 89а; рис. 60).

Correspondence with the stylistic elements of ungulate animals have been revealed in the animal style art of the Pazyryk Culture — in wood, leather, and felt. Objects of ornamental art from the elite mounds and ordinary burials of the Altay Mountains — Tuekta, kurgan 1; Bashadar, kurgan 2; Ak-Alakha 1, 3; Tashanta I and others — demonstrate the closest match in the style and iconography to the petroglyphs and characters of the Pazyryk Culture. Meanwhile, a rather diverse range of zoomorphic characters from the Berel mounds shows just minimal resemblance in their style and repertoire with the petroglyphs (Рогожинский 2016, с. 544).

In the Kazakhstan, among the characters of the Bronze and Early Iron Age petroglyphs, images of animals with spirals on their torsoes are known: on the thigh and shoulder of the deer in sacrificial pose the symbols are shown pointing in different directions (Maymak) (Бейсенов, Марьяшев 2014, рис. 10); the spiral on the thigh of the goat is directed counter-clockwise (Eshkiolmes) (Бейсенов, Марьяшев 2014, рис. 21); on the thigh and shoulder of the goat one spiral is pointing clockwise and another counter-clockwise (Aksu-Jabagyly — Бейсенов, Марьяшев 2014, рис. 27). Images of ungulates — mountain goats and argali with volutes not only on thigh and shoulder, but all over the torso are present in Aksu-Jabagyly, Cholpon-ata, Eshkiolmes, Ust-Tuba (South Siberia) (Бейсенов, Марьяшев 2014, табл. XIV).

Images of spirals around the goat's neck from the described scene on the saddle resemble the twisted horns of the argali in the petroglyphs, for example, in the hunting scene from Eshkiolmes, where depicted are a deer, an argali, goats, and an archer (Бейсенов, Марьяшев 2014, рис. 8). The same way horns are shown in the scene with argali (with a picture of a deer and an unfinished image of an archer below) (Eshkiolmes); in the dog-hunting scene (Tekturmas); in the image of eagles and argali (Eshkiolmes), and others (Бейсенов, Марьяшев 2014, рис. 17; 32; 65). A particular resemblance to the horns is apparent from the division of these figures on the goats' necks into sectors. The connection of the meaning of a spiral with the image of the horns is indicated by the presence of the image of ram's head in profile on shoulder and thigh of the ungulate animals of other species (Королькова 2006, табл. 14: 18, 19); it is also known from the Pazyryk-period materials of the Berel mounds (Самашев 2011, рис. 323), kurgan 21 of Yustyd 12, and kurgan 4 of Ulandryk III (Королькова 2006, табл. 14: 18, 19). Perhaps it shows a combination in one creature of images of three herbivores — a horse, a goat and a sheep, amalgamation of the characteristic techniques of Pazyryk — dressing up a horse and placing the head of an argali on the torso of another herbivore.

Regarding the representation of predators, it can be noted that the wolf on the saddle cover from Berel features the same technique as that of the image of the elk on the saddle cover from the Second Pazyryk kurgan, decorated with drop-shaped inserts, expressing longer hair on the withers and neck (Руденко 1953, табл. CIX: 1). This technique is known from the art of Central Asia from the 4th c. BC onwards. E. S. Bogdanov notes that the surface of the body of the majority of the wolf-like predators was covered with spiral-, drop-, or leaf-shaped ornament (Богданов 2006, с. 63; табл. XLIX). Furthermore, the artistic rendering of the thigh in the form of thin «staples» or «horseshoe» with end bulging is suggested by the image of the elk in the scene of mauling by an eagle griffin on the saddle cover from the First Pazyryk kurgan (Полосьмак, Баркова 2005, рис. 3.6а), and by the image of a feline predator with the head of an argali in its jaws from the Central Asian — Ordos regions (Богданов 2006, табл. XLVI: 3). Felt saddle pendants in the shape of a wolf (Bashadar, kurgan 2) are decorated with spiral swirls on the nape, shoulders and thighs; claws are also shown (Богданов 2006, табл. CXXI: 1, 2). The ears are set back to the head closer than on the saddle cover from Berel.

At the same time, the stylistic features of the wolf on the Berel saddle cover are distinctively different from the usual, canonical images of wolf on the objects from Pazyryk and the Siberian collection of Peter the Great, as well as from Jetysu. The latter style is characterized by specifically marked nose (upturned), snarling muzzle with marked teeth (Руденко 1960, рис. 143; 1962, с. 31—32; рис. 35—37). Features of a wolf of the Scythian time in Altay have been defined by V. D. Kubarev, including a large head with long jaws, snarling muzzle, upturned wrinkled upper lips, elongated ears, rounded at the base and pointy at the ends, as well as with a swirl at the base of the ear, and a straight tail (Кубарев 1987, с. 119). From the described saddle cover from Berel, a more naturalistic representation of the wolf appearance is seen. According to specialists, predators with the particular layout of the ears and nose denote fantastic beasts associated with the otherworld (Королькова 2015, с. 176).

Among the materials from the monuments in Kazakhstan, in particular, from the Jetysu, certain similarities to the image of the lion — the rendition of the mane — can be found on the Berkkara buckle, 4th—3rd c. BC (Berkkara burial ground, Jambyl region) (Бернштам 1947, рис. 5: 6). It represents an object bearing the image of a lion with the open mouth, curled-back upper lip, «the eyeball strongly projecting forward», the eye with a high eyelid, the leaf-shaped ear set back to the head. The mane of the predator is shown in the form of three prominent strands, curled at the ends. The clasper is made in the form of the head and neck of a bird. A. N. Bernstam believed that it carries elements of schematisation in the draw-

ing of the mane, incompleteness in the image as a whole (Бернштам 1947, с. 10).

Therefore, the scene on the saddle cover represents a dressed horse mauled by predators.

It has been shown that the images of horned horses, a horse-goat convey mythological ideas, widespread amongst the nomads of Eurasia and their neighbours. Myths featuring a horned horse in the 1st mil. BC were especially common, «*the role of the warrior-chief-hero was of a particular importance*» at this time (Мец 2013, с. 101).

When analysing the worldview ideas of the Pazyryk communities, A. S. Surazakov came to conclusion that in the culture of the early nomads of Altay horse represented the solar cycle, and mountain goat was also of solar nature. According to the researcher, the elite of the Pazyryk society were transmitted to heavens (Суразаков 2011, с. 262, 264—265). We hold on to the assumption that the mythical creatures helped the elite reach the heavens.

A certain semantic meaning of the horse-goat-deer images was formed by the early Saka period. For example, the deer stones show images of herbivores (a deer with elongated and bent legs and a deer with beak-shaped snouts; goats, horses, sheep) and predators, forming a single composition. M. E. Kilunovskaya and V. A. Semenov concluded that horse, goat, sheep and deer are interchangeable animals, and that they symbolise the sacrifice. The deer with beak-shaped snouts help «bring prayers and sacrifices to the deity» and «transfer the souls of the dead to the otherworld». They appear as fantastic «bird—deer—horse» creatures. Predators are the tool of the sacrifice (Килуновская, Семенов 1999). Functional purpose of the deer stones, installed over the area of the mounds, is the transfer of the ritual-regulated values and sacrifices (Савинов 1994, с. 147). Based on the transformation of the horse from kurgan 36 of Berel with images of elk-griffin, as well as mauling scenes with the participation of elk, elk can also possibly be attributed to this range of sacrificial herbivores.

Apparently, the role of the victim of the polymorphic animal on the saddle cover from the Berel kurgan is also emphasized by the spiral-shaped figures on its neck described above. Apart from the role of transformation of the original appearance of the horse, masking the mane, they might have had a different meaning. The use of spiral-shaped figures, swirls, and concentric circles in the images of the animals could «mark sacrificial or consecrated real animals» (Дэвлет 2017, с. 204).

E. F. Korolkova names several techniques to create a fantastic beast: a change of the natural colour; anatomical dysmorphology; and juncture of parts of different animals (Королькова 2015, с. 185). In our case, these may include unusual colouring of the predators (the wolf and lion with red wings), wings of the lions and, of course, the ibex with wings. Duplication — the mauling scene and fantastic beasts — indicates connection of the composition to the otherworld, death as a rebirth to life. «*All hybrid monsters of the animal style of the early Eurasian nomads are creatures belonging to the otherworld*» (Королькова 2015, с. 186).

These include cauldrons with rims decorated with winged horse-goats (Джумабекова, Базарбаева 2019, рис. 4: 2) and with legs in the form of argali (fig. 5: 1), in the form of a griffin swallowing the leg of an ungulate animal (fig. 5: 2), with the image of an antelope on the walls and a predator on the edge of the cauldron (fig. 5: 3). In such large vessels, meat of sacrificial animals was cooked. According to the tradition, libation of liquids from a zoomorphic vessel equalled to sacrifice. In the Hittite rituals, if the verb «drink» was followed by the verb «to make a sacrifice», the text reads as «drinking» the god, «to libate» or the king was «watering god» (Ардзинба 1982, с. 63—64). The vessel with zoomorphic design is related to the sacrificial animal; in a wider sense — to the victim.

Cauldrons from Jetysu and Kyrgyzstan, whose legs are designed in the form of limbs of herbivores (fig. 5: 4), probably imply that the vessel body, in which the sacrificial (?) animal was cooked, was associated with this animal. The same can be said about the cauldron (fig. 5: 3), whose walls are decorated with the image of antelope (fig. 5: 3b), while the figure of a predator (fig. 5: 3a) stands on the edge of the rim — in this case, the cauldron with such decoration can be considered as an expression of sacrifice, same as the similar scenes on other objects. The leg of the cauldron in the form of a foot of an herbivore, being swallowed by a fantastic predator (fig. 5: 2), quite transparently tells us about the symbolism of the cauldron in the culture of the nomads, and the scene of mauling in particular. The rim of the cauldron with protomas of winged mountain goats completes this series of symbolic objects. A. K. Akishev (Акишев 1984) once spoke exhaustively about the sacred person from the Issyk mound, whose kulakh * (* headdress) was decorated with images of winged and horned horses.

Headdresses decorated with images of polymorphic creatures is a characteristic feature of the Pazyryk Culture. The headdresses of the men buried in kurgans of the Ukok Plateau demonstrate the main characters of the bestiary of the Pazyryk people — the bird, deer, and horse with ibex horns (Полосьмак 2001, с. 65). Typically, Pazyryk male helmets were decorated with wooden figures of animals — horses and deer with ibex horns (Полосьмак 2001, с. 158). Thus, figurines of horses on the headdresses had attached horns of a mountain goat, the three-dimensional figurines in the kurgans of Ulandryk combined features of a horse and a sheep. The figurines of sheep had long limbs of a horse or a deer. This



Fig. 5. Metal cauldrons with zoomorphic decoration. Suburbs of Almaty (Kazakhstan). Incidental finds: 1 — 1893, the State Hermitage Museum, КП № 1654/1; 2 — decoration of the cauldron leg, the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, КП № 2280; 3 — a fragment of a cauldron, 1948, collections of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan; 4 — 1962, reposited in the Museum of Archaeology of the A. Kh. Margulan Institute of Archaeology (1—3 — no scale)

design of the headdress corresponds to the ritual transformation of the sacrificial horses, driven by the sacred meaning of wild animals (Черемисин 2008, с. 75).

One can also mention the torc from kurgan 1 of the Ak-Alakha 1 cemetery, where represented are two predators mauling an herbivorous animal positioned between them, and the head of a predator is also placed in the centre of the composition below (but in this case the same-species predators are shown); the insert on a quiver from kurgan 1 of Ak-Alakha 1, 308 BC, showing feline predators and wild boars, etc. (Богданов 2006, табл. LVI: 2; LVII: 2).

Scenes of predators attacking ungulates or mauling were a symbolic depiction of death and subsequent rebirth (Полидович 2006, с. 371). The rites of the so-called transitional type, the Jetysu ritual objects, decorated with images of animals, including winged horses-goats, are associated with the idea of life and death.

Concerning the connection of the arts of the inhabitants of the Altay with Western Asia, S. I. Rudenko noted: «*In the arts of the Altay of the later periods (5th c. BC), connection with the arts of Western Asia is clearly shown in the images of animals*» (Руденко 1968, с. 110). Essentially, the lion clutched at the back of the bull turning backwards with both its front limbs raised up is characteristic of the relief from Persepolis.

Amongst the body of Achaemenidian Persian motifs, wings bent forward can also be mentioned, which are clearly seen on the saddle cover from Berel (Артамонов 1973, с. 222—226), as well as extended forward leg of the herbivore and turned back head of the ungulate animal. «*Some have wings similar in shape to one of the Assyrian griffins, while others have the ends of the wing feathers directed forward, which was typical for Persian images*» (Руденко 1961, с. 49).

Conclusions. In science, mounds with permafrost have been known for more than 150 years. During this time, the number of sources has grown significantly. However, owing to the restorers, archaeologists have obtained fundamentally new data on the culture of the Early Iron Age population of the east of Eurasia, in particular, the Kazakh Altay.

Scenes of mauling, known in various media, such as metal, wood, bone, leather, tattoos, rock surfaces, and found in archaeological sites throughout the steppe belt of Eurasia, reflect the eternal principle of the struggle of opposites, symbolise the idea of rebirth through destruction, mauling, chase, and continue to raise new issues for researchers.

For example, there is a potential for further study of the mauling scene in the context of image analysis of the horse decoration structure of both the Berel kurgan 11 and the entire burial ground.

ЛІТЕРАТУРА

Акишев, А. К. 1984. *Искусство и мифология саков*. Алма-Ата: Наука.

Алтынбеков, К. 2014. *Возрожденные сокровища Казахстана: опыт научной реставрации*. Алматы: Остров Крым.

Алтынбеков, К., Железнякова, В. Л., Алтынбекова, Э. К. 2019. Новый образец древнего искусства из Казахского Алтая. *Поволжская археология*, 3 (29), с. 100-114. https://doi.org/10.24852/pa2019.3.29.100.114.

Ардзинба, В. Г. 1982. *Ритуалы и мифы Древней Анатолии*. Москва: Наука.

Артамонов, М. И. 1973. *Сокровища саков*. Москва: Искусство.

Баркова, Л. Л., Панкова, С. В. 2005. Татуировки на мумиях из Больших Пазырыкских курганов (новые материалы). *Археология, этнография и антропология Евразии*, 2 (22), с. 48-59.

Бейсенов, А. З., Марьяшев, А. Н. 2014. *Петроглифы раннего железного века Жетысу*. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана.

Бернштам, А. Н. 1947. Берккаринская пряжка (о скифской традиции в сарматском искусстве). *Краткие сообщения ИИМК*, 17, с. 9-11.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2020. Памяти Вячеслава Юрьевича Мурзина (1951—2019). *Российская археология*, 3, с. 210-211.

Богданов, Е. С. 2006. *Образ хищника в пластическом искусстве кочевых народов Центральной Азии (скифо-сибирская художественная традиция)*. Новосибирск: ИАЭт СО РАН.

Варенов, А. В. 2018a. Петроглифы «в стиле оленных камней» и «демонические псы» из Китая. Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология, 17, № 10: Востоковедение, с. 9-29. DOI: 10.25205/1818-7919-2018-17-10-9-29.

Варенов, А. В. 2018b. О точном датировании изображений тигров в горах Хэланьшань и оленях в «стиле оленных камней». Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология, 17, № 4: Востоковедение, с. 30-39. DOI: 10.25205/1818-7919-2018-17-4-30-39.

Варенов, А. В., Черемисин, Д. В. 2018. Петроглифы «в стиле оленных камней» на территории Китая. В: Тишкин, А. А. (ред.). *Современные решения актуальных проблем евразийской археологии*. 2. Барнаул: Алтайский университет, с. 250-255.

Джумабекова, Г. С., Базарбаева, Г. А. 2019. Высокохудожественная вышивка в декоре конского снаряжения из элитного погребения в Казахском Алтае. *Поволжская археология*, 3 (29), с. 115-127. https://doi.org/10.24852/pa2019.3.29.115.127.

Дэвлет, Е. Г. 2017. Конвергентно возникающие созвучия зооморфным персонажам с декорированным туловищем: звериный стиль или свободная стилизация? *Краткие сообщения Института археологии*, 248, с. 198-206.

Дэвлет, Е. Г., Дэвлет, М. А. 2011. *Сокровища наскального искусства Северной и Центральной Азии*. Москва: Институт археологии.

Килуновская, М. Е., Семенов, Вл. А. 1999. Оленные камни Тувы (Ч. 2: Сюжеты, стиль, семантика). *Археологические вести*, 6, с. 130-145.

Королькова, Е. Ф. 2006. *Звериный стиль Евразии. Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (7—4 вв. до н. э.). Проблемы стиля и этнокультурной принадлеж-*

ности. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение.

Королькова, Е. Ф. 2015. Следы невиданных зверей (к проблеме трактовки фантастических образов). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 40, с. 157-188.

Кубарев, В. Д. 1987. *Курганы Уландрыка*. Новосибирск: Наука.

Мец, Ф. 2013. О возможных семантических параллелях «рогатым» лошадям пазырыкской культуры. *Теория и практика археологических исследований*, 1 (7), с. 91-102.

Миклашевич, Е. А. 2007. *Исследование наскального искусства. Северной и Центральной Азии в 1995—1999 гг.* Кемерово: Кузбассвузиздат.

Мурзин, В. Ю. 2013. Киммерийская проблема в европейском и азиатском контекстах. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии*. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, с. 137-149.

Мурзин, В. Ю. 2019. Алексей Иванович Тереножкин — основатель киевской школы скифоведения. В: Байтанаев, Б. А., Хабдулина, М. К. (ред.). *Маргулановские чтения — 2019*. Нур-Султан: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, с. 39-46.

Мурзин, В. Ю., Шлайфер, В. Г. 2017. Амазонские мотивы по данным археологии и литературы. В: Бейсенов, А. З., Ломан, В. Г. (ред.). *Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение*. 2. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, с. 230-236.

Полидович, Ю. Б. 2006. Хищник и его жертва: Выражение круговорота жизни и смерти средствами скифского зооморфного кода. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Структурно-семиотические исследования в археологии*. 3. Донецк: ДонНУ, с. 355-398.

Полосьмак, Н. В. 2000. Татуировка у пазырыкцев. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4, с. 95-102.

Полосьмак, Н. В. 2001. *Всадники Укока*. Новосибирск: Инфолио.

Полосьмак, Н. В., Баркова, Л. Л. 2005. *Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV—III вв. до н. э.)*. Новосибирск: Инфолио.

Радлов, В. В. 1989. *Из Сибири: страницы дневника*. Москва: Наука.

Рогожинский, А. Е. 2016. Незадолго до Чжан Цяня (след движения номадов из центра Азии на Запад в последние века до нашей эры). В: Деревянко, А. П., Молодин, В. И. (ред.). *Алтай в кругу евразийских древностей*. Новосибирск: Институт археологии и этнографии, с. 527-550.

Руденко, С. И. 1953. *Культура населения Горного Алтая в скифское время*. Москва: Наука.

Руденко, С. И. 1960. *Культура населения Центрального Алтая в скифское время*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Руденко, С. И. 1961. *Искусство Алтая и Передней Азии (середина I тысячелетия до н. э.)*. Москва: АН СССР.

Руденко, С. И. 1962. *Сибирская коллекция Петра I*. Свод археологических источников, Д3-9. Москва; Ленинград: АН СССР.

Руденко, С. И. 1968. *Древнейшие в мире художественные ковры и ткани из оледенелых курганов Горного Алтая*. Москва: Искусство.

Савинов, Д. Г. 1994. *Оленные камни в культуре кочевников Евразии*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Самашев, З. 2012. *Наскальные изображения Жетысу. Баянжурек*. Астана: Институт археологии им. А. Х. Маргулана.

Самашев, З. 2011. *Berel*. Алматы: Таймас.

Советова, О. С. 2017. Декорированные изображения и «алтайский» стиль в наскальном искусстве Минусинской котловины в скифскую эпоху. *Краткие сообщения Института археологии*, 247, с. 132-149.

Суразаков, А. С. 2011. О проблемах реконструкции мировоззренческой модели мира племен пазырыкской культуры. В: Molodin, V. I., Hansen, S. (eds.). *Terra Scythica*. Новосибирск: ИАЭт СО РАН, с. 261-268.

Черемисин, Д. В. 2008. *Искусство звериного стиля в погребальных комплексах рядового населения пазырыкской культуры: семантика звериных образов в контексте погребального обряда*. Новосибирск: ИАЭт СО РАН.

Юсупов, Ф. Ю. 2012. В. В. Радлов — основоположник российской тюркологической науки. *Научный Татарстан*, 2, с. 196-210.

Čugunov, K. V., Parzinger, H., Nagler, A. 2010. *Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan 2 in Tuva*. Mainz.

REFERENCES

Akishev, A. K. 1984. *Iskusstvo i mifologiia sakov*. Alma-Ata: Nauka.

Altynbekov, K. 2014. *Vozrozhdennye sokrovishcha Kazakhstana: opyt nauchnoi restavratsii*. Almaty: Ostrov Krym.

Altynbekov, K., Zhelezniakova, V. L., Altynbekova, E. K. 2019. Novyi obrazets drevnego iskusstva iz Kazakhskogo Altaia. *Povolzhskaia arkheologiia*, 3 (29), s. 100-114. https://doi.org/10.24852/pa2019.3.29.100.114.

Ardzinba, V. G. 1982. *Ritualy i mify Drevnei Anatolii*. Moskva: Nauka.

Artamonov, M. I. 1973. *Sokrovishcha sakov*. Moskva: Iskusstvo.

Barkova, L. L., Pankova, S. V. 2005. Tatuirovki na mumiiakh iz Bolshikh Pazyrykskikh kurganov (novye materialy). *Arkheologiia, etnografiia i antropologiia Evrazii*, 2 (22), s. 48-59.

Beisenov, A. Z., Mariashev, A. N. 2014. *Petroglify rannego zheleznogo veka Zhetysu*. Almaty: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana.

Bernshtam, A. N. 1947. Berkkarinskaia priazhka (o skifskoi traditsii v sarmatskom iskusstve). *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 17, s. 9-11.

Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2020. Pamiati Viacheslava Iurevicha Murzina (1951—2019). *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 210-211.

Bogdanov, E. S. 2006. *Obraz khishchnika v plasticheskom iskusstve kochevykh narodov Tsentralnoi Azii (skifo-sibirskaia khudozhestvennaia traditsiia)*. Novosibirsk: IAEt SO RAN.

Varenov, A. V. 2018a. Petroglify «v stile olennykh kamnei» i «demonicheskie psy» iz Kitaia. Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia: Istoriia, filologiia, 17, N 10: Vostokovedenie, s. 9-29. DOI: 10.25205/1818-7919-2018-17-10-9-29.

Varenov, A. V. 2018b. O tochnom datirovanii izobrazhenii tigrov v gorakh Khelanshan i oleniakh v «stile olennykh kamnei». Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia: Istoriia, filologiia, 17, N 4: Vostokovedenie, s. 30-39. DOI: 10.25205/1818-7919-2018-17-4-30-39.

Varenov, A. V., Cheremisin, D. V. 2018. Petroglify «v stile olennykh kamnei» na territorii Kitaia. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Sovremennye resheniia aktualnykh problem evraziiskoi arkheologii*. 2. Barnaul: Altaiskii universitet, s. 250-255.

Jumabekova, G. S., Bazarbayeva, G. A. 2019. Vysokokhudozhestvennaia vyshivka v dekore konskogo snariazheniia iz elitnogo pogrebeniia v Kazakhskom Altae. *Povolzhskaia*

arkheologiia, 3 (29), s. 115-127. https://doi.org/10.24852/pa2019.3.29.115.127.

Devlet, E. G. 2017. Konvergentno voznikaiushchie sozvuchiia zoomorfnym personazham s dekorirovannym tulovishchem: zverinyi stil ili svobodnaia stilizatsiia? *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 248, s. 198-206.

Devlet, E. G., Devlet, M. A. 2011. *Sokrovishcha naskalnogo iskusstva Severnoi i Tsentralnoi Azii*. Moskva: Institut arkheologii.

Kilunovskaia, M. E., Semenov, Vl. A. 1999. Olennye kamni Tuvy (Ch. 2: Siuzhety, stil, semantika). *Arkheologicheskie vesti*, 6, s. 130-145.

Korolkova, E. F. 2006. *Zverinyi stil Evrazii. Iskusstvo plemen Nizhnego Povolzhia i Iuzhnogo Priuralia v skifskuiu epokhu (7—4 vv. do n. e.). Problemy stilia i etnokulturnoi prinadlezhnosti*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie.

Korolkova, E. F. 2015. Sledy nevidannykh zverei (k probleme traktovki fantasticheskikh obrazov). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 40, s. 157-188.

Kubarev, V. D. 1987. *Kurgany Ulandryka*. Novosibirsk: Nauka.

Mets, F. 2013. O vozmozhnykh semanticheskikh paralleliakh «rogatym» loshadiam pazyrykskoi kultury. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovanii*, 1 (7), s. 91-102.

Miklashevich, E. A. 2007. *Issledovanie naskalnogo iskusstva. Severnoi i Tsentralnoi Azii v 1995—1999 gg*. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat.

Murzin, V. Iu. 2013. Kimmeriiskaia problema v evropeiskom i aziatskom kontekstakh. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Begazy-dandybaevskaia kultura Stepnoi Evrazii*. Almaty: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana, s. 137-149.

Murzin, V. Iu. 2019. Aleksei Ivanovich Terenozhkin — osnovatel kievskoi shkoly skifovedeniia. In: Baitanaev, B. A., Khabdulina, M. K. (ed.). *Margulanovskie chteniia — 2019*. Nur-Sultan: Evraziiskii natsionalnyi universitet im. L. N. Gumileva, s. 39-46.

Murzin, V. Iu., Shlaifer, V. G. 2017. Amazonskie motivy po dannym arkheologii i literatury. In: Beisenov, A. Z., Loman, V. G. (ed.). *Arkheologicheskoe nasledie Tsentralnogo Kazakhstana: izuchenie i sokhranenie*. 2. Almaty: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana, s. 230-236.

Polidovich, Iu. B. 2006. Khishchnik i ego zhertva: Vyrazhenie krugovorota zhizni i smerti sredstvami skifskogo zoomorfnogo koda. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Strukturno-semioticheskie issledovaniia v arkheologii*. 3. Donetsk: DonNU, s. 355-398.

Polosmak, N. V. 2000. Tatuirovka u pazyryktsev. *Arkheologiia, etnografiia i antropologiia Evrazii*, 4, s. 95-102.

Polosmak, N. V. 2001. *Vsadniki Ukoka*. Novosibirsk: Infolio.

Polosmak, N. V., Barkova, L. L. 2005. *Kostium i tekstil pazyryktsev Altaia (IV—III vv. do n. e.)*. Novosibirsk: Infolio.

Radlov, V. V. 1989. *Iz Sibiri: stranitsy dnevnika*. Moskva: Nauka.

Rogozhinskii, A. E. 2016. Nezadolgo do Chzhan Tsiania (sled dvizheniia nomadov iz tsentra Azii na Zapad v poslednie veka do nashei ery). In: Derevianko, A. P., Molodin, V. I. (ed.). *Altai v krugu evraziiskikh drevnostei*. Novosibirsk: Institut arkheologii i etnografii, s. 527-550.

Rudenko, S. I. 1953. *Kultura naseleniia Gornogo Altaia v skifskoe vremia*. Moskva: Nauka.

Rudenko, S. I. 1960. *Kultura naseleniia Tsentralnogo Altaia v skifskoe vremia*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Rudenko, S. I. 1961. *Iskusstvo Altaia i Perednei Azii (seredina I tysiacheletiia do n. e.)*. Moskva: AN SSSR.

Rudenko, S. I. 1962. *Sibirskaia kollektsiia Petra I*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D3-9. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Rudenko, S. I. 1968. *Drevneishie v mire khudozhestvennye kovry i tkani iz oledenelykh kurganov Gornogo Altaia*. Moskva: Iskusstvo.

Savinov, D. G. 1994. Olennye kamni v kulture kochevnikov Evrazii. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Samashev, Z. 2012. *Naskalnye izobrazheniia Zhetysu. Baianzhurek*. Astana: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana.

Samashev, Z. 2011. *Berel*. Almaty: Taimas.

Sovetova, O. S. 2017. Dekorirovannye izobrazheniia i «altaiskii» stil v naskalnom iskusstve Minusinskoi kotloviny v skifskuiu epokhu. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 247, s. 132-149.

Surazakov, A. S. 2011. O problemakh rekonstruktsii mirovozzrencheskoi modeli mira plemen pazyrykskoi kultury. In: Molodin, V. I., Hansen, S. (eds.). *Terra Scythica*. Novosibirsk: IAEt SO RAN, s. 261-268.

Cheremisin, D. V. 2008. *Iskusstvo zverinogo stilia v pogrebalnykh kompleksakh riadovogo naseleniia pazyrykskoi kultury: semantika zverinykh obrazov v kontekste pogrebalnogo obriada*. Novosibirsk: IAEt SO RAN.

Iusupov, F. Iu. 2012. V. V. Radlov — osnovopolozhnik rossiiskoi tiurkologicheskoi nauki. *Nauchnyi Tatarstan*, 2, s. 196-210.

Čugunov, K. V., Parzinger, H., Nagler, A. 2010. *Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan 2 in Tuva*. Mainz.

G. A. Bazarbayeva, G. S. Jumabekova

ON THE STUDY OF THE SCENES OF TORMENT IN THE ART OF PEOPLE OF PAZYRYK CULTURE BASED ON MATERIALS FROM KURGAN 11 OF THE BEREL GRAVEYARD IN THE KAZAKH ALTAY

In this paper, we present the analysis of the scene from a saddle cover found in kurgan 11 of Berel (4th—3rd centuries BC). This material was first published in the Povolzhskaya Arkheologiya journal (Алтынбеков и др. 2019; Джумабекова, Базарбаева 2019). Here, we provide new data based on the analysis of the informative elements of the animal images and broaden the range of the analogies.

In the archeology of the Early Iron Age of the eastern part of Eurasia, materials from permafrost mounds are of great importance. They allow to clarify in many respects various elements of material culture of the population living in the region. The state of preservation of the contents of the tomb can be compared with ethnographic exhibits. In 1998—1999 international expedition of the Institute of Archeology. A. H. Margulan under the leadership of Z. Samashev studied the mound 11 cemetery Berel (4—3 centuries BC) in the Kazakh Altai, which preserved the lens of permafrost. The peculiarity of the excavations was that the contents of the burial chamber were removed in separate blocks for further study in the laboratory. Cabinet research was conducted in the winter of 2000. Since then, part of the material was stored in a freezer in the research and restoration laboratory «Island of Crimea». Under the leadership of K. Altynbekov, organic artifacts were gradually restored and preserved. A recent discovery by laboratory staff was the discovery of the remains of a saddle cover embroidered with a scene of torture by four ungulate predators. This material was first published in 2019 in the journal «Volga Archeology». This article provides materials that significantly complement the above analysis. The range of analogies has been expanded. In the interpretation of certain zoomorphic images, emphasis is placed on ornamental elements. In particular, stylized images of spiral curls found in materials from monuments of Central Asia: in the Altai, Tuva, Ordos were analyzed in detail.

The analyzed plot on the saddle cover from Berel is close, but not identical to the drawings that have survived as tattoos on the buried from Pazyryk, Ak-Alahi, Verkh-Kaldzhin. The reception in the form of blacken-

ing of certain content elements in the transfer of images of animals, both real and fantastic, attracts attention. One of the favorite plots in the art of the Pazyriks is the scene of torment, which conveys the traditional idea of the cycle of life and death, rebirth through death.

Keywords: Kazakh Altay, Early Iron Age, art.

Г. А. Базарбаєва, Г. С. Джумабекова

ДО ВИВЧЕННЯ СЦЕН ТЕРЗАННЯ В МИСТЕЦТВІ НОСІЇВ ПАЗИРИКСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ БЕРЕЛСЬКОГО КУРГАНУ 11 ІУ КАЗАХСЬКОМУ АЛТАЇ

В археології раннього залізного віку східної частини Євразії велике значення мають матеріали з курганів із мерзлотою. Саме вони дозволяють багато в чому прояснити різноманітні елементи матеріальної культури населення, що мешкало у регіоні. Стан збереженості вмісту внутрішньомогильної споруди можна порівняти з етнографічними експонатами. У 1998—1999 рр. міжнародна експедиція Інституту археології ім. А. Х. Маргулана під керівництвом З. Самашева вивчала курган 11 могильника Берел (IV—III ст. до н. е.) у Казахському Алтаї, в якому збереглася лінза мерзлоти. Особливість розкопок полягала в тому, що вміст поховальної камери виймався окремими блоками з метою подальшого вивчення у лабораторних умовах. Кабінетні дослідження проводилися взимку 2000 р. З того часу частина матеріалу зберігалася у морозильній установці у науково-реставраційній лабораторії «Острів Крим». Під керівництвом К. Алтинбекова артефакти з органіки поступово реставрувались та консервувалися. Нещодавнім відкриттям співробітників лабораторії стало виявлення залишків сідельного покриття з вишивкою, що містить сцену терзання чотирма хижаками копитної тварини. Вперше цей матеріал було опубліковано у 2019 р. у журналі «Поволзька археологія». У цій статті наводяться матеріали, що суттєво доповнюють викладений раніше аналіз. Розширено коло аналогій. У трактуванні тих чи інших зооморфних образів, зроблено акценти на орнаментальних елементах. Зокрема, детально проаналізовано стилізовані зображення спіралеподібних завитків, що зустрічаються у матеріалах з пам'ятників Центральної Азії: на Алтаї, Туві, Ордосі.

Аналізований сюжет на сідельному покритті з Берела близький, але не ідентичний малюнкам, що збереглися як татуювання на похованих з Пазирика, Ак-Алахі, Верх-Кальджіна. Привертає увагу прийом у вигляді зачорніння тих чи інших змістовних елементів у передачі зображень тварин, як реальних, так і фантастичних. Один з улюблених сюжетів у мистецтві пазирикців — сцена терзання, передає традиційну для досліджуваної епохи ідею кругообороту життя і смерті, відродження через смерть.

Ключові слова: Казахський Алтай, ранній залізний вік, мистецтво.

Одержано 18.05.2021

БАЗАРБАЄВА Галія Аппазівна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології ім. А. Х. Маргулана, Алмати, Казахстан.
BAZARBAYEVA Galiya A., Candidate of Historical Sciences, Chief Research Fellow, A. Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-4755-9007, e-mail: galiya2002@gmail.com.

ДЖУМАБЕКОВА Гульнара Саїнівна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології ім. А. Х. Маргулана, Алмати, Казахстан.
JUMABEKOVA Gulnara S., Candidate of Historical Sciences, Chief Research Fellow, A. Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
ORCID: 0000-0003-2145-2615, e-mail:gdzhuma@mail.ru.

УДК 904.2(477.63)(091) DOI: 10.37445/adiu.2021.04.09

Л. І. Бабенко

АМФОРА З ЧОРТОМЛИКА ТА ПЕКТОРАЛЬ З ТОВСТОЇ МОГИЛИ: ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД І НОВІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ)

В статті проведено історіографічний огляд робіт, присвячених співставленню двох шедеврів греко-скіфської торевтики — срібної амфори з Чортомлика та золотої пекторалі з Товстої Могили, а також репрезентовано декілька нових спостережень з цієї проблеми.

***Ключові слова**: скіфи, амфора, пекторалі, Чортомлик, Товста Могила, греко-скіфська торевтика.*

Археологія, і власне археологія скіфської доби, увірвалася до життя В'ячеслава Юрійовича Мурзіна ще за юного віку майбутнього дослідника, щоб залишитися там вже назавжди. Діяльність вченого була насичена як кабінетною, так і польовою роботою. Серед останньої найбільш яскравою подією стало дообстеження знаменитого кургану Чортомлик, здійснене спільною українсько-німецької експедицією в 1983—86 рр. під керівництвом В. Ю. Мурзіна [1]. Результати цих робіт були презентовані у присвяченій Чортомлику монографії, опублікованій спочатку в Україні (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991), а пізніше — у двотомній версії — в Німеччині (Rolle, Murzin, Alekseev 1998a; 1998b).

Навряд чи варто розповідати про першорядне місце Чортомлика в скіфській археології — його значення як хрестоматійної і опорної пам'ятки для вирішення проблем хронології, політичної історії Скіфії та її соціальної структури, багатьох інших питань загальновідоме. Візитною карткою Чортомлика з моменту завершення першого етапу його розкопок І. Є. Забеліним у 1863 р. стала знаменита срібна ваза або амфора (рис. 1: 1) [2], добре відома і далеко за межами кола фахівців-археологів.

Дослідники звернули увагу на амфору практично відразу ж після її відкриття, вподобавши, передусім, тлумачення змісту середнього фризу посудини, прикрашеного різноманітними сценами конярства. Свої думки з цього приводу висловив відкривач амфори І. Є. Забелін, а також Л. Е. Стефані, О. С. Лаппо-Данилевський, Н. П. Кондаков та І. І. Толстой, О. Бенндорф, Л. Віардо, Е. Х. Міннз, М. І. Ростовцев та багато інших дослідників [3]. Подібні розвідки отримали додатковий поштовх та новий напрямок для розуміння значення як сцен середнього фризу, так і всієї композиції амфори, після відкриття золотої пекторалі у Товстій Могилі (рис. 1: 2) [4]. Адже попри різне функціональне призначення, обидва неперевершених шедевра греко-скіфської торевтики єднає і низка виразних спільних рис, таких як тричленна структура композиції з тотожними за змістом сюжетами — сценами кочового побуту, репрезентованими мініатюрними горельєфними фігурками персонажів, сценами шматування, а також зонами рослинного орнаменту, пожвавленого фігурками птахів та багато інших нюансів, що раз-по-раз помічали дослідники, порівнюючи амфору та пекторалі.

1. Дообстеження Чортомлика розпочала в 1981 р. експедиція під керівництвом Б. М. Мозолевського (Мозолевский, Ролле 1983; Мозолевский, Полин 2005, с. 45).

2. Зберігається в Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, Росія), інв. номер Дн 1863 1/166.

3. Найповніший огляд цих та інших робіт див. Симоненко 1987, с. 140—144; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 24, 25; Ролле 1999; Rolle 1998).

4. Зберігається в Скарбниці Національного музею історії України, філіалу Національного музею історії України (м. Київ), інв. номер АЗС-2494.

© Л. І. БАБЕНКО, 2021



1

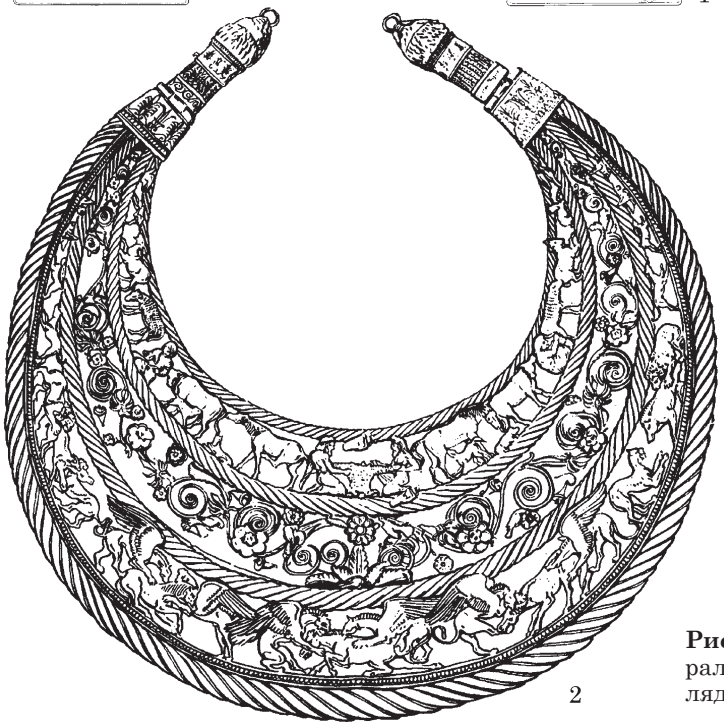

2

Рис. 1. Амфора з Чортомлика та пектораль з Товстої Могили, загальний вигляд (ДГС II 1872; Раевский 1985)

Пріоритет першого зіставлення двох шедеврів у друці належить Б. М. Мозолевському, яким уже у рік відкриття пекторалі була опублікована стаття з найсвіжішими враженнями про знахідку. Дослідник вказав на близькість рослинних орнаментів пекторалі та амфори, відзначивши перевантаженість зображеннями композиції на пекторалі, їх надмірну деталізацію, протиставивши лаконізм сцен на інших витворах мистецтва, у тому числі і на амфорі (Мозолевський 1971, с. 23).

Розгорнутіше порівняння двох виробів було репрезентоване А. П. Манцевич уже за три роки після розкопок Товстої Могили у доповіді, підготовленій для започаткованого «філіппопольского тижня історії та культури Фракії (Pulpudeva)», проведеного в Пловдиві 4—19 жовтня 1974 р., матеріали якого були опубліковані двома роками потому (Манцевич 1976, с. 83—98). На думку дослідниці «нагрудник» з Товстої Могили склав найкращу стилістичну та сюжетну аналогію чортомлицькій «вазі», яких єднає схожа композиція з трьох фризів, хоча і вибудуваних у іншій послідовності. Разом з тим пектораль вирізняє «багатство та розмаїття сюжетів», «більша витонченість та вишуканість технічних прийомів виконання», а саме — об'ємність рослинного фриза та фігурок

людей та тварин, більше розмаїття тваринного світу тощо. Втім, у пошуках аналогій — від загальної форми виробів до репрезентованих на амфорі та пекторалі образів та сюжетів — А. П. Манцевич звернулася до фракійських, македонських чи давньогрецьких пам'яток, використовуючи їх для підтвердження «македонсько-фракійського» походження обох шедеврів. Цей погляд щодо амфори та пекторалі дослідниця послідовно відстоювала у низці інших робіт (Манцевич 1975a; 1975b; 1980).

Багато уваги зіставленню пекторалі і амфори у різних контекстах приділено у монографії Б. М. Мозолевського. Слідом за А. П. Манцевич дослідник відзначив тричленність загальної композиції, утвореної зооморфним, рослинним та антропоморфним фризами, але розміщених на обох виробах у різній послідовності. Але запропоновані А. П. Манцевич македонсько-фракійські паралелі по відношенню як до амфори, так і пекторалі, рішуче відкинув, зокрема і через незгоду стосовно датування виробів, що почасти спиралося на ці аналогії і передбачало пізніше виготовлення пекторалі [1]. На думку Б. М. Мозолевського послідовність виготовлення цих двох шедеврів була зворотною і саме пектораль мала «більш раннє походження», про що певною мірою свідчила трансформація нижнього та верхнього фризів амфори (зооморфного та рослинного) у декоративну схему. Щодо естетики антропоморфних сюжетів амфори та пекторалі, Б. М. Мозолевським була відзначена близькість принципів побудови та «живописна соковитість» обох композицій, хоча образи на пекторалі вирізняла певна стриманість та сухість, а на амфорі — «експресивність» та «натуралістична згрубленість» (Мозолевський 1979, с. 214—218).

Тотожність загальних схем композицій амфори та пекторалі, на переконання Б. М. Мозолевського, відповідала і близькому їх семантичному змісту (Мозолевський 1978, с. 195—197, 201; 1979, с. 219). Дослідник розділив погляди Є. Є. Кузьміної на трактування змісту композиції амфори як віддзеркалення космогонічних уявлень про тричленну будову Всесвіту, де сцени шматування були пов'язані з днем весняного рівнодення та уявою про циклічність змін явищ природи, її відродженням через знищення, рослинна композиція з символікою світового дерева, а сцени конярства — як ритуальне жертвоприношення у день солярного Нового року, під час коронації царя як його нового народження чи похорон як майбутнього відродження (Кузьмина 1976). Відтак композиція та сюжети пекторалі отримали схожі тлумачення, а центральна сцена верхнього фризу була осмислена як можливе зображення ритуалу імітування народження першогероя, його символічний шлюб з богинею плодючості, що одночасно уособлював вступ царя на престол (Мозолевський 1979, с. 225).

Однак тлумачення Є. Є. Кузьміної не отримали загального визнання. Зокрема, Е. Фаркаш заперечила коректність використання сюжетів індоіранської міфології для тлумачення сцен скіфського / греко-скіфського мистецтва та не погодилася з інтерпретацією сцен конярства на амфорі як ілюстрації жертвоприношення. У якості доказу своєї точки зору дослідниця навела саме пектораль, композиційно та сюжетно ідентичної амфорі, до якої начебто неможливо застосувати висновки Є. Є. Кузьміної, адже на верхньому фризі прикраси відсутні сцени жертвопринесень для царських церемоній. Натомість Е. Фаркаш запропонувала своє бачення змісту композицій, яке, на її думку, добре пояснює сюжети на обох виробах. Сцени шматування дослідниця тлумачила, звернувшись до міфології сучасних народів Сибіру, як космогонічний акт творення, де загибель тварини (оленів на амфорі, коней на пекторалі) забезпечувала створення всіх культурних благ і власне людини, а також приручення коней як джерела кумису, для зберігання якого і призначалася амфора (Farkas 1977, p. 124—138).

До започаткованої дискусії підключився авторитетний фахівець з тлумачення скіфського мистецтва Д. С. Раєвський. Дослідник докладно торкнувся методичних нюансів інтерпретації пам'яток скіфського мистецтва, виділивши три рівня джерел, що залучаються до цього — одиничний (власне скіфські), особливий («індоіранські»; «сибірські») та загальний (загальнолюдські). Найбільш повного розуміння змісту мистецтва вдається досягти через поєднання всіх рівнів джерел, причому використання джерел другого рівня потребує найбільшої обережності. Як зазначив Д. С. Раєвський, Е. Фаркаш, критикуючи використання Є. Є. Кузьміною джерел «особливого» рівня (індоіранських), залучила для своїх побудов значно більш віддалені від скіфського світу джерела (міфологія сибірських народів). В сценах середнього фризу дослідник побачив розгорнуту «історію одного коня», втілену в декількох епізодах — від випасання у табуні до принесення у жертву під час скіфського релігійного свята. Нижній, рослинний, фриз амфори, на думку Д. С. Раєвського, не можна вважати тотожним нижньому світу. На амфорі, як і на пекторалі, тричленна структура композиції була пов'язана з загальною уявою про тернарний Всесвіт, але безпосередньо протиставлено лише два світи. Отже, завдяки рослинному декору тулубу амфора, як і пектораль, сприймалася як еквівалент світового дерева і відбивала ідею космічного порядку. Розміщення сцен шматування в одному випад-

1. Зокрема, А. П. Манцевич датувала чортомлицьку амфору, порівнюючи образи її декору з зображенням коней на монетах Ларіси (Б. М. Мозолевський помилково згадав монети Терони (1979, с. 215)), що чеканились у 361—353 рр. до н. е., серединою IV ст. до н. е., а пектораль — другою половиною IV ст. до н. е. (Манцевич 1975a, с. 122).

ку над світом людей (амфора), у іншому — під ним (пектораль), пов'язане, на думку дослідника, з тим, що висунута на пекторалі на перший план ідея родючості орієнтує всю систему образів на хтонічний світ, що породжує, і саме з ним співвідносить метафоричне позначення смерті. На амфорі же головною є смерть жертовної тварини, тобто ідея жертви, що спрямовується до вищого «світ» богів. Це і визначає, на погляд Д. С. Раєвського, відмінність композицій пекторалі та амфори (Раевский 1979, с. 70—82). Трохи пізніше дослідник причини розміщення сцен шматування *над* або *під* світом людей пояснив можливим існуванням у світогляді скіфів двох світів мертвих — верхнього та нижнього, а надання переваги тому чи іншому композиційному рішенню пов'язав з особливостями ритуально-міфологічного контексту, до якого залучалися амфора та пектораль (Раевский 1985, с. 233) [1].

Очікувано не сприйняла критики Е. Фаркаш і Є. Є. Кузьміна, торкнувшись водночас і проблем тлумачення композиції пекторалі, зовсім не згаданої нею за якихось причин у ранній роботі. Втім, погляди дослідниці репрезентовані здебільш історіографічним оглядом думок попередників, де тлумачення Б. М. Мозолевським та Д. С. Раєвським тричленної композиції як космологічної моделі Всесвіту, що повністю відповідали запропонованій Є. Є. Кузьміною інтерпретації композиції чортомлицької амфори, отримали повну підтримку (Кузьмина 1984, с. 105—108).

Відразу дві статті, присвячені кожному із шедеврів греко-скіфської торевтики, були опубліковані в один рік Д. А. Мачинським (Мачинский 1978a, с. 240; 1978b, с. 144). Дослідник також зіставив спільну для обох виробів тричленну структуру композиції, що могла бути віддзеркаленням сакралізованих уявлень про тернарність Всесвіту та його зв'язок з ідеєю світового дерева. Але у тлумаченні змісту Д. А. Мачинський спробував вийти за межі безпосередньо сюжетів на амфорі та пекторалі, залучивши більш широкий контекст поховальних комплексів. Обидва вироби дослідник пов'язав з культом Великого жіночого божества, уособленого Аргімпосою—Афродітою Уранією—Атаргатисою—Астартою, якому була властива обов'язкова «парність», сполученість з якимось чоловічим божеством. У чортомлицькому комплексі, репрезентованому ритуальним «сервізом» із трьох срібних посудин з північно-західної камери з жіночим похованням, таким божеством є Тагімасад (Фагімасад), покровитель конярства, з яким Д. А. Мачинський пов'язав більшість сюжетів амфори — сцени шматування як благе страждання, рослинний фриз з пегасом-краником як «божество в силі», що витікає благостинею, середній — принесення в жертву кобили богу-жеребцю. Образ Великого жіночого божества відтворено у зображенні «Rankengöttin» під ручкою срібного тазу. Безпосереднє використання сервізу (витікання рідини з голівки коня у таз, прикрашений «Rankengöttin») символізувало «шлюбне злиття» двох божеств (1978b, с. 132—134).

На пекторалі зображення Великого жіночого божества в антропоморфному вигляді відсутнє через табуювання, але його символіку дослідник побачив як у загальній формі прикраси у вигляді півмісяця (як однієї з іпостасей божества), так і у численних образах та сюжетах трьох фризів. Зокрема, у персонажах центральної сцени — напівоголених, відсторонених від зброї та занятих «жіночою справою» (шиттям), Д. А. Мачинський побачив зображення обряду переходу у стан енареїв, служителі культу жіночого божества. У голубах середнього фризу — священних птахів Астарти чи Афродіти, 10-пелюстковій розетці — символ планети Венери, а у сценах шматування нижнього фризу — алюзії на розповсюджені сюжети боротьби Великої богині чи її супутників з грифонами. В цілому, рослинні мотиви як середнього фризу пекторалі. так і тулубу амфори, зіставлені з світовим деревом як одного із образів Великого жіночого божества. «Парність» культу у комплексі Товстої Могили виражена через розміщення у дромосі центральної могили двох наборів предметів — чоловічого (меч, нагайка, сагайдак, ніж) та жіночого (пектораль, сагайдак, ніж), що символізували пару божеств — Ареса та Аргімпасу. Характер зв'язку цієї пари, на думку дослідника, не ясний — він не шлюбний, а пов'язаний скоріш з приналежністю обох персонажів до кола «темних» богів. Саме це і пояснює розміщення предметів, пов'язаних з їх культом, у дромосі (Мачинский 1978b, с. 138—148).

С. С. Бессонова підкреслила хиткість ототожнення тричленних композицій амфори та пекторалі з трьома зонами Всесвіту та їх зв'язок з космологічною символікою в цілому. Натомість, дослідниця побачила в сюжетах «із життя скіфів», репрезентованих на обох виро-

1. В. Ю. Міхайлін, критикуючи тлумачення Д. С. Раєвським пекторалі як образотворчої космограми, міфологічної моделі світу скіфів, заснованої на концепції світового дерева і уявленнях про тричленну вертикальну структуру світобудови, навів композицію чортомлицької амфори, де верх (сцени шматування) та низ (рослинний орнамент з фігурками птахів) «переставлені» місцями, як приклад, що суперечить логіці цієї концепції (Міхайлин 2005, с. 24). Д. С. Раєвський запропонував кілька пояснень подібного «протиріччя», але вони пройшли повз увагу В. Ю. Міхайліна, як і в деяких інших випадках (Бабенко 2019a, с. 272). Нещодавно І. Маразов запропонував інше пояснення «перекинутим» композиціям пекторалі, амфори, а також шолому з Коцофенешті. На думку дослідника у подібних композиціях втілена розповсюджена ідея про «перекинутий світ», і зображені на всіх предметах акти жертвоприношення якраз і були покликані відновити порушений світовий порядок (Маразов 2020, с. 70).

бах, елементи скотарської обрядності, зв'язаної з календарними святкуваннями і, насамперед, з весняними святами, початком солярного року та культом царської влади (Бессонова 1983, с. 70—74). Пізніше С. С. Бессонова відзначила ще одну спільну рису у сюжетах амфори та пекторалі, а саме участь у репрезентованих на сценах ритуалах юнаків, «ритуальна чистота» яких сприяла активному їх залученню до чоловічих обрядів, зв'язаних зі скотарством (Бессонова 1991, с. 89—92). Нюанси зображення коней на пекторалі були використані О. В. Симоненком як додатковий аргумент у визначенні верхових чи необ'їжджених (зі стриженою чи нестриженою гривою) коней та їх статі на фігурному фризі чортомлицької амфори (а відтак, тлумаченні центральної сцени як символічного жертвоприношення Тагімасаду шляхом кастрації жеребця) (Симоненко 1987, с. 140—144).

Автори монографії, присвяченої Чортомлику, окрім констатації стилістичної, смислової та композиційної близькості амфори та пекторалі, окрему увагу приділили встановленню хронологічної позиції обох виробів, полемізуючи з запропонованими М. Фроммером (Pfrommer 1982) надвисокими датами і дійшовши висновку про їх можливе виготовлення у кінці першої половини — середині IV ст. до н. е. (пектораль) чи у середині — третій чверті IV ст. до н. е. (амфора) (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 121).

Композиція амфори та пекторалі як можливої моделі міфопоетичного простору—часу, була проаналізована Ф. Р. Балоновим (Балонов 1991; 1994). На думку дослідника, в композиції обох виробів окрім просторових конструкцій торевтом втілені і часові структури, в яких був художньо відтворений зв'язок «минулого з майбутнім через сьогодення». В композиції амфори серединне положення займала теперішність, крайні — минуле і майбутнє, що корелювалась з верхом—низом, фасом—тилом, лівим—правим, випуклим—увігнутим (рельєфом). Зокрема, на зворотному боці верхнього фриза олень ще чинить опір, на лицьовому — вже поборений; птах справа на боці тулуба злітає, зліва — сідає тощо. Сцени середнього фриза розгорнуті не у лінійному, а «маятниковому» часі, де найдавніша подія розміщена на зворотному боці (відлов коней), кінцева — на лицьовому (жертвоприношення коня). Сцени між ними відтворюють проміжні події, причому ліва сцена (вільний кінь без сідла) передує правій (стриножений кінь під сідлом) (Балонов 1991, с. 375—377). В сценах пекторалі гойдання «маятникового» часу відтворено ще виразніше. Часовий вектор, на думку дослідника, визначають три сцени шматування коня, де бокові сцени відстають у часі від центральної (кінь повержений), але права сцена (кінь на ногах) передує лівій (кінь впав). У такому ж часовому співвідношенні Ф. Р. Балоновим інтерпретовані праві—ліві (для глядача) сцени верхнього фриза, де, відповідно, можна бачити смокчуче лоша — нагодоване лоша; негодоване теля — смокчуче теля; вівцю, що доять — здоєну вівцю тощо. У центральній сцені, у тлумаченні змісту якої дослідник дотримався гіпотези Д. А. Мачинського, правий чоловік з піднятим коліном та горитом при нозі вже спокутував вину перед жіночим божеством і повернув право на володіння зброєю, на відміну від свого візаві (Балонов 1994, с. 17—22). Тут треба зауважити, що подібна інтерпретація змісту суперечить часовому вектору інших симетричних сцен, де події на правому боці передують подіям лівого боку, тоді як за запропонованим тлумаченням правий персонаж центральної сцени репрезентує майбутню подію. Можна вказати і на інші суперечливі тлумачення. Так, на думку багатьох дослідників лошата та телята мають виразну різницю у віці: ті, що лежать, — новонароджені, ті, що смокчуть, — трохи дорослiші (Рудольф 1993, с. 86; Гаврилюк 2016, с. 286, 288; Полидович 2020, с. 137). А це не узгоджується із запропонованими часовими векторами сюжетів. Нічого невідомо і про «ремісію» у енареїв, здатних завдяки ритуалу повернути собі чоловічий стан та право на зброю.

Окремий блок склали роботи, в яких дослідники зробили спробу на основі стилістичного чи технологічного аналізу розпізнати вироби, що могли б належати руці одного майстра, або ж походити з однієї майстерні. Одним з перших цієї проблеми торкнувся В. Рудольф, який саме через співставлення стилістичних, іконографічних та технічних нюансів, властивих амфорі та пекторалі, дійшов висновку про вірогідне виготовлення цих та декількох інших шедеврів торевтики одним майстром, що отримав «епонімне» найменування — «чортомлицький». Хоча при цьому не виключав і участі у виробничому процесі інших майстрів. Зокрема, дослідник вважав, що до чеканки на тулубі чортомлицької амфори доклав руку інший торевт (Рудольф 1993, с. 85—90).

Д. Вільямсом були виділені групи виробів торевтики двох ювелірів — «Левового Майстра» та «Майстра Великої Близниці», між якими міг існувати зв'язок, на кшталт учитель—учень, або батько—син. Амфору та пектораль, що належали до виробів саме «Левового Майстра», об'єднували, на думку дослідника, схожі композиції рослинного орнаменту, близькість моделювання морди, вух та гриви левових голівок, нюанси одягу та зачіск антропоморфних персонажів тощо. Окремо згадавши майстерність Фідія та Поліклета, які досконало володіли багатьма ремеслами, Д. Вільямс висловив переконання, що «Левовий Майстер» був не менш вправним і цілком міг створити такі різні шедеври як чортомлицьку амфору та пектораль (Williams 1998, p. 103).

Є. А. Савостіна також розподілила кілька предметів торевтики по двом групам, складеним з виробів «Майстра пекторалі» та «Майстра солоського гребеня», зарахувавши пектораль та

амфору до різних груп. Обидва вироби, на думку дослідниці, вирізняються стилістичними та технологічними нюансами і не можуть належати руці одного майстра. Зокрема, на тулубі амфори більш спрощена стилістика, ритм малюнка та характер зображення рослинної композиції. Але, насамперед, вироби вирізняє стилістика скульптур горельєфних фризів [1] — пишність зачісок та грив, дрібність поверхонь та соковитість деталей на пекторалі супроти «подовжених пропорцій і певніших ліній в контурах фігур, у трактуванні грив і хвостів коней», зображень в «укрупнених площинах» на амфорі (Савостина 1999, с. 200—202; 2019, с. 72).

М. Ю. Трейстер значно розширив коло джерел і визначив продукцію вже семи майстрів та майстерень (A-I). Пектораль, на думку дослідника, була виготовлена спільними зусиллями «майстра гривни зі скіфськими вершниками» (E) та торевтів «майстерні обкладок горитів і піхов мечів» (F), що тісно співпрацювали або навіть об'єдналися в одну майстерню до середини IV ст. до н. е. (Treister 2005, p. 60, 62). Але власне чортомлицька амфора не була віднесена М. Ю. Трейстером до продукції жодної з майстерень (Treister 2005, p. 56—63, 190—194).

Варто зауважити, що і Ф. Р. Балонов вважав амфору і пектораль продукцією однієї майстерні, ґрунтуючись саме на втіленні майстром у композицію обох виробів схожих просторових та часових структур (Балонов 1994, с. 17—22).

С. А. Яценко, проаналізувавши відмінності у костюмі та зачісках персонажів правої та лівої сторін композицій амфори та пекторалі, протиставив їх у етнічному контексті, дійшовши до думки, що мешканців «власного регіону» завжди зображали праворуч, чужинців — ліворуч (Яценко 1993, с. 315, 318; 2019, с. 44).

Л. Н. Єрмоленко провела числові співставлення, втілені у структурах композицій амфори та пекторалі. На думку дослідниці, в ритмічно організованих сюжетних композиціях греко-скіфської торевтики, передусім пекторалі та амфори, варіюють схеми, в основі яких лежать бінарні і тернарні структури, втілені в образах зоо-, антропоморфного, а також речового кодів (Ермоленко 2008, с. 25—27).

Короткий історіографічний огляд та деякі власні думки стосовно порівняння двох шедеврів були репрезентовані Н. О. Гаврилюк. Дослідниця відзначила науковий пріоритет А. П. Манцевич у співставленні амфори та пекторалі та переконливість отриманих нею висновків та спостережень, протиставивши їх прихильникам «форсованої» та «надлишкової сакралізації» ще «нерозкодованих сцен» «побутового, етнографічного» (за М. І. Ростовцевим) та «економічного» (за Н. О. Гаврилюк) реалізму, серед яких були згадані Є.Є. Кузьміна, Д. А. Мачинський, Д. С. Раєвський та С. С. Бессонова. Це положення Н. О. Гаврилюк підкріпила цитатою з монографії Б. М. Мозолевського, який відзначав складність проблеми трактування образів та композицій на пам'ятках торевтики та схильність більшості дослідників з часів М. І. Ростовцева вважати їх жанровими сценами чи ілюстрацією скіфського епосу (Мозолевський 1979, с. 218). Відтак, Н. О. Гаврилюк зарахувала себе до цієї «більшості» і тлумачила реалістичні сюжети як «високожанрові сцени» та «ілюстрації до скіфського епосу», зокрема, його трактування в рамках скіфського фольклору (Гаврилюк 2016, с. 284, 285). Тут слід зауважити, що наведена дослідницею цитата з монографії Б. М. Мозолевського вирвана з контексту і не відображає думок дослідника щодо проблеми, який повністю поділяв і певним чином розвинув погляди Є. Є. Кузьміної та Д. С. Раєвського на семантику композиції амфори та пекторалі і був переконаний, що «тотожність тричленного поділу композиції амфори і пекторалі не залишає сумнівів, що і остання відбиває ті самі космогонічні погляди скіфів» (Мозолевський 1978, с. 197; 1979, с. 219), отже його слід також рахувати у колі прихильників «форсованої» та «надлишкової сакралізації» «нерозкодованих сцен».

Порівнюючи амфору та пектораль, Н. А. Гаврилюк відзначила також «парадоксальність» смислової та іконографічної схожості обох виробів при кардинальній різниці у формі та функціональному призначенні, а також дорікнула, слід за В. Ю. Міхайліним, на неспроможність дослідників дати зрозуміле пояснення щодо невідповідності чергування фризів на композиціях двох шедеврів [2] (Гаврилюк 2016, с. 286).

Короткі, в декілька рядків, співставлення амфори та пекторалі, де зазвичай порівнювалася структура тричленних композицій, сцени «скотарського побуту» чи рослинний орнамент, можна знайти у роботах багатьох дослідників (Brentjes 1994, S. 176; Schiltz 1994, S. 11—12,

1. На думку Є. А. Савостіної фігури горельєфів амфори та пекторалі вирізняються і технікою виготовлення — лиття для фігур пекторалі та «чеканка горельєфного фриза» амфори. Однак на думку фахівців скульптурні групи обох виробів були виготовлені в однаковій техніці лиття за восковими моделями (Минасян 1991, с. 379; 2014, с. 101).

2. Щодо несправедливості подібного докору див. прим. 1 на с. 122. Також не можна погодитися з доріканнями на адресу авторів статей (Мачинский 1978; Мозолевський 1978; Раевский 1978) щодо ігнорування ними роботи А. П. Манцевич та її пріоритету у зіставленні амфори та пекторалі (Манцевич 1976) як через короткий термін між цими публікаціями, так і розбіжність проблематики, порушеної дослідниками. А. П. Манцевич був проведений аналіз стилістики і конструкції виробів та запропоновані шляхи можливих культурних зв'язків. Д. А. Мачинський, Б. М. Мозолевський та Д. С. Раєвський зосередили увагу на тлумаченні семантичного змісту репрезентованих сюжетів та композиції. Та й зіставлення обох виробів — доволі очевидне — було неодноразово здійснене ще до публікації статті А. П. Манцевич (Мозолевський 1971, с. 23; Rolle 1972, S. 62).



Рис. 2. Амфора з Чортомлика та пектораль з Товстої Могили, співставлення образів та сюжетів (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986; Dally 2007; Алексеев 2012; Клочко 2012)

194, 203, 206; Jacobson 1995, p. 117, 211, 212; Fornasier 1997, S. 122; Gebauer 1997, S. 154, 155; Скржинская 2001, с. 230, 248, 251, 252; Вахтина 2005, с. 378—380).

Отже, співставлення у різних контекстах амфори з Чортомлика та пекторалі з Товстої Могили стали вже усталеною традицією, але навряд чи вичерпали свій інформаційний потенціал. До наявних та згаданих тотожностей обох виробів можна додати ще декілька спостережень. Попри численні збіги між амфорою та пектораллю можна відшукати і чимало відмінностей, серед яких найбільш помітним є різне їх функціональне призначення — амфори як ємкості для напою та пекторалі як прикраси, імовірно, інсигнії, що визначала статус її володаря. Проте і в цьому контексті можна побачити певний зв'язок при розгорнутішому порівнянні. Зокрема, амфора, у комплексі з іншим посудом з «парадного сервізу» з північно-західної камери чи самостійно, вико-

ристовувалася у якомусь ритуалі, вірогідно, тим чи іншим чином, пов'язаним з репрезентованими на посуді різноманітними образами та сюжетами. Відсутня єдина думка щодо напою, яким наповнювалася амфора — вже І. Є. Забєлін вважав, що в посудині тримали вино, кумис або ж якийсь «інший настій» (ДГС II 1872, с. 102). Відтак дослідники розділилися на прихильників наповнення амфори вином (Артамонов 1966, с. 47; Манцевич 1976; Schiltz 1994, S. 194) чи кумисом (Minns 1913, p. 288; Farkas 1977, p. 125). Виходячи з поховального контексту північно-західної камери, де разом зі «срібним сервізом» виявлено 14 глиняних амфор (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 62), більшу рацію мають прихильники першої точки зору. Опосередковано це підтверджує і наявність сита, впаяного в горло амфори та у носики-зливи, що значно ускладнювало очищення посудини після її наповнення кисломолочними продуктами.

Використання напою, начебто, було передбачено і в ритуалі, кульмінаційний момент якого репрезентує центральна сцена верхнього фризу пекторалі, де зображено напівоголених чоловіків з сорочкою з овечого хутра у руках. За переконанням багатьох дослідників цей ритуал пов'язаний з культом хварна / фарна (Мошинский 2002, с. 85; Михайлин 2005, с. 118—176; Шауб 2007; Бабенко 2013, с. 118, 119; Вертієнко 2015, с. 40, 95; Полидович 2020, с. 140). Власне пектораль була його своєрідним матеріальним втіленням і мала функції церемоніального атрибуту, що використовувався під час обрання царя і набуттям ним хварна / фарна — тобто обряду, ключові моменти якого і були відтворені в сюжетах самої пекторалі (Бабенко 2013, с. 118—120). З цим обрядом за логікою мають бути пов'язані і периферійні сцени з двома юнаками [1], один з яких доїть вівцю у горщик, інший — здійснює якісь «маніпуляції» з амфорою біля вівці, адже, попри поширену думку, власне доїння вівці не відбувається. Придатність амфори як посудини для доїння сумнівна (нестійкість у вертикальному положенні, хиткість в «лежачому» положенні внаслідок постійного обертального руху, надмірна для доїння висота посудини, вузькість горловини). Це стало підставою для припущення про її використанні в цій сцені як тари для зливання надоєного молока, а рух юнака трактовано як закривання горловини амфори трав'яним пучком [2] (рис. 2: 4) (Мозолевський 1979, с. 88; Раевский 1985, с. 181; Балонов 1994, с. 20). Є також думка про збивання злитого у амфору молока [3] (Брашинский 1979, с. 137, 138) чи її очищення якимось «згортком» (Манцевич 1980, с. 107). В. Ю. Міхайлін тлумачив цю сцену як «відкупорювання амфори», де зберігався очищений через сито з овечої вовни сік соми / хаоми, з метою отримання амріти шляхом подальшого змішування соку з молоком (Михайлин 2005, с. 171, 175).

Однак цілком можливо, що амфора була наповнена первинним продуктом, власне вином (Бабенко 2012, с. 24; Полидович 2020, с. 138, 139). У цьому випадку різний посуд (горщик-амфора) був тотожний різниці напоїв, що в контексті традиційного протиставлення праве—ліве могло втілювати різний стан сп'яніння [4]. Втім, викликані сомою радісний стан, ейфорія, почуття прилучення до світу богів, а при надмірному споживанні — балакучість та сон (Елизаренкова 1999, с. 350—352), близькі по відчуттям та наслідкам вживанню вина, масштаби якого в Північному Причорномор'ї в скіфську добу були значними, що добре задокументовано археологічними джерелами. Можливо, у ритуальній практиці європейських скіфів у IV ст. до н. е. завдяки доступності виноградне вино почали використовувати як своєрідний сурогат соми [5]. Чи не найкращим прикладом подібного використання є саме чортомлицька амфора, що, як зазначалося вище, під час ритуальних практик наповнювалася, найімовірніше, саме вином.

Співставлення амфори та пекторалі сприяє чіткішому розумінню низки нюансів, пов'язаних з відтвореними на виробах образами птахів (рис. 2: 2). Як уже зазначалося, незважаючи на періодичні звернення за консультацією до фахівців-орнітологів, до цього часу не вдалося беззаперечно з'ясувати вид відтворених на пекторалі птахів (окрім достеменно визначеної качки на лівому краї верхнього фризу: Бабенко 2016). Орнітологи бачать в них як голубів, так і соколів, подекуди еклектичні образи, що поєднали риси обох видів, а також, де-не-де, більш рідкісні (як для торевтики) види пернатих — тетерука, або ж представника підродини курішкових чи фазанових (Бабенко 2016, с. 96—98). Правильне визначення виду відтворених птахів має важливе

1. Іншу точку зору див. (Савостина 2019; Полидович 2020).
2. Що, на думку Б. М. Мозолевського, запобігало скисанню молока (Мозолевський 1978, с. 193), хоча у кочовиків більш поширеним було вживання саме кисломолочних продуктів (Вайнштейн 1991, с. 126—138). Тому немає впевненості, що подібні запобіжні заходи, спрямовані на збільшення тривалості терміну зберігання свіжого молока, відповідали смаковим уподобанням скіфів.
3. Що сумнівно — за Геродотом (IV, 2) для цього вживали дерев'яний посуд, використовували також і шкіряний посуд, більш сприятливий для розвитку кумисного грибка (Гаврилюк 1987, с. 29). Власне, для виготовлення кумису придатнішим було кобиляче, рідше верблюже і коров'яче молоко.
4. Порівн. сп'яніння сомою викликає «блаженство, просвітлення»), алкоголем — «гнів, нерозуміння» (Елизаренкова 1999, с. 345, 346).
5. Порівн.: витіснення у тувинців кумису аракою (Вайнштейн 1991, с. 137). Підміна могла статися і внаслідок відсутності у північнопричорноморських степах потрібних для приготування соми рослин. Заміна традиційного виду «соми» деякими іншими рослинами травами, злаками, чагарниками практикувалася (Бонгард-Левин, Грантовский 1983, с. 116; Кисель 2007).

значення саме у контексті семантичного змісту, адже їх образи залучаються дослідниками як певні символи у запропонованих ними тлумаченнях. Відтак, некоректно бачити в образі голуба символ фарну, а в образі сокола — символ Афродіти чи передвісника смерті (за Ріґведою). Поміж тим, зображення торевтом у верхній частині рослинної композиції чортомлицької амфори двох пар достеменно голубів дає додаткові побічні аргументи на користь такої ж атрибуції амбівалентних птахів на пекторалі.

Є ще одна малопримітна спільна риса у композиції орнітоморфного бестіарію амфори та пекторалі. Багатьма дослідниками відзначене видове протипоставлення птахів на краях верхнього фризу пекторалі, що кодують, відповідно, водяну / нижню (качка) чи повітряну / верхню (голуб / сокіл) стихію. Разом з тим, у композиції амфори відтворене таке ж протипоставлення, тільки не в горизонтальній (ліве—праве), а вертикальній (низ—верх) площині. Адже у верхній частині рослинної композиції зображено дві пари голубів, у нижній — також дві пари, але утворені чаплею (бугаєм) та цибатим журавлем (Манцевич 1976, с. 87), спосіб життя яких пов'язаний з водною стихією.

Втім, орнітоморфні композиції амфори і пекторалі мають і одну виразну відмінність, що характеризує творчий почерк майстра. На амфорі птахи розміщені попарно, обернені один до одного (голуби) чи у протилежний бік (чапля та журавель). Подібне зображення майже буквально ілюструє згадану багатьма дослідниками сцену одного із гімнів Ріґведи, де «Два птахи, з'єднані разом друзі, горнуться до одного і того ж дерева. Один з них їсть солодкий плід, інший дивиться, не торкаючись плоду» [1], що отримала широке розповсюдження у іраномовному середовищі (Цуциев 2015). Ця іконографічна схема набула канонічного характеру і була відтворена на більш низькому художньому рівні на численних пластинах головних уборів цього часу (Ліфантій 2015; Бабенко 2016, рис. 4), в декорі браслету з Темір-Гори (Манцевич 1949, рис. 6), менш виразно — у знахідках парних навершь, увінчаних фігурками птахів (Бабенко 2016, с. 99, рис. 5). Майстер пекторалі, створюючи свій шедевр, неодноразово виходив за межі усталених канонів, від загальної форми прикраси до окремих композиційних чи сюжетних рішень. Відповідно він вчинив, дотримуючись принципів «не дзеркальної симетрії» (Полидович 2020, с. 136), і з птахами середнього фризу, відтворивши їх не згідно образотворчого канону — протипоставленими, а у доволі вільних, «живих» позах.

Певні паралелі можна провести і стосовно числової символіки образотворчого тексту амфори та пекторалі, окрім згаданих багатьма дослідниками бінарних та тернарних структур. Зокрема, на думку Є. Є. Кузьміної кількість (сім) зображених на чортомлицькій амфорі коней зв'язана з символікою цього священного у скіфів числа (Кузьмина 1976, с. 73). Це ж число, але більш приховане, можна побачити у образах, сюжетах та структурі пекторалі, зокрема — сім птахів, сім смертей та народжень, сім «гривень», що утворюють пектораль (Бабенко 2013, с. 114).

Ще одним образотворчим каноном у греко-скіфському мистецтві стала традиція зображення жертовної тварини з однією передньою ногою, зігнутою у зап'ястку, під грудьми, а іншою — викинутою далеко вперед (Бабенко 2019b, с. 303—305, рис. 8). Саме таке положення ніг можна бачити у коня центральної групи нижнього фризу пекторалі, де шматована жертва знаходиться за мить від смерті. У сценах конярства середнього фризу амфори переднім кінцівкам ніг двох коней також надано положення жертовної тварини, що може свідчити на користь точки зору тих дослідників, які тлумачили ці сцени у тому чи іншому контексті обряду жертвоприношення (рис. 2: 1) (Кузьмина 1976, с. 72—75; Мачинский 1978, с. 236—239; Раевский 1979, с. 77—81; Бессонова 1983, с. 70—72; Симоненко 1987, с. 143; Schiltz 1994, S. 194).

Цікаво, що у сценах як пекторалі, так і амфори, беруть участь напівоголені персонажі (рис. 2: 3). Але пошкодження кистей рук «коняра» на чортомлицькій амфорі заважає розумінню змісту семантики його образу, створюючи поживне середовище для численних, але гіпотетичних припущень. У цьому випадку паралелі з напівоголеними персонажами центральної сцени пекторалі будуть вкрай необґрунтованими (Полидович 2020, с. 141). Ще однією спільною рисою між амфорою та пектораллю є використання у конструкції обох виробів «швелероподібного» бордюру, що оконтурював нижній край фігурних фризів — середнього на амфорі та нижнього на пекторалі. Окрім естетичного навантаження кожен із фризів виконував певну конструкційну функцію — на амфорі прикривав місце з'єднання верхньої та нижньої частини тулуба, на пекторалі — зменшував висоту просвіту нижнього фризу, забезпечуючи надійне кріплення фігурок між двома джгутами (Бабенко 2018, с. 155—163).

Таким чином, співставлення двох шедеврів греко-скіфської торевтики — срібної амфори з Чортомлика та золотої пекторалі з Товстої Мо-

1. Переклад з російської мови автора. Саме цей переклад гімну Ріґведи — «Две птицы, соединенные вместе друзья, льнут к одному и тому же дереву. Одна из них ест сладкий плод, другая смотрит, не прикасаясь к плоду» (RV. I, 164, 20), наведений В. М. Топоровим (Топоров 1974, с. 64) використали у своїх роботах дослідники (Раевский 1985, с. 232; Балонов 1991, с. 376; 1994, с. 20). В новому академічному виданні Ріґведи переклад цього гімну, запропонований Т. Я. Єлізаренковою, має дещо інший вигляд —«Два орла, два связанных друг с другом товарища, Обхватили одно и то же дерево. Один из них ест сладкую винную ягоду, Другой наблюдает, не вкушая» (ред. Гринцер, подг. и перев. Елизаренкова 1999, с. 202).

гили значно розширює можливості вивчення кожного з виробів у різних аспектах — технологічних, стилістичних чи семантичних, дає змогу верифікувати зроблені припущення, побачити приховані чи непомічені подробиці, штрихи, смисли, а відтак — просунутися набагато далі у вивченні історії, культури, релігії скіфів та їх світосприйняття. Незважаючи на численні співставлення амфори та пекторалі з моменту відкриття останньої, даний напрям досліджень продовжує залишатися перспективним і на цьому терені науковців очікує ще не одне відкриття.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей из собрания Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.

Бабенко, Л. И. 2012. О содержимом амфоры на пекторали из Толстой Могилы. В: *Проблемы истории и археологии Украины*. Харьков: НТМТ, с. 24.

Бабенко, Л. І. 2013. До семантики центральної сцени пекторалі з Товстої Могили. *Древности 2013: Харьковский историко-археологический ежегодник*, 12, с. 111-122.

Бабенко, Л. И. 2016. Периферийные персонажи пекторали из Толстой Могилы. *Древности 2016: Харьковский историко-археологический ежегодник*, 14, с. 90-104.

Бабенко, Л. И. 2018. О бордюрах пекторалей из Толстой Могилы и Большой Близницы. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 155-163.

Бабенко, Л. И. 2019a. Военная тематика пекторали из Толстой Могилы *Stratum plus*, 3, с. 261-284.

Бабенко, Л. І. 2019b. Навершя із Чмиревої Могили (знахідка 1898 року). *Археологія і давня історія України*, 4, с. 295-312.

Балонов, Ф. Р. 1991. Чертомлыкская серебрянная амфора как модель мифопоэтического пространства—времени. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка, с. 375-377.

Балонов, Ф. Р. 1994. Пектораль из Толстой Могилы как модель мифопоэтического пространства—времени. В: Алексеев, А. Ю., Боковенко, Н. А., Марсадолов, Л. С., Семёнов, Вл. А. (ред.). *Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху*. Санкт-Петербург, с. 17-22.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Бессонова, С. С. 1991. «Мужское» и «женское» в сакральной сфере скифов. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Духовная культура древних обществ на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 84-96.

Бонгард-Левин, Г. М., Грантовский, Э. А. 1983. *От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история*. Москва: Мысль.

Брашинский, И. Б. 1979. *В поисках скифских сокровищ*. Ленинград: Наука.

Вайнштейн, С. И. 1991. *Мир кочевников центра Азии*. Москва: Наука.

Вахтина, М. Ю. 2005. Греческое искусство и искусство Европейской Скифии в VII—IV вв. до н. э. В: Марченко, К. К. (ред.). *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург: Алетея, с. 297-399.

Вертієнко, Г. В. 2015. *Іконографія скіфської есхатології*. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України.

Гаврилюк, Н. А. 1987. Пища степных скифов. *Советская археология*, 1, с. 21-34.

Гаврилюк, Н. А. 2016. Пектораль из Толстой Могилы как источник для изучения экономики Степной Скифии. Историография вопроса. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 284-291.

Гринцер, П. А. (ред.). Елизаренкова, Т. Я. (подг. и перев.). 1999. *Ригведа. Мандалы I—IV*. Москва: Наука.

ДГС II. 1872. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях*. Санкт-Петербург.

Елизаренкова, Т. Я. 1999. О Соме в Ригведе. В: Гринцер, П. А. (ред.). Елизаренкова, Т. Я. (подг. и перев.). *Ригведа. Мандалы IX—X*. Москва: Наука, с. 323-353.

Ермоленко, Л. Н. 2008. О троичной и двоичной композиционных структурах в искусстве Скифии. В: Деревянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*. II, Москва, с. 25-27.

Кисель, В. А. 2007. «Огненный» напиток скифов. В: Хаврин, С. В. (ред.). *Сборник научных трудов в честь 60-летия А. В. Виноградова*. Санкт-Петербург: Культ-Информ-Пресс, с. 110-114.

Клочко, Л. С. 2012. Золота етнографія Скіфії (верхній фриз пекторалі з кургану Товста Могила). *Народна творчість та етнологія*, 1, с. 51-60.

Кузьмина, Е. Е. 1976. О семантике изображений на чертомлыцкой вазе. *Советская археология*, 3, с. 68-75.

Кузьмина, Е. Е. 1984. Опыт интерпретации некоторых памятников скифского искусства. *Вестник древней истории*, 1, с. 93-108.

Ліфантій, О. В. 2015. Зображення птахів на довгих пластинах головних уборів. *Археологія та давня історія України*, 2, с. 96-102.

Манцевич, А. П. 1949. К вопросу о торевтике в скифскую эпоху. *Вестник древней истории*, 2, с. 196-220.

Манцевич, А. П. 1975a. Изображения «скифов» в ювелирном искусстве античной эпохи. *Archeologia*, 26, с. 1-45.

Манцевич, А. П. 1975b. К вопросу об изображениях «варваров» на предметах торевтики из курганов Северного Причерноморья. *Studia Thracica*, I, с. 112-126.

Манцевич, А. П. 1976. Чертомлыкская ваза и пектораль из Толстой Могилы. *Pulpudeva*, I, с. 83-98.

Манцевич, А. П. 1980. Золотой нагрудник из Толстой Могилы. *Thracia*, V, с. 97-120.

Маразов, И. 2020. Златното руно в тракийската иконография. В: Божкова, Б., Генчева, Е. (ред.). *In memoriam Ivani Venedikov. По случай 100-годишнината от рождението му*. София: НАИМ при БАН, с. 53-78.

Мачинский, Д. А. 1978a. О смысле изображений на Чертомлыкской амфоре. В: Столяр, А. Д. (ред.). *Проблемы археологии*. II: Сборник статей в память профессора М. И. Артамонова. Ленинград: ЛГУ, с. 232-240.

Мачинский, Д. А. 1978b. Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии. В: Луконин, В. Г. (ред.). *Культура Востока: древность и раннее средневековье*. Ленинград: Аврора, с. 131-150.

Минасян, Р. С. 1991. Техника изготовления золотых и серебряных вещей из Чертомлыкского кургана. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р.

1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка, с. 378-389.

Минасян, Р. С. 2014. *Металлообработка в древности и Средневековье*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Михайлин, В. Ю. 2005. *Тропа звериных слов: Пространственно-ориентированные культурные коды в индоевропейской традиции*. Москва: Новое литературное обозрение.

Мозолевський, Б. 1971. Шедевр Товстої Могили. *Образотворче мистецтво*, 6, с. 22-23.

Мозолевський, Б. 1978. Синтез скіфо-античної думки. До інтерпретації пекторалі з Товстої Могили. *Всесвіт*, 2, с. 191-204.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мозолевский, Б. Н., Ролле, Р. 1983. Исследования Чертомлыка. *Археологические открытия 1981 года*, с. 293.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы)*. Киев: Стилос.

Мошинский, А. П. 2002. Пектораль из Толстой Могилы как символ царской власти. *Донская археология*, 1—2, с. 84-88.

Полидович, Ю. Б. 2020. Иранская мифологема царской власти и пектораль из Толстой Могилы. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 135-149.

Раевский, Д. С. 1978. Из области скифской космологии (Опыт семантической интерпретации пекторали из Толстой Могилы). *Вестник древней истории*, 3, с. 115-133.

Раевский, Д. С. 1979. Об интерпретации памятников скифского искусства. *Народы Азии и Африки*, 1, с. 70-82.

Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.

Ролле, Р. 1999. *О фризе чертомлыцкой амфоры*. Киев.

Рудольф, В. 1993. Большая пектораль из Толстой Могилы: работа «чертомлыцкого мастера» и его школы. *Археологические вести*, 2, с. 85-90.

Савостина, Е. А. 1999. Греческая торевтика на скифские темы: заметки о стиле скульптурного декора. В: Вахтина, М. Ю., Зуев, В. Ю., Рогов, Е. Я., Хршановский, В. А. (ред.). *Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира.* Санкт-Петербург, с. 199-204.

Савостина, Е. А. 2019. Несколько заметок о пектории из кургана Толстая Могила: вопросы атрибуции и культурной принадлежности. *Боспорские исследования*, XXXIX, с. 58-88.

Симоненко, А. В. 1987. О семантике среднего фриза Чертомлыцкой амфоры. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 140-144.

Скржинская, М. В. 2001. *Скифия глазами эллинов*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Топоров, В. Н. 1974. О брахмане. К истокам концепции. В: Зограф, Г. А., Топоров, В. Н. (ред.). *Проблемы истории языков и культуры народов Индии*. Москва: Наука, с. 20-74.

Цуциев, А. А. 2015. *Пара птиц на Древе жизни*. Владикавказ: Северо-Осетинский институт гуманитарных и социальных исследований им. В. И. Абаева.

Шауб, И. Ю. 2007. *Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII—IV вв. до н. э.)*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Яценко, С. А. 1993. Скифский мужской костюм на предметах греко-скифской торевтики IV в. до н. э. (к вопросу об этнографизме изображений). *Вестник шелакового пути. Археологические источники*, 1, с. 304-338.

Яценко, С. А. 2019. Пекторали иранских и иранизированных народов древности. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 11, с. 33-72.

Brentjes, B. 1994. Das Pektorale aus der Tolstaja Mogila und altkleinasiatische Beziehungen. *Altorientalische Forschungein*, 21, 1, S. 176-180.

Dally, O. 2007. Skythische und graeco-skythische bildelemente im Nördlichen Schwarzmeerraum. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 291-298.

Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: the interpenetration of cultures at the edge of the Hellenic world*. Handbook of Oriental Studies, 2. Leiden; New York: Brill.

Farkas, A. 1977. Interpreting Scythian Art: East vs. West. *Artibus Asiae*, 39, 2, p. 124-138.

Fornasier, J. 1997. Das Pektorale aus der Tolstaja Mogila Vergleichende Untersuchungen zur Form und Funktion. In: Stähler, K. (ed.). *Zur graeco-skythischen Kunst. Archäologisches Kolloquium Münster. 24—26 November 1995*. Münster: Ugarit, S. 119-146.

Gebauer, J. 1997. Rankengedanken — zum Pektorale aus der Tolstaja Mogila. In: Stähler, K. (ed.). *Zur graeco-skythischen Kunst. Archäologisches Kolloquium Münster. 24—26 November 1995*. Münster: Ugarit, S. 147-160.

Minns, E. H. 1913. *Scythians and Greeks*. Cambridge: University.

Pfrommer, M. 1982. Grossgriechischer und mittelitalischer Einfluss in der Rankenornamentik frühhellenistischer Zeit. *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts*, 97, S. 119-190.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Rolle, R. 1972. Neue Ausgrabungen skythischer und sakischer Grabanlagen in der Ukraine und in Kazachstan. *Praehistorische Zeitschrift*, 47, 1, S. 47-77.

Rolle, R. 1998. Betrachtungen zum Figurenrelief der Čertomlyk-Amphore. In: Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998. *Königskurgan Čertomlyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts*. II und III: Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Philipp von Zabern, S. 207-236.

Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998a. *Königskurgan Čertomlyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts*. I: Textteil. Mainz: Philipp von Zabern.

Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998b. *Königskurgan Čertomlyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts*. II und III: Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Philipp von Zabern.

Schiltz, V. 1994. *Die Skythen und andere Steppenvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr*. München: C. H. Beck.

Treister, M. 2005. Masters and Workshops of the Jewellery and Toreutics from Fourth-Century Scythian Burial-Mounds. In: Braund, D. (ed.). *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC — first century AD)*. Exeter: University of Exeter, p. 56-63, 190—194.

Williams, D. 1998. Identifying Greek Jewelers and Goldsmiths. In: Williams, D. (ed.). *The Art of the Greek Goldsmith*. London: British Museum, p. 99-104.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei iz sobraniia Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha.* Praga: Artiia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.

Babenko, L. I. 2012. O soderzhimom amfory na pektorali iz Tolstoi Mogily. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy*. Kharkov: NTMT, s. 24.

Babenko, L. I. 2013. Do semantiki tsentralnoi stseni pektorali z Tovstoi Mogili. *Drevnosti 2013: Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, 12, s. 111-122.

Babenko, L. I. 2016. Periferiinye personazhi pektorali iz Tolstoi Mogily. *Drevnosti 2016: Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, 14, s. 90-104.

Babenko, L. I. 2018. O bordiurakh pektoralei iz Tolstoi Mogily i Bolshoi Bliznitsy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 155-163.

Babenko, L. I. 2019a. Voennaia tematika pektorali iz Tolstoi Mogily *Stratum plus*, 3, s. 261-284.

Babenko, L. I. 2019b. Navershia iz Chmyrevoi Mohyly (znakhidka 1898 roku). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 295-312.

Balonov, F. R. 1991. Chertomlykskaia serebriannaia amfora kak model mifopoeticheskogo prostranstva—vremeni. In: Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 375-377.

Balonov, F. R. 1994. Pektoral iz Tolstoi Mogily kak model mifopoeticheskogo prostranstva—vremeni. In: Alekseev, A. Iu., Bokovenko, N. A., Marsadolov, L. S., Semenov, Vl. A. (ed.). *Elitnye kurgany stepei Evrazii v skifo-sarmatskuiu epokhu*. Sankt-Peterburg, s. 17-22.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Bessonova, S. S. 1991. «Muzhskoe» i «zhenskoe» v sakralnoi sfere skifov. In: Gening, V. F. (ed.). *Dukhovnaia kultura drevnikh obshchestv na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 84-96.

Bongard-Levin, G. M., Grantovskii, E. A. 1983. *Ot Skifii do Indii. Drevnie arii: mify i istoriia.* Moskva: Mysl.

Brashinskii, I. B. 1979. *V poiskakh skifskikh sokrovishch*. Leningrad: Nauka.

Vainshtein, S. I. 1991. *Mir kochevnikov tsentra Azii*. Moskva: Nauka.

Vakhtina, M. Iu. 2005. Grecheskoe iskusstvo i iskusstvo Evropeiskoi Skifii v VII—IV vv. do n. e. In: Marchenko, K. K. (ed.). *Greki i varvary Severnogo Prichernomoria v skifskuiu epokhu*. Sankt-Peterburg: Aleteia, s. 297-399.

Vertiienko, H. V. 2015. *Ikonohrafiia skifskoi eskhatolohii*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva imeni A. Yu. Krymskoho NAN Ukrainy.

Gavriliuk, N. A. 1987. Pishcha stepnykh skifov. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 21-34.

Gavriliuk, N. A. 2016. Pektoral iz Tolstoi Mogily kak istochnik dlia izucheniia ekonomiki Stepnoi Skifii. Istoriografiia voprosa. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 284-291.

Grintser, P. A. (ed.). Elizarenkova, T. Ia. (podg. i perev.). 1999. *Rigveda. Mandaly I—IV*. Moskva: Nauka.

DGS II. 1872. *Drevnosti Gerodotovoi Skifii. Sbornik opisanii arkheologicheskikh raskopok i nakhodok v Chernomorskikh stepiakh*. Sankt-Peterburg.

Elizarenkova, T. Ia. 1999. O Some v Rigvede. In: Grintser, P. A. (ed.). Elizarenkova, T. Ia. (podg. i perev.). *Rigveda. Mandaly IX—X*. Moskva: Nauka, s. 323-353.

Ermolenko, L. N. 2008. O troichnoi i dvoichnoi kompozitsionnykh strukturakh v iskusstve Skifii. In: Derevianko, A. P., Makarov, N. A. (ed.). *Trudy II (XVIII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sieezda v Suzdale*. II, Moskva, s. 25-27.

Kisel, V. A. 2007. «Ognennyi» napitok skifov. In: Khavrin, S. V. (ed.). *Sbornik nauchnykh trudov v chest 60-letiia A. V. Vinogradova*. Sankt-Peterburg: Kult-Inform-Press, s. 110-114.

Klochko, L. S. 2012. Zolota etnohrafiia Skifii (verkhnii fryz pektorali z kurhanu Tovsta Mohyla). *Narodna tvorchist ta etnolohiia*, 1, s. 51-60.

Kuzmina, E. E. 1976. O semantike izobrazhenii na chertomlytskoi vaze. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 68-75.

Kuzmina, E. E. 1984. Opyt interpretatsii nekotorykh pamiatnikov skifskogo iskusstva. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 93-108.

Lifantii, O. V. 2015. Zobrazhennia ptakhiv na dovhykh plastynakh holovnykh uboriv. *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 96-102.

Mantsevich, A. P. 1949. K voprosu o torevtike v skifskuiu epokhu. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 196-220.

Mantsevich, A. P. 1975a. Izobrazheniia «skifov» v iuvelirnom iskusstve antichnoi epokhi. *Archeologia*, 26, s. 1-45.

Mantsevich, A. P. 1975b. K voprosu ob izobrazheniiakh «varvarov» na predmetakh torevtiki iz kurganov Severnogo Prichernomoria. *Studia Thracica*, I, s. 112-126.

Mantsevich, A. P. 1976. Chertomlykskaia vaza i pektoral iz Tolstoi Mogily. *Pulpudeva*, I, s. 83-98.

Mantsevich, A. P. 1980. Zolotoi nagrudnik iz Tolstoi Mogily. *Thracia*, V, s. 97-120.

Marazov, I. 2020. Zlatnoto runo v trakiiskata ikonografiia. In: Bozhkova, B., Gencheva, E. (ed.). *In memoriam Ivani Venedikov. Po sluchai 100-godishninata ot rozhdenieto mu*. Sofiia: NAIM pri BAN, s. 53-78.

Machinskii, D. A. 1978a. O smysle izobrazhenii na Chertomlykskoi amfore. In: Stoliar, A. D. (ed.). *Problemy arkheologii. II: Sbornik statei v pamiat professora M. I. Artamonova*. Leningrad: LGU, s. 232-240.

Machinskii, D. A. 1978b. Pektoral iz Tolstoi Mogily i velikie zhenskie bozhestva Skifii. In: Lukonin, V. G. (ed.). *Kultura Vostoka: drevnost i rannee srednevekove.* Leningrad: Avrora, s. 131-150.

Minasian, R. S. 1991. Tekhnika izgotovleniia zolotykh i serebrianykh veshchei iz Chertomlykskogo kurgana. In: Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 378-389.

Minasian, R. S. 2014. *Metalloobrabotka v drevnosti i Crednevekove*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Mikhailin, V. Iu. 2005. *Tropa zverinykh slov: Prostranstvenno-orientirovannye kulturnye kody v indoevropeiskoi traditsii*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.

Mozolevskyi, B. 1971. Shedevr Tovstoi Mohyly. *Obrazotvorche mystetstvo*, 6, s. 22-23.

Mozolevskyi, B. 1978. Syntez skifo-antychnoi dumky. Do interpretatsii pektorali z Tovstoi Mohyly. *Vsesvit*, 2, s. 191-204.

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Mozolevskii, B. N., Rolle, R. 1983. Issledovaniia Chertomlyka. *Arkheologicheskie otkrytiia 1981 goda*, s. 293.

Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana i Soboleva mogily).* Kiev: Stilos.

Moshinskii, A. P. 2002. Pektoral iz Tolstoi Mogily kak simvol tsarskoi vlasti. *Donskaia arkheologiia*, 1—2, s. 84-88.

Polidovich, Iu. B. 2020. Iranskaia mifologema tsarskoi vlasti i pektoral iz Tolstoi Mogily. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 135-149.

Raevskii, D. S. 1978. Iz oblasti skifskoi kosmologii (Opyt semanticheskoi interpretatsii pektorali iz Tolstoi Mogily). *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 115-133.

Raevskii, D. S. 1979. Ob interpretatsii pamiatnikov skifskogo iskusstva. *Narody Azii i Afriki*, 1, s. 70-82.

Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury. Problemy mirovozzreniia iranoiazychnykh narodov evraziiskikh stepei I tysiacheletiia do n. e.* Moskva: Nauka.

Rolle, R. 1999. *O frize chertomlytskoi amfory*. Kiev.

Rudolf, V. 1993. Bolshaia pektoral iz Tolstoi Mogily: rabota «chertomlytskogo mastera» i ego shkoly. *Arkheologicheskie vesti*, 2, s. 85-90.

Savostina, E. A. 1999. Grecheskaia torevtika na skifskie temy: zametki o stile skulpturnogo dekora. In: Vakhtina, M. Iu., Zuev, V. Iu., Rogov, E. Ia., Khrshanovskii, V. A. (ed.). *Bosporskii fenomen: grecheskaia kultura na periferii antichnogo mira*. Sankt-Peterburg, s. 199-204.

Savostina, E. A. 2019. Neskolko zametok o pektorali iz kurgana Tolstaia Mogila: voprosy atributsii i kulturnoi prinadlezhnosti. *Bosporskie issledovaniia*, XXXIX, s. 58-88.

Simonenko, A. V. 1987. O semantike srednego friza Chertomlytskoi amfory. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 140-144.

Skrzhinskaia, M. V. 2001. *Skifiia glazami ellinov*. Sankt-Peterburg: Aleteiia.

Toporov, V. N. 1974. O brakhmane. K istokam kontseptsii. In: Zograf, G. A., Toporov, V. N. (ed.). *Problemy istorii iazykov i kultury narodov Indii*. Moskva: Nauka, s. 20-74.

Tsutsiev, A. A. 2015. *Para ptits na Dreve zhizni*. Vladikavkaz: Severo-Osetinskii institut gumanitarnykh i sotsialnykh issledovanii im. V. I. Abaeva.

Shaub, I. Iu. 2007. *Mif, kult, ritual v Severnom Prichernomore (VII—IV vv. do n. e.)*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Iatsenko, S. A. 1993. Skifskii muzhskoi kostium na predmetakh greko-skifskoi torevtiki IV v. do n. e. (k voprosu ob etnografizme izobrazhenii). Vestnik shelakovogo puti. *Arkheologicheskie istochniki*, 1, s. 304-338.

Iatsenko, S. A. 2019. Pektorali iranskikh i iranizirovannykh narodov drevnosti. *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, 11, s. 33-72.

Brentjes, B. 1994. Das Pektorale aus der Tolstaja Mogila und altkleinasiatische Beziehungen. *Altorientalische Forschungen*, 21, 1, S. 176-180.

Dally, O. 2007. Skythische und graeco-skythische bildelemente im Nördlichen Schwarzmeerraum. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 291-298.

Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: the interpenetration of cultures at the edge of the Hellenic world*. Handbook Of Oriental Studies, 2. Leiden; New York: Brill.

Farkas, A. 1977. Interpreting Scythian Art: East vs. West. *Artibus Asiae*, 39, 2, p. 124-138.

Fornasier, J. 1997. Das Pektorale aus der Tolstaja Mogila Vergleichende Untersuchungen zur Form und Funktion. In: Stähler, K. (ed.). *Zur graeco-skythischen Kunst. Archäologisches Kolloquium Münster. 24—26 November 1995*. Münster: Ugarit, S. 119-146.

Gebauer, J. 1997. Rankengedanken — zum Pektorale aus der Tolstaja Mogila. In: Stähler, K. (ed.). *Zur graeco-skythischen Kunst. Archäologisches Kolloquium Münster. 24—26 November 1995*. Münster: Ugarit, S. 147-160.

Minns, E. H. 1913. *Scythians and Greeks*. Cambridge: University.

Pfrommer, M. 1982. Grossgriechischer und mittelitalischer Einfluss in der Rankenornamentik frühhellenistischer Zeit. *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts*, 97, S. 119-190.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Rolle, R. 1972. Neue Ausgrabungen skythischer und sakischer Grabanlagen in der Ukraine und in Kazachstan. *Praehistorische Zeitschrift*, 47, 1, S. 47-77.

Rolle, R. 19**98.** Betrachtungen zum Figurenrelief der Čertomlyk-Amphore. In: Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 19**98.** *Königskurgan Čertomlyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts***.** II und III: Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Philipp von Zabern, S. 207-236.

Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998a. *Königskurgan Čertomlyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts*. I: Textteil. Mainz: Philipp von Zabern.

Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998b. *Königskurgan Čertomlyk: ein skytischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts*. II und III: Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Philipp von Zabern.

Schiltz, V. 1994. *Die Skythen und andere Steppenvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr*. München: C. H. Beck.

Treister, M. 2005. Masters and Workshops of the Jewellery and Toreutics from Fourth-Century Scythian Burial-Mounds. In: Braund, D. (ed.). *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC — first century AD)*. Exeter: University of Exeter, p. 56-63, 190—194.

Williams, D. 1998. Identifying Greek Jewelers and Goldsmiths. In: Williams, D. (ed.). *The Art of the Greek Goldsmith*. London: British Museum, p. 99-104.

L. I. Babenko

AMPHORA FROM CHORTOMLYK BARROW AND PECTORAL FROM TOVSTA MOHYLA: THE GENERAL AND THE PECULIAR (HISTORIOGRAPHICAL OVERVIEW AND NEW OBSERVATIONS)

The comparison of the masterpieces of the Greek-Scythian toreutics — the silver amphora from Chortomlyk and the gold Pectoral from Tovsta Mohyla became the set tradition from the moment of the pectoral discovery. Both objects have a range of distinct common traits, such as composition tripartite structure with plot identical in contents — scenes of nomadic daily routine, represented by miniature high relief figures of the characters, scenes of animal combat, and also the zones of floral ornament, enlivened by birds' figures and many other nuances.

The researchers compared the amphora and the pectoral in different contexts. A. P. Mantsevich saw in them, first of all, handiwork of Thracian craftsmen. Many researchers interpreted the compositions of amphora and pectoral as reflection of cosmogonic idea about tripartite Universe structure where the scenes of animal combat were associated with the day of vernal equinox and the idea of the cyclicality of seasons, the floral composition — with the World Tree symbolic, and the horse riding — with ritualistic sacrifice during a coronation or burial of king (E. E. Kuzmina, B. M. Mozolevskyi, D. S. Raevskii).

Ann Farkas interpreted the plots on amphora and pectoral as cosmogonic act of creation, S. S. Bessonova saw in them the elements of cattle-breeding rituals, connected with calendar holidays. D. A. Machinski associated both handiworks with the cult of the Great Goddess, and F. R. Balonov considered the amphora and the pectoral compositions the model of mythopoetic space — the time.

The researchers also didn't reach common ground on the handiwork authorship — part of them consider the amphora and pectoral originated from the one workshop (W. Rudolph, D. Williams, F. R. Balonov), and some believed that both objects origin from different workshops (E. A. Savostina).

Several more observations can be added to this similarity — in the context of using some or other beverages in the represented rituals, the compositional nuances of the ornithomorhic bestiary, numeric symbolism, etc. So, the comparison of two masterpieces in different contexts remains a promising direction of their study.

Keywords: Scythians, amphora, pectoral, Chortomlyk barrow, Tovsta Mohyla, Greek-Scythian toreutics.

Одержано 29.03.2021

БАБЕНКО Леонід Іванович, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова, Харків, Україна.
BABENKO Leonid I., Senior Researcher, Kharkiv M. F. Sumtsov Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5498-9278, e-mail: babenkolnd@gmail.com.

УДК 904.2(477.63)”638” DOI: 10.37445/adiu.2021.04.10

Ю. Б. Полідович

ОЗДОБЛЕННЯ КІНСЬКИХ ВУЗДЕЧОК З КУРГАНУ ТОВСТА МОГИЛА: ПОШУК ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ

У статті аналізується оздоблення вуздечок коней, похованих у двох кінських могилах (Північній і Південній) у кургані Товста Могила. На основі аналізу пропонується реконструкція певних уявлень скіфів про потойбіччя, шлях до Світу предків та його фінальний етап — прибуття до богині, яка зустрічала душі померлих.

***Ключові слова**: Товста Могила, скіфи, вуздечка, потойбіччя, Світ предків, змієнога богиня.*

Вступ. Курган Товста Могила, досліджений експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Б. М. Мозолевського у 1971 р., крім декількох всесвітньо відомих знахідок (найперше, пекторалі), знаменний ще й тим, що це один з небагатьох курганів «царського» рівня, в якому археологічно достовірно зафіксовано багато особливостей поховального обряду, зокрема, супровідні кінські могили.

Із Центральним чоловічим похованням були пов’язані дві кінські могили (№ 1 Північна і № 2 Південна) і супроводжуючі їх три могили «конюхів» (рис. 1: 1—2). Всі п’ять могил складали єдиний комплекс, оточений викидами, сформованими у вигляді двох серпоподібних валів. Між викидами було два розриви: південно-західний, спрямований у бік вхідної ями центральної гробниці, і протилежний йому північно-східний (Мозолевський 1979, с. 26—45).

Коней, похованих у курганах, прийнято розглядати як посмертних, покликаних служити господареві в потойбіччі. Головним завданням таких коней, за міфологічними уявленнями, була допомога в подоланні шляху до Світу предків (Полидович 2013, с. 174—179).

Аналіз оздоблення кінських вуздечок. У двох кінських могилах у кургані Товста Могила було поховано шість коней, по три в кожній з них (рис. 1: 3—4). Всі коні мали свій специфічний декор вуздечки, в комплект якого входили різні бляхи (фалари), нащічники і нахрапники (налобники), виготовлені з певного металу — срібла, золота або позолоченого срібла. Вірогідно, на всіх конях були сідла. Хоча зафіксовані залишки лише одного сідла в Північній могилі, в інших випадках їх наявність у минулому визначається знахідками попружних пряжок. Отже всіх коней можна було використати виключно верхи (Мозолевський 1979, с. 161). Біля Південної могили на викиді було покладено ще одного коня, загнузданого звичайною вуздечкою без оздоблення (Мозолевський 1979, с. 26, 163).

Коні, поховані в **Південній могилі** (рис. 1: 3), мали вуздечки, до складу яких входили однотипні золоті прикраси так званого «чортомлицького типу» [1] (рис. 2): масивний нахрапник зі скульптурною голівкою хижака та переднім щитком із зображенням голови ще однієї тварини (рис. 2: 3, 6, 9), пластинчасті «птаходзьобі» [2] нащічники і круглі бляхи різного діаметру (Мозолевський 1979, с. 38—45, рис. 25—28). Поєднання подібних прикрас властиво для вуздечок, знайдених у більшості «царських» і деяких аристократичних курганах (див. зведення: Мозолевский, Полин 2005, с. 302; Євдокимов, Данилко, Могилов 2012, с. 87—88).

Із них *золоті комплекти* походять з усіх трьох (Північної, Середньої і Південної) кінських

1. На думку Є. В. Переводчикової та К. Б. Фірсова, вуздечкові предмети з Товстої Могили являють своєрідний «проточортомлицький» тип (Переводчикова, Фирсов 2005, с. 399).
2. За визначенням Б. М. Мозолевського (Мозолевський 1979, с. 186), яке загалом було прийняте й іншими дослідниками.

© Ю. Б. ПОЛІДОВИЧ, 2021

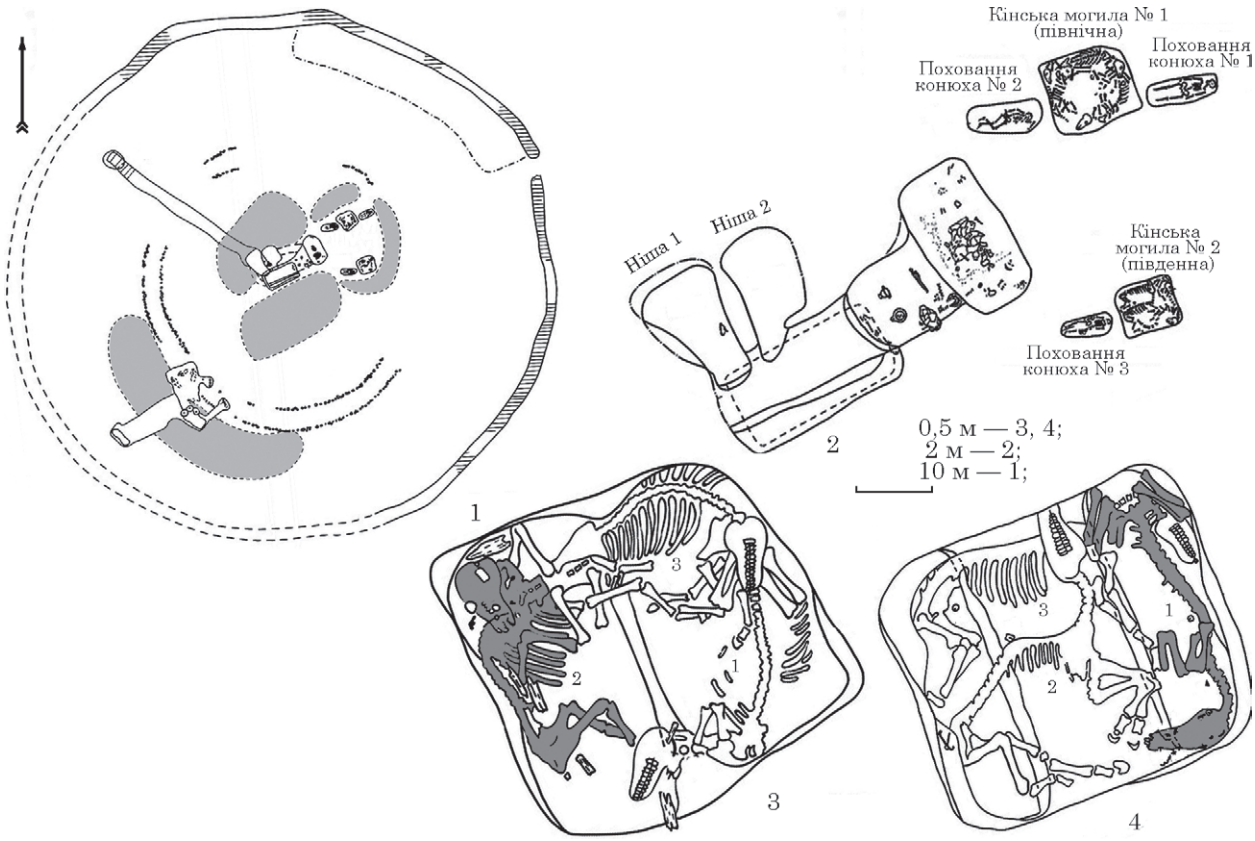

Рис. 1. Курган Товста Могила: 1 — загальний план; 2 — схема розташування Центральної гробниці, кінських могил і поховань «конюхів; 3 — план Північної кінської могили (1—3 — номери коней; виділено загнузданого коня № 2); 4 — план Південної кінської могили (1—3 — номери коней; виділено загнузданого коня № 1) (за Мозолевський 1979; обробка креслень Ю. О. Білана, О. О. Онищенка й автора)

могил кургану Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 160—164, кат. 44—46; 48—55); з кінської могили та поховань коня в Центральній поховальній споруді кургану Огуз (Ханенко, Ханенко 1907, табл. VI, 473; Лесков 1974, с. 25, рис. 7; 12; Фиалко 2003b, с. 169; Boltrik, Fialko 2007, S. 275, Abb. 10); кургану Чмирева Могила (Браун 1906, с. 102—103, рис. 41; 43). Комплекти зі *срібла* знайдено в кургані Козел (Переводчикова, Фирсов 2005, с. 395—399), Північній кінській могилі кургану Товста Могила (Мозолевський 1979, с. 34—35, рис. 21), трьох кінських могилах кургану Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 160—164, кат. 44—46; 48—55), кургані Чмирева Могила (Браун 1906, с. 102—103, рис. 49), Першому Лемішевому кургані (ОАК за 1911 г. 1914, с. 33, рис. 61) і кургані 11 групи Часті кургани (Замятин 1946, с. 41—42, рис. 31), а з *бронзи* — в курганах Водяна Могила (Мозолевский, Полин 2005, с. 85— 88, 302, рис. 19), Мелітопольському (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 132—136, 141, 145, рис. 152: 6—7; 155: 1), Козел (Переводчикова, Фирсов 2005, с. 395—399, рис. 1: 3), на викиді з Бокової гробниці Товстої Могили [1] (Мозолевський 1979, с. 115—116, 141, рис. 99: 1—8), у складі «тризни» в кургані Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 153, кат. 19), у Страшній Могилі (Тереножкин, Ильинская, Черненко, Мозолевский 1973, с. 138, рис. 21: 3) і похованні 4 кургану 10 поблизу с. Мала Лепетиха (Евдокимов, Данилко, Могилов 2012, с. 87—88, рис. 10: 1). Матеріал, з якого виготовлені предмети оздоблення, на перший погляд, має певне соціальне значення, оскільки коштовні комплекти переважають у найбагатших комплексах. У Товстій Могилі коштовні комплекти пов'язані з чоловічим похованням (верхові коні), бронзові — з жіночим (упряжні коні). Водночас, поки незрозумілим феноменом є те, що вуздечки коней у Мелітопольському кургані мали оздоблення, виготовлене з бронзи [2].

Даний комплект можна вважати одним з найбільш стійких серед різноманітних варіантів декору вузди IV ст. до н. е. При цьому, всі нахрапники втілюють приблизно однакові образи двох хижаків (у вигляді скульптурної голівки і в невисокому рельєфі на щитку). Зображення ж на пластинчастих нащічниках у кожному з комплексів мають свої особливості. У

1. У цьому випадку вони були оздобою вуздечок чотирьох упряжних коней, що везли поховального воза.

2. М. А. Очір-Горяєва пов'язала це з соціальним статусом воїна похованого у Мелітопольському кургані, що, зокрема, відобразився у висоті насипу (Очир-Горяева 2012, с. 49; 2017, с. 105).

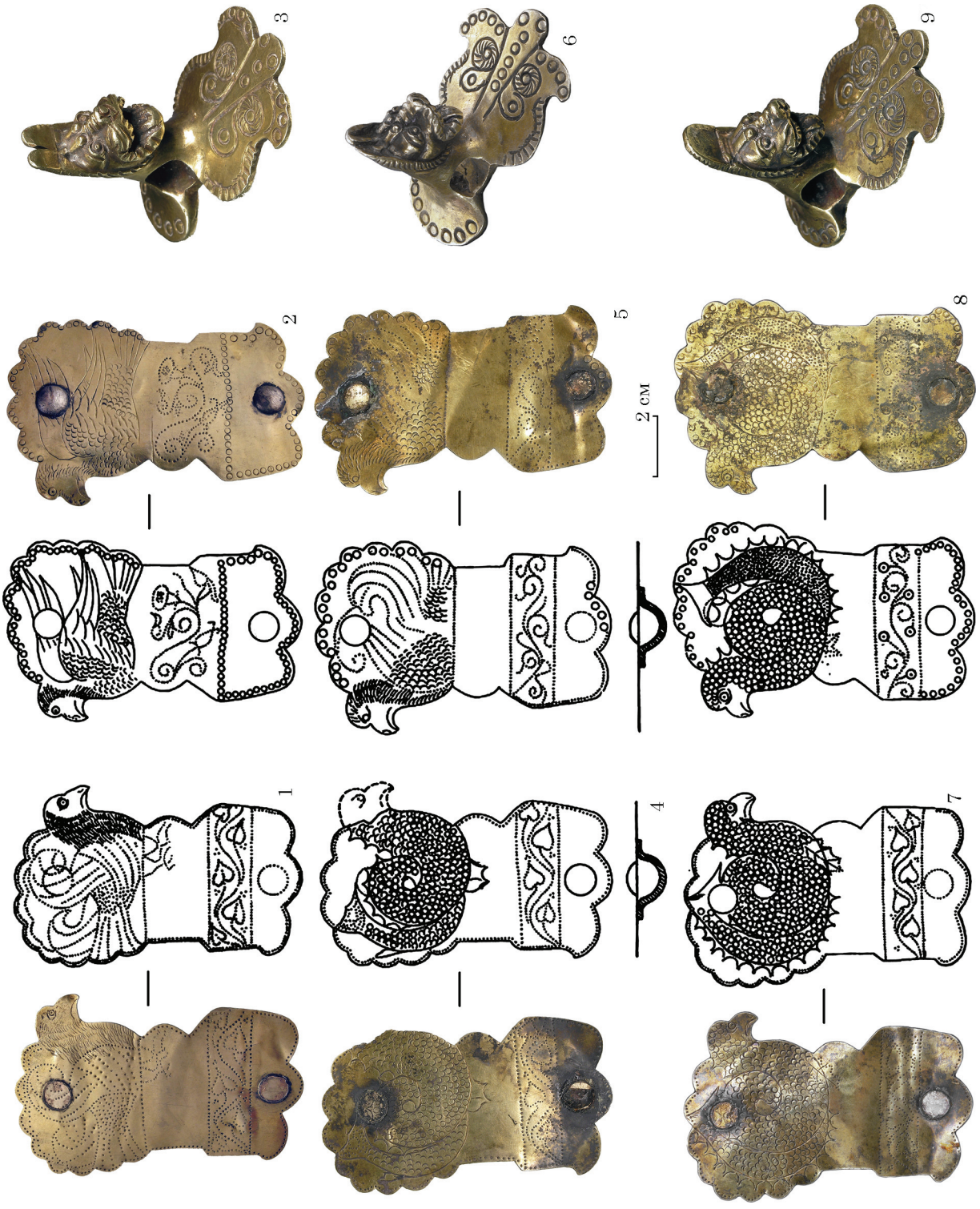

Рис. 2. Курган Товста Могила, нащічники і нахрапники з Південної кінської могили: 1—3 — вуздечка коня № 1; 4—6 — вуздечка коня № 3; 7—9 — вуздечка коня № 2 (рис. за Мозолевський 1979; фото Д. В. Клочка; 3, 6, 9 — без масштабу)

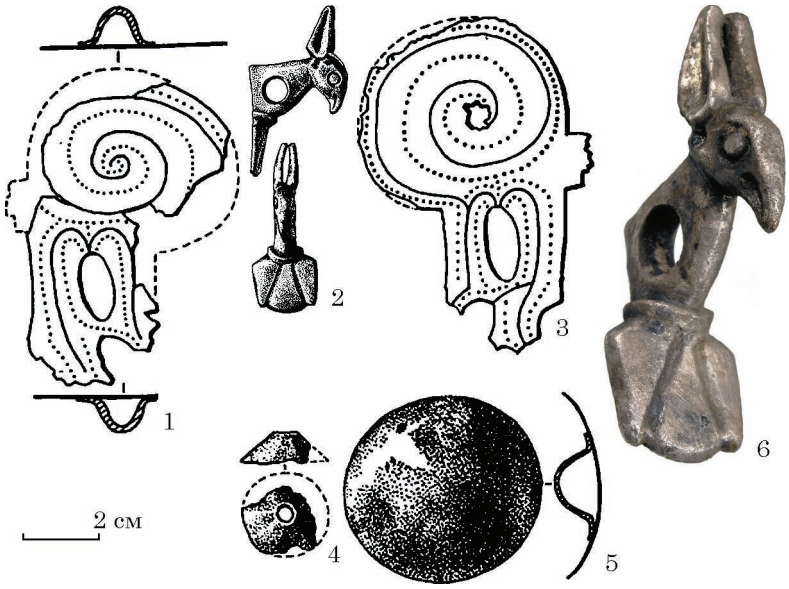

Рис. 3. Курган Товста Могила, предмети оздоблення вуздечки коня № 1 з Північної кінської могили (рис. за Мозолевський 1979; фото Д. В. Клочка; 6 — без масштабу)

більшості випадків (Чортомлик, Огуз, Чмирева Могила, Козел та ін.) на нащічниках у верхній частині зображено птаха з пишним хвостом, що складається зі спіральних завитків. Її голова утворює контурний виступ з правого краю пластини [1]. Нижня третина пластини заповнена переважно хвилястим орнаментом (див. зведення: Канторович 2015, рис. на с. 1565).

З шести нащічників, що походять з Південної кінської могили, на трьох (два належать вуздечці коня № 1 і один — коня № 3) зображено птаха [2] з великою головою, округлою масивною передньою частиною, відносно коротким прямим хвостом (у двох випадках), двома крилами, верхня частина яких загнута вперед [3], і міцними пазуристими лапами (в одному випадку). Всі три зображення індивідуальні, зі своїми особливостями передачі одного і того ж образу (рис. 2: 1, 2, 4). Ще на трьох нащічниках (вуздечки коней № 2 і 3) зображено фантастичну істоту, що має таку ж велику пташину голову та довгий зміїний тулуб із зубчастим гребенем, що згорнутий в подвійну спіраль і закінчується «риб'ячим» хвостом (рис. 2: 5, 7, 8). Нижню третину всіх шести пластин прикрашено смужкою рослинного орнаменту [4].

У **Північній кінській могилі** всі три вуздечкові комплекти різні. Прикраси виготовлені зі срібла (коні № 1 і 2) або золоченого срібла (кінь № 3).

Вуздечка *коня № 1* (Мозолевський 1979, с. 32—34, рис. 19) декорована нахрапником у вигляді скульптурної голівки фантастичного вухастого птаха і нащічниками у вигляді стилізованої лапи хижої тварини (рис. 3). Подібні комплекти представлені в скіфських комплексах V—IV ст. до н. е. досить широко. При цьому, нахрапник, як правило, відтворював протому хижака або фантастичної тварини з лапами хижака [5], а два нащічника — відокремлені задні частини (часто в ліво і правобічній проекції) або тільки лапи хижої тварини (про них див.: Могилов 2008, с. 52—54; Канторович 2012; Бабенко 2015; ін.). У комплекті такі нахрапник і нащічники найчастіше становлять цілісний образ хижої фантастичної [6] істоти. Їх можна вважати елементами вуздечки-маски, за допомогою якої кінь перевтілювався у таку істота або ж йому надавалися її властивості [7].

Декор вуздечки *коня № 2* складався з литого нахрапника і птаходзьобих нащічників «чортомлицького» типу, що мають свою специфіку оформлення (рис. 4). Зокрема, на щитку на-

1. Звідси і походить назва «птаходзьобі». За А. Р. Канторовичем, це огузько-чортомлицький тип зображень птахів (Канторович 2015, с. 614—618, 1565).
2. Б. М. Мозолевський назвав його голубом (Мозолевський 1979, с. 42—43; також: Трейстер 2010, с. 87).
3. Такі крила властиві для зображень певної частини фантастичних крилатих істот (Полидович 2015, с. 109—129), що говорить і про особливості образу птаха, зображеного на нащічниках.
4. М. Ю. Трейстер відзначив суто грецький вигляд цього орнаменту, що певним чином контрастує зі скіфськими образами істот у верхній частині нащічників (Трейстер 2010, с. 87).
5. У деяких випадках зображення лап замінюється стилізованим орнаментом, як, наприклад, на нахрапнику з Товстої Могили, про який вже йшла мова.
6. Порів. також з комплектом вуздечкових срібних прикрас з кургану Огуз: нахрапник має вигляд голови хижої істоти, а чотири круглі бляхи, що розташовувалися по сторонам кінської голови, мають скульптурний виступ у вигляді довгого гострого пазура (Фиалко 1995, с. 139—141, рис. 6), імітуючи, тим самим, чотири лапи цієї істоти.
7. Ця тема потребує ширшого й детальнішого аналізу, якому буде присвячено окрему роботу.

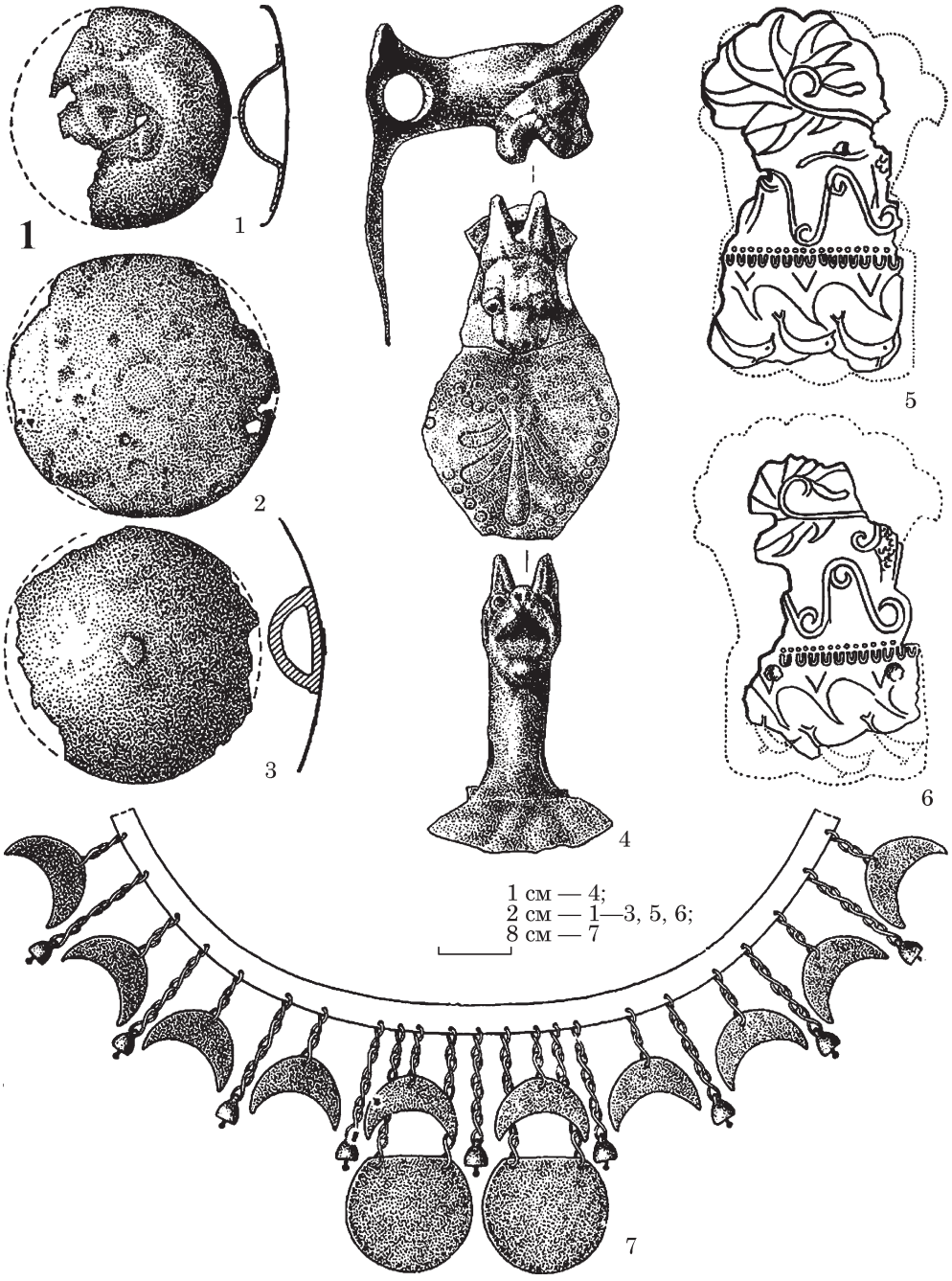

Рис. 4. Курган Товста Могила, предмети оздоблення вуздечки і нагрудника коня № 2 з Північної кінської могили (за Мозолевський 1979)

храпника зображено не голову другої тварини, а пальметку (рис. 4: 4). На нащічниках, судячи із фрагментів, що збереглися, було відтворено, як це і прийнято, пишнохвостого птаха, а ось у нижній третині — дельфінів, які стрибають над хвилями (рис. 4: 5, 6). При цьому зображення у верхній та нижній частинах нащічників перевернуті один відносно одного. Даний комплект був доповнений нагрудною прикрасою (рис. 4: 7) у вигляді ременя, до якого на залізних ланцюжках були підвішені 10 бронзових лунниць, 9 бронзових дзвіночків і 2 бронзові круглі бляхи зі зрізаним сегментом (Мозолевський 1979, с. 34—36, рис. 21; про скіфські кінські нагрудники див. докладніше: Мозолевский, Полин 2005, с. 306—307; Переводчикова, Фирсов 2005, с. 399—403).

Убір *коня № 3* є найбільш представницьким (Мозолевський 1979, с. 36—38, рис. 22—23; Білан, Іваненко 2017). Він складався з 6 круглих фаларів, 2 нащічників і пластинчастого налобника (рис. 5: 1), які на жаль, збереглися погано (про реставрацію див.: Білан, Іваненко 2017, с. 48—51).

Круглі прикраси мали бронзову основу, були виготовлені зі срібла і позолочені. З них ті, що знаходилися на з'єднанні вудил з псаліями мали форму девятипелюсткової розетки. На



Рис. 5. Предмети оздоблення вуздечки коня: 1—3 — кінь № 3 з кургану Товста Могила; 4 — кінь з кургану Цимбалова Могила; 5, 6 — золоті фалари з Північної гробниці кургану Огуз (за: 1—3 — Білан, Іваненко 2017; Мозолевський 1979; 4 — Алексеев 2012; 5, 6 — фото Д. В. Клочка; без масштабу)

перехресті нащічних ременів з нахрапним розташовувалися фалари із зображенням голови «юнака» анфас з округлим обличчям, кучерявим волоссям, широкою стрічкою на лобі, а на голові — вінком із листям плюща та ягодами. На перехресті нащічних ременів з налобним — фалари із зображенням анфас голови Геракла у левиноголовому шоломі (рис. 5: 2, 3).

Подібне поєднання аналогічних круглих фаларів із зображенням голів «юнака» і Геракла [1] відомо також за знахідками в Північній гробниці кургану Огуз (рис. 5: 5—6; Болтрик 1981, с. 233, 234; Boltrik, Fialko 1996, S. 122, 128, Taf. 8). Разом з тим в Огузі, як в Центральній похоронній споруді, так і в Північній гробниці знайдено аналогічні зображення голови

1. Між образами, відтвореними на фаларах з Товстої Могили та Огузу, є певна різниця в передачі іконографії, але вона є несуттєвою.

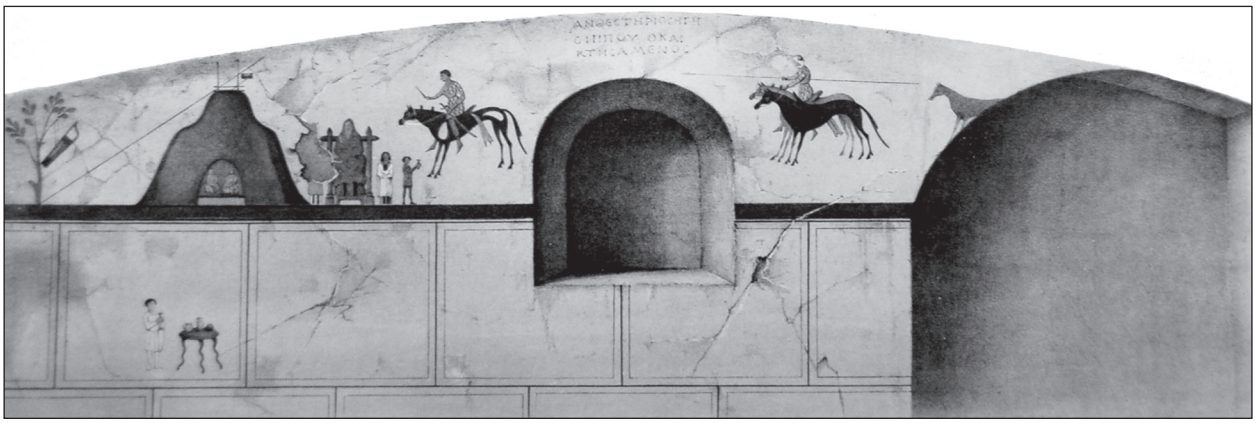

Рис. 6. Розпис склепу Анфестерія в Пантікапеї (м. Керч, АР Крим; за Ростовцев 1913)

«юнака» [1], але обрізані по контуру і використані у якості нашивних пластинок (загалом 4 пластинки: ОАК за 1902 г. 1904, с. 64—65, рис. 129; Болтрик 1981, с. 234, фото; Фиалко 2003а, с. 130, кат. 12, рис. 1: 12). З подібні нашивні пластинки походять з Олександропільського кургану, де їх знайдено разом з іншими золотими і срібними предметами, що були приналежністю кінських уборів, в кінських похованнях у дромосі Центральної гробниці (Древности… 1866, с. 15—16, табл. VIII: 6; Алексеев 2018, с. 510, 574, кат. 367, рис. 290: 367). Майже аналогічні зображення на нашивних пластинках походять з курганів Куль-Оба (щонайменше 68 пластинок, що зберігаються у різних музеях [2]: Копейкина 1986, с. 44—45, 150—151, кат. 9—11; Журавлёв, Новикова, Шемаханская 2014, с. 78—79) і Чортомлик (69 пластинок: Алексеев 1986, с. 67, 158, кат. 21; 2012, с. 228—229; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 248, 249, рис. 79, кат. 212: 19). Щодо визначення персонажа висловлювалися різні думки. В ньому вбачали горгону Медузу або менаду, але найбільш аргументованою є точка зору що відтворено молодого Діоніса (див. огляд: Журавлёв, Новикова, Шемаханская 2014, с. 78—79 [3]).

Зображення Геракла даного типу не відомі. Разом з тим портретний образ Геракла у левиноголовому шоломі також був використаний у декорі вуздечки з курганів Чмирева Могила та Бабина Могила (Браун 1906, с. 102, 103, рис. 44; 45; Мозолевский, Полин 2005, с. 133—134, табл. 6: 2; Русяєва 2007; Бабенко 2019, рис. 1).

Нащічники і налобник, на відміну від фаларів, мали дерев'яну основу, плаковану срібною пластиною зі штампованим зображенням, яка була вкрита, як і фалари, золотом [4].

Нащічники мають форму стилізованого крила птаха [5] і закінчуються головою фантастичної тварини з витягнутою мордою (рис. 5: 1). Повністю тотожні нащічники [6], але виготовлені із золота, походять з двох комплектів кінської вузди з кургану Цимбалова Могила / Велика Цимбалка (рис. 5: 4; Артамонов 1966 табл. 186—187; Алексеев 2012, с. 166). На думку дослідників, тут зображено фантастичну істоту, що має риси дельфіна (Артамонов 1966, с. 54; Алексеев 2012, с. 166; Бессонова 2015, с. 57—58). Крилоподібні нащічники відомі в комплексах другої половини V — IV ст. до н. е.: І Завадської [7] і Чмиревої

1. За спостереженням О. Є. Фіалко, пластинки і фалари виготовлено за однією матрицею (Фиалко 2003а, с. 130).
2. Не виключено, що з Куль-Оби походить і аналогічна пластинка із зібрання відомого катеринославського колекціонера О. М. Поля (Каталог... 1893, с. 55, кат. 184, табл. VII: 184). В каталозі її віднесено до старожитностей з античних колоній, а отже пластинка цілком могла бути придбана в Керчі, звідки по приватним колекціям розійшлася певна частина куль-обинських знахідок.
3. Даного персонажа також визначали як жінку (Мозолевський 1979, с. 38). За оригінальною версією Ю. О. Білана, це — Скіф, молодший син Геракла та Змієногої жінки, зображення яких також присутнє в декорі вуздечки (Білан, Іваненко 2017, с. 52—54).
4. На думку Б. М. Мозолевського, пластина покривалася золотою фольгою (Мозолевський 1979, с. 38), за визначенням реставратора А. С. Іваненко, срібна пластина покрита амальгамним золотінням (Іваненко, Білан 2017, с. 50).
5. Як вважають деякі дослідники, нащічники цього типу мають форму вуха (Алексеев 1991, с. 53—54; 2012, с. 166, 167; Канторович 1997, с. 105—106; Могилов 2008, с. 50—51). А. Ю. Алексєєв навіть запропонував реконструкцію, згідно з якою подібні бляхи могли використовуватися у якості навушників (Алексеев 1991, с. 54, рис. 5: 9—10), хоча така інтерпретація суперечить археологічним джерелам, зокрема, знахідкам у Товстій Могилі (Білан, Іваненко 2017, с. 51—52, 55—57, рис. 1—3).
6. Беззаперечно, нащічники та налобник з Цимбалової та Товстої Могил виготовлені за допомогою єдиної матриці (Мозолевський 1979, с. 38; Трейстер 2001, с. 149; 2005, с. 507; Бидзиля, Полин 2012, с. 460). Окрім тотожності зображення, нащічники в обох комплектах є дещо різновеликими, зокрема, цимбальські мають довжину 17,8 і 18,2 мм (Алексеев 2012, с. 166).
7. Кінська могила № 1. Разом з тим, з могили № 2 походить комплект, де подібний нащічник мовбито використовувався як налобник (Мозолевский 1980, с. 95, рис. 37: 7).

Могил, Солохи, Бердянського кургану, кургану 4 в уроч. Носаки в степовому Причорномор'ї (Мозолевский 1980, рис. 36: 5—6; 37: 7; Браун 1906, с. 103, рис. 63; Манцевич 1987 с. 40—42, кат. 14, 15, 17, 18; Чередниченко, Мурзін 1996, с. 72—73, рис. 4; Бидзиля, Болтрик, Мозолевский, Савовский 1977, с. 97—99, рис. 15: 1, 4), курганів 6/1878 і 24/1876 некрополя Німфея (Силантьева 1959, рис. 37: 7; 49: 2), а також з низки комплексів з Подніпровського Лісостепу (Ильинская 1968, рис. 37; Могилов 2008, с. 50, рис. 100; 101: 1—11а) та Іллінецького кургану у Побужжі (Фармаковский 1911, с. 54, табл. III).

На коштовній накладці налобника зображено «змієногу богиню» (рис. 5: 1; Мозолевський 1979, с. 38). Повністю аналогічний налобник, тільки плакований золотою пластиною походить з Цимбалової Могили (рис. 5: 4; Артамонов 1966 табл. 186; Алексеев 2012, с. 167, 169). А подібні ж пластинчасті шестикутні налобники із зображеннями відомі за знахідками ще з кількох пам'яток IV ст. до н. е.: з тієї ж Цимбалової Могили, другий вуздечковий комплект, із зображенням композиції Світового древа, що включає рослинний орнамент і протиставлених левів (Артамонов 1966, табл. 187), з Бердянського кургану із зображенням сцен шматування (Чередниченко, Мурзін 1996, с. 72—73, рис. 5), з кургану 1/1897 поблизу с. Вовківці із зображенням умовної сцени боротьби героя з двоголовим чудовиськом (Ханенко, Ханенко 1899 табл. XXIII; Полидович 2017), з кургану Бабина Могила із зображенням крилатого юнака з вінком і пучком плюща в руках (Мозолевский, Полин 2005, с. 138—139, табл. 9: 4). Крім того, у V ст. до н. е. використовувалися подібні налобники, виготовлені здебільшого з бронзи, без зображень. Вони побутували головним чином у Лісостеповому Придніпров'ї (Могилов 2008, с. 59—61, рис. 112—117; Махортих, Ролле 2017; ін.), а також інколи в Степу, про що свідчать знахідки у кінській могилі 1 І Завадівської Могили, (Мозолевский 1980, рис. 36: 14). Поєднання довгого налобника і нащічників у вигляді пташиного крила є одним із стійких, відоме воно за знахідками вуздечкових комплектів у І Завадівській Могилі, Бердянському кургані, Товстій та Цимбаловій Могилах, кургану 1/1897 поблизу с. Вовківці, а також кургані Солоха, де знайдено масивний видовжений налобник у вигляді здвоєної фігури риби (див. огляд: Білан, Іваненко 2017, с. 52—54).

Що ж до образу «змієногої богині», то окрім Товстої та Цимбалової Могил, її зображення присутнє в оздобленні вуздечки коня № 2 з кургану Бабина Могила (Мозолевский, Полин 2005, с. 122, 142, табл. 6: 4; Трейстер 2005, с. 508).

Інтерпретація. Отже, в кінських могилах кургану Товста Могила знайдено досить репрезентативний комплекс декору кінської вузди. Кожен з шести комплектів має аналогії серед інших скіфських пам'яток, а відтак знаходиться у загальному полі культури. Тим більше актуальним є питання — а чому коні мали вуздечки з різним оздобленням? [1] Яку роль вони відігравали у поховальному ритуалі та який комплекс міфологічних уявлень був з ними пов'язаний?

Слід взяти до уваги, що в Південній могилі тільки коня № 1 було поховано загнузданим (рис. 1: 4). Вуздечка двох інших коней була, вірогідно, підвішена над ними (Мозолевський 1979, с. 39—40). Так само в Північній могилі загнузданим був тільки кінь № 2 (рис. 1: 3), а вуздечки інших коней лежали поруч голів тварин (Мозолевський 1979, с. 30—32) [2].

Якщо взяти за вихідний момент уявлення про поховання коней як таких, що мали слугувати своєму господареві у потойбіччі, то можемо припустити, що малося на увазі *почергове використання* коней у шляху до Світу предків: на початку — загнузданих коней, а потім — інших (порядок розташування коней у могилах, можливо, вказує і на послідовність їх використання).

Характерними є образи, задіяні в оздоблені нащічників, що походять з Південної могили: кінь № 1 — птах (рис. 2: 1, 2), кінь № 3 [3] — птах і фантастична істота з головою птаха (рис. 2: 4, 5), кінь № 2 — фантастична істота з головою птаха (рис. 2: 7, 8) [4]. Тим самим, від однієї вуздечки до іншої відбувається покрокова заміна

1. Одна з існуючих моделей пояснення, засновується на аналогіях до ранньоскіфських комплексів Прикубання та Туви, щодо яких було висловлено припущення, що різні типи вуздечок пов'язані з даром, принесенням коней від різних етнічних спільнот, підлеглих володарям (Фиалко 2003b, с. 170; Болтрик, Фіалко 2005, с. 249—250).
2. На жаль, щодо більшості комплексів, де було знайдено супроводжуючі поховання коней у кількості понад двоє, переважно не збереглася інформація про умови знаходження вуздечок. Разом з тим, зафіксовано, що в курганах Водяна і Бабина Могили (Мозолевский, Полин 2005, с. 82, 119, 122), Братолюбівський (Кубышев, Бессонова, Ковалёв 2009, с. 24, 98, рис. 17), Хомина Могила (Мозолевский 1973, с. 211—221) та ін. було знайдено двох загнузданих коней. У Мелітопольському кургані на голови обох коней вуздечки мовбито були надягнуті на голову, але, вірогідно, коней так і не загнуздали (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 55, 57).
3. Слід зауважити, що вуздечки коней № 2 і № 3 були знайдені разом і розподіл між кіньми лишається гіпотетичним (Мозолевський 1979, с. 40). На нашу думку, доречнішим було змінити нумерацію вуздечок, але наразі вона наводиться так, як була визначена Б. М. Мозолевським (1979, с. 43—45).
4. Інші елементи оздоблення вуздечок залишаються майже незмінними, за виключенням того, що у хижаків, чиї відокремлені голови відтворено на нахрапниках, по різному зображено вуха (рис. 2: 3, 6, 9), але чи мало це якесь смислове значення не відомо.

образа, вносяться корективи у весь комплект, а відтак, вірогідно, коневі надаються нові властивості для подолання перешкод, що поступово виникають на шляху.

Зміна комплектів оздоблення вуздечки коней із Північної могили кардинальніша. При цьому оздоба північного коня № 2 (рис. 3) загалом відповідає оздобі південного коня № 1 (рис. 2: 1—3) із поправкою на дещо різне трактування образів на нахрапнику та нащічниках, а також матеріал, з якого виготовлено елементи оздоблення — золото та срібло відповідно. Елементи оздоблення вуздечки північного коня № 1 (рис. 3) пов'язані з образом однієї фантастичної істоти, що нагадує грифона, оскільки представлено голову птаха з великими вухами, що стирчать, і стилізованими передніми кінцівками (нахрапник) та задні лапи хижака (нащічники). А ось оздоба вуздечки північного коня № 3 повністю відмінна від усіх інших (рис. 5: 1). Адже на налобнику та фаларах відтворено антропо- або міксаморфних персонажів, а тому в даному випадку не можна повною мірою говорити про вуздечку як маску. Елемент маски, вірогідно, зберігається у нащічниках, де відтворено фантастичних істотах, що мають риси дельфіна. Тоді як на налобнику та фаларах, найвірогідніше, зображено тих, до кого має потрапити вельможний небіжчик у фіналі потойбічної мандрівки.

Вважається, що саме цей момент — прибуття верхи померлого до богині-господарки Світу предків — відтворено на золотій пластинці зі знахідок поблизу с. Мерджани біля м. Анапа (Артамонов 1966, с. 77, табл. 331), на фрагментах срібного канфара з м. Єкатеринодар / Краснодар (Яценко 1999, с. 283, рис. 1), на розписі стіни у склепі Анфестерія в м. Керч (рис. 6; Ростовцев 1913, табл. LI: 6; 1914, с. 172—182; Яценко 1995), на серії боспорських надгробків (Иванова 1951; Іванова 1962), а також на великому повстяному килимі, який було знайдено разом із частинами поховального воза у 5-му Пазирикському кургані, Гірський Алтай (Руденко 1953, с. 374—375, рис. 26, табл. LXXXVIII; XCV). У всіх цих сюжетах, хоча вони і різняться між собою у часі та просторі [1], візуалізувалися аналогічні уявлення про потойбіччя та прибуття до Світу предків (Іванова 1962, с. 170, наст.; Яценко 1995, с. 188—191; Король 2005, с. 334, 336—337; Вертієнко 2015, с. 98, 135—138, 166; Галут 2015) [2]. Цілком вірогідно, що у цьому ж колі знаходяться і зображення сцени з богинею, яка сидить на троні із дзеркалом у лівій руці, і скіфом, який стоїть перед нею і п'є з ритона (Вертієнко 2015, с. 166). Цю сцену відтворено на численних золотих пластинках, відомих за знахідками в причорноморських курганах Чортомлик, Огуз, Куль-Оба, Першому Мордвинівському, Мелітопольському, Верхній Рогачик, Тащенак та кургані 4 в уроч. Носаки (див. зведення: Вертієнко 2015, с. 163—164), а також з деякими сюжетними відмінностями в центрі золотої пластини (діадемі) з кургану поблизу с. Сахнівка у Правобережному лісостеповому Придніпров'ї (Вертієнко 2015, с. 107, мал. 54—55; 87; Vertiienko 2021, p. 260, 264—267, fig. 1).

Проте образ богині, відтворений в означених сюжетах (на килимі, настінному розписі, пластинках, діадемі) та на кінських налобниках кардинально відрізняється. У першому випадку ми бачимо статечну жінку у скіфському вбранні (Клочко 1992, с. 97, рис. 2), а в другому — міксаморфного персонажа (рис. 5: 1, 4). В його основі — жіноча фігура у високому головному уборі, з якого «виростають» два в'юнкі пагони, з її тулуба донизу каскадом «виходять» зміїні істоти з головами рогатих хижаків, яких богиня тримає за роги, істоти з головами грифонів, рослина з чотирма парами листків та центральним пагоном (пальмета) і, нарешті, бородаті змії з довгими тілами. Цю богиню зазвичай називають змієногою (Мозолевський 1979, с. 38; Трейстер 2005, с. 508; Алексеев 2012, с. 166; Шауб 2014, с. 651—654; ін.) і співвідносять з прародителькою скіфів — напівжінкою, напівзмією, яка відома з еллінської версії генеалогічної легенди в оповідях Геродота (Бессонова 1983, с. 93; Трейстер 2005, с. 508; Алексеев 2012, с. 166; ін.). Її прийнято відрізняти від подібного персонажа, в якому жіноча фігура поєднується тільки з рослинними пагонами, а відтак її називають *Rankenfrau* або «дівою, яка проростає» [3]. Даним образам, які були, вірогідно, запозичені з античної образотворчої традиції, присвячено велике коло літератури (див., наприклад: Артамонов 1961, с. 64—70; Бессонова 1983, с. 93—98; Вахтина 2005, с. 361—373; Ustinova 2005, p. 64—79; Буйских 2006, с. 127—145; Трейстер 2001, с. 149—154; Бидзиля, Полин 2012, с. 479; Журавлёв, Новикова, Шемаханская 2014, с. 102—110; Вертієнко 2015, с. 31—32; Бабенко 2017, с. 36—37; Полидович 2019, с. 488—489; ін.). У даному ж випадку

1. Про можливість співставлення, зокрема, розпису боспорського склепу еллініcтичного часу і пазирикського килиму пізньоскіфського періоду див.: (Яценко 1995, с. 188). Водночас існує думка і про суттєві розходження між ними (див. детально: Вертієнко 2015, с. 136, прим. 1128).
2. Існують й інші версії трактування цих сцен (див. огляд: Раевский 1977, с. 95—100; Бессонова 1983, с. 98—115; Яценко 1995, с. 188).
3. Вказані два іконографічних типи цього образу (рослинний і тваринний) поділяють ще на шість груп, що різняться між собою окремими нюансами трактування (Стоянов 2013, с. 128). На думку С. В. Поліна на налобниках з Цимбалової та Товстої Могил зображено саме «діву, що проростає» (Бидзиля, Полин 2012, с. 460). За визначенням М. Ю. Трейстера, зображення на налобниках з Цимбалки і Товстої Могили є «локальним архаїзуючим варіантом так званої Rankenfrau» (Трейстер 2005, с. 508).

важливим є той момент, що образ, відтворений на кінських налобниках, є втіленням живої природи в цілому — як тваринного світу, так і рослинного. Богиня має яскраво виражений хтонічний характер, але водночас своєю постаттю вона втілює світову вісь і, навіть, виражає тричастинну будову світу (Бессонова 1983, с. 93). Отже, це показ персонажа у всій його божественній величі, силі та значущості. Тоді як у сценах контакту із людиною (небіжчиком, душею), богиня й сама постає у людській подобі, яка, вірогідно, є одним із можливих її втілень. Разом з тим, не виключений варіант, що різні візуальні образи втілюють різних міфологічних персонажів (скажімо, жінка на троні є своєрідним охоронцем Світу предків, богинею, яка зустрічає).

Натяком на ще одну сутність цієї богині може слугувати образ, відтворений на нащічниках (рис. 5: 1, 4). Вони мають традиційну крилоподібну форму, проте на них зображено фантастичну водну істоту, що має певні риси дельфіну (Артамонов 1966, с. 54; Алексеев 2012, с. 166; Бессонова 2015, с. 57—58) [1]. Зображення риб, у тому числі й фантастичних, інколи використовувалися у оздоблені вуздечкових комплектів V—IV ст. до н. е. — як на нащічниках, так і на налобниках (див. огляд комплексів: Бидзиля, Полин 2012, с. 455, прим. 255, 257; Полидович, Малюк 2016, с. 209—210). Вірогідно, використання цього образу було пов'язано з уявленням про особливості потойбічної мандрівки (Полидович, Малюк 2016, с. 214; порів. також: Вертиенко 2020). В загальному ж контексті кінських уборів з Північної могили, важливим є зображення дельфінів на птаходзьобих нащічниках до вуздечки коня № 2 (рис. 4: 5, 6; характерно, що їх зображено перевернутими по відношенню до птаха у верхній частині нащічника). Таким чином, як і у випадку з образами, залученими в оздоблені вуздечок коней з Південної могили, простежується певна наступність у відтворені тих чи інших образів.

Отже персонаж, зображений на налобнику, водночас пов'язаний зі стихією води. Додатковим свідченням цього є також присутність поряд з «дівою, яка проростає» водяної фантастичної істоти як це зображено на золотих прикрасах головних уборів з кургану Куль-Оба та Пісочинського могильника (Бабенко 2017, с. 37, рис. 4—5). Все це дозволяє співвіднести означенні зображення «змієногої богині», з одного боку, та «діви, яка проростає», з іншого, з образом скіфської богині Апі, чиє ім'я сходить до іранського *âp-* / *ap-* «вода» або **ap-áâ* «водяна» (Кулланда 2016, с. 48), а також ввести її до кола персонажів, які співвідносяться з іранською Ардві-Сурою Анахітою (Бессонова 1983, с. 36—37; Шауб 2007, с. 94; Кулланда 2016, с. 48—49; Полидович 2019, с. 488—489). Геродот (Herod. IV, 59) співставив скіфську богиню Апі з грецькою Геєю, яка уособлює собою Землю. Вірогідно, це свідчить про ще один аспект уявлень про цю богиню, який сходить до загальноіндоєвропейських уявлень про нерозривний зв'язок землі з водою (Бессонова 1983, с. 36). І це додатково говорить про хтонічний характер богині та її зв'язок з потойбічним світом.

У вуздечці з Цимбалової Могили (рис. 5: 4) налобник із богинею поєднується з фаларами, на яких зображено горгону Медузу (Алексеев 2012, с. 167), образ якої, не виключено, також міг розглядатися скіфами як одна з можливих іпостасей богині (порів.: Шауб 2014, с. 648, 652—653).

Чоловічі персонажі, зображені на фаларах вуздечки північного коня № 3 з Товстої Могили (рис. 5: 1—3), також мають певним чином пов'язуватися з богинею. За аналогіями з грецькою іконографією, їх визначають як Геракла і Діоніса. Маркерами слугують їхні атрибути: лев'ячий «шолом» у одного персонажа та вінок з виноградним гроном — у іншого. Грецькі колоністи Північного Причорномор'я, а особливо мешканці Боспору, вшановували обох богів як хтонічних, пов'язаних зі світом мертвих та, водночас, як переможців смерті (Передольская 1958; Папанова 2002, с. 268; Захарова 2006, с. 391—392; Кузина 2008; Федосеев 2014, с. 444, 446; Шауб 2007, с. 337—338, 345; 2014, с. 643; ін.). Проте навряд чи скіфи в цих образах сприймали саме грецьких (= чужих) богів. Найвірогідніше, запозичені зображення були переосмислені й у них вбачали своїх богів. Ця ситуація добре відома та описана дослідниками в багатьох інших випадках (див. про це докладніше: Безсонова 1975; Раевский 1980; Шауб 2014, с. 642) [2].

Вуздечкові комплекти, в оздобленні яких використано зображення антропоморфних персонажів, окрім Товстої та Цимбалової Могил, походять також з таких комплексів степового Причорномор'я як Північна гробниця кургану Огуз (Болтрик 1981, с. 234; Фиалко 1995, с. 133—141), курган Чмирева Могила (Браун 1906, с. 102—104, 106, рис. 44—45), гробниця 2 кургану Бабина Могила (Мозолевский, Полин 2005, с. 119—120, 122, 133—143, 303—316) Олександропільський курган (Древности… 1866, с. 19—21, табл. XIII—XIV) [3], а також з курган 1/1897 поблизу с. Вовківці у Посуллі (Ханенко, Ханенко 1899: табл. XXIII, № 403; Полидович 2017). Відомий такий вуздечковий

1. Про мотив риба-крило в скіфському мистецтві див.: (Бессонова 2015, с. 54—58).

2. М. В. Русяєва, розглядаючи означенні та інші зображення міфологічних персонажів, виходить з протилежної точки зору: скіфи були добре обізнані з еллінськими культами Діоніса та Геракла та вшановували цих богів (Русяева 2002; Русяєва 1995; 2007).

3. Про можливі витоки та аналогії цим зображенням в античному світі див., зокрема: (Трейстер 2005).

комплект і за знахідками на Гірському Алтаї у 1 Пазирикському кургані (Руденко 1953, с. 364, табл. XLIII—XLIV).

Визначення ролі та значення антропоморфних персонажів, чиї зображення використовувалися у оздобленні вуздечок (і не тільки), у міфологічних уявленнях скіфів про Світ предків — справа майбутнього дослідження. Поки що відзначимо деякі закономірності.

• Усі комплекси, де знайдено такі вуздечки, датовані в межах другої чверті — другої половини IV ст. до н. е.

• Усі ці комплекси є усипальницями чоловіків з вищих верств суспільства, здебільшого, володарів різного рівня.

• У переважній більшості вуздечкових комплектів жіночі персонажі присутні поряд з чоловічими; водночас є комплекти, де представлено тільки жіночі персонажі (Цимбалова Могила), або тільки чоловічі (Бабина Могила, гробниця 2, кінь № 1; 1 Пазирикський курган). До останніх можна віднести і комплекти, в яких присутні зображення сцен двобою чоловічого персонажа з хижою істотою (Огуз, вхідна яма Північної гробниці; Вовківці, курган 1/1897).

• У кількох випадках в одному комплекті відтворено зображення чоловічих персонажів різного віку — старшого бородатого і молодшого безбородого (рис. 5: 2, 3, 5, 6; Товста Могила; Огуз, Північна гробниця; Бабина Могила, гробниця 2, кінь № 1), ще в двох різниця між персонажами проявляється в інших рисах (Чмирева Могила; 1 Пазирикський курган).

• Серед зображень чоловічих персонажів переважає образ Геракла (Товста Могила, Огуз, Бабина Могила, Чмирева Могила).

Отже, в кінських могилах кургану Товста Могила було поховано коней, які повинні були допомогти своєму господарю подолати потойбічний шлях та потрапити до Світу предків. Цьому сприяла система оздоблення вуздечок, кожна з яких надавала тому чи іншому коневі певних властивостей. Вірогідно, передбачалося, що наїзник буде змінювати коней упродовж подорожі. Під час переміни на нового коня надягалася відповідна вуздечка, до того кінь йшов незагнузданим.

Оскільки з шести коней загнузданими були двоє, по одному у кожній могилі, то, вірогідно, передбачалося, що у дорогу вирушають також двоє. Не випадково, обидві вуздечки, надіті на коней, аналогічні за системою оздоблення, про що мова йшла раніше. Окрім володаря, це міг бути його помічних, найвірогідніше, один з «конюхів», а саме чоловік, похований біля Південної могили («старший конюх», за визначенням Б. М. Мозолевського: 1979, с. 163). Його відзначали статусні прикраси — золота гривна та залізний браслет, а також наявність берестяного сагайдаку зі стрілами із бронзовими та кістяними вістрями, двох однакових ножів з незвичним широким лезом із шилоподібним виступом на кінці (Мозолевський 1979, с. 28—30, рис. 13: а; 14—15) [1]. Ці ножі, вірогідно, були призначені для догляду за шкіряним спорядженням і, можливо, кіньми. Два інші «конюхи» були підлеглими особами: їх поховали без будь якого інвентарю, а одного з них, хлопчика 10—12 років [2], поклали на лівому боці, що вважається ознакою рабського або іншого найнижчого соціального стану (Ильинская 1966, с. 170—171; Хазанов 1975, с. 134—135; Бунятян 1985, с. 93—94; ін.). Можна припустити, що за уявленнями, вони повинні були прислужити володарю та його помічникові тільки на початковому етапі потойбічної мандрівки. Не виключено, що саме для них призначався кінь, покладений на викиді і загнузданий звичайною вуздечкою. Певною аналогією є поховання «конюха», здійснене в окремій могилі з підбоєм з Братолюбівського кургану. Хлопчика 10—12 років було поховано у підбої у зібганому стані на лівому боці, а на дні вхідної ями — покладено коня, загнузданого звичайною вуздечкою (Кубышев, Бессонова, Ковалёв 2009, с. 22, 89, рис. 14).

На розписі боспорського склепу Анфестерія (рис. 6) відтворено сцену прибуття до Світу предків головного небіжчика та його помічника, який везе зброю (довгого списа) і веде додаткових коней — одного загнузданого і одного без вуздечки. Ця сцена у всіх своїх голових рисах відповідає міфологічній картині потойбічного шляху, що реконструюється на основі матеріалів кургану Товста Могила.

Якщо, у Північній могилі знаходився кінь (№ 3), який за запропонованою інтерпретацією, мав належати володареві на фінальному етапі шляху, то можливо припустити, що всі три коня з цієї могили призначалися саме володарю. Біля Північної могили також поховано двох «конюхів», що мали б йому прислужувати. У такому разі коні з Південної могили належали помічникові, «конюху № 3», похованому поряд [3].

1. Поховання «конюхів» відомі ще у восьми комплексах (див. зведення: Очир-Горяева 2012, с. 54). Проте тільки у кургані Чортомлик у похованнях обох конюхів знайдено золоті гривни (Алексеев, Мурзин Ролле 1991, с. 66, 167, 168).
2. Поховання «конюхів»-підлітків знайдено також в курганах Огуз, Братолюбівський і Водяна Могила (Очир-Горяева 2012, с. 54).
3. Б. М. Мозолевський вважав, що «старшому «конюху» належав кінь, що лежав на насипу, а всі коні з могил були призначені тільки для головного небіжчика (Мозолевський 1979, с. 163). Проте, якщо враховувати запропоноване ритуально-міфологічне значення оздоблення вуздечок як масок, що перетворюють коней і надають їм особливих властивостей, помічник на звичайному коні не міг би супроводжувати свого господаря. Разом з тим наявність двох робочих ножів говорять про його особливе екіпірування і готовність до далекої подорожі.

Такому розкладу на перший погляд суперечить матеріал, з якого виготовлено оздоблення вуздечок: для північних коней — зі срібла, для південних — із золота. Адже вважається, що золоте оздоблення вуздечок, на відміну від срібного, було більш престижним у соціальному плані (Мозолевський 1979, с. 161—163; Болтрик 2011, с. 108—109; Очир-Горяева 2012, с. 49; 2017, с. 105; ін.). Символіка коштовних металів, попри існуючі дослідження, залишає низку питань (див.: Переводчикова, Фирсов 2019, с. 351—352; Вертієнко 2021, с. 29—37; там само див. історіографію). Зараз же зауважимо, що використання срібла у виготовленні оздоблення кінської вузди стає характерною рисою для виробів IV ст. до н. е. Переважно це пов'язано з розповсюдженням вузди фракійського типу (вуздечні комплекти з курганів Огуз, Козел, Чортомлик, Хомина Могила та ін.). Окрім того, значущі з семантичної точки зору предмети оздоблення з Олександропільського кургану та Бабиної Могили також були виготовлені зі срібла.

Звернемо також увагу на те, що зображення на нащічниках з Південної могили були нестандартні, хоча і повторювали традиційну форму «птаходзьобих» виробів (рис. 2). Імовірно, це було ситуативне вирішення задачі, здійснене майстром, який до цього не мав справи з виробленням таких нащічників. Не виключено, що їх виготовленням займалася якась певна майстерня (можливо, боспорська) або конкретний майстер, про що говорить значна стандартизація зображень. А от гравіровані малюнки на злотих нащічниках з Товстої Могили — індивідуальні, виконані, найвірогідніше, місцевим майстром, який добре знав міфологічне підґрунтя поховального ритуалу та розумів образи, які зобразив.

За спостереженнями Є. В. Переводчикової і К. Б. Фірсова, при похованні коней особливу роль відігравали сторони світу, зокрема, особливо важливими, на їхній погляд, були західна і південна сторони (Переводчикова, Фирсов 2019, с. 351) [1]. Зокрема, в курганах Чортомлик і Козел було поховано по 11 коней у трьох ямах, розташованих з півночі на південь, а самих коней покладено паралельно один одному (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 64—65; Переводчикова, Фирсов 2019, с. 350—351). В Товстій Могилі розташування коней було іншим: вони лежали у майже квадратних ямах «по колу один за одним» [2] (Мозолевський 1979, с. 30—32, 39—40). При цьому загнузданий північний кінь № 2 знаходився під західною стінкою, головою на північ (рис. 1: 3), а загнузданий південний кінь № 1, навпаки, — під східною, головою на південь (рис. 1: 4). Отже, як в матеріалі, з якого було виготовлено оздоблення, так і в розташуванні у могилах між кіньми була певна опозиція.

Північний кінь № 2 відрізнявся від інших коней з Товстої Могили наявністю нагрудної прикраси — шкіряного поясу з бронзовими підвісками (рис. 4: 7). Такі прикраси — також одна із закономірностей спорядження посмертних коней в скіфських курганах. Вони присутні майже в усіх комплексах IV ст. до н. е., де поховано двоє і більше коней, а в деяких з них (Солоха, Чортомлик, Козел, Олександропіль, Огуз) нагрудники мали двоє або, навіть, четверо коней (Мозолевский, Полин 2005, с. 306—307). Б. М. Мозолевський припускав, що наявність коней з такою оздобою була привілеєм знаті і саме за цією ознакою можна, найперше, виділити «коня власного сідла». Зокрема в Товстій Могилі північний кінь № 2 був саме таким (Мозолевський 1979, с. 161—162). Хоча, вірогідно, справа не в престижності цієї оздоби, а в її ритуально-магічному значенні. Всі підвіски (а надто дзвоники) здіймали під час руху коня чималий гамір, а великі пластини створювали ефект дзеркал (до складу таких нагрудних прикрас з Бердянського та, можливо, Мелітопольського курганів входили фрагменти власне дзеркал: Болтрик, Фиалко 2007, с. 280—289; Фиалко 2011, с. 83, рис. 6—8). Все це було потрібно як універсальний захист від злих духів, що використовується, напевно, всіма народами світу. Зокрема, вважається, що скіфи з цією метою застосовували шумливі навершя, якими споряджали поховальні вози (зокрема: Hasanov 2016, p. 198—202). Що ж до потойбіччя, то, вірогідно, нечисть найбільше проявляла свою активність на початковому етапі шляху, з моменту «виїзду» за охоронні межі, які створювали викид, кромлех і рів, і, вірогідно, її цікавив саме померлий володар, а не його помічник.

Короткий висновок. Отже, на основі аналізу оздоблення вуздечок коней, похованих у кургані Товста Могила, можна реконструювати певні уявлення скіфів про потойбіччя, шлях до Світу предків та його фінальний етап — прибуття до богині, яка зустрічала душі померлих. На цьому шляху володаря супроводжував помічник, у цьому випадку, з числа «конюхів».

Накреслені загальні риси означених уявлень потребують корегування та перевірки на максимально широкому колі матеріалів, що є задачею вже подальших досліджень.

1. На думку Б. М. Мозолевського, визначальним було орієнтування на вхідну яму основної гробниці (Мозолевський 1979, с. 161).
2. На думку С. В. Поліна, кістяки коней лежали у «настільки вигадливих положення, що важко розібратися, які частини якому коню належать» (Мозолевский, Полин 2005, с. 301), хоча Б. М. Мозолевський визначає положення коней доволі однозначно. Ю. В. Болтрик і О. Є. Фіалко вважають, що в Товстій Могилі, так само як в Огузі, Чмиревій Могилі, Мелітопольському кургані та Солосі, коней поховали живцем (Болтрик, Фіалко 2005, с. 242).

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 1986. Нашивные бляшки из Чертомлыцкого кургана. В: Грач, Н. Л. (ред.). *Античная торевтика*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 64-74, 156-163.

Алексеев, А. Ю. 1991. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 31, с. 43-56.

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2018. Александропольский курган в Эрмитаже. В: Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: О. Філюк, с. 466-590.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Артамонов, М. И. 1961. Антропоморфные божества в религии скифов. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 2, с. 57-87.

Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.

Бабенко, Л. И. 2015. Об атрибуции скифских уздечных блях в виде лапы животного или кисти руки. *Древности*, 13, с. 124-137.

Бабенко, Л. И. 2017. Два монетных сюжета на изделиях греко-скифской торевтики. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 30-39.

Бабенко, Л. І. 2019. Навершя із Чмиревої Могили (знахідка 1898 року). *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 295-312.

Безсонова, С. С. 1975. Зображення Афіни за матеріалами Північного Причорномор'я. *Археологія*, 17, с. 23-38.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Бессонова, С. С. 2015. Скифский дельфин. В: Строкова, Л. В., Клочко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ: МІКУ, с. 53-63.

Бидзиля, В. И., Болтрик, Ю. В., Мозолевский, Б. Н., Савовский, И. П. 1977. Курганный Могильник в уроч. Носаки. В: Бидзиля, В. И. (ред.). *Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки (предварительная публикация)*. Киев: Наукова думка, с. 61-158.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.

Білан, Ю. О., Іваненко, А. О. 2017. Досвід реставрації та реконструкції одного з вуздечкових наборів з кургану Товста Могила. В: Клочко, Л. С., Полідович, Ю. Б. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ: Фенікс, с. 48-64.

Болтрик, Ю. В. 1981. Исследование кургана Огуз. *Археологические открытия 1980 года*, с. 233-234.

Болтрик, Ю. В. 2011. Элитные курганы как маркеры территориальной структуры Скифии. *Recherches Archéologiques. Nouvelle Serie*, 3, с. 101-112.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2007. Использование зеркал в убранстве скифских коней. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 280-289.

Болтрик, Ю., Фіалко, О. 2005. Кінь як складова поховальної церемонії скіфів. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XII, с. 236-254.

Браун, Ф. А. 1906. Отчёт о раскопках в Таврической губернии в 1898 г. *Известия императорской археологической комиссии*, 19, с. 81-116.

Буйских, А. В. 2006. Sofa-капители из Херсонеса: к проблеме стилистических заимствований. *Боспорские исследования*, XI, с. 127-145.

Бунятян, Е. П. 1985. *Методика социальных реконструкций в археологии: на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Вахтина, М. Ю. 2005. Греческое искусство и искусство Европейской Скифии в VII—IV вв. до н. э. В: Марченко, К. К. (ред.). *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург: Алетейя, с. 297-399.

Вертиенко, А. В. 2020. К значению имен и функций мифических рыб в «Авесте». *Вопросы ономастики*, 17, 2, с. 166-185.

Вертієнко, Г. В. 2015. *Іконографія скіфської есхатології*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського.

Вертієнко, Г. В. 2021. Коштовні метали у світоглядній системі давніх іраномовних народів за текстами Авести. *Археологія*, 1, с. 29-37.

Галут, О. В. 2015. Всадник, предстоящий богине в боспорском искусстве: происхождение и символика образа. *Культура и время перемен*, 1 (8). URL: timekguki.esrae.ru/24-97 (дата звернення: 19.04.2021).

Древности… 1866. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях*. 1. Санкт-Петербург.

Євдокимов, Г. Л., Данилко, Н. М., Могилов, О. Д. 2012. Скіфський курган 10 біля с. Мала Лепетиха у Нижньому Подніпров'ї. *Археологія*, 2, с. 76-95.

Журавлёв, Д. В., Новикова, Е. Ю., Шемаханская, М. С. 2014. *Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея*. Москва: ГИМ.

Замятин, С. Н. 1946. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежом. *Советская археология*, VIII, с. 45-68.

Захарова, Е. А. 2006. Об особенностях культа Геракла в Северном Причерноморье. *Мнемон*, V, с. 389-396.

Иванова, А. П. 1951. Керченская стела с изображением всадника и сидящей женщины. *Краткие сообщения ИИМК*, XXXIX, с. 30-33.

Ильинская, В. А. 1966. Скифские курганы около г. Борисполя. *Советская археология*, 3, с. 152-171.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.

Іванова, Г. П. 1962. Образ вершника в боспорському надгробковому рель'єфі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, XI, с. 169-180.

Канторович, А. Р. 1997. К вопросу о скифо-греческом синтезе в рамках звериного стиля Степной Скифии. *Материалы и исследования по археологии России*, 1: Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. Москва: ИА РАН, с. 97-113.

Канторович, А. Р. 2012. Изображения обособленных конечностей хищников в искусстве скифского звериного стиля Восточной Европы: типология, хронология, анализ истоков и эволюции. *Stratum plus*, 3, с. 3-54.

Канторович, А. Р. 2015. *Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция*. Диссертация д. и. н. Москва: МГУ.

Каталог… 1893. *Каталог коллекции древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе*. Составила К. Мельник. 1. Киев: С. В. Кульженко.

Клочко, Л. С. 1992. Плечовий одяг скіф'янок. *Археологія*, 3, с. 95-106.

Копейкина, Л. В. 1980. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба. В: Грач, Н. Л. (ред.). *Античная торевтика*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 28-63, 148-155.

Король, Д. А. 2005. Мотив «всадника» и «встречающей богини» на погребальных камнях Скандинавии и Северного Причерноморья. *Структурно-семиотические исследования в археологии*, 2, с. 331-344.

Кузина, Н. В. 2008. Элевсинские сакральные традиции и культ Диониса в античных государствах Северного Причерноморья. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, 6, с. 178-182.

Кулланда, С. В. 2016. *Скифы: язык и этногенез*. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке.

Лєсков, О. 1974. *Скарби курганів Херсонщини*. Київ: Мистецтво.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха*. Ленинград: Искусство.

Махортых, С. В., Ролле, Р. 2017. Об одной группе конских налобников из Перещепинского курганного могильника близ Бельска. *Археологічні дослідження Більського городища 2016*, с. 309-324.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАН України.

Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 187-234.

Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-155.

Мозолевський, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы)*. Киев: Стилос.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

ОАК за 1902 г. 1904. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1902 год*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

ОАК за 1911 г. 1914. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1911 год*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Очир-Горяева, М. А. 2012. *Древние всадники степей Евразии*. Москва: Таус.

Очир-Горяева, М. А. 2017. Сопровождающие погребения коней в скифских курганах Северного Причерноморья. *Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanities of the Russian Academy of Sciences*, 31, 3, с. 100-109.

Папанова, В. А. 2002. Особливості поминально-поховального обряду некрополя Ольвії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, XV, с. 267-272.

Переводчикова, Е. В., Фирсов К. Б. 2005. К реконструкции убора коней из кургана Козёл. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 394-406.

Переводчикова, Е. В., Фирсов, К. Б. 2019. О расположении коней в кургане Козёл. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 349-354.

Передольская, А. А. 1958. К вопросу о хтоническом культе Геракла на Боспоре. *Труды Государственного Эрмитажа*, II, с. 55-61.

Полидович, Ю. Б. 2013. Конь и конская узда в системе погребальной обрядности народов юга Восточной Европы предскифского и скифского времени. В: Колганова, Г. Ю. (ред.). *Текст. Контекст. Подтекст. Сборник статей в честь М. Н. Погребовой*. Москва: Институт востоковедения РАН, с. 157-227.

Полидович, Ю. Б. 2015. Образы фантастических животных в искусстве народов скифского мира. *Донецький археологічний збірник*, 19, с. 85-142.

Полидович, Ю. Б. 2017. Изображение противостояния героя с чудовищем на налобнике из Волковцев и некоторые особенности декора конской узды скифского времени. *Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея*, III, с. 179-183.

Полидович, Ю. Б. 2019. Гребень из Гаймановой Могилы и скифский миф о змееборчестве. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 483-492.

Полидович, Ю. Б., Малюк, Н. И. 2016. Образ рыбы в искусстве скифо-сарматского времени. В: Яблонский, Л. Т., Краева, Л. А. (ред.). *Константин Федорович Смирнов и современные проблемы сарматской археологии*. Оренбург: ОГПУ, с. 209-215.

Раевский, Д. С. 1977. *Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии*. Москва: Наука.

Раевский, Д. С. 1980. Эллинские боги в Скифии? (К семантической характеристике греко-скифского искусства). *Вестник древней истории*, 1, с. 49-71.

Ростовцев, М. И. 1913. *Античная декоративная живопись на Юге России. Атлас*. Санкт-Петербург: Императорская археологическая комиссия.

Ростовцев, М. И. 1914. *Античная декоративная живопись на Юге России. Текст*. Санкт-Петербург: Императорская археологическая комиссия.

Руденко, С. И. 1953. *Культура населения Горного Алтая в скифское время*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Русяєва, М. В. 1995. Діонісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скіфських курганів. *Археологія*, 1, с. 22-34.

Русяева, М. В. 2002. Образ Геракла на произведениях торевтики IV в. до н. э. из Северного Причерноморья. *Античный мир и археология*, 11, с. 178-182.

Русяева, М. 2007. Іконографія образу Геракла за пам'ятками торевтики зі скіфських курганів IV ст. до н. е. *Художня культура. Актуальні проблеми*, 4, с. 296-306.

Силантьева, Л. Ф. 1959. Некрополь Нимфея. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 69: Некрополи Боспорских городов, с. 5-107.

Стоянов, Р. В. 2013. Rankenfrau с маской Силена: к вопросу о контексте находок. В: Павленко, Т. А., Схатум, Р. Б., Улитин В. В. (ред.). *III «Анфимовские чтения» по археологии Западного Кавказа*. Краснодар: Вика-Принт, с. 128-132.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Черненко, Е. В., Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские курганы Никопольщины. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 113-186.

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Трейстер, М. Ю. 2001. Серебряный рельеф с образом «Rankenfrau» из Крыма. *Херсонесский сборник*, 11, с. 149-154.

Трейстер, М. Ю. 2005. Об изделиях торевтики из скифского кургана Бабина Могила. В: Мозолевський, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы)*. Киев: Стилос, с. 502-512.

Трейстер, М. Ю. 2010. Ремонт, «усовершенствование» инокультурных вещей в скифской и сарматской среде и использование инокультурного орнамента в декоре собственных произведений скифов и сарма-

тов (на примере памятников художественного металла). *Археологические вести*, 16, с. 72-94.

Фармаковский, Б. В. 1911. Золотые обивки налучий (горитов) из Чертомлыцкого кургана и из кургана в м. Ильинцах. В: *Сборник археологических статей, поднесённый графу А. А. Бобринскому в день 25-летия председательства его в Императорской археологической комиссии*. Санкт-Петербург: В. Ф. Киршбаум, с. 45-118.

Федосеев, Н. Ф. 2014. Склеп «Геркулеса» на некрополе Кыз-Аул и вопросы датировки уступчатых склепов. *Древности Боспора*, 18, с. 431-451.

Фиалко, Е. Е. 1995. Фракийская узда из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 133-147.

Фиалко, Е. Е. 2003a. Золотые бляшки из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 124-133.

Фиалко, Е. Е. 2003b. Кони в погребальном ритуале скифской аристократии. В: Пиотровский, Ю. Ю. (ред.). *Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы Международной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения М. П. Грязнова*. II. Санкт-Петербург, с. 169-170.

Фиалко, Е. Е. 2011. Зеркала в обрядах скифов. *Боспорские исследования*, XXV, с. 79-94.

Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей*. Москва: Наука.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1899. *Древности Поднепровья*. II. Киев: С. В. Кульженко.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1907. *Древности Приднепровья и побережья Чёрного моря*. VI. Киев: С. В. Кульженко.

Чередниченко, М. М., Мурзін, В. Ю. 1996. Основні результати дослідження Бердянського кургану. *Археологія*, 1, с. 69-78.

Шауб, И. Ю. 2007. *Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII—IV вв. до н. э.)*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Шауб, И. Ю. 2014, Боспорские курганы и загробные представления боспорян. *Боспорские исследования*, XXX, с. 639-694.

Яценко, С. А. 1995. О Сармато-аланском сюжете розписи в пантикапейском «склепе Анфестерия». *Вестник древней истории*, 3, с. 188-194.

Яценко, С. А. 1999. О некоторых антропоморфных сюжетах номадов Европы V—IV вв. до н. э. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии (к 100-летию Б. Н. Гракова)*. Запорожье: ЗГУ, с. 282-285.

Boltrik, J., Fialko, E. 1996. Der Oguz-Kurgan: Grabanlage eines Skythenkönigs der Zeit nach Ateas. *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, 18, S. 107-129.

Boltrik, Ju. V., Fialko, E. E. 2007. Der Furstenkurgan von Oguz. Im Zeichen des Goldenen Greifen. In: Menghin, W. (ed.). *Im zeichen des Goldenen Greifen: Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 268-275.

Hasanov, Z. 2016. A method for determining the practice of shamanism in archeological cultures. *Anthropology and Archeology of Eurasia*, 55, 3—4, p. 188—231.

Ustinova, Yu. 2005. Snake-Limbed and Tendril-Limbed Goddesses in the Art and Mythology of the Mediterranean and the Black Sea. In: Braund, D. (ed.). *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire*. Exeter: Exeter University, p. 64-79, 194-200.

Vertiienko, H. 2021. The Sakhnivka Plate: Scythian Iconography in the Imaging of Eschatological Concepts. In: Sánchez, L. V.-F. (ed.). *Eternal Sadness: Representations of Death in Visual Culture from Antiquity to the Present Time*. Eikyn Imago, 10 (Monographic Issue), p. 259-270.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 1986. Nashivnye bliashki iz Chertomlytskogo kurgana. In: Grach, N. L. (ed.). *Antichnaia torevtika*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 64-74, 156-163.

Alekseev, A. Iu. 1991. Khronologiia i khronografiia Prichernomorskoi Skifii V v. do n. e. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 31, s. 43-56.

Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei v sobranii Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2018. Aleksandropolskii kurgan v Ermitazhe. In: Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: O. Filiuk, s. 466-590.

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Artamonov, M. I. 1961. Antropomorfnye bozhestva v religii skifov. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 2, s. 57-87.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artiia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.

Babenko, L. I. 2015. Ob atributsii skifskikh uzdechnykh bliakh v vide lapy zhivotnogo ili kisti ruki. *Drevnosti*, 13, s. 124-137.

Babenko, L. I. 2017. Dva monetnykh siuzheta na izdeliiakh greko-skifskoi torevtiki. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 30-39.

Babenko, L. I. 2019. Navershia iz Chmyrevoi Mohyly (znakhidka 1898 roku). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 295-312.

Bezsonova, S. S. 1975. Zobrazhennia Afiny za materialamy Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Arkheolohiia*, 17, s. 23-38.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Bessonova, S. S. 2015. Skifskii delfin. In: Strokova, L. V., Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv: MIKU, s. 53-63.

Bidzilia, V. I., Boltrik, Iu. V., Mozolevskii, B. N., Savovskii, I. P. 1977. Kurgannyi Mogilnik v uroch. Nosaki. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Kurgannye mogilniki Riasnye Mogily i Nosaki (predvaritelnaia publikatsiia)*. Kiev: Naukova dumka, s. 61-158.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.

Bilan, Yu. O., Ivanenko, A. O. 2017. Dosvid restavratsii ta rekonstruktsii odnoho z vuzdechkovykh naboriv z kurhanu Tovsta Mohyla. In: Klochko, L. S., Polidovych, Yu. B. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv: Feniks, s. 48-64.

Boltrik, Iu. V. 1981. Issledovanie kurgana Oguz. *Arkheologicheskie otkrytiia 1980 goda*, s. 233-234.

Boltrik, Iu. V. 2011. Elitnye kurgany kak markery territorialnoi struktury Ckifii. *Recherches Archéologiques. Nouvelle Serie*, 3, s. 101-112.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2007. Ispolzovanie zerkal v ubranstve skifskikh konei. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 280-289.

Boltryk, Yu., Fialko, O. 2005. Kin yak skladova pokhovalnoi tseremonii skifiv. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XII, s. 236-254.

Braun, F. A. 1906. Otchet o raskopkakh v Tavricheskoi gubernii v 1898 g. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 19, s. 81-116.

Buiskikh, A. V. 2006. Sofa-kapiteli iz Khersonesa: k probleme stilisticheskikh zaimstvovanii. *Bosporskie issledovaniia*, XI, s. 127-145.

Buniatian, E. P. 1985. *Metodika sotsialnykh rekonstruktsii v arkheologii: na materiale skifskikh mogilnikov IV—III vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Vakhtina, M. Iu. 2005. Grecheskoe iskusstvo i iskusstvo Evropeiskoi Skifii v VII—IV vv. do n. e. In: Marchenko, K. K. (ed.). *Greki i varvary Severnogo Prichernomoria v skifskuiu epokhu*. Sankt-Peterburg: Aleteiia, s. 297-399.

Vertienko, A. V. 2020. K znacheniiu imen i funktsii mificheskikh ryb v «Aveste». *Voprosy onomastiki*, 17, 2, s. 166-185.

Vertiienko, H. V. 2015. *Ikonohrafiia skifskoi eskhatolohii*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho.

Vertiienko, H. V. 2021. Koshtovni metaly u svitohliadnii systemi davnikh iranomovnykh narodiv za tekstamy Avesty. *Arkheolohiia*, 1, s. 29-37.

Galut, O. V. 2015. Vsadnik, predstoiashchii bogine v bosporskom iskusstve: proiskhozhdenie i simvolika obraza. *Kultura i vremia peremen*, 1 (8). URL: timekguki.esrae.ru/24-97 (data zvernennia: 19.04.2021).

Drevnosti… 1866. *Drevnosti Gerodotovoi Skifii. Sbornik opisanii arkheologicheskikh raskopok i nakhodok v Chernomorskikh stepiakh*. 1. Sankt-Peterburg.

Yevdokymov, H. L., Danylko, N. M., Mohylov, O. D. 2012. Skifskyi kurhan 10 bilia s. Mala Lepetykha u Nyzhnomu Podniprov'i. *Arkheolohiia*, 2, s. 76-95.

Zhuravlev, D. V., Novikova, E. Iu., Shemakhanskaia, M. S. 2014. *Iuvelirnye izdeliia iz kurgana Kul-Oba v sobranii Istoricheskogo muzeia*. Moskva: GIM.

Zamiatin, S. N. 1946. Skifskii mogilnik «Chastye kurgany» pod Voronezhom. *Sovetskaia arkheologiia*, VIII, s. 45-68.

Zakharova, E. A. 2006. Ob osobennostiakh kulta Gerakla v Severnom Prichernomore. *Mnemon*, V, s. 389-396.

Ivanova, A. P. 1951. Kerchenskaia stela s izobrazheniem vsadnika i sidiashchei zhenshchiny. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, XXXIX, s. 30-33.

Ilinskaia, V. A. 1966. Skifskie kurgany okolo g. Borispolia. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 152-171.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Ivanova, H. P. 1962. Obraz vershnyka v bosporskomu nadhrobkovomu rel'iefi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, XI, s. 169-180.

Kantorovich, A. R. 1997. K voprosu o skifo-grecheskom sinteze v ramkakh zverinogo stilia Stepnoi Skifii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Rossii*, 1: Pamiatniki predskifskogo i skifskogo vremeni na iuge Vostochnoi Evropy. Moskva: IA RAN, s. 97-113.

Kantorovich, A. R. 2012. Izobrazheniia obosoblennykh konechnostei khishchnikov v iskusstve skifskogo zverinogo stilia Vostochnoi Evropy: tipologiia, khronologiia, analiz istokov i evoliutsii. *Stratum plus*, 3, s. 3-54.

Kantorovich, A. R. 2015. *Skifskii zverinyi stil Vostochnoi Evropy: klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia*. Dissertatsiia d. i. n. Moskva: MGU.

Katalog… 1893. *Katalog kollektsii drevnostei A. N. Pol, v Ekaterinoslave. Sostavila K. Melnik*. 1. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Klochko, L. S. 1992. Plechovyi odiah skif'ianok. *Arkheolohiia*, 3, s. 95-106.

Kopeikina, L. V. 1980. Zolotye bliashki iz kurgana Kul-Oba. In: Grach, N. L. (ed.). *Antichnaia torevtika*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 28-63, 148-155.

Korol, D. A. 2005. Motiv «vsadnika» i «vstrechaiushchei bogini» na pogrebalnykh kamniakh Skandinavii i Severnogo Prichernomoria. *Strukturno-semioticheskie issledovaniia v arkheologii*, 2, s. 331-344.

Kuzina, N. V. 2008. Elevsinskie sakralnye traditsii i kult Dionisa v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*, 6, s. 178-182.

Kullanda, S. V. 2016. *Skify: iazyk i etnogenez*. Moskva: Russkii fond sodeistviia obrazovaniiu i nauke.

Lieskov, O. 1974. *Skarby kurhaniv Khersonshchyny*. Kyiv: Mystetstvo.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha*. Leningrad: Iskusstvo.

Makhortykh, S. V., Rolle, R. 2017. Ob odnoi gruppe konskikh nalobnikov iz Pereshchepinskogo kurgannogo mogilnika bliz Belska. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2016*, s. 309-324.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi: IA NAN Ukrainy.

Mozolevskii, B. N. 1973. Skifskie pogrebeniia u s. Nagornoe bliz g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 187-234.

Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostiakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972—1975 gg.). In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skifiia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 70-155.

Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana i Soboleva Mogily)*. Kiev: Stilos.

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

OAK za 1902 g. 1904. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1902 god*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

OAK za 1911 g. 1914. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1911 god*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Ochir-Goriaeva, M. A. 2012. *Drevnie vsadniki stepei Evrazii*. Moskva: Taus.

Ochir-Goriaeva, M. A. 2017. Soprovozhdaiushchie pogrebeniia konei v skifskikh kurganakh Severnogo Prichernomoria. *Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanities of the Russian Academy of Sciences*, 31, 3, s. 100-109.

Papanova, V. A. 2002. Osoblyvosti pomynalno-pokhovalnoho obriadu nekropolia Olvii. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, XV, s. 267-272.

Perevodchikova, E. V., Firsov K. B. 2005. K rekonstruktsii ubora konei iz kurgana Kozel. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzy do rannego srednevekovia. Pamiati Valeriia Sergeevicha Olkhovskogo*. Moskva: IA RAN, s. 394-406.

Perevodchikova, E. V., Firsov, K. B. 2019. O raspolozhenii konei v kurgane Kozel. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 349-354.

Peredolskaia, A. A. 1958. K voprosu o khtonicheskom kulte Gerakla na Bospore. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, II, s. 55-61.

Polidovich, Iu. B. 2013. Kon i konskaia uzda v sisteme pogrebalnoi obriadnosti narodov iuga Vostochnoi Evropy predskifskogo i skifskogo vremeni. In: Kolganova, G. Iu. (ed.). *Tekst. Kontekst. Podtekst. Sbornik statei v chest M. N. Pogrebovoi*. Moskva: Institut vostokovedeniia RAN, s. 157-227.

Polidovich, Iu. B. 2015. Obrazy fantasticheskikh zhivotnykh v iskusstve narodov skifskogo mira. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 19, s. 85-142.

Polidovich, Iu. B. 2017. Izobrazhenie protivostoianiia geroia s chudovishchem na nalobnike iz Volkovtsev i nekotorye osobennosti dekora konskoi uzdy skifskogo vremeni. *Zapiski otdela numizmatiki i torevtiki Odesskogo arkheologicheskogo muzeia*, III, s. 179-183.

Polidovich, Iu. B. 2019. Greben iz Gaimanovoi Mogily i skifskii mif o zmeeborchestve. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 483-492.

Polidovich, Iu. B., Maliuk, N. I. 2016. Obraz ryby v iskusstve skifo-sarmatskogo vremeni. In: Iablonskii, L. T., Kraeva, L. A. (ed.). *Konstantin Fedorovich Smirnov i sovremennye problemy sarmatskoi arkheologii*. Orenburg: OGPU, s. 209-215.

Raevskii, D. S. 1977. *Ocherki ideologii skifo-sakskikh plemen. Opyt rekonstruktsii skifskoi mifologii*. Moskva: Nauka.

Raevskii, D. S. 1980. Ellinskie bogi v Skifii? (K semanticheskoi kharakteristike greko-skifskogo iskusstva). *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 49-71.

Rostovtsev, M. I. 1913. *Antichnaia dekorativnaia zhivopis na Iuge Rossii. Atlas*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia arkheologicheskaia komissiia.

Rostovtsev, M. I. 1914. *Antichnaia dekorativnaia zhivopis na Iuge Rossii. Tekst*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia arkheologicheskaia komissiia.

Rudenko, S. I. 1953. *Kultura naseleniia Gornogo Altaia v skifskoe vremia*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Rusiaieva, M. V. 1995. Dionisiiski siuzhety na pam'iatkakh torevtyky iz skifskykh kurhaniv. *Arkheolohiia*, 1, s. 22-34.

Rusiaeva, M. V. 2002. Obraz Gerakla na proizvedeniiakh torevtiki IV v. do n. e. iz Severnogo Prichernomoria. *Antichnyi mir i arkheologiia*, 11, s. 178-182.

Rusiaieva, M. 2007. Ikonohrafiia obrazu Herakla za pam'iatkamy torevtyky zi skifskykh kurhaniv IV st. do n. e. *Khudozhnia kultura. Aktualni problemy*, 4, s. 296-306.

Silanteva, L. F. 1959. Nekropol Nimfeia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 69: Nekropoli Bosporskikh gorodov, s. 5-107.

Stoianov, R. V. 2013. Rankenfrau s maskoi Silena: k voprosu o kontekste nakhodok. In: Pavlenko, T. A., Skhatum, R. B., Ulitin V. V. (ed.). *III «Anfimovskie chteniia» po arkheologii Zapadnogo Kavkaza*. Krasnodar: Vika-Print, s. 128-132.

Terenozhkin, A. I., Ilinskaia, V. A., Chernenko, E. V., Mozolevskii, B. N. 1973. Skifskie kurgany Nikopolshchiny. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 113-186.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kiev: Naukova dumka.

Treister, M. Iu. 2001. Serebrianyi relef s obrazom «Rankenfrau» iz Kryma. *Khersonesskii sbornik*, 11, s. 149-154.

Treister, M. Iu. 2005. Ob izdeliiakh torevtiki iz skifskogo kurgana Babina Mogila. In: Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana i Soboleva Mogily)*. Kiev: Stilos, s. 502-512.

Treister, M. Iu. 2010. Remont, «usovershenstvovanie» inokulturnykh veshchei v skifskoi i sarmatskoi srede i ispolzovanie inokulturnogo ornamenta v dekore sobstvennykh proizvedenii skifov i sarmatov (na primere pamiatnikov khudozhestvennogo metalla). *Arkheologicheskie vesti*, 16, s. 72-94.

Farmakovskii, B. V. 1911. Zolotyie obivki naluchii (goritov) iz Chertomlytskogo kurgana i iz kurgana v m. Ilintsakh. In: *Sbornik arkheologicheskikh statei, podnesennyi grafu A. A. Bobrinskomu v den 25-letiia predsedatelstva ego v Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*. Sankt-Peterburg: V. F. Kirshbaum, s. 45-118.

Fedoseev, N. F. 2014. Sklep «Gerkulesa» na nekropole Kyz-Aul i voprosy datirovki ustupchatykh sklepov. *Drevnosti Bospora*, 18, s. 431-451.

Fialko, E. E. 1995. Frakiiskaia uzda iz kurgana Oguz. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 133-147.

Fialko, E. E. 2003a. Zolotye bliashki iz kurgana Oguz. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 124-133.

Fialko, E. E. 2003b. Koni v pogrebalnom rituale skifskoi aristokratii. In: Piotrovskii, Iu. Iu. (ed.). *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekove. Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia M. P. Griaznova*. II. Sankt-Peterburg, s. 169-170.

Fialko, E. E. 2011. Zerkala v obriadakh skifov. *Bosporskie issledovaniia*, XXV, s. 79-94.

Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaia istoriia skifov. Osnovnye problemy razvitiia drevnikh kochevnikov evraziiskikh stepei*. Moskva: Nauka.

Khanenko, B. I., Khanenko, V. N. 1899. *Drevnosti Podneprovia*. II. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Khanenko, B. I., Khanenko, V. N. 1907. *Drevnosti Pridneprovia i poberezhia Chernogo moria*. VI. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Cherednychenko, M. M., Murzin, V. Yu. 1996. Osnovni rezultaty doslidzhennia Berdianskoho kurhanu. *Arkheolohiia*, 1, s. 69-78.

Shaub, I. Iu. 2007. *Mif, kult, ritual v Severnom Prichernomore (VII—IV vv. do n. e.)*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Shaub, I. Iu. 2014, Bosporskie kurgany i zagrobnye predstavleniia bosporian. *Bosporskie issledovaniia*, XXX, s. 639-694.

Iatsenko, S. A. 1995. O Sarmato-alanskom siuzhete rozpisi v pantikapeiskom «sklepe Anfesteriia». *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 188-194.

Iatsenko, S. A. 1999. O nekotorykh antropomorfnykh siuzhetakh nomadov Evropy V—IV vv. do n. e. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii (k 100-letiiu B. N. Grakova)*. Zaporozhe: ZGU, s. 282-285.

Boltrik, J., Fialko, E. 1996. Der Oguz-Kurgan: Grabanlage eines Skythenkönigs der Zeit nach Ateas. *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, 18, S. 107-129.

Boltrik, Ju. V., Fialko, E. E. 2007. Der Furstenkurgan von Oguz. Im Zeichen des Goldenen Greifen. In: Menghin, W. (ed.). *Im zeichen des Goldenen Greifen: Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 268-275.

Hasanov, Z. 2016. A method for determining the practice of shamanism in archeological cultures. *Anthropology and Archeology of Eurasia*, 55, 3—4, p. 188—231.

Ustinova, Yu. 2005. Snake-Limbed and Tendril-Limbed Goddesses in the Art and Mythology of the Mediterranean and the Black Sea. In: Braund, D. (ed.). *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire*. Exeter: Exeter University, p. 64-79, 194-200.

Vertiienko, H. 2021. The Sakhnivka Plate: Scythian Iconography in the Imaging of Eschatological Concepts. In: Sánchez, L. V.-F. (ed.). *Eternal Sadness: Representations of Death in Visual Culture from Antiquity to the Present Time*. Eikyn Imago, 10 (Monographic Issue), p. 259-270.

Yu. B. Polidovych

HORSE BRIDLE DECORATIONS FROM TOVSTA MOHYLA KURGAN: SEARCHING FOR REGULARITIES

The paper is devoted to the analysis of horse bridles from Tovsta Mohyla kurgan of the 4th century BC. The barrow was excavated by the expedition of Ukrainian Institute of Archaeology headed by Boris Mozolevsky in the Dnepropetrovsk oblast, Ukraine, in 1971. In this kurgan the burial of noble warrior and two horse graves with skeletons of 6 horses were found. The horses had bridles decorated with images of various animals and fantastic creatures. One bridle was decorated with the images of mythological characters: the serpentine goddess (*Rankenfrau*, probable Scythian goddess Api) and two Scythian gods who were portrayed as the Greek gods Hercules and Dionysus. All bridles have analogies in other Scythian assemblages of the 4th century BC.

It has been suggested that the reproduction of certain images is associated with ideas about the path of the deceased to the Ancestor's World. The bridles were decorated with images of fantastic animals and were a kind of mask. According to the Scythian beliefs such a bridle-mask helped to endow the horse with special properties so that it could overcome obstacles on the way to the Ancestor's World. Probably, the serpentine goddess (*Rankenfrau*) was the mistress of this Ancestor's World.

On the way to the Ancestor's World the noble warrior was accompanied by his assistant, marked by archaeologists as «groom No. 3». Such a scene is depicted in the crypt of Anfesterii from Panticapaeum on the Bosporus (modern Kerch, Crimea). It depicts the arrival of the deceased on horseback, accompanied by assistant, to the goddess, mistress of the Ancestor's World.

Further research on this topic will extend our understanding of the Scythian ideas about the Beyond.

Keywords: Tovsta Mohyla, Scythians, bridle, the Beyond, Ancestor's World, serpentine goddess (Rankenfrau).

Одержано 25.04.2021

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, філіал Національного музею історії України — Музей історичних коштовностей України, Київ, Україна.
POLIDOVYCH Yurii, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, National Historical Museum of Ukraine — branch Museum of Historical Treasures of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0113-6746, e-mail: yurkop@ukr.net.

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК [904.4:63](477.52)"638" DOI: 10.37445/adiu.2021.04.11

В. Л. Бондаренко, Д. В. Каравайко

ГОСПОДАРСЬКИЙ УКЛАД МЕШКАНЦІВ ГОРОДИЩА ШИРЯЄВЕ

У статті проаналізовано господарський уклад мешканців городища раннього залізного віку Ширяєве. Зроблено попередні висновки щодо розвитку землеробства. Визначено видо-віковий склад свійської худоби. Означено основні промислові тварини. Висновки зроблено на тлі порівняння з матеріалами інших пам'яток — зокрема, городищ Більськ, Мариця, Переверзево, а також ряду укріплень юхнівської культури лісової смуги. Відмічається значний розвиток рибальства, проте без застосування сіток.

Ключові слова: *господарський уклад, городище Ширяєве, землеробство, тваринництво, полювання, рибальство.*

Вступ. В межах середньої течії р. Сейм городище раннього залізного віку Ширяєве залишається єдиною пам'яткою, де проводилися та проводяться зараз систематичні дослідження. Протягом XX ст. городище неодноразово оглядалося багатьма дослідниками, а наприкінці 1940-х рр. і в 1950 р. тут було проведено археологічні розкопки (Каравайко 2020). Із 2017 р. на городищі працює Путивльська археологічна експедиція під керівництвом одного з авторів. Протягом чотирьох польових сезонів розкрито 180 м^2, а з урахуванням попередніх робіт загальна площа розкопів сягає близько 480 м^2. Як підсумок, накопичено значний матеріал, що дозволяє підійти ближче до вирішення ряду питань, зокрема, зробити попередні висновки щодо господарського укладу місцевого населення за доби раннього заліза.

Навколишнє середовище. Згідно сучасного фізико-географічного районування, городище Ширяєве розташоване в північній частині Лівобережного Лісостепу. Укріплення влаштовано на високому останці правого берега р. Сейм. Русло ріки проходить в 6—7 км, а заплава являє собою заболочену місцевість (частина Мовчанського болота). З півночі та заходу розташоване високе, відносно рівне плато, що розчленоване глибокою улоговиною, через яку протікає невеличкий струмок (річка) без назви. Поруч з сільськогосподарськими полями розташовані значні лісові листяні масиви.

У найближчій окрузі городища переважають опідзолені ґрунти, здебільшого на лесових породах та глинах (Почвенная… 1977). Слід зауважити, що темно-сірі опідзолені ґрунти та опідзолені чорноземи цілком сприятливі для ведення землеробства (рис. 1: 1). Нажаль, палеопедологічні дослідження не проводилися. Зауважимо, що такі ґрунти сформувалися під лісом. На підставі вивчення вугілля з культурного шару городища вдалося встановити, що в околицях поселення росли дуб, ясен, тополя / осика, клен, липа, вільха. Хвойні дерева у вибірці відсутні [1]. Власне, і сьогодні вони не характерні для цієї території.

Землеробство. На сьогоднішній день даних щодо розвитку землеробства у населення Ширяєвського городища вкрай мало. Так само обмаль і знахідок, пов'язаних з цим видом діяльності. Серед них відмітимо рогову мотику (ріг оленя) з розкопок В. А. Іллінської 1950 року (рис. 1: 2). Під час проведення остеологічних визначень кісток тварин з розкопів 2017—2020 рр. виявлено штучно оброблений мотикоподібний предмет з рога лося розмірами 110 × 60 × 17 мм (рис. 1: 3). У 1950 р. знайдено

1. Визначення провела провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, д. і. н. М. С. Сергєєва.

© В. Л. БОНДАРЕНКО, Д. В. КАРАВАЙКО, 2021

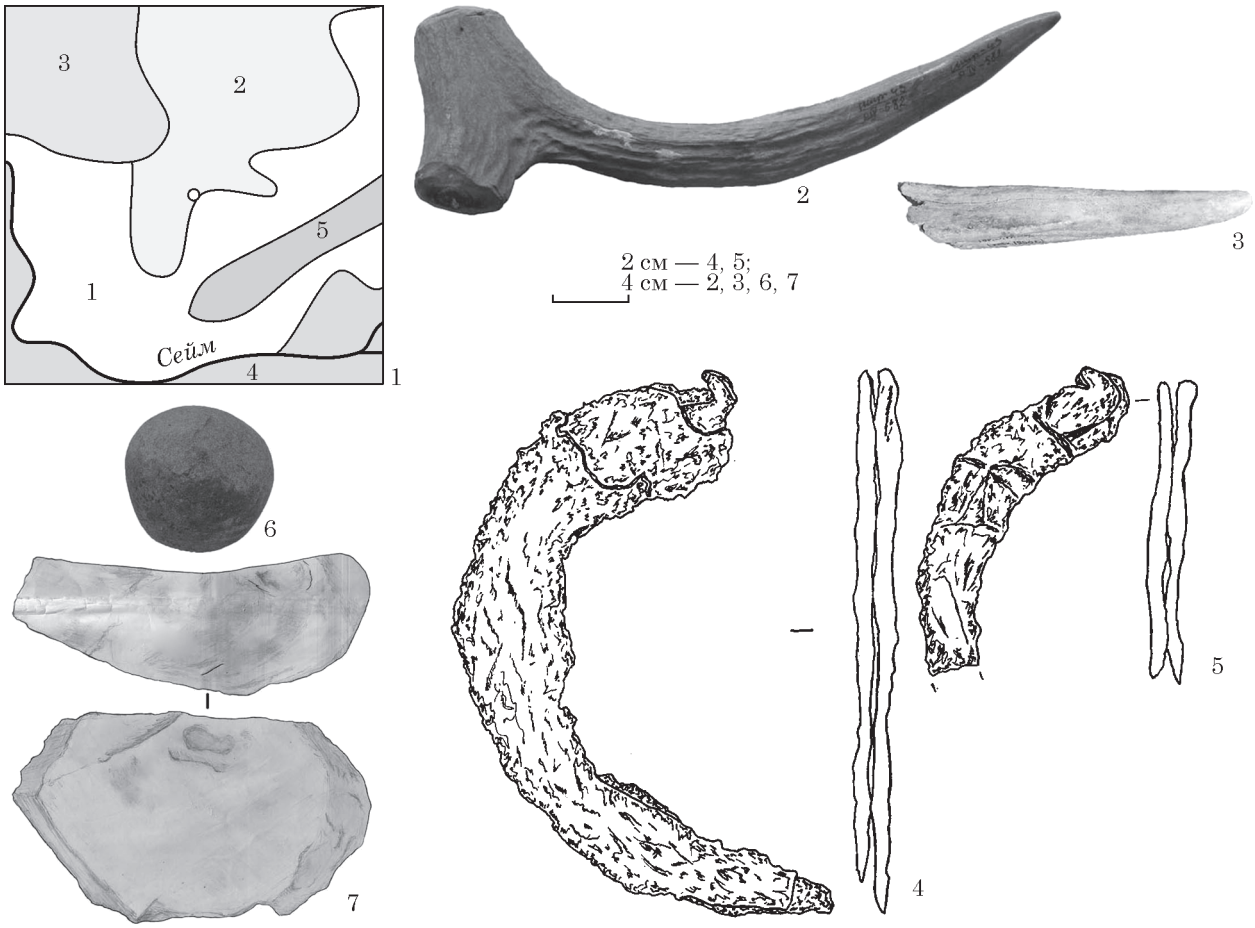

Рис. 1. Городище Ширяєве: 1 — карта ґрунтів в околицях городища (на основі Почвенная… 1977: 1 — ясно-сірі, сірі та темно-сірі опідзолені; 2 — чорноземи опідзолені й темно-сірі опідзолені; 3 — малогумусні та слабогумусовані; 4 — лучні солонцюваті; 5 — торфово-болотні ґрунти і торф'яники низинні); *знахідки землеробських знарядь праці*: 2, 3 — ріг; 4, 5 — залізо; 6, 7 — камінь

й два залізних серпа, один з яких зберігся частково (рис. 1: 4—5). Їх детальний опис подано в роботі В. А. Іллінської, що позбавляє нас від повтору (1953, с. 117—120). За Ю. О. Красновим, означені серпи відносяться до 3 типу. Це рідкісна знахідка на лісостепових пам'ятках скіфського часу, прототипи якій знаходимо в серпах зрубної культури (Краснов 1971, с. 73).

У межах культурного шару городища, на рівні всіх трьох горизонтів, знайдено велику кількість кам'яних округлих розтиральників і лише одну цілу зернотерку (рис. 1: 6—7). Відтак, хоч і в обмеженій кількості, проте маємо знаряддя праці, що використовувалися на різних етапах землеробства.

Щодо культивованих рослин, інформації так само не багато. Ще В. А. Іллінська відмічала наявність відбитків проса та інших злакових рослин (Іллінська 1953, с. 119). Два відбитки зернівок проса виявлено на глиняному хлібці і ще кілька десятків аналогічних відбитків зафіксовано на внутрішній стороні горщика з поселення за валом городища. На поверхні горщиків з розкопу 2017 р. виявлено 4 відбитки зернівок ячменю (Горбаненко 2019, с. 363—364). Обгорілі зернівки ячменю плівчастого знайдено в межах другого горизонту (V ст. до н. е.) дослідженнями 2020 р. [1]

Нажаль, матеріалу з городища Ширяєве для порівняння вкрай мало. Наразі відмітимо, що населення юхнівської культури культивувало переважно просо, що становить від 2/3 до 3/5 від загальної кількості ідентифікованих відбитків. На другому місці ячмінь плівчастий та пшениця двозернянка (Каравайко, Горбаненко 2012, с. 75). Серед головних вирощуваних культур просо було й на селищах Більського городища (Пашкевич, Горбаненко 2019, с. 325).

Дані, отримані в результаті розкопок городищ Курського Посейм'я, такі. На городищі Мариця переважають знахідки ячменю багаторядного плівчастого (1041 зернівка) та в невеликій кількості знайдено зерна м'якої пшениці (Кирьянова 1981, с. 110). Опосередковані дані про культурні рослини маємо з городища Посейм'я Переверзево I. Тут виявлено відбитки

1. Визначення палеоетноботанічних матеріалів з розкопок 2017 і 2020 рр. здійснив к. і. н., с. н. с. Інституту археології НАН України С. А. Горбаненко.

на денцях горщиків ячменю, пшениці та проса (Пузикова 1997, с. 81).

У цілому, певні особливості культивованих рослин навряд правомірно зараз виділяти. Головними злаками, вирощуваними населенням скіфського часу Лісостепу України є пшениця двозернянка, просо та ячмінь (Пашкевич, Горбаненко 2019, с. 321). З єдиною обмовкою — залишків та відбитків пшениці на городищі Ширяєве поки що не виявлено.

Тваринництво і мисливство. Перші відомості про тваринництво та мисливство мешканців городища Ширяєве були отримані в результаті розкопок 1950 р. «*З свійських тварин представлені бик (9 особин), свиня (12), кінь (4), мул (1), коза (1), вівця (1), коза або вівця (5), собака (5), всього 38 особин. Склад кісткових залишків дає нам картину розвинутого пастушачого скотарства з переважаючою роллю великої рогатої худоби та свиней….З видів диких тварин були зустрінуті: лось (3 особини), олень (3), косуля (1), лисиця (1), видра (1), бобер (1), тхір (1), вовк (1), ведмідь (1), дика свиня (3), тур або зубр (1), птиця (2), річкова черепаха (1), всього 28 особин*» (Іллінська 1953, с. 119). В око впадає відносно невелика вибірка, особливо враховуючи площу розкопів в 176 м^2 при потужності культурного шару до 2 м.

За час проведення розкопок на Ширяєвському городищі в період з 2017 по 2020 р. в остеологічну лабораторію харківського Музею природи ХНУ ім. В. Н. Каразіна надійшли на визначення 3575 шт. уламків і цілих кісток для видо-вікової ідентифікації та статистичного опрацювання. Кістковий матеріал являв собою фрагментовані залишки різних видів свійських і диких тварин, які мали сліди оброблення та, судячи з усього, пройшли кухонну обробку.

Щорічні остеологічні збори на городищі дали інформативний матеріал, який відображає стан тваринництва та полювання на період VI—IV ст. до н. е. на порубіжжі лісу та лісостепу. Метою остеологічних досліджень було визначення пріоритетів тваринництва і полювання в даному регіоні та зіставлення отриманих даних з пам'ятником того ж періоду з лісостепової зони. Таким об'єктом був обраний зольник 10 Західного укріплення Більського городища, який за розміром і потужністю культурного шару цілком може вважатися еталонним зразком культури тваринництва і полювання лівобережного Лісостепу. Кісткові матеріали з зольника 10 в кількості 49142 шт. були отримані при особистій участі одного з авторів в якості остеолога в складі археологічних практик історичного факультету Харківського університету ім. В. Н. Каразіна за період 2008—2013 рр. У зведених таблицях (табл. 1, 2) і гістограмах (рис. 2, 3) відображений результат підсумовування видо-вікового, кількісного та відсоткового співвідношення кісток свійських і диких тварин на Ширяєвському городищі. Ана-

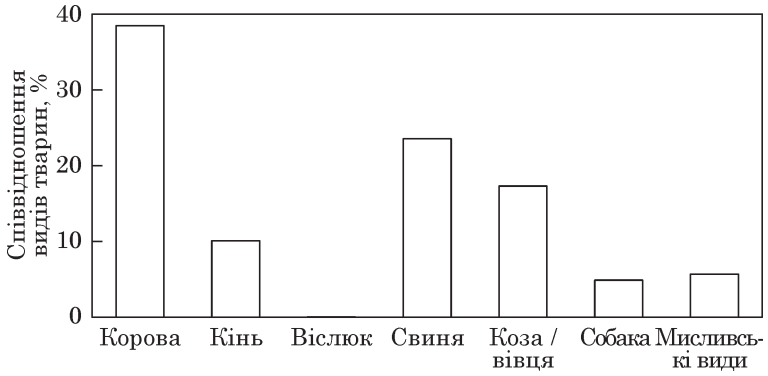

Рис. 2. Городище Ширяєве; співвідношення видів свійських тварин (див. табл. 1)

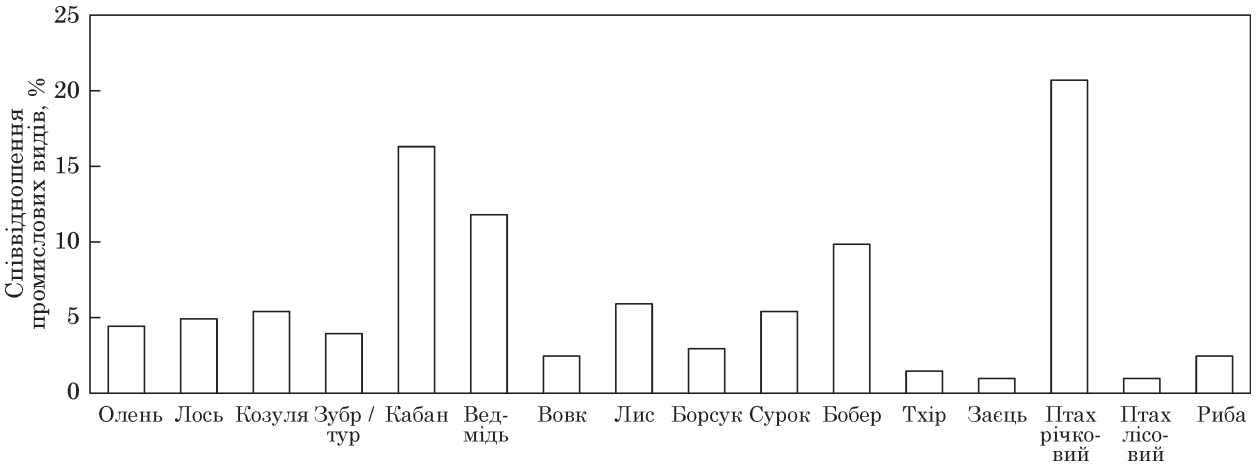

Рис. 3. Городище Ширяєве; співвідношення промислових видів тварин (див. табл. 2)

Таблиця 1. Видо-віковий склад тварин Ширяєвського городища (дослідження 2017—2020 рр.)

Вік	Кістки	Корова	Кінь	Віслюк	Свиня	Коза	Вівця	Собака	Мисливство
2017									
Ювенальні	69	22	1	—	32	14	—	—	—
Молоді	567	260	64	—	151	63	—	17	12
Дорослі	61	10	11	—	16	6	—	3	15
Старі	3	1	2	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	700/100	293/41,85	78/11,14	—	199/28,42	83/11,85	—	20/2,85	2/3,83
2018									
Ювенальні	117	32	9	—	34	40	2	—	—
Молоді	574	286	86	—	103	67	5	19	8
Дорослі	75	18	26	1	—	—	—	16	15
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	766/100	336/43,86	121/15,79	1/—	137/17,88	107/13,96	7/0,91	35/4,56	23/2,99
2019									
Ювенальні	289	33	3	—	80	173	—	—	—
Молоді	792	386	72	—	196	96	9	23	28
Дорослі	88	9	10	—	3	2	5	5	54
Старі	7	—	—	—	—	—	—	5	2
Разом, шт. / %	1176/100	410/34,86	85/7,22	—	279/23,72	271/23,04	14/1,19	33/2,80	84/7,07
2020									
Ювенальні	272	26	5	—	134	86	—	21	—
Молоді	592	299	65	—	83	47	3	59	36
Дорослі	68	11	7	—	10	—	1	7	32
Старі	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Разом, шт. / %	933/100	336/36,01	77/8,25	—	227/24,33	133/14,25	4/0,42	87/9,32	69/7,32
Усього									
Ювенальні	747	113	18	—	280	313	2	21	—
Молоді	2525	1231	287	—	533	273	17	118	84
Дорослі	293	48	54	1	29	8	6	31	116
Старі	11	1	2	—	—	—	—	5	3
Разом, шт. / %	3576/100	1375/38,46	361/10,09	1/0,02	842/23,55	594/16,61	25/0,69	175/4,89	203/5,67

логічно оформлена порівняльна статистика по зольнику 10 Західного укріплення Більського городища (табл. 3, 4; рис. 4, 5). Матеріали з обох пам'яток ідентичні і є типовими кухонними викидами, за винятком повних і частково повних кістяків із жертовно-обрядових комплексів.

Додатково представлені статистичні дані з пам'яток лісової смуги юхнівської археологічної культури — городищ Бужанка I, Киселівка II та Західного Юхнівського (рис. 6, 7; табл. 5, 6). Загальна кількість 1625 шт. кісток [1].

Також дані гістограми з віковими показниками свійських тварин з городища Ширяєве та зольника 10 Західного укріплення Більського городища (рис. 8, 9).

За таких умов маємо можливість порівняти розвиток тваринництва та мисливства на пам'ятках лісової смуги, Лівобережного лісостепу та на кордоні цих двох зон.

Методика досліджень. Для визначення видової приналежності кісткових останків використовувалися анатомічні, метричні та фенологічні методи досліджень. Особливо складний для визначення в польових умовах матеріал відбирався для подальшого вивчення в лабораторних умовах методом порівняльної анатомії з використанням великої фондової колекції Музею природи ХНУ ім. В. Н. Каразіна, а також особисто зібраних матеріалів для стендової експозиції міжвидових відмінностей типових кісткових фрагментів і скелетів тварин.

Морфологічна схожість кісток овець і кіз у ряді випадків не дозволяла точно визначити видову приналежність тварини. У таких випадках спірний матеріал заноситься в графу «кози», як найбільш поширеного в лісостепу виду дрібної рогатої худоби. У рядок «вівці» заносилися тільки ті кістки, що мали явну приналежність до даного виду. Для уникнення похибки, статистичні дані за цими близькими видами були підсумовані та враховувалися під

1. Визначення виконав О. П. Журавльов.

Таблиця 2. Видо-віковий склад мисливських видів тварин з Ширяєвського городища (дослідження 2017—2020 рр.)

Вік	Кістки	Олень	Лось	Косуля	Зубр	Тур	Кабан	Ведмідь	Вовк	Лисиця	Борсук	Сурок	Бобер	Тхір	Заєць	Птах річковий	Птах лісовий	Риба
2017																		
Ювенальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	12	1	—	1	—	—	2	4	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—
Дорослі	15	4	—	1	—	—	2	—	2	—	—	—	3	—	—	3	—	—
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	27/100	5/18,51	—	2/7,40	—	—	4/14,81	4/14,81	2/7,40	—	—	—	7/25,92	—	—	3/11,11	—	—
2018																		
Ювенальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	8	—	—	—	—	—	2	—	—	1	—	—	5	—	—	—	—	—
Дорослі	15	—	1	—	—	3	3	7	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	23/100	—	1/4,34	—	—	3/13,04	5/21,73	7/30,43	—	1/4,34	—	—	5/21,73	—	—	1/4,34	—	—
2019																		
Ювенальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	28	2	—	—	3	—	—	—	1	—	2	10	—	1	—	9	—	—
Дорослі	54	—	9	1	—	1	15	3	—	3	1	—	7	2	—	8	—	4
Старі	2	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	84/100	2/2,38	9/10,71	1/1,19	3/3,57	1/1,19	17/20,23	3/3,57	1/1,19	3/3,57	3/3,57	10/11,90	7/8,33	3/3,57	—	17/20,23	—	4/4,76
2020																		
Ювенальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	38	—	—	4	—	—	1	—	—	8	—	—	—	—	2	21	—	—
Дорослі	32	1	—	4	1	—	6	10	2	—	3	1	1	—	—	—	2	1
Старі	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	69/100	2/2,89	—	8/11,59	1/1,44	—	7/10,14	10/14,49	2/2,89	8/11,59	3/4,34	1/1,44	1/1,44	—	2/2,89	21/30,42	2/2,89	1/1,44
Усього																		
Ювенальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	84	3	—	5	3	—	5	4	1	9	2	10	9	1	2	30	—	—
Дорослі	116	5	10	6	1	4	26	20	4	3	4	1	11	2	—	12	2	5
Старі	3	1	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	203/100	9/4,43	10/4,92	11/5,41	4/1,97	4/1,97	33/16,25	24/11,82	5/2,46	12/5,91	6/2,95	11/5,41	20/9,85	3/1,47	2/0,98	42/20,68	2/0,98	5/2,46

Примітки. Зубр і тур — цим видам відповідають параметри знайдених таранних кісток. Річковий птах — качка, гусак. Лісовий птах — пугач, орел. Риба — щука, судак, короп (бл. 5 кг).

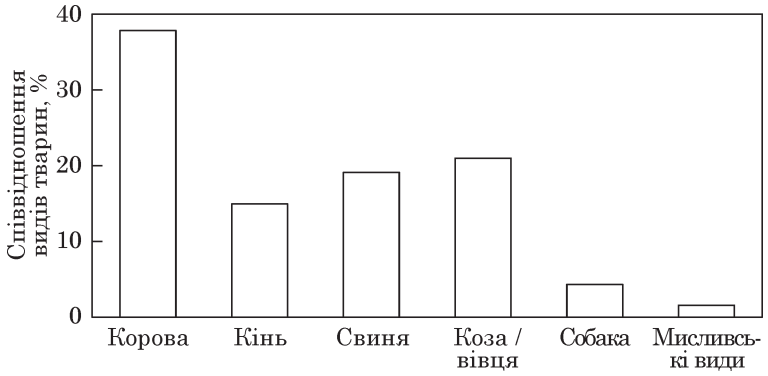

Рис. 4. Західне Більське городище, зольник 10; співвідношення видів свійських тварин (див. табл. 3)

Таблиця 3. Видо-віковий склад тварин із зольника 10 Західного укріплення Більського городища

Вік	Кістки	Корова	Кінь	Свиня	Коза	Вівця	Собака	Мисливство
				2008				
Ювенальні	3869	1125	130	1320	988	273	33	—
Молоді	9319	4053	811	1972	1590	607	96	190
Дорослі	2834	1148	1042	171	135	101	103	127
Старі	307	156	125	—	4	—	18	4
Разом, шт. / %	16329/100	6482/39,69	2108/12,90	3463/21,20	2717/16,63	981/6,0	250/1,53	321/1,96
				2009				
Ювенальні	5436	1821	450	1709	1046	270	140	—
Молоді	6946	2759	1049	1128	1167	341	370	129
Дорослі	2253	813	912	107	109	86	111	110
Старі	258	70	115	—	30	7	6	28
Разом, шт. / %	14893/100	5463/36,68	2526/16,96	2944/19,76	2352/15,79	704/ 4,72	627/4,21	267/1,79
				2011				
Ювенальні	3852	936	171	914	926	350	405	1
Молоді	3910	1694	641	740	468	135	191	39
Дорослі	589	136	206	45	18	22	114	43
Старі	30	16	8	—	—	—	6	—
Разом, шт. / %	8381/100	2782/33,19	1026/12,24	1699/20,27	1412/16,84	507/6,04	716/8,54	83/0,99
				2012				
Ювенальні	3224	1345	324	479	576	192	176	—
Молоді	5075	2211	1054	736	587	200	237	48
Дорослі	1160	281	299	69	60	17	116	57
Старі	4	—	—	—	—	—	4	—
Разом, шт. / %	9463/100	3837/40,54	1677/17,72	1284/13,56	1223/12,92	409/4,32	533/5,63	105/1,10
				2013				
Ювенальні	27	21	—	1	5	—	—	—
Молоді	44	23	14	1	6	—	—	—
Дорослі	5	5	—	—	—	—	—	—
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	76/100	49/64,47	14/18,42	2/2,63	11/14,47	—	—	—
				Усього				
Ювенальні	16408	5248	1075	4423	3541	1085	754	1
Молоді	25294	10740	3569	4577	3818	1283	894	406
Дорослі	6841	2383	2459	392	322	226	444	337
Старі	599	242	248	—	34	7	34	32
Разом, шт. / %	49142/100	18613/37,87	7351/14,95	9392/19,11	7715/15,69	2601/5,29	2126/4,32	776/1,57

об'єднаним поняттям ДРХ (дрібна рогата худоба) або «кози і вівці».

Визначення віку тварин по великим фрагментами і цілим кісткам ґрунтувалося на метричних даних, стадії зрощення епіфізів, розвитку рельєфу кістки в місцях кріплення м'язів, стану окістя та ін. Слід зауважити, що для дрібно фрагментованих кісток вікові характеристики

Таблиця 4. Видо-віковий склад мисливських видів тварин із зольника 10 Західного укріплення Більського городища

Вік	Кістки	Олень	Лось	Косуля	Зубр	Тур	Кабан	Ведмідь	Вовк	Лисиця	Кіт лісовий	Сурок	Бобер	Заєць	Птах річковий	Птах лісовий	Риба	Черепаха болотяна	Молюск річковий
2008																			
Ювнальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	190	136	—	—	—	—	35	—	—	4	—	3	1	3	7	—	1	—	—
Дорослі	136	2	—	2	—	9	93	—	15	3	—	—	3	—	8	—	—	1	—
Старі	4	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	330/100	138/41,81	—	2/0,6	—	9/2,72	132/40	—	15/4,54	7/2,12	—	3/0,9	4/1,21	3/0,90	15/4,53	—	1/0,30	1/0,30	—
2009																			
Ювенальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	129	63	26	—	—	—	14	2	—	2	—	—	1	6	11	1	—	—	3
Дорослі	110	24	3	15	—	—	37	2	4	4	—	—	1	—	18	1	1	—	—
Старі	28	—	—	—	—	—	28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	267/100	87/32,58	29/10,86	15/5,61	—	—	79/29,58	4/1,49	4/1,49	6/2,24	—	—	2/0,74	6/2,24	29/10,83	2/0,74	1/0,37	—	3/1,12
2011																			
Ювнальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	34	16	—	—	—	—	8	—	—	1	—	2	1	—	6	—	—	—	—
Дорослі	43	12	—	—	—	—	30	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	77/100	28/34,14	—	—	—	—	38/46,34	—	—	2/2,43	—	2/2,43	1/1,21	—	6/7,30	—	—	—	—
2012																			
Ювнальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	48	28	—	—	—	—	14	—	—	2	—	—	—	3	—	1	—	—	—
Дорослі	57	15	1	—	10	1	23	1	2	—	1	1	1	—	1	—	—	—	—
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	105/100	43/40,95	1/0,95	—	10/9,52	1/0,95	37/35,23	1/0,95	2/1,90	2/1,90	1/0,95	1/0,95	1/0,95	3/2,85	1/0,95	1/0,95	—	—	—
Усього																			
Ювнальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	401	243	26	—	—	—	71	2	—	9	—	5	3	12	24	2	1	—	3
Дорослі	346	53	4	17	10	10	183	3	21	8	1	1	5	—	27	1	1	1	—
Старі	32	—	—	—	—	—	32	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	779/100	296/37,99	30/3,85	17/2,18	10/1,28	10/1,28	286/36,71	5/0,64	21/2,69	17/2,18	1/0,12	6/0,77	8/1,02	12/1,54	51/6,54	3/0,38	2/0,25	1/0,12	3/0,38

Примітки. Зубр і тур — цим видам відповідають параметри знайдених таранних кісток. Річковий птах — качка, гусак, чапля, лелека. Лісовий птах — яструб, ворон. Риба — щука, короп (бл. 3—5 кг).

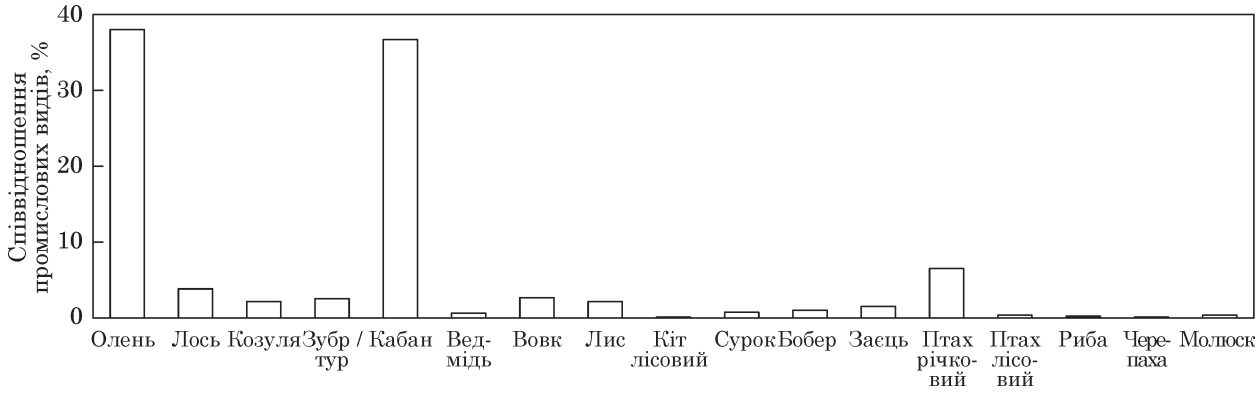

Рис. 5. Західне Більське городище, зольник 10; співвідношення промислових видів тварин (див. табл. 4)

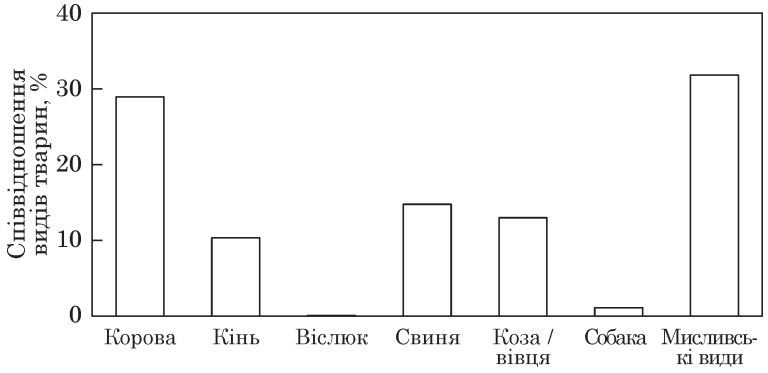

Рис. 6. Городища юхнівської культури; співвідношення видів свійських тварин (див. табл. 5)

Таблиця 5. Видовий склад тварин на пам'ятках юхнівської культури за визначеннями О. П. Журавльова (дано шт. / % від загальної кількості)

Пам'ятка	Кістки, шт.	Корова	Кінь	Віслюк	Свині	Кози і вівці	Собака	Мисливство
Західне Юхнівське	320	89/27,81	43/13,43	—	46/14,37	16/5,00	—	126/39,37
Бужанка I	843	285/33,80	71/8,42	—	120/14,23	84/9,96	10/1,18	273/32,38
Киселівка II	462	96/20,77	54/11,68	1/0,21	74/16,01	111/24,02	8/1,73	118/25,54
Разом	1625	470/28,92	168/10,33	1/0,06	240/14,76	211/12,98	18/1,10	517/31,81

досить умовні та засновані тільки на метричних даних, фактурі окістя та товщині тіла кістки в перерізі. Але навіть такі дані все ж дозволяють визначити приблизний вік, який можна відобразити у вигляді спрощеної чотиристадіальної схеми з відповідними віковими інтервалами.

Корови і коні молочного віку — 0—6 міс., молоді — 0,5—4 роки, дорослі — 4—15 років, старі — 15—20 років. Свині молочного віку — 0—6 міс., молоді — 0,5—2 роки, дорослі — 2—6 років, старі — 6—10 років. Вівці і кози молочного віку — 0—6 міс., молоді — 0,5—2 роки, дорослі — 2—8 років, старі — 8—12 років.

Свійські тварини. Кістки свійських тварин представлені останками від всіх частин скелета, на яких збереглися сліди ріжучих та рублячих інструментів, що були залишені при обробці туш тварин для подальшого вживання їх в їжу. На багатьох фрагментах помітні сліди зубів собаки та свині.

Основою тваринництва мешканців Ширяєвського городища було розведення крупної рогатої худоби. Менш пріоритетними в господарстві були свині та дрібна рогата худоба. На останньому місці в стаді знаходилися коні (рис. 2; табл. 1).

Основна маса кісток відноситься до молодих тварин віком до 1 року. Кісток, які належали дорослим особинам значно менше, а старим — майже зовсім відсутні (рис. 8). Слідів травм і хвороб на кістках не відзначено.

Серед особливостей остеологічного матеріалу відмітимо наступні. Один фрагмент потиличної кістки великого копитного визначено, як комолий різновид свійської корови. Ця порода крупної, «безпечної» худоби (мається на увазі бик), неодноразово помічена у знахідках із зольників Західного укріплення Більського городища та суміжного селища «Царина» (Бондаренко 2019). Слід відмітити, що ця порода виводилася шляхом селективного відбору. В подальшому, вірогідно в результаті занепаду культури лісостепового скотарства, ця порода була втрачена.



Рис. 7. Городища юхнівської культури; співвідношення промислових видів тварин (див. табл. 6)

Таблиця 6. Видовий склад мисливських тварин на поселеннях юхнівської культури за визначеннями О. П. Журавльова (дано шт. / % від загальної кількості)

Пам'ятка	Кістки	Олень благородний	Олень північний	Лось	Косуля	Кабан	Ведмідь	Лисиця	Борсук	Бобер	Заєць	Риба	Черепаха болотяна
Західне Юхнівське	126/100	4/3,17	—	11/8,73	2/1,58	8/6,34	1/0,79	—	1/0,79	77/61,11	1/0,79	20/15,87	1/0,79
Бужанка I	273/100	44/16,11	7/2,56	10/3,66	115/42,12	79/28,93	2/0,73	4/1,46	2/0,73	8/2,93	2/0,73	—	—
Киселівка II	118/100	9/7,62	—	53/44,91	9/7,62	26/22,03	—	—	—	19/16,10	2/1,69	—	—
Разом	517/100	57/11,02	7/1,35	74/14,31	126/24,37	113/21,85	3/0,58	4/0,77	3/0,58	104/20,11	5/0,96	20/3,86	1/0,19

Риба — щука, сом, коропові.

З нетипової для Лісостепу свійської худоби на городищі Ширяєве знайдено путову кістку віслюка (рис. 2; табл. 1). Рідкісною знахідкою є залишки віслюка й на поселеннях лісової юхнівської культури (рис. 6; табл. 5). Єдина кіста віслюка знайдена й на далекому північному Д'яківському городищі (Кренке 2011, с. 52). Не дивлячись на велику вибірку кісток із зольника 10 Західного укріплення Більського городища залишків цієї тварини не виявлено, але знайдено цілий череп мула (гібрид віслюка й коня). На інших зольниках (№ 5 і 13) знайдено 5 кісток і фрагмент нижньої щелепи віслюків.

У межах другого горизонту городища Ширяєве, над спорудою, на глибині 0,85 м, знайдені останки повних кістяків від двох молодих козенят. Подібні знахідки чисельні на археологічних об'єктах Більського городища, що мають культово-обрядове значення (Бондаренко 2018).

Кістки собак, цілі і розбиті (4,89 %; табл. 1), походять від усіх частин скелета. Серед них череп лайкоподібної (Бондаренко 2006) собаки середніх розмірів зі слідами відділення від тіла в області потиличних виростків. Ще один екземпляр черепа з лицьовою частиною, або без мозкової коробки походить від дрібної особини. Розбиті кістки собак і сліди оброблення на них вказують на використання цих тварин в харчовому раціоні місцевого населення, що було типовим для поселень лісостепових племен раннього залізного віку.

На одному з фрагментів від нижніх щелеп собак помітно лощіння (полірування до блиску). Подібний тип лощіння нижніх щелеп, черепів та інших кісток тварин багаторазово відзначений на поселеннях раннього залізного віку лівобережного Лісостепу.

Промислові види тварин. Другорядну, проте не останню роль в господарському укладі мешканців городища займало полювання. Відсоток мисливських видів тварин достатньо висок у порівнянні з матеріалами зольника 10 Західного укріплення Більського городища (рис. 3, 5). Останки мисливських видів тварин, особливо від дорослих особин, представлені кістками великих хижих і копитних видів, таких, як ведмідь, вовк, кабан, олень, лось, зубр, тур. Полювали переважно на кабана, ведмедя, бобра. Надзвичайно високий відсоток кісток річкових птахів (рис. 3; табл. 2). Подібна ситуація цілком виправдана з огляду на оточуюче природне середовище: густі ліси, невелика річка, що впадає до широкої заболоченої заплави. Саме на території заплави було зручно здобувати різноманітних птахів.

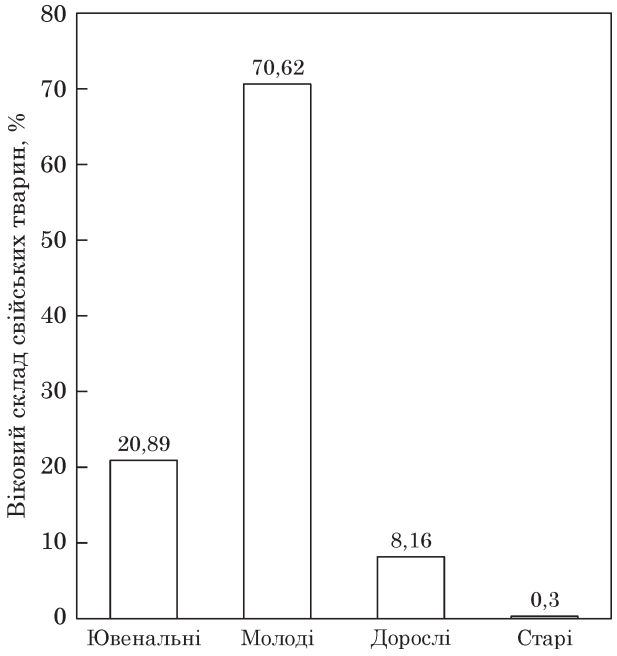

Рис. 8. Городище Ширяєве; віковий склад свійських тварин (див. табл. 1)

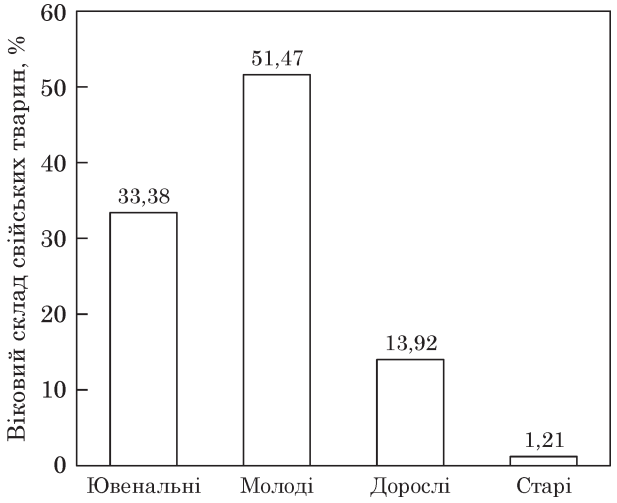

Рис. 9. Городище Західне Більське, зольник 10; віковий склад свійських тварин (див. табл. 3)

Особливості остеологічного матеріалу наступні. Кістки ведмедя і вовка представлені фрагментами кінцівок і зубів. Лощений уламок малої гомілкової кістки ведмедя має ложкоподібне розширення на одному кінці, ймовірно, мав застосування в побуті. Полювання на цих тварин проводилося, заради хутра, а також, можливо, заради мисливського азарту, з огляду на небезпеку. Відповідно, мисливців особливо цікавили кінцівки, пазурі та зуби, що виконували роль оберегів, піднімали статус їх володарів тощо. М'ясо ведмедя доволі жорстке, проте калорійне та поживне. Але слід зауважити, що поповнити м'ясний запас було можливо й в менш безпечний та клопіткий спосіб, зважаючи на те, що полювати вдень на ведмедя, ведучого нічний спосіб життя, дуже складно. М'ясо ж вовка має неприємний запах, до того ж при вживанні в їжу може викликати небезпечні паразитарні захворювання. Вірогідно, крім цінного хутра, полювання на цих тварин мало демонструвати удаль і сміливість мисливця, було своєрідною «чоловічою грою» й могло бути пов'язане з обрядом ініціації тощо. Можливо, деяку ритуальну функцію виконувала і лапка пугача, знайдена в межах другого горизонту в розкопі 2020 р.

Кістки туру та зубра представлені фрагментами лопаточної кістки, першого шийного хребця, таранними і п'ясними кістками (метричні параметри таранних кісток відповідають даним видам). Останки кабанів, копитних і промислових хутряних видів таких, як лисиця, бобер, бабак, борсук та ін., відзначені всіма частинами скелета, зубами та фрагментами черепів.

Порівнюючи дані по пам'ятниках, можна відзначити практично однотипне ведення свійського тваринництва. Основну увагу приділяли розведенню крупної рогатої худоби. Для харчових потреб більша частина тварин забивалася у віці до 1 року, в меншій частині — в молочному віці. Рідко трапляються кістки від дорослих особин, і, майже, відсутні залишки старих (рис. 8, 9).

Певні відмінності спостерігаємо в мисливському промислі. На Ширяївському городищі частіше здобували великих лісових тварин — кабана та ведмедя, а також хутрового звіра — лисицю та бобра. Великий відсоток займало полювання на водоплавну дичину (рис. 3). На Більському ж городищі більшою мірою полювали на оленя та кабана (рис. 5). Так само добували хутро, але в значно меншому обсязі. Неможливо не відмітити значний розвиток мисливства у мешканців юхнівських городищ (рис. 7). Полювали переважно на косулю, кабана та лося. Значний відсоток здобичі становив бобер.

Для порівняння застосуємо й данні з розкопок городищ Курського Посейм'я. На городищі Мариця мешканці також в переважній більшості розводили велику рогату худобу. На другому місці кінь (32 %), на третьому — свиня (18,7 %). Так само, як і на городищі Ширяєве, розведенню дрібної рогатої худоби (8,5 %) не надавалося значення (Данильченко 1981, табл. 1). Розведення крупної рогатої худоби було в пріоритеті у мешканців ще одного городища Посейм'я — Переверзево I. Друге та третє місце в стаді, як і на городищі Мариця, займають відповідно кінь та свиня. Розведення дрібної рогатої худоби було другорядним (Пузикова 1997, с. 82).

Із наведених даних можливо зробити висновок, що на всіх поселеннях основна увага приділялася розведенню великої рогатої худоби. Для харчових цілей переважна більшість свійських тварин забивали у віці до 1 року,

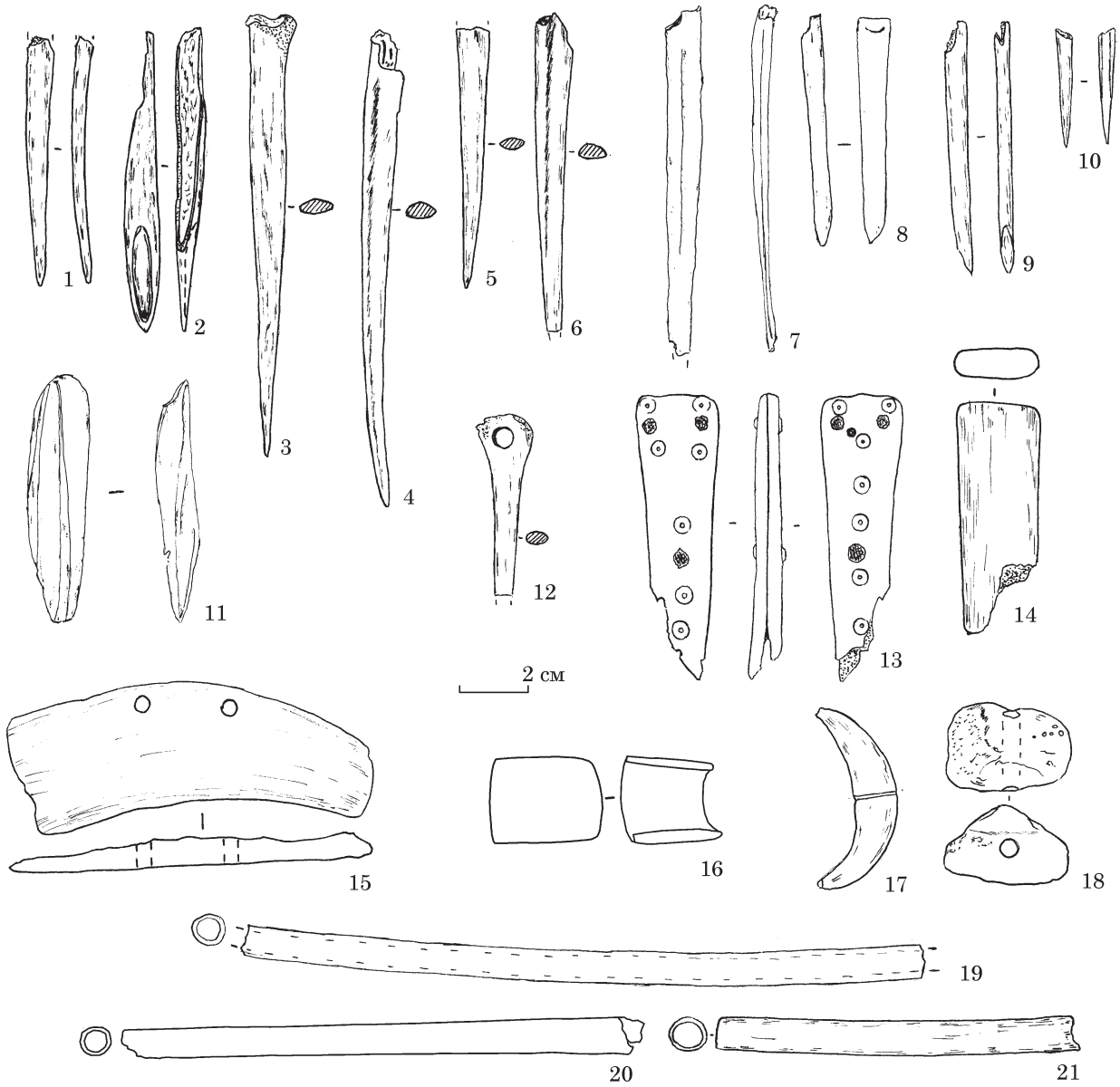

Рис. 10. Городище Ширяєве, вироби з кістки

меншою мірою — тварини молочного віку (до 6 місяців). Кісткові рештки від дорослих трапилися значно рідше. Практично відсутні кістки старих тварин (рис. 8, 9).

Основними промисловими видами тварин на городищах Мариця та Переверзево були кабан, лось та ведмідь. Разом з тим, на обох городищах над усіма видами переважають кістки бобра (Данильченко 1981, с. 109, табл. 1; Пузикова, 1997, с. 82). Активно полювали на цю тварину і мешканці городища Ширяєве (рис. 3), на відміну від матеріалів 10-го зольника Більського городища (рис. 5). Як не дивно, відсоток кісток ведмедя на лісових городищах достатньо малий (рис. 7).

Вироби з кістки. Попри насиченість культурного шару кістками диких та свійських тварин, виробів з самої кістки на диво мало. За всі роки досліджень пам'ятника їх виявлено всього 21 шт. (рис. 10). Передусім, це цілі екземпляри та уламки різного роду проколок, шил та голок (рис. 10: 1—12). Інші предмети не чисельні. Зокрема, це два руків'я від ножів (рис. 10: 13—14). Одне з них виконано з двох частин, що поєднуються за допомогою семи (8?) залізних заклепок, інше цільне — з фрагменту рогу лося. Інтерпретація ще двох виробів не визначена. На щелепі парнокопитного виконано два отвори, краї виробу загладжено (рис. 10: 15). Припускаємо, що подібна річ могла використовуватися в процесі ткацтва. Фрагмент трубчастої кістки оленя мав сліди лощіння і, можливо, являв собою залишки горлечка бурдюка (рис. 10: 16). Два предмети відносяться до культової сфери. Це невеличкий клик з борозенкою для підвішування посередині (рис. 10: 17), що належить молодій свині (6 місяців) та фрагмент барабанного пузиря свині з просвердленим отвором (рис. 10: 18). З огляду, що такі речі використовувалися у якості талісманів —

підвісок, обидві кістки мають належати дикій свині. В межах другого горизонту (V ст. до н. е.) знайдено три трубчасті кістки птахів зі слідами лощіння (рис. 10: 19—21). Принаймні одна з них належить орлу. Одне з вірогідних застосувань таких речей — доїння кобилиць в спосіб, який описав ще Геродот (Herod. IV, 2).

Отже, косторізна справа у населення городища Ширяєве була не розвинена. Вочевидь, в більшості випадків кістка з легкістю замінювалася деревиною, нестачі якої в околицях поселення не відчувалося.

Рибальство. Значний розвиток рибальства у мешканців городища Ширяєве свого часу відзначала В. А. Іллінська. Про це свідчили знахідки риб'ячої луски та великий залізний гачок. Глиняні грузила, на думку дослідниці, використовувалися на рибальських сітках (Іллінська 1953, с. 119—120). Під час досліджень 2017—2020 рр. також виявлено значну кількість риб'ячої луски. Усього на аналіз надійшло 87 фрагментів, з яких 86 — це залишки луски. З них вдалося визначити, що 46 лусок належали родині Щукові, вид щука звичайна. Ще одна луска була з окуня звичайного. Щодо інших уламків луски, то можна лише зазначити, що це була циклоїдна луска. Також в матеріалах був один хребець сома звичайного, ймовірно обробленний. Приблизна довжина риби — 60 см [1]. Кістки від крупних риб (бл. 5 кг) — сом, щука, короп — випадково потрапили до вибірки остеологічних решток (табл. 2). Загальновідомим є той факт, що основним видом річкових риб є коропові. Відтак, якщо б мешканці городища Ширяєве застосовували сітки, то знахідки луски від коропових риб були б набагато чисельнішими. Вочевидь, ловили рибу в інший спосіб — на гачок, наприклад. Отже, чисельні знахідки глиняних грузил навряд застосовувалися на сітках, як свого часу вважала В. А. Іллінська (1953, с. 117).

Доволі вагому роль в житті мешканців городищ юхнівської культури відігравало рибальство (Каравайко 2012, с. 133—134). Не менш важливим цей промисел був і у населення городища Ширяєве, проте відрізнявся спосіб ловлі.

Висновки. Археологічні дослідження на городищі Ширяєве продовжуються. Безумовно, нові знахідки, що стосуються розвитку землеробства та характеристики рибальського промислу дозволять внести певні корективи. Поки що даних, що стосуються цих галузей господарства недостатньо. Разом з тим, навряд кардинально зміняться відомості щодо тваринництва та мисливства місцевого люду.

Характеристика ґрунтів, переважання в мисливському промислі такої здобичі, як ведмідь та кабан, опосередковано свідчить про наявність в околицях городища Ширяєве значних лісових масивів. Порівняння видового складу свійських та мисливських тварин з городища Ширяєве, пам'яток Курського Посейм'я та Більського городища говорить про те, що Ширяєвське укріплення знаходилося в межах лісової зоні.

1. Визначення провела с. н. с., к. б. н. Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України Ю. К. Куцоконь.

ЛІТЕРАТУРА

Бондаренко, В. Л. 2006. Породные линии собак раннего железного века в лесостепи Восточной Европы (по результатам раскопок Бельского городища). В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 120-130.

Бондаренко, В. Л. 2018. О сезонности жертвоприношений на Бельском городище скифского времени. *Археологічні дослідження Більського городища 2017*, с. 90-94.

Бондаренко, В. Л. 2019. Результати дослідження остеологічних матеріалів із розкопок на Більському городищі. В: Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: Майдан, с. 297-302.

Горбаненко, С. 2019. Палеоетноботанічні дослідження 2017 р. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 362-371.

Данильченко, В. П. 1981. Сравнительно-остеологический анализ костного материала городища Марица. В: Пузикова, А. И. *Марицкое городище в Посеймье VI—IV вв. до н. э.* Москва: Наука. с. 108-109.

Іллінська, В. А. 1953. Городище скіфського часу на р. Сеймі. *Археологія*, VIII, с. 109-122.

Каравайко, Д. В. 2012. *Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья*. Киев: ИА НАН Украины.

Каравайко, Д. В., Горбаненко С. А. 2012. *Господарство носіїв юхнівської культури*. Київ: Наукова думка.

Каравайко, Д. В. 2020. Історія дослідження городища скіфського часу Ширяєве. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 524-530.

Краснов, Ю. А. 1971. *Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы*. Материалы и исследования по археологии СССР, 174, Москва: Наука.

Кренке, Н. А. 2011. *Дьяковское городище. Культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.* Москва: ИА РАН.

Кирьянова, Н. А. 1981. О материалах по земледелию городища Марица. В: Пузикова, А. И. *Марицкое городище в Посеймье VI—IV вв. до н. э.* Москва: Наука, с. 110-111.

Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2019. Палеоетноботанічні дослідження. В: Скорий, С. А., Білозор В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова І. М. *Селища скіфського часу в системі укріплення Більського городища*. Київ: Майдан. с. 320-327.

Почвенная… 1977. *Почвенная карта Украинской СССР масштаба 1 : 2500000*. Москва: ГУГК.

Пузикова, А. И. 1997. *Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье)*. Москва.

Цалкин, В. И. 1966. *Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии*. Москва: Наука.

REFERENCES

Bondarenko, V. L. 2006. Porodnye linii sobak rannego zheleznogo veka v lesostepi Vostochnoi Evropy (po rezultatam raskopok Belskogo gorodishcha). In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Bilske horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovykh doslidzhen)*. Kyiv: Shliakh, s. 120-130.

Bondarenko, V. L. 2018. O sezonnosti zhertvoprinoshenii na Belskom gorodishche skifskogo vremeni. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2017*, s. 90-94.

Bondarenko, V. L. 2019. Rezultaty doslidzhennia osteolohichnykh materialiv iz rozkopok na Bilskomu horodyshchi. In: Skoryi, S. A., Bilozor, V. P., Suprunenko, O. B., Kulatova, I. M. *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: Maidan, s. 297-302.

Horbanenko, S. 2019. Paleoetnobotanichni doslidzhennia 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 362-371.

Danilchenko, V. P. 1981. Sravnitelno-osteologicheskii analiz kostnogo materiala gorodishcha Maritsa. In: Puzikova, A. I. *Maritskoe gorodishche v Poseime VI—IV vv. do n. e.* Moskva: Nauka. s. 108-109.

Illinska, V. A. 1953. Horodyshche skifskoho chasu na r. Seimi. *Arkheolohiia*, VIII, s. 109-122.

Karavaiko, D. V. 2012. *Pamiatniki iukhnovskoi kultury Novgorod-Severskogo Polesia*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Karavaiko, D. V., Horbanenko S. A. 2012. *Hospodarstvo nosiiv yukhnivskoi kultury*. Kyiv: Naukova dumka.

Karavaiko, D. V. 2020. Istoriia doslidzhennia horodyshcha skifskoho chasu Shyriaieve. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 524-530.

Krasnov, Iu. A. 1971. *Rannee zemledelie i zhivotnovodstvo v lesnoi polose Vostochnoi Evropy*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 174, Moskva: Nauka.

Krenke, N. A. 2011. *Diakovskoe gorodishche. Kultura naseleniia basseina Moskvy-reki v I tys. do n. e. — I tys. n. e.* Moskva: IA RAN.

Kirianova, N. A. 1981. O materialakh po zemledeliiu gorodishcha Maritsa. In: Puzikova, A. I. *Maritskoe gorodishche v Poseime VI—IV vv. do n. e.* Moskva: Nauka, s. 110-111.

Pashkevych, H. O., Horbanenko, S. A. 2019. Paleoetnobotanichni doslidzhennia. In: Skoryi, S. A., Bilozor V. P., Suprunenko, O. B., Kulatova I. M. *Selyshcha skifskoho chasu v systemi ukriplennia Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: Maidan. s. 320-327.

Pochvennaia… 1977. *Pochvennaia karta Ukrainskoi SSSR masshtaba 1 : 2500000*. Moskva: GUGK.

Puzikova, A. I. 1997. *Pamiatniki skifskogo vremeni basseina r. Tuskar (Poseime)*. Moskva.

Tsalkin, V. I. 1966. *Drevnee zhivotnovodstvo plemen Vostochnoi Evropy i Srednei Azii*. Moskva: Nauka.

V. L. Bondarenko, D. V. Karavaiko

THE HOUSEHOLD OF THE POPULATION OF THE SHYRIAIEVE HILLFORT

The Shyriaieve hillfort of the Scythian Age was excavated at the late of the 40s and in 1950. The site is located on the high right bank of the Seym River within Putyvl region. As a result, for the first time the information about the household of the local people was obtained. The researches at the site were resumed in 2017. During these four years, the identified material has become a basic to clarify some conclusions about agriculture, husbandry, hunting and fishing. During the comparative analysis the sources from the other fortified sites of the Scythian Age related to the Yukhniv culture of the Seym region and the ash-hill 10 of the Western Bilsk hillfort have been processed.

In our days the information about agriculture of the population of Shyriaieve hillfort is extremely scarce. These are a few finds of agricultural tools, prints of cereals on the pottery (millet) and burnt barley grains.

But the information about domestic animals and hunting species was processed. During four years of excavation, 3575 bones have been identified. The cattle breeding was predominant, as usual for the other settlements of the early Iron Age. Also, husbandry consisted of pig-, horse- and small cattle-breeding (with some differences).

The results of comparative analysis of hunting species are different for the prevailing species on different sites. In most cases, the main object of hunting was a wild boar. This fact depends on the species diversity.

As well as in whole population of the Yukhniv culture, in the Shyriaieve hillfort the fishing had been developed. The analysis of bone remains and fish scales ostends that the predatory fish was predominant. The complete absence of carp indicates the using the hook fishing. The nets were not used.

It is not a final conclusion because the excavations are going on. However, based on the features of the local soils and the main hunting species of the population of the Shyriaieve hillfort the site was probably located in Scythian Age in the Forest zone not in the Forest-Steppe one according to modern geographical zoning.

Keywords: economic structure, Shiryaevo settlement, agriculture, animal husbandry, hunting, fishing.

Одержано 12.06.2021

БОНДАРЕНКО Владислав Львович, лаборант, Музей природи ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Харків, Україна.

BONDARENKO Vladyslav L., laboratory assistant, Museum of Nature of V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3172-631X, e-mail: v.bond@email.ua.

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KARAVAIKO Dmytro V., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9309-6707, e-mail: dmytro.karavaiko@gmail.com.

УДК [904.22:069.444](477.62)”638 DOI: 10.37445/adiu.2021.04.12

В. А. Киркач

МЕЧ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ЗІ СЛОВ’ЯНСЬКА. РЕСТАВРАЦІЯ ТА ОПИС

Опубліковано опис ходу реставрації скіфського меча V ст. до н. е. з фондів Слов’янського краєзнавчого музею. Первинний стан його збереження, а також температура і волога повітря при якій експонат зберігався, привів його до консерваційно-реставраційних та переконсерваційних робіт. Меч потрапив до нашого музею в 2017 р. і мав дуже поганий стан збереження. Поверхня мала значний корозійний наліт. На елементах руків’я та окремих ділянках леза отворилося розшарування металу.

У статті описано меч скіфського часу та його реставрація, а саме: стан збереження, розміри, етапи та технологія консервації і переконсервації. Актуальною проблемою залишається забезпечення правильних умов зберігання археологічного заліза у фондах музею та наявність кваліфікованих співробітників на місцях для швидкого реанімування експонатів.

Ключові слова: *скіфська культура, басейн Сіверського Дінця, меч, випадкова знахідка, реставрація.*

Вступ. Предмет, про який йтиметься у статті, було випадково виявлено місцевим мешканцем у полі поблизу м. Слов’янськ. Потрапивши до музею наш співробітник Анатолій Васильович Шамрай розповів, що унікальність меча полягає в тому, що він має нестандартні розміри. Його довжина становить 75 см.

Говорячи про датування робимо наголос на тому, що меч побутував не пізніше V ст. до н. е. — про це свідчить перехрестя у вигляді, так званого «метелика». Зазвичай мечі знаходять у похованнях, цей же був знайдений на місці можливої битви або торгового шляху.

На момент потрапляння предмета до музею знахідка вимагала реставрації. Для цього небайдужі люди зібрали потрібні кошти. У 2017 р. меч було передано на реставрацію до Національного науково-дослідного реставраційного центру України. На церемонію передачі до Києва прибула зберігач фондів Слов’янського краєзнавчого музею Євгенія Калугіна. За її словами, древня знахідка потрапила до фондів музею після старту проекту «Музей відкрито на ремонт», який реалізується для музейних закладів у містах Слов’янськ та Лисичанськ. У січні 2017 р. місцевий житель подарував його музею.

Старший науковий співробітник, завідувач відділом Інституту археології НАН України, скіфолог Юрій Болтрик наголосив на унікальності знахідки. Відомий історик зазначив — подібні мечі древні скіфи використовували для бою близько V ст. до н. е. ще у Передній Азії. За його словами, ця археологічна знахідка збереглася тільки завдяки особливостям природного середовища на Сході України, де була знайдена поблизу р. Сіверський Донець, природних соляних куполів цього краю, та є яскравим прикладом тогочасної зброї.

Цікаві деталі помітив український археолог Максим Левада. На мечі було видно зображення або грифон, або хижак із сімейства котячих.

Коштовність меча підтверджує і реставратор Національного науково-дослідного реставраційного центру України Віктор Голуб. Каже, що його досить великий розмір — 75 см свідчить про те, що річ була створена для кремезного воїна, а воювали ним верхи з коня (рис. 1; таблиця).

Міністр культури України Євген Нищук в свою чергу зазначив, що такі знахідки є великою подією як для істориків, археологів та реставраторів, так і загалом для української

© В. А. КИРКАЧ, 2021

Параметри меча

Параметри, см	Частина			
	Навершя	Рукоятка	Перехрестя	Клинок
Ширина	9,3	3,9	9,1	6,8
Довжина / висота	5,2	17	4,1	60
Товщина	1,4	1,6	0,9—1,7	0,7—0,9

культури, адже свідчать про багатства історії українських земель.

Стан пам'ятки до реставрації. Меч скіфський надійшов до реставрації у незадовільному стані. Складається із трьох частин: клинка, руків'я та перехрестя виготовлених і з'єднаних між собою методом кування. Загальна форма меча прочитується, проте деталі та істина поверхня закриті продуктами корозії коричнево-червоного та вохристого кольору, різнорідними за щільністю та товщиною. Слабо прочитується декор руків'я (традиційні поперечні насічки по краям) та елементи ефесу. На одному із кінців перехрестя, виготовленого у вигляді метелика, значне кулясте нашарування продуктів корозії. Навершя виготовлене у вигляді двох закручених в середину кілець так званої «антени», має значно розширену товщину за рахунок продуктів корозії. Клинок широкий, біля п'яти 6,9 см, з долами у вигляді п'яти тонких канелюрів, крайні яких обгортають середні і сходяться в кінці.

Кінець клинка втрачений внаслідок пізнього зламу приблизно на 5—7 %. Є три втрати країв леза клинка завдовжки 7,3, 3,4 і 2 см. На одній зі сторін руків'я, також значна втрата мінералізованої кірки шириною 3,5 см. Поверхня руків'я та перехрестя з обох сторін та боків вкрита повздовжніми та поперечними тріщинами. Також значні повздовжні тріщини та розшарування з торців леза клинка та його основи. В місцях втрат (кільця навершя) мінералізованих ділянок проглядається товщина корозійного шару та металеве ядро (рис. 2: 1, 2).

Меч знаходиться у незадовільному стані збереженості. Поверхня металу вкрита значними корозійними нашаруваннями та залишками ґрунту, що спотворюють форму предмета. Металеве ядро збереглося, проте ступінь мінералізації становить близько 1/3 загальної маси. Мають місце втрати основи країв та кінця клинка. Потребує проведення комплексу консерваційно-реставраційних заходів (Паспорт… 2017, с. 2—3).

Проведення реставраційних заходів. Здійснено фотофіксацію загального вигляду фрагментів меча з обох боків, ефесу, фрагментів місць руйнацій та доробок в прямому та боковому освітленні. Виконано графічну прорисовку абрисів меча до реставрації. Аварійні

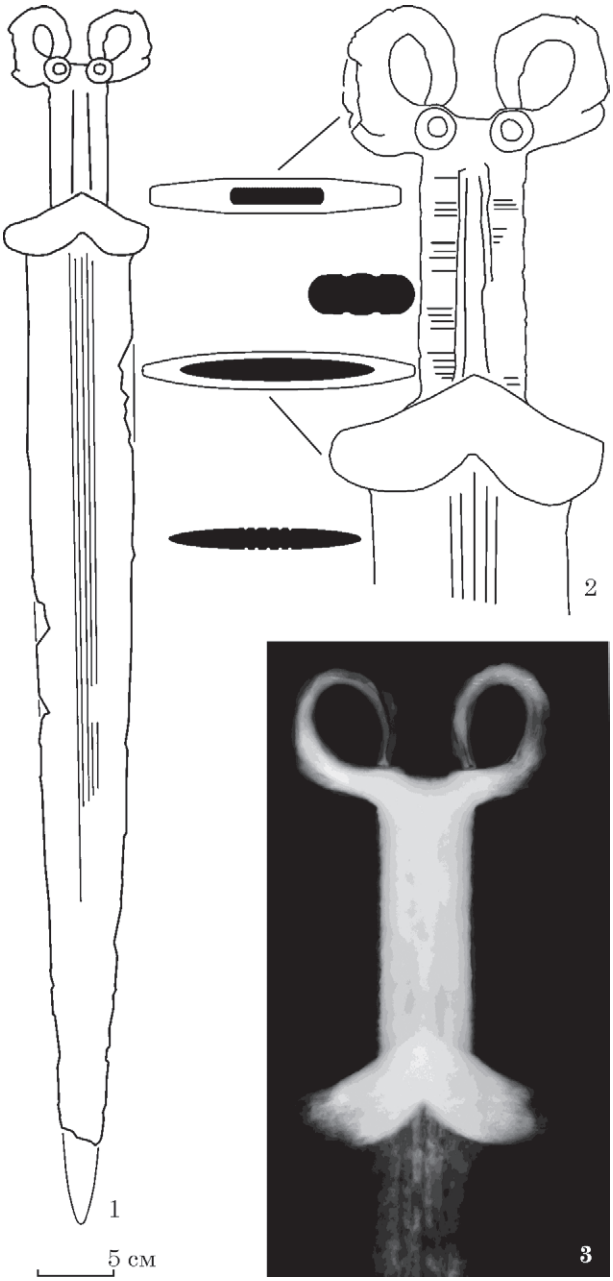

Рис. 1. Меч зі Слов'янського краєзнавчого музею: 1 — прорисовка; 2 — детальне зображення руків'я; 3 — рентгенограма руків'я

(не стабільні) ділянки, місця втрат, тріщини та розшарування основи були оброблені розчином на основі таніну.

Нашарування крихких продуктів корозії та залишків ґрунту (піску) видалено за допомогою скальпелів, бормашини з насадками. В проміжках поверхню обробляли щетинною кращювальною щіткою. Стійкі корозійні нашарування, що спотворювали форму та закривали деталі рельєфу меча видалено вибірково, зберігаючи щільність та цілісність мінералізованої поверхні, що складається з твердого магнетиту. Видалені окремі великі бородавки та нарости. В процесі розкриття поверхні, підозрілі відкриті ділянки оброблені інгібітором.



Рис. 2. Вигляд меча та окремих його ділянок до початку проведення реставраційних робіт: 1 — меч; 2 — руків'я



Рис. 4. Після реставрації: 1 — загальний вигляд меча; 2 — руків'я

Аварійні ділянки з відшарованими мінералізованими кірками, після обробки інгібітором та витримки, були просочені та склеєні розчином полімеру. Роботу проводили використовуючи бормашину, тонкі алмазні бори, диски, міні зубильця, молоток, пластикові струбцини, щетинні крацювальні щітки. У результаті виявлено чіткіше доли клинка, декор на руків'ї, та силует меча.

Для виявлення ділянок залягання активного хлориду заліза, предмет витримували у вологій камері (майже зі 100 %). Стабілізацію проводили розчином на основі таніну з послідуючою перевіркою. Обробку проводили тричі до стабільного результату. Сушили за допомогою фену при температурі 50—60 °С.

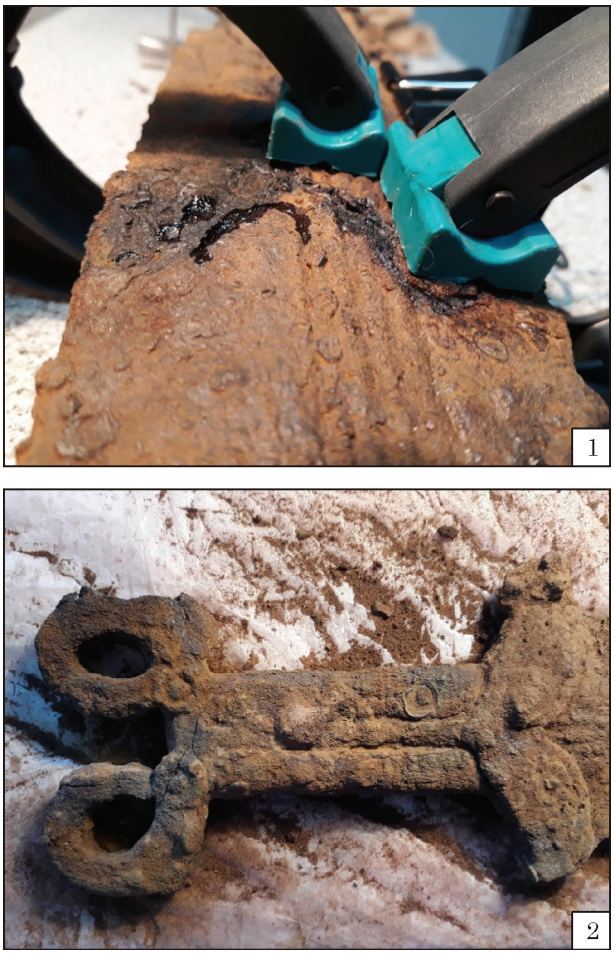

Рис. 3. Хід реставрації: 1 — фрагмент клинка, склеювання; 2 — фрагмент руків'я, розчистка

Предмет був просочений розчином полімеру до максимального насичення. Починали з розчину слабкої концентрації, поступово збільшуючи. Наносили м'яким пласким пензлем № 12 на підігрітий до 60 °С предмет (використовували фен). Після висихання за кімнатної температури залишки полімеру знімали тампонами із тканини, змоченими в розчиннику.

Слабкі ділянки, тріщини, зазубрини, місця склеювання були замастиковані (укріплені) спеціально приготовленою мастикою на основі розчину полімеру з додаванням пігментів підібраних за кольором (оксиди заліза). Використовували термошпатель з різними насадками (рис. 3: 1, 2).

У результаті проведених консерваційно-реставраційних заходів: здійснено рентгенографування меча, в результаті чого виявлено металеве ядро меча. З поверхні меча видалено корозійні нашарування та залишки ґрунту. Проведено стабілізацію, укріплення та консервацію меча. Виявлено ділянки з декором на ефесі, що дає можливість для подальшого вивчення (Паспорт… 2017, с. 5—6).

На момент виявлення меч перебував у незадовільному стані. Він був вкритий значними корозійними нашаруваннями, слабо прочиту-



Рис. 5. Порівняльні фото: 1 — меч до реставрації; 2 — в ході реставрації; 3 — після реставрації 4 — загальний вигляд обох сторін після консерваційно-реставраційних робіт

вався декор руків'я. Його поверхня з усіх сторін містила повздовжні та поперечні тріщини основи. В місцях втрати мінералізованих ділянок країв леза, руків'я та навершя проглядалась товщина корозійного шару та металеве ядро.

Сучасна довжина меча становить 75,3 см, але з оглядом на втрачене внаслідок пізнього зламу вістря, первинно цей показник міг бути принаймні на п'ять сантиметрів більшим. Детальна інформація про параметри меча наведена в таблиці. Крім того, для отримання радіоскопічного та радіографічного зображення в Інституті електрозварювання імені Євгена Патона НАН України було проведено рентгенографічне дослідження меча (рис. 1: 3) [1], що допомогло краще зрозуміти його форму. Завдя-

1. Національний науково-дослідний реставраційний центр України передав два унікальні древні мечі на дослідження в Інститут електрозварювання імені Євгена Патона (http://restorer.kiev.ua/?p=4231).

ки цьому було виявлено ступінь мінералізації основи. Металеве ядро збереглося приблизно на 60 %. На представленому знімку добре виділяються вузлові точи конструкції, чітко простежується контур основи клинка під перехрестям (рис. 4: 1, 2).

Консерваційно-реставраційні заходи. Історія з мечем мала гарне продовження. Справа в тому, що сам меч зроблений з заліза, а археологічне залізо — самий нестабільний метал. Музей, в особі директора Л. Я. Зандер, запросив на допомогу в збереженні цінного експоната реставратора. Першого жовтня наш музей відвідав художник-реставратор творів з металу вищої кваліфікаційної категорії, завідувач науково-дослідного відділу реставрації творів з металу ННДРЦУ в м. Київ Віктор Голуб.

Його візит був пов'язаний з професійним оглядом, переконсервацією і закріпленням окремих ділянок меча скіфського часу. В результаті надмірної вологи, різкого перепаду температури в приміщенні і вібрації ділянки меча почали тріскатися і злущуватись.

Археологічне залізо, з частково збереженим металеве ядро, є нестабільним з металів. Такі предмети вимагають особливих умов зберігання, постійного нагляду і регулярного вивчення. За два важких дня роботи професійного реставратора в музеї меч був реабілітований і повернутий до експонування. Проте, через два роки, на поверхні меча з'явились дрібні краплі рудого кольору, незначні тріщини та відшарування мінералізованих кірок. Краплі рудого кольору — характерна реакція активного хлориду заліза ($FeCl_3$), а тріщини та відшарування — не стабільні умови зберігання. Перепади температурно-вологісного режиму та висока вологість під час переходу з літнього на зимовий період, підтверджується співробітниками та керівництвом музею. Слід зазначити, що для археологічного заліза рекомендована вологість 20 % (Паспорт… 2020, с. 1).

Під час проведення консерваційно-реставраційних заходів було виконано такі **дії** (Паспорт… 2020, с. 2).

1. Здійснено фото фіксацію загального вигляду та фрагментів меча.

2. Усі ділянки та тріщини були оброблені підкисленим розчином на основі таніну в кілька прийомів. Використано одноразові шприци різних розмірів. Витримували 6 годин. Залишки таніну з поверхні видалені ватними тампонами змоченими в етанолі.

3. Після обробки та витримки предмет було просушено в струмені теплого повітря протягом 20 хв. Після чого, всі оброблені ділянки були просочені розчином полімеру до максимального насичення. Після підсихання, відшаровані мінералізовані кірки були підклеєні на свої місця з фіксуванням термошпателем.

4. Поверхня предмета була вкрита шаром консерванту.

5. Проведено мастикування тріщин та окремих ділянок меча. Використано мастику на основі полімеру та термошпатель (рис. 5: 1—4).

Рекомендації від реставратора. Зберігати предмет при відносній вологості не більше 25 %, та постійній температурі 18—20 °С. Уникати механічних впливів, попадання прямого сонячного проміння, та присутності поряд нагрівальних приладів. Використовувати вітрини, шафи з матеріалів, що не виділяють вільні кислоти, луги (Паспорт… 2017, с. 7). Після консерваційно-реставраційних заходів предмет рекомендується зберігати при постійній температурі 18—20 °С та відносній вологості 20 %. Уникати перепадів температури. Інвентарні номери писати олійною фарбою на невідповідальних для експонування місцях (Паспорт… 2020, с. 2).

Висновок. Не зважаючи на те, що скіфська зброя є досить типовою, достатньо вивченою і є велика кількість опублікованих зразків, кожен новий артефакт залишається цікавим зразком як для науки, так і для музейної спільноти. Саме тому меч, про котрий йде мова в статті, отримав значну увагу науковців, музейників та реставраторів.

У статті подано покроковий опис вивчення та реставрації меча. Так, було проведене рентгенографічне дослідження меча в Інституті електрозварювання ім. Є. Патона НАН України і отримано радіоскопічне та радіографічне зображення предмету.

Реставрацію предмету проводив художник-реставратор творів металу Віктор Голуб. Саме він провів професійний огляд предмету, переконсервацію, закріплення окремих ділянок меча. Ці роботи були продовженням консервації меча в 2017 р.

Але за два роки експонування (з 2018 р.) предмет знову почав пошкоджуватися. Тому всі тріщини знову були оброблені підкисленим розчином на основі таніну. Обробка відбувалась в декілька прийомів з паузами в 6 год. Після того всі оброблені ділянки були просочені розчином полімеру. Поверхня предмету була вкрита шаром консерванту. Проведено також мастикування тріщин та окремих ділянок меча.

У статті також наведено рекомендації щодо подальшого коректного зберігання предмету. Це в першу чергу — стабільний температурно-вологісний режим та убезпечення від механічних впливів. А також рекомендації щодо матеріалів для вітрин, в котрих експонуватиметься предмет.

Подяка. Користуючись нагодою, автор приносить слова вдячності усім причетним до порятунку та збереження меча зі Слов'янську. Найщиріша подяка художнику-реставратору творів з металу вищої категорії В. М. Голубу за виконану роботу, надану інформацію та вичерпні консультації.

ЛІТЕРАТУРА

Паспорт… 2017. *Паспорт реставрації пам'ятки історії та культури (рухомої). Національний науково-дослідний реставраційний центр України, науково-дослідний відділ реставрації творів з металу*.

Паспорт… 2020. *Паспорт консерваційно-реставраційних заходів на музейних предметах. Національний науково-дослідний реставраційний центр України*.

REFERENCES

Pasport… 2017. *Pasport restavratsii pam'iatky istorii ta kultury (rukhomoi). Natsionalnyi naukovo-doslidnyi restavratsiinyi tsentr Ukrainy, naukovo-doslidnyi viddil restavratsii tvoriv z metalu*.

Pasport… 2020. *Pasport konservatsiino-restavratsiinykh zakhodiv na muzeinykh predmetakh. Natsionalnyi naukovo-doslidnyi restavratsiinyi tsentr Ukrainy*.

V. A. Kyrkach

SCYTHIAN SWORD FROM SLOVIANSK. RESTORATION AND DESCRIPTION

Despite the fact that Scythian weapons are quite typical, well studied and there is a large number of published samples, each new artifact becomes an interesting model for scientists and museum workers.

That is why the sword this paper is focused on has received considerable attention from researchers, museum workers and restorers.

This article describes the sword before its restoration. The sword has a zoomorphic volute-like top with «eyes» at the base. There is a beak or claws in the broken contours of the volutes. There are two grooves on the rectangular handle, as well as transverse relief lines. At a somewhat asymmetrical triangular intersection there is a notch in the base. The triangular blade also has five narrow lengthwise grooves. Its length was 73.5 cm. The blade is incomplete so that the initial length can be assumed to be about 80 cm. The entire surface of the sword is covered with corrosion layers of different intensity.

The article provides a step-by-step description of the study and restoration of the sword. An X-ray examination conducted at the E. O. Paton Electric Welding Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine resulted with radioscopic and radiographic images of the sword.

The restoration of the sword was carried out by the artist-restorer of metal works Victor Holub, who also fulfilled a professional inspection of the subject, reconservation, consolidation of certain areas of the sword. These works continued the conservation of the sword in 2017. But after two years of exposure (since 2018), the sword began to get damaged again. Therefore, all cracks were again treated with an acidified solution based on tannin. Processing was done in several steps with 6 hours intervals. After that, all treated areas were impregnated with a polymer solution. The surface of the sword was covered with a layer of preservative. Cracks and some parts of the sword were also masticated.

The article also provides recommendations for further correct storage of the sword including a stable temperature-humidity regime (18—20 °C, and humidity not more than 20 %) and protection against mechanical influences as well as some recommendations for materials for showcases to exhibit the sword.

Keywords: Scythian culture, Siverskyi Donets Basin, sword, chance find, restoration.

Одержано 22.10.2021

КИРКАЧ Віталій Анатолійович, науковий співробітник, КЗ «Слов'янський краєзнавчий музей», Слов'янськ, Україна.

KYRKACH Vitalii A., Research fellow, Municipal Public Institution «Sloviansk regional museum», Sloviansk, Ukraine.

E-mail: vitalijkirkac25@gmail.com.

ДИСКУСІЇ

УДК [904.05:904'15](477.7-15)"638" DOI: 10.37445/adiu.2021.04.13

С. Я. Ольговський

КОЛЬОРОВА МЕТАЛООБРОБКА І КОЧОВА КУЛЬТУРА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я КІММЕРІЙСЬКОГО ЧАСУ

У статті зроблено спробу прослідкувати розвиток традицій кольорової металообробки у Північному Причорномор'ї в ранньому залізному віці і співвіднести їх із змінами етнічного складу в регіоні. В IX ст. до н. е. в степовій смузі з'явились перші кочовики, які користувались металевими вудилами із стременоподібними кінцями. В VIII ст. до н. е. приходить нова хвиля кочовиків, у яких в оздобленні коней були двокільчасті вудила. Разом з появою саме цих кочовиків відбуваються суттєві зміни у житті місцевого населення.

Ключові слова: *кіммерійці, осередок металообробки, карасукські старожитності, курган Аржан, Урарту, Мідія, Ассирія.*

Бронзоливарне ремесло у Північному Причорномор'ї неодноразово ставало предметом ретельного вивчення, але при цьому намітилась певна хронологічна диспропорція. Наприклад, для доби бронзи можна відзначити праці, присвячені як загальним питанням, пов'язаним з металообробкою цього часу (Лесков 1974; Черняков 1985), так і конкретні дослідження металевого інвентарю з використанням науково-природничих методів, що значно розширювало коло питань, поставлених перед дослідником і можливості для їх вирішення (Черных 1976). Далі, через деякий час після відносного занепаду металообробного ремесла пізньобронзової доби обробка кольорових металів скіфо-античного часу виглядає абсолютно новим явищем, яке на перший погляд не має ніякого відношення до бронзоливарного ремесла попередньої доби, коли протягом IX і до кінця VIII ст. до н. е. на території України працювали майстри кардашинського осередка металообробки. Ці майстри, хоча і розповсюджували свою продукцію в басейнах великих річок аж до поліської смуги, практично повторюючи ареал потужного інгуло-красномаяцького осередка XIII—XII ст. до н. е., але здійснювалось це в значно меншому обсязі. В цілому ж, як відзначають дослідники стародавньої металургії, металообробне ремесло під час діяльності кардашинських майстрів переживає занепад, що слід пов'язувати із затуханням діяльності Балкано-Карпатської гірничометалургійної області в кінці VIII ст. до н. е. (Черных 1976, с. 201). Діяльність цих майстрів остаточно згортається, не доживаючи до появи скіфів і до початку грецької колонізації Північного Причорномор'я (Черных 1976, с. 198), а саме в кінці VIII ст. до н. е. Але споживачами продукції кардашинських, як і завадово-лобойківських майстрів, були в основному землероби, а метал кочового населення в Степу досліджувався опосередковано і безсистемно, тільки як фоновий матеріал для визначення витоків металообробки скіфського часу.

Як на одну із самих примітних особливостей металообробки Північного Причорномор'я в межах кардашинського осередка, дослідники стародавньої металургії вказують на переорієнтацію зовнішніх зв'язків місцевого населення. Так, якщо для кардашинських ливарників було характерно розповсюдження продукції на захід від Дніпра, то для завадово-лобойківських — від Дніпра на схід (Черных 1976, с. 191). І хоча це відбилось більшою мірою на типології металевих речей, з початком використання науково-природничих методів у вивченні кольорових металів, досить помітними стали зміни і у відношенні джерел мідної сировини, якою забезпечувались кардашинські ливарники. Є. Н. Черних відзначає, що, хоча західні карпат-

© С. Я. ОЛЬГОВСЬКИЙ, 2021

ські мідні родовища, як і раніше, залишаються провідними, при цьому співвідношення металу окремих хімічних груп різко змінюється. Так зникає хімічна група Пб (правобережний метал), що було зумовлено припиненням діяльності цього осередка у Нижньому Подунав'ї. Зменшується доля карпато-трансільванської групи (КТ), хоча вона і залишається провідною. Але на противагу їм зростає відносне і абсолютне число виробів із східних груп металу Волго-Камський метал і Волго-Уральський метал, представлені в науковій літературі під індексами ВК і ВУ (Черных 1976, с. 188).

На відсутність власних витоків у виробництві пізньобронзових осередків для металообробки передскіфської доби вказує і Т. Б. Барцева. Однак, за її спостереженнями, метал цього часу має схожість із багатими сибірськими колекціями Мінусинської западини, зокрема із карасукськими бронзами (Барцева 1981, с. 16). І далі, підводячи підсумки своєму дослідженню, ця авторка відзначає відсутність генетичного зв'язку між металообробкою доби пізньої бронзи і наступною — кіммерійського і скіфського часу і вважає цю обставину «однією і особливостей раннього залізного віку, яка не знаходить пояснення». Сировинна база кольорової металообробки скіфського часу, за її словами, «займає неначе проміжну позицію між двома потужними гірничо-металургійними областями старовини — східною (сибірською) і західною (балкано-карпатською)». Говорячи про «проміжну позицію» передскіфської металообробки, Т. Б. Барцева дуже обережно відзначає провідну роль олов'яно-миш'якових бронз на Україні і на Північному Кавказі, але далі, запобігаючи будь яких припущень, а тим більше висновків, лише обережно відзначає, що «основа, на якій сформувалась кольорова металообробка перехідного часу на Україні, складна і багатогранна» (Барцева 1981, с. 89).

Таким чином, передскіфський або кіммерійський час в плані вивчення металу виглядає, певною мірою, хронологічною лакуною. Відзначаючи появу нових джерел сировини для місцевих ливарників в цей час, що свідчило про появу у Північному Причорномор'ї нових груп населення, автори навіть не намагалися пояснити це явище.

Але чи дійсно не можна пояснити вказану відсутність генетичного зв'язку між кольоровою металообробкою доби фінальної бронзи і передскіфського часу на початку раннього залізного віку і далі скіфського часу, як це стверджують Т. Б. Барцева і Є. М. Черних. І взагалі, чи ставили вони перед собою завдання пояснити це явище.

Є. М. Черних у своїй монографії (1976) достеменно вивчив діяльність основних осередків кольорової металообробки на території України в добу середньої і пізньої бронзи і завершив своє дослідження аналізом діяльності ливарників кардашинського осередка, що власне стало логічним завершенням даного дослідження і означало виконання поставлених завдань і досягненням кінцевого результату, а висновок про нові явища в галузі металообробки, які не мають пояснення, виглядає виключно як завершальна фраза, яка не потребує подальших тлумачень і, в кращому випадку, може розцінюватись як постановка завдань для наступних дослідників.

Монографія Т. Б. Барцевої (1981) являє собою дослідження металевих виробів скіфського часу із курганів Дніпровського лівобережжя. В першому ж розділі авторка дуже коротко розглянула метал передскіфського часу як фоновий матеріал, завдяки якому вона розраховувала знайти відмінності або схожі риси в металообробці двох періодів і по можливості визначити витоки металообробки у лівобережному лісостепу ранньоскіфського часу. Всі висновки Т. Б. Барцевої побудовані на результатах спектрального аналізу, що, безумовно, забезпечує точність висновків дослідження і високий рівень довіри до них. Але, оперуючи такими термінами, як «металургійна і хімічна група» металу, визначаючи походження первинного металу, автор робить спробу прив'язати окремі категорії виробів до конкретного ремісничого центру, але при цьому не враховує зміни етнічної обстановки в регіоні, які цілком закономірно зумовлювали суттєві зміни не тільки в типології інвентаря, але і в традиціях металообробного ремесла в цілому.

Які ж зміни проходять у Північному Причорномор'ї на початку раннього залізного віку.

Перш за все, слід враховувати остаточне виокремлення кочового скотарства як основи господарської діяльності для степових племен, що закономірно призвело до переміщення великих груп населення і до значних змін в розселенні племен у степовій і лісостеповій зонах. На початку I тис. до н. е. у Північному Причорномор'ї з'являються перші номади, культуру яких відразу пов'язали із історичними кіммерійцями.

У розвитку кіммерійської культури в свій час А. І. Тереножкін виділив два послідовних етапи — чорногорівсько-камишевахський і новочеркаський. В основу цієї періодизації було покладено речові комплекси із поховань IX ст. до н. е., досліджених ще у 1901 р. біля хут. Чорногорівка і у 1898 р. поблизу с. Камишеваха на Донбасі, а також із скарбу, знайденого у 1939 р. у м. Новочеркаськ, який на основі сокири кобанського типу датовано VIII — початком VII ст. до н. е. І хоча така хронологічна градація у деяких дослідників викликає сумнів, як основний аргумент до її недовіри, наводиться поховальний обряд (Бруяко 2005, с. 15). Для нас же важливі зміни металевого інвентаря, його типологічні і хіміко-металургійні характеристики.

У похованнях із чорногорівського і камишевахського курганів було виявлено уздечкові набори, до яких входили бронзові вудила із стременоподібними кінцями і стрижнеподібні псалії із трьома отворами у потовщеннях. Вудила ж із новочеркаського скарбу мали кінці у вигляді двох послідовно розташованих кілець, а псалій був з трьома боковими петлями і загнутою плоскою лопаттю. Проводячи аналогію цих виробів із речовими комплексами із протомеотського Миколаївського могильника в Адигеї, О. І. Тереножкін визначив практично абсолютні дати цих артефактів. Так чорногорівсько-камишевахські комплекси він датував в межах 900—750 рр. до н. е., а новочеркаські — 750—650 рр. до н. е. (Тереножкин 1976, с. 22). Із появою у Північному Причорномор'ї скіфів у VII ст. до н. е. знову з'явилися стременоподібні вудила, але хронологічний розрив із чорногорівськими вудилами майже в століття, на думку О. І. Тереножкіна, не дозволяв віднести їх до єдиного культурного прояву. Тобто із контексту можна зробити висновок, що новочеркаський уздечковий набір остаточно витісняє чорногорівські стременоподібні вудила, які не мають до скіфських вудил VII ст. до н. е. ніякого відношення.

Таким чином, двокільчасті вудила виглядають абсолютно іноваційними, вони несподівано з'являються в середині VIII ст. до н. е. і зникають на початку VII ст. до н. е. з приходом у Північне Причорномор'я скіфів. Проте О. І. Тереножкін висловив, на наш погляд, досить суперечливу думку. З одного боку він вважав, що «новочеркаський комплекс у порівнянні з чорногорівським лише на перший погляд постає перед нами як щось нове і наче чуже місцевим традиціям». Але це враження, на його думку, помилкове. Зумовлене воно «виключно тим, що раніше для нас залишалась невідомою періодизація і хронологія пам'яток пізнього передскіфського періоду і основи новочеркаського комплексу починають зароджуватись і формуватись ще на чорногорівській стадії». Але в той же час, відзначає О. І. Тереножкін, «кіммерійська культура на новочеркаському ступені виглядає як надзвичайно самобутня, своєрідна і навіть замкнута від зовнішнього світу» (Тереножкин 1976, с. 201).

Не зовсім зрозуміло, чи слід розуміти із висловлювання, що, не дивлячись на свої самобутність і своєрідність, новочеркаська ступінь сформувалась на місцевій чорногорівській основі? Тоді про яку самобутність і замкненість від зовнішнього світу може йти мова. Але В. Ю. Мурзін вслід за О. І. Тереножкіним також відзначає, що на території Північного Причорномор'я і рівнин Північного Кавказу на основі чорногорівських пам'яток простежується **поступове** (виділено мною — *С. О.*) формування новочеркаської культури пізніх кіммерійців (Мурзин 2014, с. 11). Але ніякі перехідні або проміжні форми вудил між стременоподібними і двокільчастими, які б свідчили про **поступове** формування новочеркаської культури, нам невідомі.

Проте ситуація з двома типами вудил виявилась набагато складнішою. Так, наприклад, результати дослідження могильника другої половини VIII — початку VII ст. до н. е. на р. Фарс, що на Північному Кавказі, показали, що стременоподібні вудила продовжували використовуватись і після появи двокільчастих вудил (Лесков 1984, с. 150). І в подальшому це неодноразово підтверджувалось. Більше того, С. А. Махортих, крім стременоподібних і двокільчастих вудил, у Північному Причорномор'ї кіммерійського часу виділяє понад двадцять типів (!) вудил. Вони різняться і кількістю складових елементів, і оформленням зовнішніх кінців, які можуть бути овальними, круглими, трикутними, прямокутними, ромбічними, краплеподібними, D-подібними, а також комбінованими, коли, наприклад, один кінець вудил стременоподібний, а другий круглий. Але можливе комбінування і стременоподібного з двокільчастим кінцем (Махортых 2005, с. 31—32).

Майже всі ці вудила разом із стременоподібними знаходять собі аналогії в уздечкових комплексах із кургану Аржан на Алтаї, який автори розкопок відразу датували VIII—VII ст. до н. е. (Грязнов, Маннай-Оол 1973). Але О. І. Тереножкін, проаналізувавши деталі цих наборів і знахідку кинджала карасукського типу, синхронізував час спорудження кургану Аржан із чорногорівськими старожитностями і датував його IX—VIII ст. до н. е. (Тереножкін 1976, с. 210). І тільки двокільчасті вудила на цьому фоні дійсно виглядають іноваційними і оригінальними, далекими від місцевих традицій. Вони не знаходять собі аналогій у Північному Причорномор'ї і не зрозумілі сумніви О. І. Тереножкіна відносно самобутності і замкнутості новочеркаських комплексів, а також в чому цей автор бачив основу в чорногорівських старожитностях, на якій вони неначе б то сформувались.

З появою металевих уздечкових наборів відбуваються зміни і в житті землеробського населення Північного Причорномор'я, причому ці зміни можна поетапно співвіднести з появою чорногорівських і новочеркаських комплексів. У IX ст. до н. е. з появою стременоподібних вудил на лісостеповому правобережжі Дніпра відбувається заміна білогрудівської культури на чорноліську. Не загострюючи увагу на динаміці і особливостях цього процесу, слід відзначити, що в розвитку чорноліської культури намічається два етапи, які хронологічно співпадають з етапами кіммерійської культури в Степу. В IX—VIII ст. до н. е., тобто в чорногорівський час, в матеріалах чорноліських поселень немає слідів місцевого ковальського ремесла і

металообробки. Зате із середини VIII ст., з появою новочеркаських комплексів вони стають масовими. Крім того, розташовані в більшості на рівнинних місцевостях и низинних терасових берегах, чорноліські поселення в цей час переносяться на підвищення і укріпляються ровами, валами і частоколами. Також максимально використовуються природні захисні елементи — яри, крутояри тощо. Стосується це, в першу чергу, городищ в південній частині правобережного лісостепу, на межі із степом, тоді як північніше життя протікало спокійно в неукріплених поселеннях (Тереножкін 1961, с. 40). Тобто щось примусило землеробів саме південних лісостепових областей потурбуватись про свою безпеку.

Із IX ст. до н. е. пов'язані зміни і напрямків зовнішніх зв'язків землеробського населення Подніпров'я. Разом із появою стременоподібних вудил в Степу, на території чорноліської культури з'являються речі сибірського походження. Це, наприклад, бронзові прикраси у вигляді вісімкоподібних бляшок, походження яких О. І. Тереножкін пов'язує із карасукською культурою, а також знайдений у Києві бронзовий кинджал із обламаним і напівзточеним лезом, навершя якого прикрашено фігуркою ведмедя із звисаючими лапами (Тереножкін 1961, с. 202, 186). Кинджал такого типу було знайдено в кургані Аржан на Алтаї (Грязнов 1980, с. 22, рис. 11: 3).

Із всього викладеного можна заключити, що проникнення протоскіфських племен у Північне Причорномор'я почалось набагато раніше VII ст. до н. е. і знайомство місцевого населення із скіфською культурою проходило поступово. Поява стременоподібних вудил у IX ст. до н. е. слід пов'язувати з першим міграційним імпульсом зі сходу носіїв ранньоскіфської культури типу Аржан. Як складались відносини між новим населенням і місцевими землеробами, сказати важко. Принаймні ніякого руху і слідів військових зіткнень ні в Степу, ні у Подніпров'ї для цього часу не спостерігається, і відносини, напевно, були відносно мирні.

Інша справа, коли в середині VIII ст. до н. е. з'явилися новочеркаські комплекси. По-перше, в степовій зоні остаточно припинила існування білозерська землеробська культура; по-друге, припинилася діяльність кардашинського осередка металообробки, орієнтованого на балкано-карпатські і карпато-трансільванські мідні родовища; по-третє, змінилась топографія чорноліських городищ, а деякі з них взагалі припиняють своє існування, а на їх місці виявляються сліди пожеж, що слід пов'язувати з появою тут войовничих кочовиків. І, нарешті, в лісостеповій зоні з'явилися воїнські поховання вершників, супроводжені двокільчастими вудилами. Все свідчить про появу у VIII ст. до н. е. нових кочовиків, у яких відносини із землеробським населення не склались. Простежується явне прагнення кочовиків підкорити собі місцеві осілі племена з їх розвиненою землеробською, а можливо і ремісничою інфраструктурою.

На лівому березі Дніпра в кінці доби бронзи — на початку раннього залізного віку мешкали племена бондарихінської культури, які, знову ж таки, в середині VIII ст. до н. е. чомусь мігрують на північ, а їхню територію частково займають правобережні чорнолісці, які під тиском носіїв новочеркаської культури почали не тільки укріпляти свої поселення на традиційній території, але і частково переселились на лівий берег Дніпра. Принаймні заснування Книшівського городища в середній течії Псла і Західного укріплення Більського городища дослідники пов'язують саме з переселенням на схід певної частини племен чорноліської культури (Ковпаненко 1967, с. 49).

Ми нічого не можемо сказати про взаємовідносини носіїв чорногорівської і новочеркаської культур, але і моментальної механічної заміни однієї культури іншою не було. Новочеркасці не витіснили чорногорівців і не знищили їхню культуру, про що свідчить одночасне побутування вудил типу Аржан і двокільчастих вудил вже після VIII в. до н. е. Але носії новочеркаської культури були явно агресивніші і войовничі, що ніяк не пов'язується з пошуками ефемерної основи у чорногорівській культурі, на якій начебто сформувалась культура новочеркаська.

У цьому відношенні доречно згадати спостереження Т. Б. Барцевої відносно зв'язку металу проміжної пори із східними (сибірськими) родовищами і схожості українських олов'яномиш'якових сплавів з північнокавказькими (Барцева 1981, с. 11, 89). І хоча авторка не співвідносить ці групи металу з чорногорівськими або новочеркаськими бронзами, для неї це все метал перехідної пори, цілком правомірно припустити, що метал східного походження слід пов'язувати і за типологічними, і за хіміко-металургійними характеристиками з населенням чорногорівського етапу. Говорячи ж про кавказькі миш'якові сплави, слід відзначити речі кавказького походження в новочеркаських комплексах. Це, наприклад, та же кобанська сокира із новочеркаського скарбу, а також тонкостінні бронзові посудини кобанського типу з боковими ручками з «вушками» у верхній частини. Такі посудини відомі, у похованнях з двокільчастими вудилами, наприклад, біля с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну (Ковпаненко, Гупало 1984, с. 53, рис. 9), а також в матеріалах чорноліських поселень другого етапу, наприклад, на Тарасовій горі біля с. Жаботин (Тереножкін 1976, с. 70). Із цього виходить, що кавказькі сплави слід пов'язувати з новочеркаськими виробами і є всі підстави походження новочеркаських старожитностей пов'язувати з Північним Кавказом. Тобто чорногорівський і новочеркаськимй етапи кіммерійської культу-

ри представлені різними етнічними групами і ніякої основи для формування новочеркаського ступеня в чорногорівському етапі немає. Розкриття ж процесу формування новочеркаської культури на Північному Кавказі і виявлення причин її міграції у Північне Причорномор'я не входить в задачу даної праці.

Цікаво відзначити, що саме у другій половині VIII ст. до н. е., тобто майже разом з появою новочеркаських старожитностей у Північному Причорномор'ї, з'являються писемні згадки про кіммерійців. І це не тільки розпливчасті і опоетизовані свідчення із гомерівських «Іліади» та «Одіссеї», а чітко датовані події у Малій Азії, в яких брали участь кіммерійці. Так в період 722—715 рр. до н. е. кіммерійці розгромили армію урартрійського царя Руси I, сина Аргішті, що дуже зацікавило ассірійського царя Саргона II, в архіві якого було виявлено шість глиняних табличок із шпигунською інформацією про кіммерійське військо. І мабуть не випадково після поразки Руси I, скориставшись послабленням Урарту, Саргон II у 714 р. до н. е. пішов війною на цю країну. А між 676 і 671 рр. до н. е. вже кіммерійський ватажок Теушпа потерпів поразку від ассірійського царя Асархаддона (Иванчик 1996, с. 60). Але цікаво, що в рік поразки Теушпи кіммерійці також згадуються як найманці в ассірійській армії, а потім між 676 і 674 рр. до н. е. вони розгромили малоазійську державу Фрігію (Дьяконов 2008. с. 250).

Згадуються кіммерійці у зв'язку із повстанням трьох мідійських провінцій проти Асархаддона у 673 р. і цікаво, що разом з ними на боці повстанців вже виступали скіфи. Але шляхом династичного шлюбу скіфського вождя Партатуа (у Геродота Прототія) із донькою ассірійського царя в лавах повстанців стався розкол і повстання припинилось.

Із цього слід заключити, що у Малій Азії діяли окремі кіммерійські загони, які, ймовірно, не були пов'язані між собою. У 30-х рр. VII ст. до н. е. у Малій Азії знову з'явилися скіфи. Це було нове вторгнення, чи це були нащадки скіфів Прототія сказати важко. Вони пронеслись по всій Малій Азії і дійшли до Єгипту. В ході цієї навали скіфи остаточно розгромили кіммерійців (Садаев 1979, с. 156). Принаймні після VII ст. до н. е. більше ніяких писемних свідчень про цей народ немає. Зникають у Північному Причорномор'ї і старожитності новочеркаського типу і відзначається, як було вже сказано, повна відсутність наслідування у розвитку традицій кольорової металообробки кіммерійського і скіфського етапів (Барцева 1981, с. 90).

У світлі викладених подій постає ряд питань, пов'язаних з інформацією Геродота про появу скіфів у Північному Причорномор'ї і втечу кіммерійців із цього регіону. Стародавній автор повідомляє, що скіфи зайняли країну без населення, оскільки кіммерійці утікали двома напрямками — через Дністер на Балкани і через Кавказ. Скіфи ж переслідуючи кіммерійців по східному схилу Кавказьких гір, потрапляють у Малу Азію, де володарюють 28 років, займаючись розбоєм і грабуючи місцеве населення. Вони навіть доходять до кордонів Єгипту, але Фараон Псамметіх виїхав їм назустріч і відкупився дарами. Володарювання скіфів скінчилось, коли мідійський цар Кіаксар хитрощами отруїв їхніх ватажків на бенкеті і обезголовлене військо повернулось додому.

Однак, як було вище сказано, вперше мі зустрічаємо скіфів у Малій Азії у зв'язку із мідійським повстанням проти Ассирії у 663 р., коли вони виступають разом із кіммерійцями на боці повстанців (Пиотровский 2011, с. 154). На чолі скіфів стоїть Прототій. Ці ж скіфи могли потрапити і до Єгипту, оскільки фараон Псамметіх почав самостійно царювати у 664 р. до н. е. і однією із його заслуг, як відзначається в стародавніх анналах, був захист країни від нападу скіфів.

Далі, у 625 р. скіфи разом із мідійцями зруйнували урартрійську фортецю Тайшебаіні, а у 612 р. ассірійську фортецю Ніневія (Пиотровский 2011, с. 156). Таким чином, вигнання скіфів могло відбутись тільки після 612 р., але не пізніше 610 р. до н. е., оскільки це останній рік правління Псамметіха. Цьому не суперечать і роки правління Кіаксара — 625—585 рр. до н. е. і за самими скромними підрахунками виходить, що скіфи перебували у Малій Азії більше п'ятидесяти років, що ніяк не співпадає із інформацією Геродота, згідно з якою скіфи на чолі з Мадієсом, сином Прототія витіснили кіммерійців з Європи і, переслідуючи їх вдерлись у Мідійську землю (I, с. 103).

А з цього можна заключити, що скіфи вторгались у Малу Азію мінімум два рази. У Геродота ж була інформація лише про останній похід, під час якого і були остаточно розгромлені кіммерійці, яких ми схильні ототожнювати з носіями новочеркаської культури. Це не означає, що походи в Малу Азію здійснювали північночорноморські кіммерійці. Логічніше припустити, що кіммерійська культура, яка склалась в середині VIII ст. до н. е. на Північному Кавказі, розповсюджувалась в напрямку Малої Азії і у Північне Причорномор'я.

ЛІТЕРАТУРА

Барцева, Т. Б. 1981. *Цветная металлообработка скифского времени.* Москва: Наука.

Бруяко, И. В. 2005. *Ранние кочевники в Европе X—V вв. до Р. Х.* Кишинев: Высшая антропологическая школа.

Грязнов, М. П., Маннан-оол, М. Ч. 1973. Курган «Аржан» — могила царя раннескифского времени. *Ученые записки Тувинского НИИ языка, литературы и истории*, XVI, с. 191-204.

Грязнов, М. П. 1980. *Аржан.* Ленинград: Наука.

Дьяконов, И. М. 2008. *История Мидии*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Иванчик, А. И. 1996. *Киммерийцы*. Москва: Институт Африки РАН.

Ковпаненко, Г. Т., Гупало Н. Д. 1984. Погребение воина у с. Квитки в Поросье. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 39-58.

Лесков, А. М. 1974. О хронологическом соотношении памятников начала железного века на юге Европейской части СССР. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 143-178.

Мурзин, В. Ю. 2014. *Скифская проблема глазами автора*. Киев: О. Филюк.

Пиотровский, Б. Б. 2011. *История и культура Урарту*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Садаев, Д. Ч. 1979. *История древней Ассирии*. Москва: Наука.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.

REFERENCES

Bartseva, T. B. 1981. *Tsvetnaia metalloobrabotka skifskogo vremeni*. Moskva: Nauka.

Bruiako, I. V. 2005. *Rannie kochevniki v Evrope X—V vv. do R. Kh*. Kishinev: Vysshaia antropologicheskaia shkola.

Griaznov, M. P., Mannan-ool, M. Ch. 1973. Kurgan «Arzhan» — mogila tsaria ranneskifskogo vremeni. *Uchenye zapiski Tuvinskogo NII iazyka, literatury i istorii*, XVI, s. 191-204.

Griaznov, M. P. 1980. *Arzhan*. Leningrad: Nauka.

Diakonov, I. M. 2008. *Istoriia Midii*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Ivanchik, A. I. 1996. *Kimmeriitsy*. Moskva: Institut Afriki RAN.

Kovpanenko, G. T., Gupalo N. D. 1984. Pogrebenie voina u s. Kvitki v Porose. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kiev: Naukova dumka, s. 39-58.

Leskov, A. M. 1974. O khronologicheskom sootnoshenii pamiatnikov nachala zheleznogo veka na iuge Evropeiskoi chasti SSSR. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (ed.). *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, s. 143-178.

Murzin, V. Iu. 2014. *Skifskaia problema glazami avtora*. Kiev: O. Filiuk.

Piotrovskii, B. B. 2011. *Istoriia i kultura Urartu*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Sadaev, D. Ch. 1979. *Istoriia drevnei Assirii*. Moskva: Nauka.

Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezhe*. Kiev: AN USSR.

Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kiev: Naukova dumka.

Chernykh, E. N. 1976. *Drevniaia metalloobrabotka na Iugo-Zapade SSSR*. Moskva: Nauka.

S. Ya. Olgovskiy

NON-FERROUS MTNALWORKING AND NOMADIC CULTURE OF THE NJRTHERN BLACK SEA CIMMERIAN

The article attempts to trace the development of non-ferrous metalworking traditions in the Northern Black Sea region in the early Iron Age and to correlate them with changes in the ethnic composition of the region. In the IX century BC. The first nomads appeared in the steppe zone, who used metal rods with stirrup-like ends. In the VIII century BC. BC comes a new wave of nomads, who in the decoration of horses were two-ringed rods. Along with the emergence of these nomads there are significant changes in the lives of the local population. First of all, the agricultural tribes of the Belozersky culture disappeared in the steppe, the forest-steppe farmers of the Chornolisky culture began to fortify their settlements on the border of the steppe and forest-steppe strip and partially migrated to the left bank of the Dnieper. Burials of horsemen-horsemen, accompanied by two-ringed fishing rods, also appear in the forest-steppe. At the same time, there are changes in the traditions of non-ferrous metals. If at the end of the Bronze Age the North Black Sea foundries used metal from Carpathian and Balkan sources, then with the advent of nomads first appeared metal from Ural and Siberian deposits, which corresponds to the Montenegrin stage, and then metal from the North Caucasus, which corresponds to the Novocherkassk stage.Drawing analogies with the antiquities from the Arzhan mound in the Altai, we can conclude that at the Montenegrin stage in the Northern Black Sea coast appeared the first early Scythian tribes, natives of Siberia and Altai, who displaced Belozertsy, and at the Novocherkassk stage there were nomads who can to be considered the historical Cimmerians mentioned in ancient Greek and Asia Minor sources, and from whom the blacks and the Bondarikhins escaped. It was the Cimmerians of the Novocherkassk stage who fought the Urartian king Rus I in the Caucasus, and then supported the Median rebels against Assyria in 663 BC.

Keywords: Cimmerians, metalworking center, Karasuk antiquities, mound Arjan, Urartu, Mussel, Assyria.

Одержано 27.09.2021

ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій Якович, кандидат історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна.
OLGOVSKIY Sergii Ya., Candidate of Historical Sciences, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine.
ORCID 0000-00028677-9312, e-mail: olgovskiy@online.ua.

УДК 904.22(4-11)”-5” DOI: 10.37445/adiu.2021.04.14

S. V. Makhortykh

EARLY SCYTHIAN QUIVER SETS OF THE FIRST HALF OF THE 6th CENTURY BC IN THE SOUTH OF EASTERN EUROPE

Quiver sets and and their associated grave goods are extremely important for studying different aspects of the Early Scythian culture, and, in particular, for determining the chronology of the Early Scythian period. This article is devoted to an analysis of quiver sets found in the south of Eastern Europe together with imported Greek amphorae of the first half of the 6th century BC.

Keywords: *Scythians, south of Eastern Europe, 6th century BC, burial sites, quiver sets.*

Bronze arrowheads are some of numerous and authentic categories of Scythian material culture. The informational content of this archaeological source depends on how the representative the quiver sets and the nature of accompanying grave goods are. Their joint study is prerequisite to obtaining reliable and accurate information about the chronology of considering materials [1].

The primary goal of this paper is to analyze the quiver sets from burials of the first half of the 6th century BC, including the interred Greek amphorae. Currently, at least six such burials are known. They are located from the Kuban region in the east (Lebedi V, kurgan 11 burial 8) to the forest-steppe areas of the right bank of Dnieper in the west (fig. 1: 1, 6; Repyakhovataya Mogila, burial 2) (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980; Дараган 2015; Пьянков, Рябкова, Зеленский 2019). The same burials were investigated in the Lower Don area (Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8; Khapry, kurgan 1 burial 25; Bushuika, kurgan 2 burial 10) and in the Dnieper left bank steppe area (kurgan near the Kitaigorod village; fig. 1: 2—5; Кореняко, Лукьяшко 1982; Беспалый, Парусимов 1991; Ильюков, Пашинян 1999; Копылов, Русаков 2014; Ромашко, Скорый, Филимонов 2014).

The burial assemblages include transport and painted amphorae, which are represented by the Miletus, Klazomenai, and Theos production types (fig. 2: 1—6, 8). They can be dated to the first half of the 6th century BC based on the works of experts in antique pottery as well as the recovery of similar amphorae from Greek sites [2] (Cook, Dupont

1. Neglect of this integrated approach for an analysis of quiver sets might lead to erroneous conclusions which, for example, were made by M. Daragan when she considered the chronology of Scythian symmetrical arrowheads with hidden plug of the 6th—5th centuries BC (Дараган 2017).

2. Dating of the burial 8 in kurgan 11 of Lebedi V cemetery to the last decade of the 7th century BC (Пьянков, Рябкова, Зеленский 2019, с. 225) is based on the discovery of an amphora of the «Klazomenai circle» with traces of repair, is incorrect since it does not take into account the finds of analogous pottery in the Berezan complexes of the first half of the 6th century BC (fig. 2: 7; Чистов и др. 2020, с. 30, 31). M. Daragan's attempt to limit the dating of the Milesian amphorae from the Repyakhovataya Mogila 2 type to the end of the 7th century BC cannot be considered impartial (Дараган 2010). This assumption contradicts the conclusions of experts in antique pottery, and also ignores the dating of other important chronological indicators from this burial (Ionian jug, cup-type scoops, bronze bits with stirrup-shaped loops and protuberance decorations of the rods, mirrors with bronze and iron side handles). The latter, along with the chronology of the Greek amphora itself, indicate a date for the Repyakhovataya Mogila 2 to the first half of the 6th century BC (Монахов 2003; Seifert 2004; Буйских, Буйских 2010, с. 25, 26; Гречко 2012, с. 77—79; Махортых 2016, с. 150). Daragan's statement about the «complete similarity» of the grave goods from the Repyakhovataya Mogila, burial 2 with those from the Kelermes kurgans and dated to the second half of the 7th century BC must also erroneous (Дараган 2010, с. 188, 191).

© S. V. MAKHORTYKH, 2021

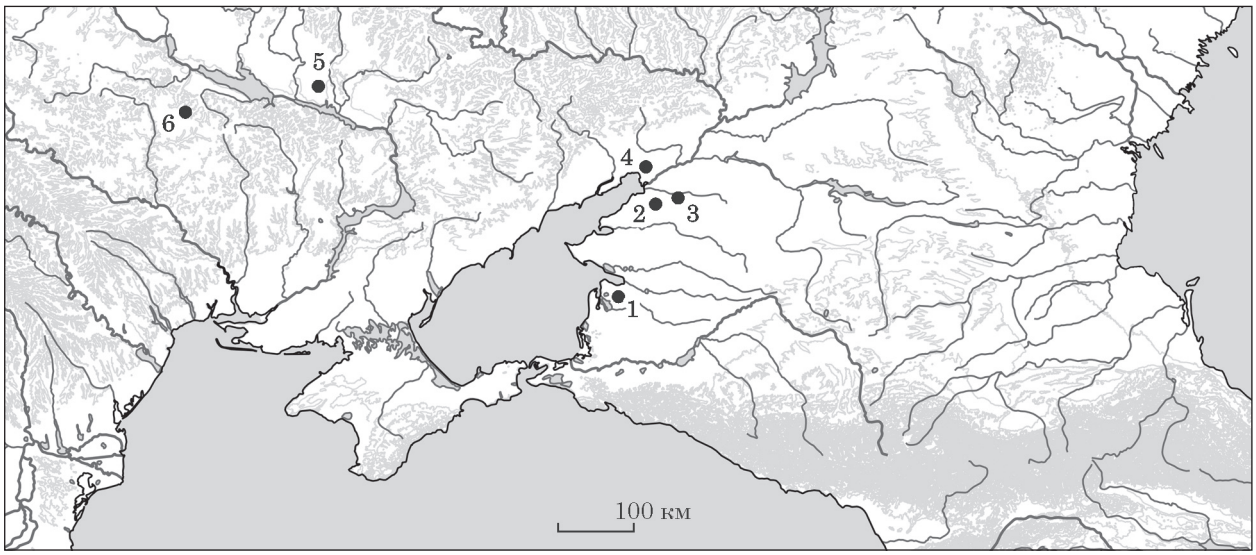

Fig. 1. Distribution map of burials with quiver sets and imported Greek amphorae found in the south of Eastern Europe: 1 — Lebedi V, kurgan 11 burial 8; 2 — Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8; 3 — Bushuika, kurgan 2 burial 10; 4 — Khapry, kurgan 1 burial 25; 5 — Kitaigorod; 6 — Repyakhovataya Mogila, burial 2

1998; Монахов 2003, с. 32; Seifert 2004; Буйских, Буйских 2010; Чистов, Монахов, Кузнецова 2019; Чистов и др. 2020, с. 30, 31). The finds of antique ceramics on settlements of the forest-steppe Scythia, specifically on the Belsk hillfort, also demonstrate that the peak of the Milesian amphorae supplies falls within the second quarter of the 6th century BC (Задников 2014, с. 260—262).

The majority of the socketed arrowheads under consideration are made of bronze. The exception is one or two iron, mainly triblade arrowheads from Lebedi V, kurgan 11 burial 8, Bushuika, kurgan 2 burial 10 and Khapry, kurgan 1 burial 25. It should also be mentioned the rare nature of finds of three or four bullet-shaped bone arrowheads from Lebedi V, kurgan 11 burial 8, Khapry, kurgan 1 burial 25 and Repyakhovataya Mogila, burial 2.

The number of arrowheads in quiver sets varies from nine (Bushuika, kurgan 2 burial 10) to 100 (Khapry, kurgan 1 burial 25): Lebedi V, kurgan 11 burial 8 — 99 items; Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8 — 72 items; Kitaigorod — 42 items. Most of them (279 items) were found in Repyakhovataya Mogila, burial 2, where they are represented by two quiver sets (155 and 124 items). In some sets the trilobate bronze specimens are dominated. Its number in Repyakhovataya Mogila, burial 2, Bushuika, kurgan 2 burial 10, Lebedi V, kurgan 11 burial 8 vary from 77 % to 89 % of the total amount of arrowheads found in graves, while in Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8 and Kitaigorod — bilobate specimens prevail.

1. Bilobate arrowheads. Bronze bilobate arrowheads were found in all mortuary complexes under consideration. They are most numerous in Novoaleksandrovka (n = 46 items) and Kitaigorod (n = 27), where they constitute more than 60 % of all arrows represented in the quiver set. Their presence in Khapry is also noticeable (38 %). Among the arrowheads of this group, barbed specimens dominate (at least 80 %).

Among the arrowheads without a barb, the most widespread are specimens with an oval-shaped head. A group with a long projecting socket is distinguished (Kitaigorod, n = 7; Lebedi V, kurgan 11 burial 8, n = 5; Khapry — at least n = 2; fig. 3: 1—5; table 1). Their length varies from 3.2 to 4.5 cm. The closest parallels to these examples are found at the sites of the first half — middle of the 6th century BC: Bobritsa, kurgan 35 on the right bank of the Dnieper river, the Smolenice-Molpir settlement in Slovakia, etc. (Ковпаненко, 1981, рис. 10: 17, 18; Hellmuth, 2006, taf. 1: 1, 2; Мелюкова, 2006, с. 28).

The bilobate arrowheads with a barb are represented by several types. The specimens with a head of oval form include more than 40 items — Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8, Repyakhovataya Mogila, burial 2, etc. Some of arrowheads are quite large in size. Their length is 4—4.4 cm, a maximal blade width is 1.4 cm (fig. 3: 14—21; table 1). Analogies are known from materials recovered at the Skorobor cemetery (kurgan 2/2013, Vorskla river basin), Khotov and Trakhtemirov hillforts (forest-steppe area of the right bank of Dnieper), where they are dated to the first half of the 6th century BC (Шрамко, Задников 2014, рис. 77: 1—3; ред. Кравченко 2017, рис. 64: 1—2).

Another arrowhead type consists of a narrower head of oval form has been found in Kitaigorod, Bushuika, Khapry and Lebedi V cemeteries (fig. 3: 33—36; table 1). They are similar to specimens from kurgan burials of the second half of the 7th century BC in the North Caucasus (Петренко 1990, рис. 1; Галанина 1995) and mark the latest chronological horizon of the distribution of such arrowheads in the 6th century BC for south-eastern Europe.



Fig. 2. Greek amphorae from burials of the first half of the 6th century BC in the south of Eastern Europe: 1 — Bushuika, kurgan 2 burial 10; 2 — Kitaigorod; 3, 4 — Repyakhovataya Mogila, burial 2; 5 — Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8; 6 — Lebedi V, kurgan 11 burial 8; 7 — Berezan, semi-pit dwelling SK 63 8 — Khapry, kurgan 1 burial 25 (after Копылов, Русаков 2014; Ромашко, Скорый, Филимонов 2014; Пьянков, Рябкова, Зеленский 2019; Чистов и др. 2020)

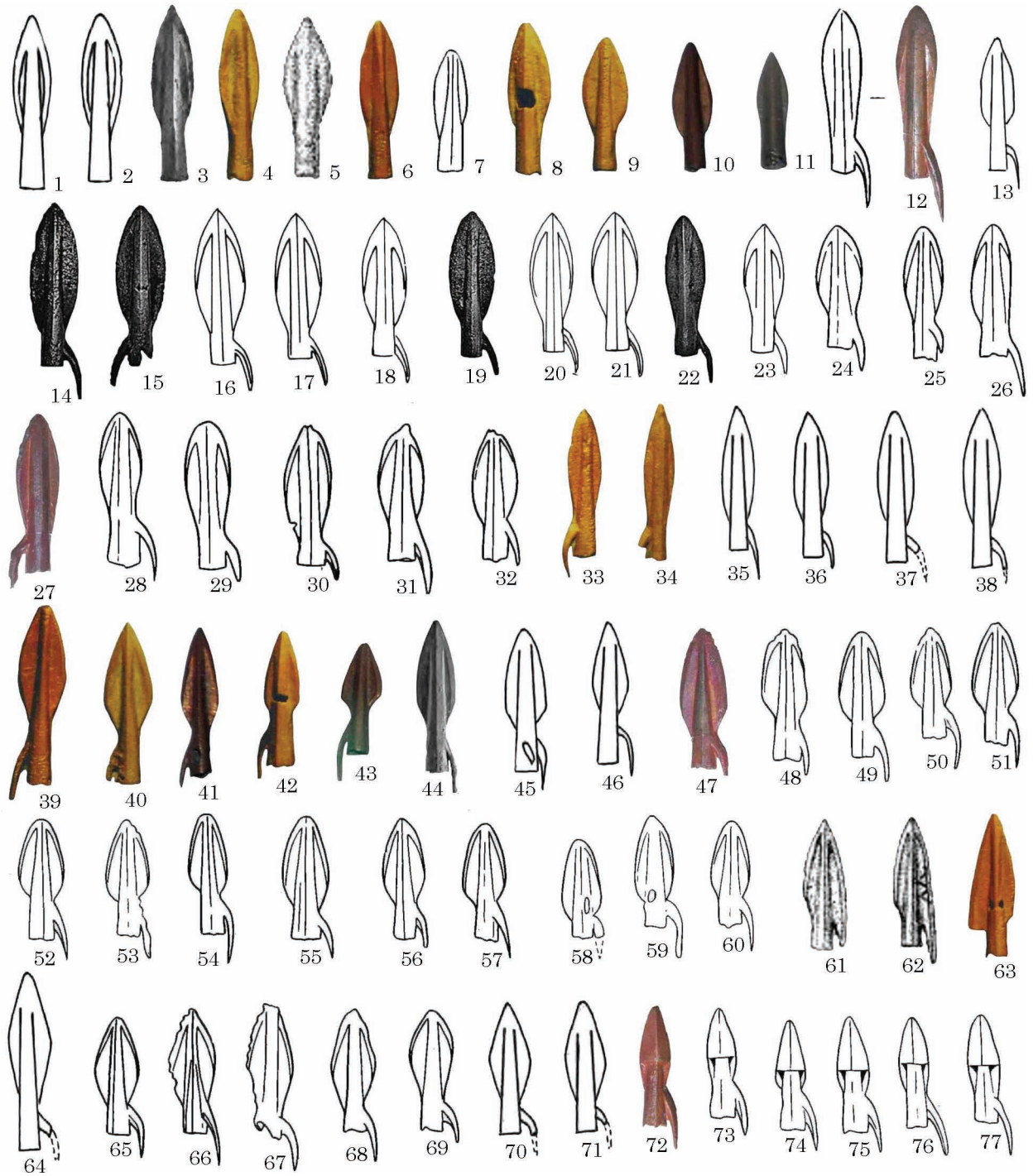

Fig. 3. Bronze bilobate arrowheads: 1—3, 13, 35—38, 44—46, 64, 70, 71 — Kitaigorod; 4, 6, 8—11, 33, 34, 39—43, 63 — Khapry, kurgan 1 burial 25; 7, 12, 23—32, 47—60, 65—69, 72—77 — Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8; 14—22 — Repyakhovataya Mogila, burial 2; 61, 62 — Lebedi V, kurgan 11 burial 8 (after Кореняко, Лукьяшко 1982; Ильюков, Пашиньян 1999; Ромашко, Скорый, Филимонов 2014; Дараган 2015; Пьянков, Рябкова, Зеленский 2019)

The second type of biblade arrowhead with a barb can be dated to the first half of the 6th century BC and contains a vault-shaped blade, with its largest width located at its lower part. The ends of the blades are often cut obliquely. Among these arrows, several variations can be distinguished as they differ in the degree of blade roundness, its proportions, socket length, etc. Arrowheads of this type were found in Kitaigorod and Khapry, but they are the most numerous in Novoaleksandrovka (n = 20+) (fig. 3: 43—57; table 1). Their lengths vary from 3.3 to 4.5 cm.

Arrows of a similar shape are found among the materials of the first half — middle of the 6th century BC from Berezan, Yagorlyk and Trakhtemirov settlements, kurgans 2, 5 of Perebykovtsy, Smolenice-Molpir hillfort, etc. (Островерхов 1981, рис. 2: 6, 7; Смирнова 1979, рис. 8: 1; 15: 2; Доманский и др. 2006, рис. 32: 17; Hellmuth 2006; Мелюкова 2006).

The third type of biblade arrowheads with a barb includes specimens with a rhomboid head — Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8 (n = 5) and Kitaigorod (n = 3; fig. 3: 64—71; table 1). Their sizes range from 3.6 to 4.5 cm. These arrowheads belong to the so-called cross-cutting types that existed in southeastern Europe and the Near East during the most of the 7th century BC, as well as in the first half of the 6th century BC (Махортых 2020).

The fourth type is represented by biblade arrowheads with a short socket and a barb formed by the extension of only one sharp blades (fig. 3: 61—63; table 1) — Lebedi (n = 11) and Khapry (n = 2). Their length is 3.8—4.5 cm. Such arrowheads (type 4 of group I according to A. I. Meliukova's classification) are easily recognizable in the late archaic Scythian burials of southeastern Europe (Melyukova 1964). Most often they are found in the Lower Don region (Vysochino, kurgan 7 burial 4, Karataevo cemetery, grave 13; Krasnohorovka III, kurgan 13 burial 5) and forest-steppe area of the left bank of Dnieper (Starshaya Mogila, Kup'evakha, kurgan 12 burial 2 and kurgan 15 burial 2, Belsk hillfort). The westernmost point of their distribution is the Smolenice-Molpir hillfort in Slovakia, with the easternmost point being the Chernigovskiy burial mound near Magnitogorsk (Hellmuth 2006; Махортых 2016a, с. 132). The main period of their using falls on the first half — middle of the 6th century BC.

It is also worth mentioning the five original bronze arrowheads from Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8 (fig. 3: 72—77; table 1). They have a projecting socket with a barb and an oval-shaped head, which is divided into two parts in place of its widest part. An upper, striking part of the head has a tetrahedral shape, while the lower half of the head is flat, biblade. Their length is 3.4—3.6 cm.

A small number of such biblade arrowheads with so-called «weighted» head of various modifications are known in southeastern Europe, dated to the 7th—6th centuries BC: Osnyagi, kurgan 1, Zhabotin, kurgan 524, Yagorlyk, etc. (Островерхов 1981, рис. 3: 17; Шрамко 1987, рис. 71: 3; Рябкова 2014, табл. 2: 23). It is supposed that their origin was connected with Central Kazakhstan and the Aral Sea area (Рябкова 2014). It should be noted that they are also known in more eastern regions, for example, in Tuva (e.g., Чугунов 2019). However, the archaeological culture (Tasmolinskaya, Aldy-Belskaya, etc.) and the territory of the origin of such arrowheads, as well as the chronological dynamics of their distribution in this vast area, remain uncertain.

Single finds among biblade arrowheads are specimens with rhomboid, asymmetrical (Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8) and trapezoidal head (Kitaigorod) (fig. 3: 12, 13).

2. Triblade arrowheads. Triblade arrowheads in the quiver sets under consideration are characterized by notable variety. Among the most numerous (n = 140+) are arrows with a protruding socket with a barb, a vault-shaped blade having the largest width in the lower part, and the ends of the blades cut often sloping (Repyakhovataya Mogila, burial 2, Lebedi V, kurgan 11 burial 8; fig. 4: 1—11, 24—27; table 2). Their lengths vary from 3.5 to 5.5 cm. It is possible to distinguish several variants among this type based on the shape of the head and the length of the socket [1].

Two triblade barbed arrowheads with bevelled blade ends from Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8 and Kitaigorod, differ from the above-mentioned specimens from Repyakhovataya Mogila by the subtriangular outlines of the head (fig. 4: 39, 40). Their lengths vary between 3.5—3.9 cm.

Quiver sets from Repyakhovataya Mogila, burial 2 contain numerous triblade arrowheads with a narrow oval head and a socket without a barb (n = 48; fig. 4: 43—52; table 2). Their lengths are between 3—3.4 cm.

Three similar arrowheads are also present in Kitaigorod, but they have larger sizes and a longer socket (length 3.9—4.1 cm; fig. 4: 53—55).

Bronze triblade arrowheads with and without barbs, similar to the aforementioned examples from the Repyakhovataya Mogila and Kitaigorod, have been found in the layers of the first half of the 6th century BC at the Berezan and Trakhtemirov settlements (Фіалко, Болтрик 2003, рис. 26; Чистов и др. 2012, табл. 81: 20; Чистов и др. 2020, табл. 29: 14, 17). They are also known on the Yagorlyk site, which was founded in the first quarter of the 6th century BC (Островерхов 1980, рис. 3: 23, 24; 4: 5, 6; Буйских, Буйских 2010).

In Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8 six arrowheads with a short socket and a vault-shaped head,with the lower portions of the blades sharpened, were discovered (fig. 5: 26—31; table 2). Their lengths are between 3.3—3.8 cm. Similar exemplars were also found in Khapry, kurgan 1 burial 25 (fig. 5: 32). They are well known on Early Scythian sites of southeastern Europe in the second half — end of the 7th century BC, as well as in the first half of the 6th century BC: Novozavedennoe II, kurgans 6, 17; Kup'evakha, kurgan 12, Kurilovka, kurgan 68, etc. (Ковпаненко 1981, рис. 24: 13—16; Петренко, Маслов, Канторович 2006, рис. 3).

Triblade arrowheads with a tower-shaped head without a barb, presented in Lebedi V, kurgan 11 burial 8, form the original and characteristic type of arrows of the 6th century BC (51 items, fig. 5: 1—5; table 2). Their blades are situated vertically, almost parallel to each other, and the ends are beveled to the short socket. The lengths are between 3.1—4 cm. Similar arrowheads were found in kurgan 2 near the Perebykivtsi village in the Middle Dniester basin (Smirnova 1979, fig. 8: 7, 8; 10: 2—

1. In Repyakhovataya Mogila, burial 2, were also found 23 triblade arrowheads of the same type, but without a barb (fig. 4: 32—37). Three triblade arrowheads with triangle-shaped head and a projecting socket without a barb are presented in Bushuika, kurgan 2 burial 10 (fig. 4: 38). Their length is 3—3.5 cm.

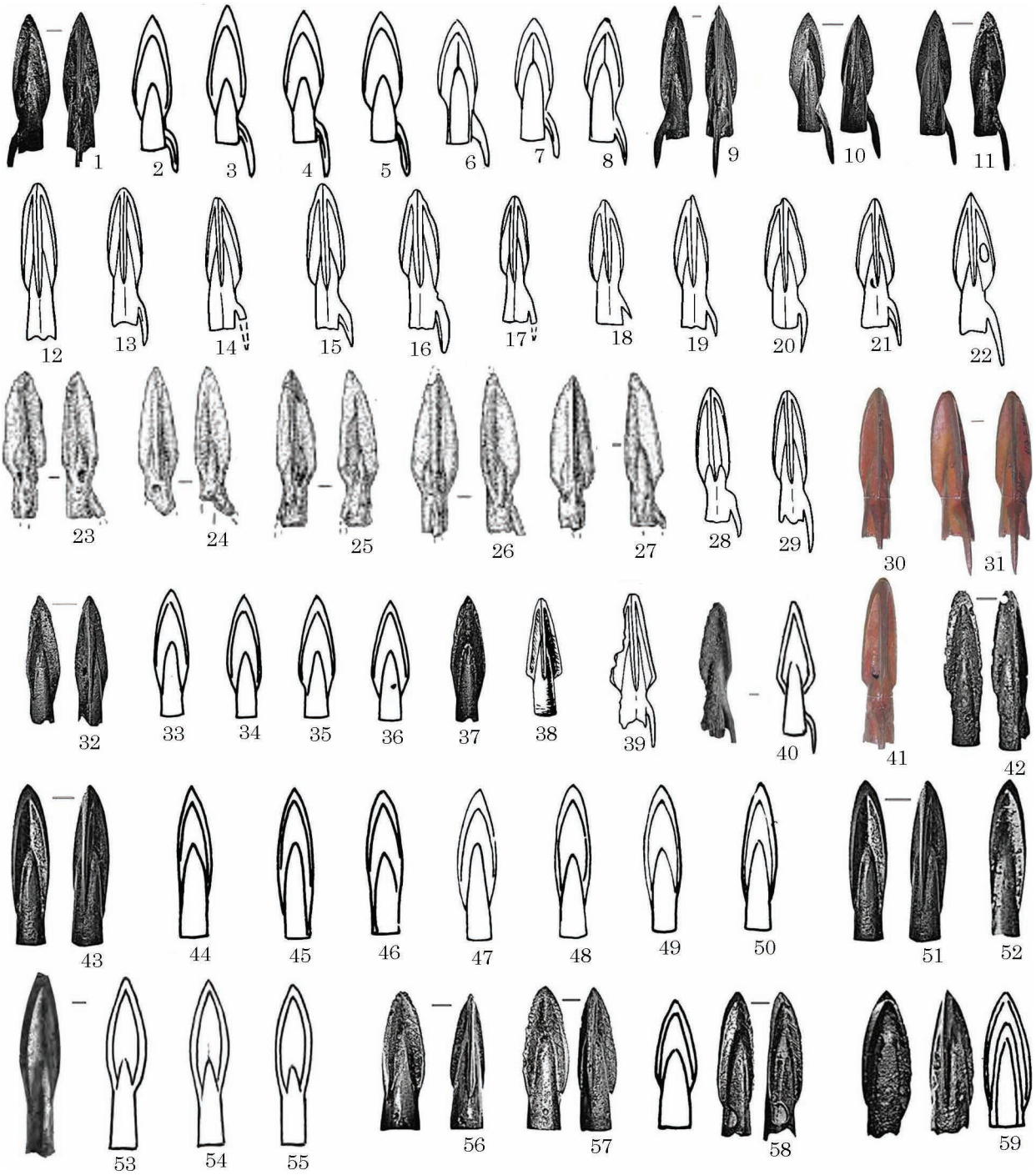

Fig. 4. Bronze triblade arrowheads: 1—11, 32—37, 42—52, 56—59 — Repyakhovataya Mogila, burial 2; 12—22, 28—31, 39, 41 — Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8; 23—27 — Lebedi V, kurgan 11 burial 8; 38 — Bushuika, kurgan 2 burial 10; 40, 53—55 — Kitaigorod (after Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980; Кореняко, Лукьяшко 1982; Ромашко, Скорый, Филимонов 2014; Дараган 2015; Пьянков, Рябкова, Зеленский 2019)

5), which is dated to the second quarter — middle of the 6th century BC (Гречко 2012).

Lebedi V, kurgan 11 burial 8 also contains trilobate arrowheads of another type (n = 8). They are represented by the specimens with a long barbed socket, leaf-shaped head, with their maximal widening in the lower part (fig. 5: 34—37). Their lengths are 3.9—5.2 cm.

Such arrowheads with a narrow head were found in Khapry, kurgan 1 burial 25 and Gulyaj-Gorod, kurgan 38, and are dated to the first half — middle of the 6th century BC (fig. 5: 39—43; Ильинская 1975). In Khapry, arrowheads of a similar type without a barb are also known (fig. 5: 45).

3. Trilobate solid arrowheads. As for the trilobate solid arrowheads, they are extremely rare on the Lower Don area and in the Kuban region in the first half of the 6th century BC — Lebedi V, kurgan 11 burial 8 (n = 1), Khapry, kurgan 1 burial 25 (n = 5). Such arrowheads are more nu-

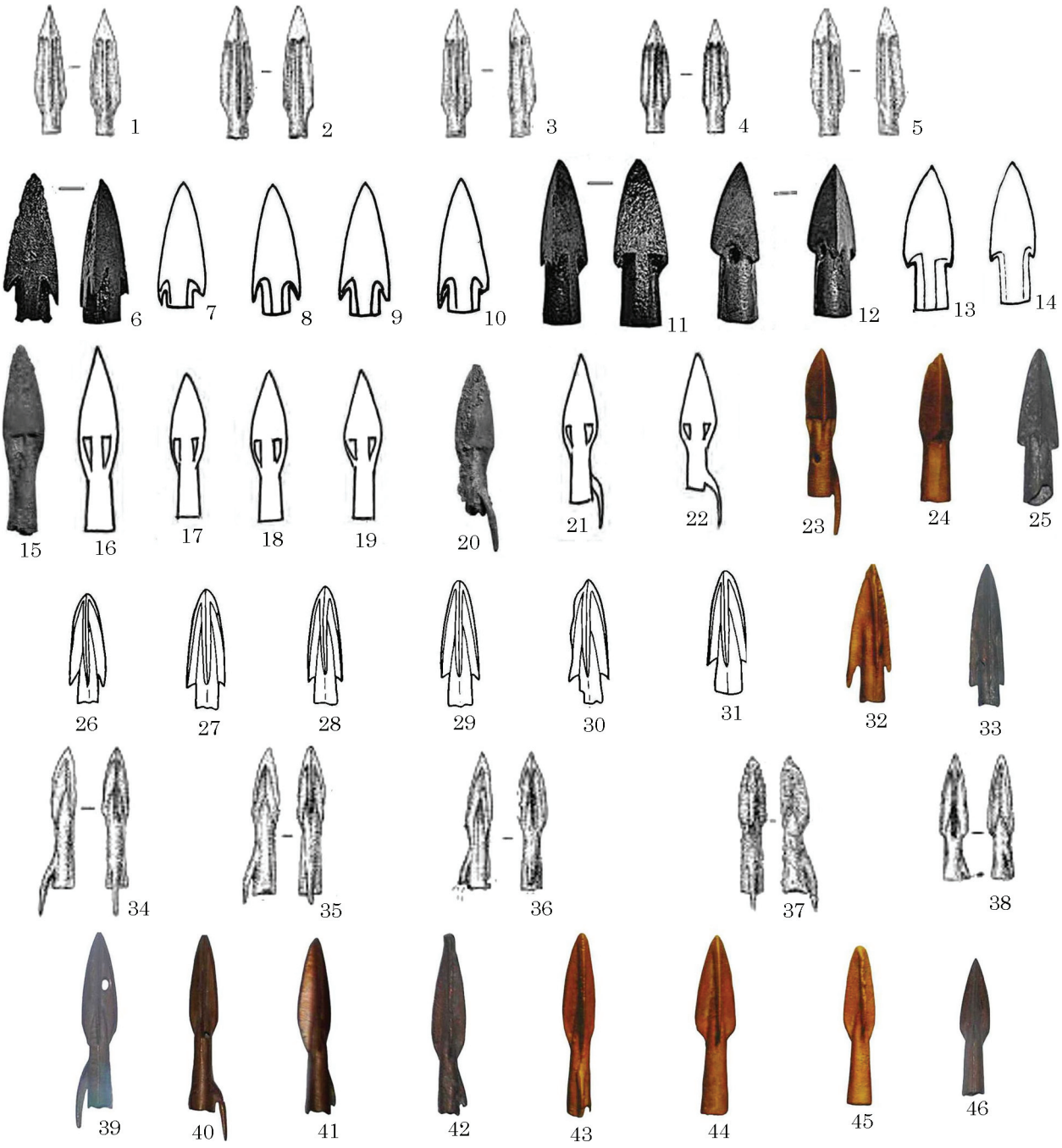

Fig. 5. Bronze triblade and trilobate solid arrowheads: 1—5, 34—38 — Lebedi V, kurgan 11 burial 8; 6—14 — Repyakhovataya Mogila, burial 2; 15—22 — Kitaigorod; 23—25, 32—33, 39—46 — Khapry, kurgan 1 burial 25; 26—31 — Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8 (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980; Кореняко, Лукьяшко 1982; Ильюков, Пашиньян 1999; Ромашко, Скорый, Филимонов 2014; Дараган 2015; Пьянков, Рябкова, Зеленский 2019)

merous on the right bank of Dnieper. Thus, 43 arrowheads with vault-shaped head were recovered from Repyakhovataya Mogila, grave 2. Among them, two varieties have been distinguished: 1) specimens with a short socket and sharply cut edges of the blade in the form of thorns and 2) specimens with a longer socket and slightly sharpened edges of the blade (fig. 5: 6—14; table 2). Their lengths fall between 2.6—2.8 cm. Four trilobate solid arrowheads from Khapry are characterized by an elongated sub-triangular head (fig. 5: 24, 25). Practically all of these specimens have a polished socket.

Close parallels to the above-mentioned arrowheads are known on the left and right bank of Dnieper (Starshaya Mogila; Gladkovshchina, kurgan 4, burial 1; Malaya Ofirna; Teklivka, kurgan 1; Trakhtemirov and Khotov settlements), as well as in the Lower Bug area (Yagorlyk), where they are dated to late 7th — first half of the 6th century BC (Петровська 1968, рис. 5: 12; Іллінська 1951, табл. II: 22; Островерхов 1981, рис. 3: 33;

Table 1. Bronze bilobate arrowheads of the first half of the 6th century BC

Bilobate arrowheads						
Oval-shaped head, with the maximum width in the middle of its length			Vault-shaped head, with the maximum width in the lower part of its length		Rhomboid head	Head with a bilobate lower part, and an upper part of a tetrahedral form
Medium width blade	Wide blade	Narrow blade	Lower parts of the blades are beveled	One of the edges is beveled		
Without a barb, long socket	With a barb			One of the edges extended to form a barb	With a barb	
						

Table 2. Bronze triblade and trilobate solid arrowheads of the first half of the 6th century BC

Triblade arrowheads							Trilobate solid arrowheads			
Vault-shaped head			Oval-shaped head, with maximum width in the middle of its length		Subtriangular head	Tower-shaped head	Vault-shaped head		Leaf-shaped head, with the maximum width in the lower part	
Lower parts of the blades are beveled		Lower parts of the blades are sharpened			Lower parts of the blades are beveled		Lower parts of the facets is sharpened		Subtriangular cavities at the base of the head	
Without a barb	With a barb	Without a barb	Without a barb		With a barb	Without a barb	Without a barb		Without a barb	With a barb
			Shot socket	Long socket			Shot polished socket	Long polished socket		
										

Фіалко, Болтрик 2003, табл. 28; Гуцал, Гуцал, Могилов 2011, рис. 2: 1—6; ред. Кравченко 2017). I would also like to draw attention to the fact that trilobate solid arrowheads with polished socket are not typical for the 7th century BC.

Another type of arrowheads close to the trilobate solid ones is presented in Kitaigorod (n = 10). They have a leaf-shaped head with sub-triangular grooves at the base, which is smoothly turning into a projecting socket with or without a barb (fig. 5: 15—22; table 2). Their lengths are between 3.5—3.9 cm.

In conclusion, it should be mentioned that the analyzed group of burials with imported Greek amphorae belongs to the final stage of the Scythian archaic period and allows us to define the types of arrowheads that existed in southeastern Europe in the first half of the 6th century BC. The types, which are mostly typical for this period, are also clearly identifiable. Among the biblade arrowheads, these are specimens with an oval-shaped head and a long socket without a barb and barbed arrows with a vaulted blade, with a wide lower part and beveled ends for the blades. Among the triblade arrowheads, there are specimens with a tower-like head without a barb and the items with leaf-shaped heads. The latter arrowheads have a maximal widening of their lower section and the ends of the blades are often beveled as well as a long socket with a barb, which extends about half the length of the arrowhead.

ЛІТЕРАТУРА

Беспалый, Е. И., Парусимов, И. Н. 1991. Комплексы переходного и раннескифского периодов на Нижнем Дону. *Советская археология*, 3, с. 179-195.

Буйских, С. Б., Буйских, А. В. 2010. К хронологии архаических поселений хоры Ольвии Понтийской. *Боспорские исследования*, 24, с. 3-64.

Галанина, Л. К. 1995. Раннескифские стрелковые наборы из Келермесских курганов. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 32, с. 40-52.

Гречко, Д. С. 2012. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории. *Stratum plus*, 3, с. 75-106.

Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2011. Теклівські кургани на західному Поділлі. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы*. Харьков: ХНУ, с. 111-124.

Дараган, М. Н. 2010. О датировке амфоры из погребения 2 Репяховатой Могилы. *Античный мир и археология*, 14. с. 175-202.

Дараган, М. Н. 2015. Наконечники стрел предскифского и раннескифского времени: технология изготовления, метрология и маркировка. *Труды Государственного Эрмитажа*, LXXVII, с. 127-170.

Дараган, М. Н. 2017. О фомировании скифских колчанных наборов второй половины VI в. до н. э. *Str1atum plus*, 3, с. 51-110.

Доманский, Я. В., Зуев, В. Ю., Ильина, Ю. И., Марченко, К. К., Назаров, В. В., Чистов, Д. Е. 2006. *Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции*. 1. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Задников, С. 2014. Комплекс античных амфор первой половины VI в. до н. э. из ямы 11 зольника 13 Западного Бельского городища. *Tyragetia*, VIII, 1, с. 253-265.

Іллінська, В. А. 1951. Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії. *Археологія*, 5, с. 196-210.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-64.

Ильюков, Л., Пашиньян, К. 1999. *На краю Меотиды*. Ростов-на-Дону: Рим V.

Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.

Копылов, В. П., Русаков, М. Ю. 2014. О верхней хронологической границе колчанных наборов в погребальных комплексах раннескифского времени. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 172-182.

Кореняко, В. А., *Лукьяшко,* С. И. 1982. Новые материалы раннескифского времени на левобережье Нижнего Дона. *Советская археология*, 3, с. 149-164.

Кравченко, Е. А. (ред.). 2017. *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАН України.

Лимберис, Н. Ю, Марченко, И. И. 2012. *Меотские древности VI—V вв. до н. э*. Краснодар: Краснодарский университет.

Максименко, В. Е. 1983. *Савроматы и сарматы на Нижнем Дону*. Ростов на Дону: Ростовский университет.

Махортых, С. В. 2016a. Современное состояние изучения хронологии раннескифской культуры. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 140-151.

Махортых, С. В. 2016b. К вопросу о контактах населения Предкавказья с Поволжьем и Южным Уралом в VI в. до н. э. В: Онгарулы, А. (ред.). *Саки и савроматы казахских степей: контакты культур*. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, с. 128-141.

Махортых, С. В. 2020. Скифы и Урарту. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 79-90.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Москва: Наука.

Мелюкова, А. И. 2006. По поводу скифских походов на территорию Средней Европы. В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 25-40.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров экспортеров товаров в керамической таре*. Москва: Киммерида.

Островерхов, А. С. 1981. Обробка кольорових металів на античних поселеннях. *Археологія*, 36, с. 26-37.

Петренко, В. Г. 1990. К вопросу о хронологии раннескифских курганов Центрального Предкавказья. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии*. Москва: ИА АН СССР, с. 60-81.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2006. Погребения подростков в могильнике Новозаведенное II. В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 388-423.

Петровська, Є. О. 1968. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині. *Археологія*, 21, с. 164-174.

Пьянков, А. В., Рябкова, Т. В., Зеленский, Ю. В. 2014. Комплекс раннескифского времени кургана № 11 могильника Лебеди V в Прикубанье. *Археологические вести*, 25, с. 206-228.

Ромашко, В. А., Скорый, С. А., Филимонов, Д. Г. 2014. Раннескифское погребение в кургане у с. Китайгород в Приорелье. *Российская археология*, 4, с. 107-117.

Рябкова, Т. В. 2014. Курган 524 у с. Жаботин в системе памятников периода скифской архаики. *Российский археологический ежегодник*, 4, с. 236-296.

Смирнова, Г. И. 1968. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 10, с. 14-27.

Смирнова, Г. И. 1979. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской архаики на среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа*, XX, с. 37-67.

Фіалко, О. Є., Болтрик, Ю. В. 2003. *Напад скіфів на Трахтемирівське городище.* Київ: ІА НАН України.

Чистов, Д. Е., Зуев, В. Ю., Ильина, Ю. И., Каспаров, А. К., Новоселова, Н. Ю. 2012. *Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции*. 2. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Чистов, Д. Е., Монахов, С. Ю., Кузнецова, Е. В. 2019. Амфоры первой половины-середины VI в. до н. э. из раскопок Березани. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 1, с. 8-24.

Чистов, Д. Е., Ильина, Ю. И., Еремеева, А. А., Щербакова, О. Е. 2020. *Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции.* 3. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Чугунов, К. В. 2019. Классификация стрел К.Ф. Смирнова и колчанные наборы раннескифского времени восточной зоны как хронологический индикатор. В: Малышев, А. А. (ред.). *Scythia et Sarmatia*. Москва: МАКС Пресс, с. 31-46.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2014. Дослідження Більського городища у 2013 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2013*, с. 5-64.

Cook, R. M., Dupont, P. 1998. *East Greek pottery.* London; New York: Routledge.

Hellmuth, A. 2006. *Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolenice-Molpir.* Bonn: Habelt.

Seifert, M. 2004. *Herkunftsbestimmung archaischer Keramik am Beispiel von Amphoren aus Milet.* Oxford: BAR.

Sezgin, Y. 2017. Arkaik Dönemde Teos'ta ticari amphora üretimi: sorunlar ve gözlemler. *Anatolia*, 43, p. 15-39.

REFERENCES

Bespalyi, E. I., Parusimov, I. N. 1991. Kompleksy perekhodnogo i ranneskifskogo periodov na Nizhnem Donu. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 179-195.

Buiskikh, S. B., Buiskikh, A. V. 2010. K khronologii arkhaicheskikh poselenii khory Olvii Pontiiskoi. *Bosporskie issledovaniia*, 24, s. 3-64.

Galanina, L. K. 1995. Ranneskifskie strelkovye nabory iz Kelermesskikh kurganov. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 32, s. 40-52.

Grechko, D. S. 2012. O vozmozhnykh «prosvetakh» v «temnoe» vremia (VI v. do n. e.) skifskoi istorii. *Stratum plus*, 3, s. 75-106.

Gutsal, A. F., Gutsal, V. A., Mogilov, O. D. 2011. Teklivski kurgani na zakhidnomu Podilli. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy*. Kharkov: KhNU, s. 111-124.

Daragan, M. N. 2010. O datirovke amfory iz pogrebeniia 2 Repiakhovatoi Mogily. *Antichnyi mir i arkheologiia*, 14. s. 175-202.

Daragan, M. N. 2015. Nakonechniki strel predskifskogo i ranneskifskogo vremeni: tekhnologiia izgotovleniia, metrologiia i markirovka. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, LXXVII, s. 127-170.

Daragan, M. N. 2017. O fomirovanii skifskikh kolchannykh naborov vtoroi poloviny VI v. do n. e. *Stratum plus*, 3, s. 51-110.

Domanskii, Ia. V., Zuev, V. Iu., Ilina, Iu. I., Marchenko, K. K., Nazarov, V. V., Chistov, D. E. 2006. *Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. 1. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Zadnikov, S. 2014. Kompleks antichnykh amfor pervoi poloviny VI v. do n. e. iz iamy 11 zolnika 13 Zapadnogo Belskogo gorodishcha. *Tyragetia*, VIII, 1, s. 253-265.

Illinska, V. A. 1951. Kurhan Starsha Mohyla — pam'iatka arkhaichnoi Skifii. *Arkheolohiia*, 5, s. 196-210.

Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 31-64.

Iliukov, L., Pashinian, K. 1999. *Na kraiu Meotidy*. Rostov-na-Donu: Rim V.

Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros*. Kiev: Naukova dumka.

Kopylov, V. P., Rusakov, M. Iu. 2014. O verkhnei khronologicheskoi granitse kolchannykh naborov v pogrebalnykh kompleksakh ranneskifskogo vremeni. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire*. Rostov-na-Donu: IuNTs RAN, s. 172-182.

Koreniako, V. A., Lukiashko, S. I. 1982. Novye materialy ranneskifskogo vremeni na levoberezhe Nizhnego Dona. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 149-164.

Kravchenko, E. A. (ed.). 2017. *Khotivske horodyshche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Limberis, N. Iu, Marchenko, I. I. 2012. *Meotskie drevnosti VI—V vv. do n. e.* Krasnodar: Krasnodarskii universitet.

Maksimenko, V. E. 1983. *Savromaty i sarmaty na Nizhnem Donu*. Rostov na Donu: Rostovskii universitet.

Makhortykh, S. V. 2016a. Sovremennoe sostoianie izucheniia khronologii ranneskifskoi kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 140-151.

Makhortykh, S. V. 2016b. K voprosu o kontaktakh naseleniia Predkavkazia s Povolzhem i Iuzhnym Uralom v VI v. do n. e. In: Ongaruly, A. (ed.). *Saki i savromaty kazakhskikh stepei: kontakty kultur*. Almaty: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana, s. 128-141.

Makhortykh, S. V. 2020. Skify i Urartu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 79-90.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Moskva: Nauka.

Meliukova, A. I. 2006. Po povodu skifskikh pokhodov na territoriiu Srednei Evropy. In: Petrenko, V. G., Iablonskii, L. T. (ed.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 25-40.

Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Tipologiia amfor vedushchikh tsentrov eksporterov tovarov v keramicheskoi tare*. Moskva: Kimmerida.

Ostroverkhov, A. S. 1981. Obrobka kolorovykh metaliv na antychnykh poselenniakh. *Arkheolohiia*, 36, s. 26-37.

Petrenko, V. G. 1990. K voprosu o khronologii ranneskifskikh kurganov Tsentralnogo Predkavkazia. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii*. Moskva: IA AN SSSR, s. 60-81.

Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2006. Pogrebeniia podrostkov v mogilnike Novozavedennoe II. In: Petrenko, V. G., Iablonskii, L. T. (ed.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 388-423.

Petrovska, Ye. O. 1968. Kurhan VI ct. do n. e. bilia s. Mala Ofirna na Kyivshchyni. *Arkheolohiia*, 21, s. 164-174.

Piankov, A. V., Riabkova, T. V., Zelenskii, Iu. V. 2014. Kompleks ranneskifskogo vremeni kurgana № 11 mogilnika Lebedi V v Prikubane. *Arkheologicheskie vesti*, 25, s. 206-228.

Romashko, V. A., Skoryi, S. A., Filimonov, D. G. 2014. Ranneskifskoe pogrebenie v kurgane u sela Kitaigorod v Priorele. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 107-117.

Riabkova, T. V. 2014. Kurgan 524 u s. Zhabotin v sisteme pamiatnikov perioda skifskoi arkhaiki. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 4, s. 236-296.

Smirnova, G. I. 1968. Raskopki kurganov u sel Kruglik i Doliniany na Bukovine. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 10, s. 14-27.

Smirnova, G. I. 1979. Kurgany u s. Perebykovtsy — novyi mogilnik skifskoi arkhaiki na srednem Dnestre. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XX, s. 37-67.

Fialko, O. Ye., Boltryk, Yu. V. 2003. *Napad skifiv na Trakhtemyrivske horodyshche*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Chistov, D. E., Zuev, V. Iu., Ilina, Iu. I., Kasparov, A. K., Novoselova, N. Iu. 2012. *Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. 2. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Chistov, D. E., Monakhov, S. Iu., Kuznetsova, E. V. 2019. Amfory pervoi poloviny-serediny VI v. do n. e. iz raskopok Berezani. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 1, s. 8-24.

Chistov, D. E., Ilina, Iu. I., Eremeeva, A. A., Shcherbakova, O. E. 2020. *Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. 3. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Chugunov, K. V. 2019. Klassifikatsiia strel K.F. Smirnova i kolchannye nabory ranneskifskogo vremeni vostochnoi zony kak khronologicheskii indikator. In: Malyshev, A. A. (ed.). *Scythia et Sarmatia*. Moskva: MAKS Press, s. 31-46.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2014. Doslidzhennia Bilskoho horodyshcha u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2013*, s. 5-64.

Cook, R. M., Dupont, P. 1998. *East Greek pottery*. London; New York: Routledge.

Hellmuth, A. 2006. *Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolenice-Molpir*. Bonn: Habelt.

Seifert, M. 2004. *Herkunftsbestimmung archaischer Keramik am Beispiel von Amphoren aus Milet*. Oxford: BAR.

Sezgin, Y. 2017. Arkaik Dönemde Teos'ta ticari amphora üretimi: sorunlar ve gözlemler. *Anatolia*, 43, p. 15-39.

S. V. Makhortykh

EARLY SCYTHIAN QUIVER SETS OF THE FIRST HALF OF THE 6th CENTURY BC IN THE SOUTH OF EASTERN EUROPE

Quiver sets and and their associated grave goods are extremely important for studying different aspects of the Early Scythian culture, and, in particular, for determining the chronology of the Early Scythian period. This article is devoted to an analysis of quiver sets found in the south of Eastern Europe together with imported transport and painted Greek amphorae of the first half of the 6th century BC, which are represented by the Miletus, Klazomenai, and Theos production types. Burial complexes which include these items are located on the territory from the Kuban region in the east to the forest-steppe areas of the right bank of Dnieper in the west (Lebedi V, kurgan 11 burial 8; Novoaleksandrovka, kurgan 7 burial 8; Khapry, kurgan 1 burial 25; Bushuika, kurgan 2 burial 10; kurgan near the Kitaigorod village; Repyakhovataya Mogila, burial 2). Arrowheads, which are mainly represented by bronze socketed types, are characterized by significant typological diversity. Among the biblade and triblade arrowheads, several typological groups stand out. The distribution of some groups can be correlated use in the first half of the 6th century BC. Among the biblade arrowheads, these are specimens with an oval-shaped head and a long socket without a barb and barbed arrows with a vaulted blade, with a wide lower part and beveled ends for the blades. Among the triblade arrowheads, there are specimens with a tower-like head without a barb and the items with leaf-shaped heads. The latter arrowheads have a maximal widening of their lower section and the ends of the blades are often beveled as well as a long socket with a barb, which extends about half the length of the arrowhead. The importance of the above complexes lies not only in the presence of reliable chronoindicators (amphorae and some other objects), but also in informativeness and representativeness of the quiver sets, which makes them a trustworthy source for studying the peculiarities of the development of Scythian shooting arms in the 6th century BC.

Keywords: Scythians, south of Eastern Europe, 6th century BC, burial sites, quiver sets.

С. В. Махортих

РАННЬОСКІФСЬКІ САГАЙДАЧНІ НАБОРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ VI ст. до н. е. НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Сагайдачні набори та інші категорії поховального інвентарю, що корелюються з ними, надзвичайно важливі для вивчення багатьох аспектів ранньоскіфської культури, і зокрема, визначення хронології її різних етапів. Стаття присвячена розгляду сагайдачних наборів, виявлених на півдні Східної Європи разом з імпортними грецькими амфорами першої половини VI ст. до н. е. виробництва Мілета, Клазомен або Теоса (Лебеді V, курган 11 поховання 8; Новоолександрівка, курган 7 поховання 8; Бушуйка, курган 2 поховання 10; Хапри, курган 1 поховання 25; Китайгород; Реп'яхувата Могила, поховання 2). Поховальні комплекси, що включають ці предмети, локалізуються на території від Прикубання на сході до Дніпровського лісостепового Правобережжя на заході. Важливість згаданих вище комплексів, полягає не тільки в присутності в них надійних хроноіндікторов (амфори і деякі інші предмети), але і інформативності самих сагайдачних наборів, що робить їх надійним джерелом для вивчення особливостей розвитку скіфської стрілецької зброї VI ст. до н. е. Наконечники стріл, представлені, головним чином, бронзовими втульчатими виробами, що характеризуються значною різноманітністю. Кількість наконечників в сагайдаках в більшості випадків варіює від 42 до 155 екземплярів. Серед дволопатевих і трилопатевих наконечників стріл виділяються типологічні групи, поширення яких пов'язується безпосередньо з першою половиною VI ст. до н. е. Серед дволопатевих наконечників, це екземпляри з овальною голівкою і довгою виступаючою втулкою без шипів, а також шипасті наконечники зі склепінчастою формою пера, найбільша ширина якого знаходиться в його основі, а закінчення лопатей були косо зрізані. Серед трилопатевих, це наконечники без шипів з башнеподібною голівкою, а також вироби з голівками листоподібних обрисів, що мають максимальне розширення у нижній частині, а також високу втулку з шипом, яка становить близько половини довжини наконечника.

Ключові слова: скіфи, південь Східної Європи, VI ст. до н. е. поховальні пам'ятки, сагайдачні набори.

Одержано 10.05.2021

МАХОРТИХ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
MAKHORTYKH Sergiy V., Doktor of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciencesof Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7865-0263, e-mail: makhortykh@yahoo.com.

УДК [904:355.542](477.7-15)(02) DOI: 10.37445/adiu.2021.04.15

В. М. Гуцул

ТАРАННИЙ БІЙ І «САРМАТСЬКА ПОСАДКА» — КОМЕНТАР ДО ПРАЦІ ОЛЕКСАНДРА СИМОНЕНКА «САРМАТСКИЕ ВСАДНИКИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ»

У тексті дискутуються техніки бойового застосування списа сарматською кіннотою античної доби, відображені у візуальних джерелах. Автор зробив спробу інтерпретувати «баталістичну сарматську іконографію» за допомогою західноєвропейських фехтувальних трактатів XV—XVI ст. і висловив свої аргументи стосовно можливості / неможливості побутування кінного таранного бою і дворучного хвату списа в арсеналі сарматських мілітарних практик.

Ключові слова: *сарматська кіннота, кінний таранний бій, «сарматська посадка», середньовічні фехтувальні трактати.*

Книга з однаковим успіхом могла б називатися й «Озброєння сарматів Північного Причорномор'я», оскільки являє собою детальне, якщо не енциклопедичне, дослідження зачіпної і захисної сарматської зброї, а також спорядження верхового коня, базоване в першу чергу на багатому археологічному матеріалі, фахово аналізованому і чітко структурованому автором. Робота написана простим і прозорим, проте енергійним і полемічним стилем, де академічний аргумент часто поєднується з тонкою іронією, що свідчить не тільки про наукову фаховість, але і літературну вправність. Такий виклад тримає читача в постійній напрузі і добре передає як настрій запальних дискусій у сфері сарматських студій, так і колорит сарматської воєнної культури.

Автор конструює свої інтерпретації воєнної справи сарматів, однаково вільно орієнтуючись в речових (на яких поставлено основний акцент), текстових та візуальних джерелах, дотичних проблеми. Цей підхід надає роботі яскравого інтердисциплінарного характеру, вона витримана у класичній методологічній парадигмі західних зброєзнавчих студій. У нас, на жаль, такі роботи з'являються нечасто.

Праця скомпонована за перевіреним предметно-проблемним принципом — де послідовно, в окремих розділах, аналізується клинкова зброя (мечі та кинджали); древкова зброя (списи та дротики); нейробалістична (луки та стріли); захисна зброя і спорядження верхового коня; завершує основну частину праці «підсумковий» розділ про воєнну справу сарматів Північного Причорномор'я. В кожному розділі автор розбирає дискусійні питання, пов'язані з тим чи іншим сюжетом воєнного минулого сарматів (як от довжина сарматських списів і манера їх використання, способи посадки в сідлі, тощо) і веде полеміку із своїми опонентами у гострій, динамічній манері, що додає інтриги тексту і зацікавлення читачу.

Не буду додатково зупинятися на структурі книжки, оскільки вона є у вільному доступі на персональній сторінці автора в мережі academia.edu, де кожен бажаючий може ознайомитися з нею самостійно.

Робота дає цілісне уявлення про озброєння і воєнну справу сарматських племен Північного Причорномор'я і, поза всяким сумнівом, є капітальним внеском у мілітарні студії античної доби. Прикметно, що текст добре сприймають студенти історичних спеціальностей в якості матеріалу для підготовки семінарських занять, в чому я мав змогу не раз переконатися особисто.

У додатках міститься каталог сарматської зброї, так само поділений за предметним принципом, котрий дає цілісне уявлення про корпус сарматських артефактів озброєння. У розділі каталогу про мечі та кинджали подано лише два технічних параметри артефактів —

© В. М. ГУЦУЛ, 2021

ширину клинка і загальну довжину предмета. Тоді як для добре збережених екземплярів цього видається замало; аби скласти заочне уявлення про артефакт, варто було б вказати і вагу предмету, товщину хвостовика і леза біля хрестовини і вістря. Розділ каталогу, присвячений сарматським шоломам, взагалі позбавлений будь яких вимірів, автор обмежився повідомленнями про тип, місце знахідки та бібліографію артефактів. Щиро сподіваюся, що в наступному виданні книги параметри каталогу буде розширено.

Книгу обов'язково потрібно перевидати українською. По-перше, суто з політичних міркувань — добрі тексти вітчизняних авторів вартують того аби виходити друком українською. По-друге, тому, що російськомовне видання, яке вийшло в Києві 2015 р. у видавця О. Філюка, має поліграфічні хиби, котрі б не зайве було б виправити. Хаотична верстка, непослідовна пагінація (за 80 сторінкою одразу йде 82, а 81 з'являється аж після кольорової вкладки), незадрукована сторінка 6, повна відсутність нижнього поля у всій верстці, посередня якість друку кольорового ілюстративного матеріалу — поважні приводи для видавця О. Філюка поборотися за підвищення якості своєї продукції.

Проте недоліки форми не перекреслюють цінність змісту рецензованого видання, на сторінках котрого постає барвиста, детальна і науково точна панорама потужної воєнної культури, що побутувала в давні часи на території України.

Для мене як історика, котрий тривалий час займається дослідженням рицарства і рицарської мілітарної технології в середньовічній і ранньомодерній Європі, найбільшу цікавість у рецензованій праці викликали сюжети про так звану «сарматську посадку», способи використання списа в бою — тобто проблеми, котрі тісно пов'язані між собою і мають чимале значення для ширших досліджень кінного бою і застосування холодної зброї верхи.

Як пише про це сам автор: «*У літературі існує думка, яка сходить до В. Д. Блаватського, про нібито важливу відміну сарматських вершників, яка зробила їх непереможними — т. зв. сарматську посадку (літературу див. Перевалов 1999, с. 75—76). З'явився історіографічний міф: головна відміна сарматської важкої кінноти полягала в тому, що вона атакувала зімкнутим шикуванням, а вершники завдавали штурмового удару, кинувши поводи і тримаючи спис обома руками з одного боку коня ("сарматська посадка")… Інші складові "сарматської посадки" (ці деталі особливо підкреслювалися) — вершник сидить, повернувшись праворуч і тримає спис двома руками паралельно корпусу коня, поводи кинуті*» [1].

За висловом палкого апологета сарматської посадки росіянина С. М. Перевалова, «*удар наноситься всією масою вершника й коня на швидкості*». В окремому підрозділі роботи автор, базуючись на власних напрацюваннях, гартованих багаторічною полемікою з Перевалов та іншими адептами «сарматської посадки», доводить, що в описаній вище формі така бойова практика не є можливою для ефективного застосування в польових умовах і є історіографічним міфом, створеним в результаті хибної інтерпретації візуальних і текстових джерел античної доби. Попутно автор висловлює скептичне ставлення стосовно вірогідності іконографічних джерел і приходить до категоричних. «*Експерименти на натурі й динамічні характеристики такої посадки демонструють, що вона физично неможлива. Зображення цієї посадки на надгробних пам'ятниках римського часу зумовлені існуванням тоді іконографічного канону "зрушення на глядача"*» (Симоненко 2015, с. 333).

На мою думку, дискусія про «сарматську посадку» виходить із твердження про те, що сармати володіли технікою кінного таранного (або, як його ще називає О. В. Симоненко, «штурмового») удару. Тобто були здатні, сидячи верхи (без стремен), фіксувати спис статично і вражати ним цілі на повному скаку за рахунок руху і ваги коня та вершника, а після такого удару залишатися в сідлі і продовжувати бій.

Ризикну викласти свої міркування стосовно цих проблем. Почну із іконографії, де, на думку учасників дискусії про «сарматську посадку», вона зображена. Оскільки фахівці, дебатуючи про бойові техніки двохтисячолітньої давності, у пошуках аргументів для своїх інтерпретацій давніх зображень з подиву гідною відвагою звертаються до мемуарів і трактатів авторства офіцерів регулярних поборових армій XIX—XX ст., військових статутів того ж часу, текстів радянського письменника Шолохова, коментарів циркового артиста А. В. Пагаева, історичних реконструкторів тощо, то і я, беручись за інтерпретацію зображень сарматських вершників, теж дозволю собі аналогії, що виходять за межі сарматської доби. І звернуся до корпусу джерел, який дотепер є мало відомим українським вченим, проте куди ближчий до проблем ближнього бою із застосуванням холодної зброї, аніж соцреалістична белетристика чи цирковий досвід. Маю на увазі італійські та німецькі фехтувальні трактати XV—XVI ст., більшість з яких відмінно ілюстрована. Їх автори, цитовані нижче, були водночас і авторитетними майстрами і практикуючими бійцями — так, до прикладу, Фіоре ді Лібері регулярно брав участь у смертельних поєдинках «*з відточеними мечами без обладунку*», у нього вчилися кращі італійські рицарі свого часу. Кондотьєр і фехтмайстер Пьєтро Монте увійшов в історію ренесансового мистецтва тим, що вчив

1. Тут і далі переклад з російської О. В. Симоненка.

Леонардо да Вінчі кидати дротики, і був добрим знайомим тогочасних гуманістів, проте закінчив своє життя на полі бою при Аньядело (1508). Тому міркування цих фахівців стосовно бойових мистецтв, викладені на письмі і часто доповнені динамічними, точними в деталях ілюстраціями, вартують не меншої уваги, аніж мемуари кавалеристів індустріальної доби.

Корпус візуальних джерел «сарматського кола», де зображені вершники, що застосовують дворучний хват спису, невеликий. До нього входять розписи пантікапейських склепів, відкриті в XIX ст., рельєф Трифона з Танаїсу та срібна посудина із кургану біля с. Косіка. Окремо стоїть загадкова Орлатська пластина, що являє собою кістяну пряжку для ременя, оздоблену батальними та мисливськими сюжетами і датована I—II ст. н. е.

Розписи одного з пантікапейських склепів — Стасівського — подають нам на одній композиції зображення армованих вершників, розвернутих у бік глядача, які їдуть на конях назустріч один одному, тримаючи списи обома руками (лівою рукою ближче до вістря). Логічним, на мою думку, було б припустити, що розписи склепу мають якесь відношення до біографії похованих, можливо, навіть вони стосуються обставин їх загибелі, тоді включення в композицію уражених комбатантів мало б своє пояснення. Але подібні здогади важко довести. Тоді ми мали б справу з поширеним у домодерному мистецтві прийомом компонування візуального матеріалу, котрий дозволяв включати до однієї композиції (візуальної наратії) зображення кількох подій, розтягнутих в часі. На іншому розписі зображено одного вершника із списом з піднятим догори вістрям, інший комбатант падає з коня, тримаючи в руках зламаний спис. Напрошується висновок, що в обох випадках подано початок сутички і її результат, тоді як сам перебіг збройного зіткнення залишився «за кадром». Формально міркуючи, ці іконографічні джерела дають нам уявлення про конструкцію зброї та способи її утримування, пропорції росту вершника до розміру коня, натякаючи на помірність останнього, але зображення мало що говорять про швидкість (визначальний показник для таранного бою), на якій відбувалися зіткнення, і про конкретні бойові прийоми, там застосовані.

У склепі Ашика були зображені дві групи вершників (одна армована), які рухаються назустріч, між ними митцем поміщено групу повалених коней та армованих вершників, тут маємо справу з подібною до Стасівського склепу зображальною конвенцією, проте нічого певного про бойові практики і озброєння персонажів твердити немає підстав і в цьому випадку, до того ж, автентичні зображення втрачені і відомі лише по копіям XIX ст.

Рельєф Трифона з Танаїсу і римський надгробок вершника першої али канінефітів подають нам зображення вершників, що рухаються на конях зліва направо, повернувшись до глядача торсом і утримуючи спис обома руками (права на древку ззаду — ліва попереду) І тут теж марно шукати зображення застосування конкретного бойового прийому.

На всіх без винятку зображеннях коні невеликого зросту. Навряд чи це суто іконографічна конвенція, котра б мала акцентувати увагу глядача на вершнику, а не на коні. Скоріше, тут маємо справу із відображенням реального стану речей — оскільки подібне співвідношення розмірів коня до зросту вершника утримується в європейському мистецтві аж до XII ст. включно. Як пише про це Р. Г. С. Девіс, туземний кінь Північно-Західної Європи, скоріше за все, був не більшим за шетландського поні — не більше 10 долоней (тобто близько 1 м) зросту в холці, усі більші породи повстають в результаті копіткої селекції, до котрої були здатні античні цивілізовані народи — греки та римляни. Аби бажана селекція була можлива, необхідно, перш за все, відокремити кобил від жеребців, аби допускати до спарювання лише тих, які мають необхідні для породи ознаки. «*Для цього як мінімум потрібний парк, огороджений неприступною для жеребців огорожею, яка завжди мусить бути у відмінному стані. З настанням економічних криз така огорожа псується, і небажані для породи жеребці можуть крізь неї проникати… В часи заворушень та війн такі простори нищуться блукальцями, військами, дезертирами та злодіями, і поголів'я породи — чи то викрадене, чи то розполохане — швидко приходить у занепад. Що, без сумніву, сталося під час загибелі Римської імперії. Германські завойовники, заволодівши римськими кіньми, тримали їх поряд із своїми, яких утримували в натуральний спосіб, не розділяючи жеребців та кобил, тому, попри нечисленні винятки, якість коней падала швидко, у багатьох місцях вони збивалися у дикі табуни і поверталися до своєї природньої екзистенції*» (Davis 1987, p. 70 passim).

Виглядає на те, що прихильники сарматської посадки побачили у «сарматській іконографії» куди більше, ніж там зображено. Проте відкидати автентичний візуальний матеріал як однозначно недостовірний, особливо при очевидному дефіциті інших історичних джерел, теж не варто. Як показали експерименти Юнкельмана, дворучний діагональний хват списа може бути застосований на швидких алюрах, тоді як прямий не є можливим до використання, оскільки позбавляє вершника рівноваги при ударі в ціль.

Перед тим, як далі розмірковувати над проблемою «сарматської посадки», зауважу, що базова техніка роботи із списом, призначеним для удару, а не метання, якраз і полягає у використанні дворучного хвату. Рука розміщена ближче до вістря направляє зброю, інша завдає



Рис. 1. Фіоре деі Лібері, «Florius de arte luctandi», fol 2 v, манускрипт, початок XV ст.

удару, причому з однаковим успіхом комбатант може міняти місцеположення рук на древці. Найкраще лівосторонню стійку з винесеним вперед лівим плечем, ногою та рукою передає Пауль Гектор Майер у латиномовній версії свого трактату «*De Arte Atletica*», (створеному в середині XVI ст.), хоча за його ілюстрацією і рекомендаціями стоїть давня традиція, котра серед іншого відображена у його попередників Фіоре деі Лібері та Філіпо Ваді (рис. 1).

Докладна аналогія «сарматської посадки» відтворена у рукописі початку XV ст. латинській версії трактату італійця Фіоре деі Лібері, котра відома під назвою *«Florius de arte luctandi» — «Квіти бойового мистецтва»* (рис. 1). Зображений зліва вершник, позначений короною майстра на голові, тримає спис горизонтально двома руками (права ззаду на древці, ліва — спереду) з правого боку. Прийом підписаний так. *«Обома руками я міцно тримаю спис посередині. Ти не встигнеш відбити мою атаку і твій кінь загине, отримавши смертельну рану»* (Leoni, Mele 2018, p. 86—87). Очевидна різниця у алюрах коней натякає на те, що вершник із списом рухається повільно, натомість вершник з мечем атакує на швидкому алюрі, тому «летальний удар» в голову коня буде завдано не в таранній манері, але випадом. Власне, цей фрагмент трактату Фіоре дає чітке уявлення про варіативність застосовування правостороннього дворучного хвату списа верхи. Подібний випад зображено на fol 43 r іншого рукопису цього трактату, що зберігаєть-

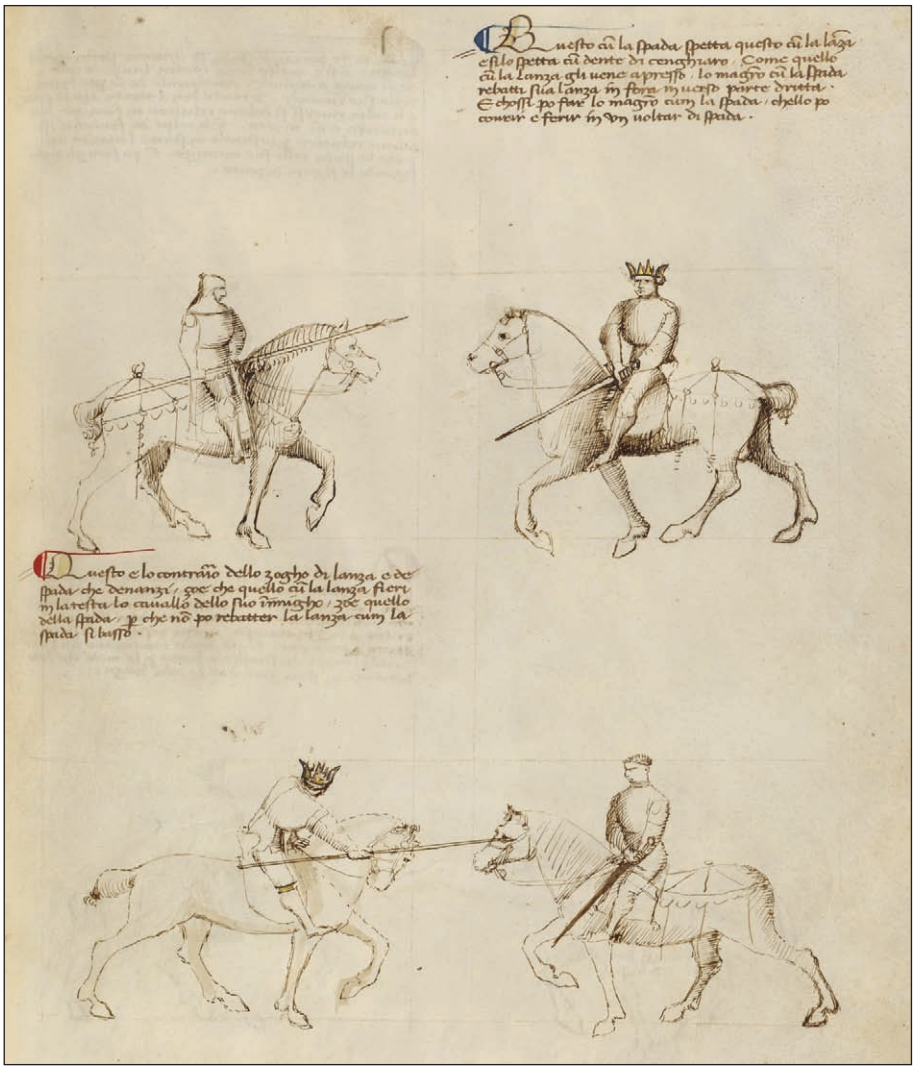

Рис. 2. Фіоре деі Лібері, «Fior di Battaglia», fol 43 r, манускрипт, початок XV ст.

ся у музеї Гетті, щоправда, там він завдається однією рукою. «*Той, хто із списом б'є коня суперника в голову, а той, хто з мечем, не може відбити удару, оскільки спис рухається занизько*» (рис. 2; Leoni, Mele 2017, p. 330).

Це далеко не єдиний спосіб застосування дворучного хвату списа верхи, котрий відомий з фехтувальних трактатів. Гектор Маєр пише так: «*Тут те, що ви можете вчинити проти вершника. Виставивши вперед ліву ногу, тримайте спис обома руками з правого боку, направляючи вістря в бік противника і звідси ступіть вперед правою ногою і оберніть вістря до його лиця. Якщо ви є вершником, а противник чинить описане проти вас, тоді зачепіть повід на гак на вашому поясі, виймайте спис із аррету і тримайте його навскіс перед собою обома руками і відбийте удар противника древком списа між вашими руками вліво, а потім вкладіть спис до назад до аррету, а потім наїжджайте на противника на повній швидкості і збивайте його з ніг*» (рис. 3; Paulus Hector Mair, fol 269 v).

Тут Маєр вказує і на те, що робити з поводом (зачепити на спеціальний гак на поясі). Як бачимо, перехід від кушування спису для таранного удару до фехтування списом не представляв для вершника нічого складного.

Зустрічається в європейській традиції кінного бою в обладунку і опис та зображення діагонального та дворучного хвату списа, про який пише Юнкельман. Його теж описує Маєр, проте прийом є запозичений із фехтбуху Паулюса Кайля, котрий жив в середині — другій половині XV ст. Маєр пише про прийом так (рис. 4): «*Коли ваш противник вклав свій спис до аррету, тоді зачепіть свій повід на нижній гак свого обладунку і візьміть спис обома руками*



Рис. 3. Паулюс Гектор Маєр, «Opus Amplissimum de Arte Athletica», манускрипт fol 269 v, 1542 р.

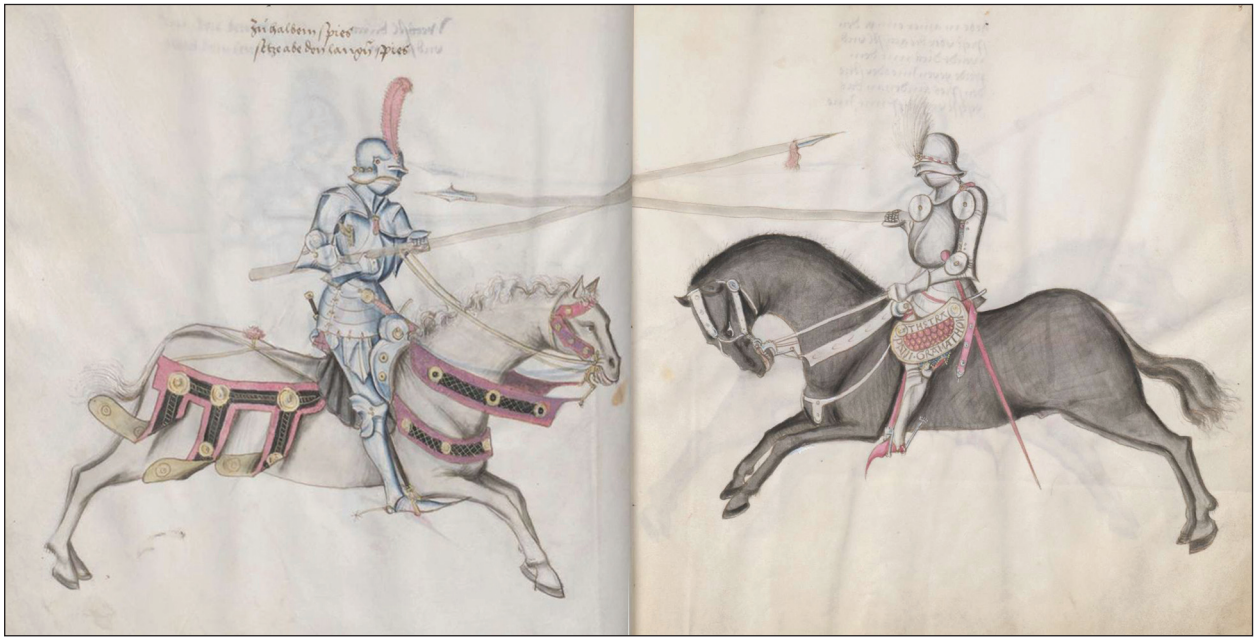

Рис. 4. Паулюс Кайль, «Paulus Kal Fechtbuch», fol 7 v—8 v, манускрипт, біля 1470 р.

навскіс перед собою таким чином аби вістря стирчало догори, а древко донизу вправо і відсуньте вістря свого списа набік до правої сторони противника, і якщо ви далі посунете його спис з свого лівого боку на його лівий бік, то уникнете його удару і він буде змушений випустити свій спис. Далі, минаючи противника, міцно тримаючи спис, підніміть його обома руками, направте вістря на противника і ударяйте його в обличчя або під плече. Якщо ж противник нападає на вас в такий спосіб, тоді відбийте його удар правою рукою на бік, тоді він промахнеться» (Paulus Hector Mair, fol 291 v).

Вартує уваги розбіжність у порадах Маєра і Паулюса Кайля. Перший радить чіпляти повід на спеціальний гак на обладунку, тоді як у другого рицар тримає лівою рукою водночас і повід і древко. Важливо, що жоден із авторів не радить просто кидати повід. Цікаво, що Кай називає дворучний хват списа «короткий спис», тоді як кушований одноручний хват — «довгий спис», це аналогія до німецької термінології фехтування на мечах, де коротким мечем називався дворучний хват меча, за якого другою рукою меч перехоплювали за клинок. Характерною деталлю усіх зображень є помірний зріст бойових коней, що в цьому випадку неможливо пояснити глорифікаторською програмою зображень. Що важливо, в усіх перелічених випадках застосування дворучного хвату списа не йдеться про таранний удар, навпаки, Маєр наголошує на тому, що аби завдати таранний удар, необхідно повернути спис до кушування і аррету під праве плече.

Фехтувальні трактати наглядно демонструють нам можливість застосування дворучного хвата списом верхи. При дослідженнях мілітарних практик ці джерела заслуговують якщо не на абсолюту довіру, то пильну увагу. Фехтувальні майстри укладали ілюстровані каталоги відомих їм прийомів з однією ціллю — зміцнити свою репутацію як фахівців і прославити власні імена, котрим відомі «правдиві бойові мистецтва». Тому вони уникали включення до своїх робіт неефективних або неперевірених прийомів, адже в такому випадку наслідки власної творчості для них були б катастрофічними. Фіоре деі Лібері готував до турнірних поєдинків *a outrance* кращих бійців свого часу. Він презентував свій трактат герцогу Мантуї. Філіпо Ваді — герцогу д'Есте, тому питання про рівень відповідальності авторів є риторичним.

Спираючись на дані фехтувальних трактатів, я ризикну такою інтерпретацію вищезгаданих візуальних пам'яток сарматського кола. Там зображено дворучний хват списа для колотого удару чи фехтування. Цей хват найефективніший у пішому бою, проте цілком можливий до застосування верхи. Пьетро Монте був певен того, що бойові прийоми для пішого бою можуть бути застосовані і в кінному, а король Дуарте наголошував на тому, що кінному бою треба спочатку вчитися на своїх двох. В сідлі удар з дворучної позиції здійснювався суто за рахунок чотирьох факторів, про які писав король Дуарте (щоправда, йому йшлося про хват списа над плечем). «*Таким чином ви завдаєте удару завдяки чотирьом силам: першої — руху коня, другої — удару вашої руки, третьої — ваги вашого тіла, четвертої — сили вашої руки, коли ви встромляєте списа глибоко як можете*» (Duarte I 2016, p. 128).

Тоді як таранний удар має іншу техніку виконання. Сирійський емір, авантюрист, літератор та досвідчений войовник Усама Ібн Мункиз у спогади про бої з франками-хрестоносцями, в яких брав участь замолоду, вмістив чи не найкращий за лаконічністю та прозорістю опис таранного удару. «*Я вважаю, будь-хто, кому доведеться битися списами, повинен притискати руку із списом і лікоть до свого боку, залишивши коню робити те, що той захоче під час удару. Якщо вершник рухне рукою або випростає її, удар не залишить ні сліду ні навіть подряпини*» (Usama Ibn Munqidh 2008, p. 86).

Причому через очевидний брак стремен і сідел з високими луками на цитованих сарматських зображеннях напрошується припущення, що маніпулювати списом можна було скоріше на повільних, аніж швидких алюрах. На мою думку, удар із застосуванням перш за все м'язової сили комбатанта (про який писав Фіоре) зображено і на посудині з Косіки. Припущення, що саме така техніка зображена на вказаних пам'ятках, реабілітувала б іконографію і не суперечила б практичним експериментам. За таких умов, щоправда, «сарматська посадка» на галопі мусить залишитися в статусі «історіографічного міфу» (про що, власне, йдеться у рецензованій праці).

Заперечуючи реальність «сарматської посадки», О. В. Симоненко визнає існування у сарматів техніки таранного бою як такої. «*Єдиним нововведенням, справді привнесеним кочовиками сарматського часу в кавалерійську науку, було масове застосування контофорів і ставка в бою на їхню нестримну атаку. А це стало можливим з винаходом сідла нової конструкції*» (Симоненко 2015, с. 100).

На думку автора, такий тактичний прийом став можливим через розповсюдження серед сарматів глибокого сідла з високими луками, яке забезпечувало вершнику надійну фіксацію під час зіткнення.

«*Проте війна наполегливо вимагала максимальної реалізації можливостей довгого списа, і кочовики знайшли єдине вірне рішення. Так з'явилося нове сідло з глибоким льончиком та високими луками. Навіть без стремен воно забезпечувало вершнику надійну посадку і стійкість при віддачі списа. Час його винаходу з точністю не встановлюється. Однак привертає увагу безсумнівний збіг трьох обставин:*

вихід на історичну арену сарматів, наявність на їх зображеннях сідел нової форми та поява катафрактаріїв з їх специфічним прийомом бою: штурмовий удар списами шикуванням важкоозброєних вершників» (Симоненко 2015, с. 300).

«*Таранний удар списом з коня, що був у скіфський час надбанням окремих богатирів, став загальнодоступним і ефективним бойовим прийомом цілих підрозділів. Сарматська тактика штурмового удару контофорів чи катафрактаріїв завдячує своєю появою саме цьому — одному з найкращих! — винаходу кочової культури*» (Симоненко 2015, с. 324).

Твердження надзвичайно сміливе, оскільки воно повністю заперечує консенсус дослідників західноєвропейського рицарства про впровадження таранного удару франко-норманами у середині XI ст. і його подальшого розповсюдженні континентальною Європою паралельно із франко-норманською експансією другої половини — кінця XI ст. (Keen 1980, p. 23—30). Модерні спеціалісти до того ж наголошували, цілком співзвучно із середньовічними історичними джерелами, що, окрім сідел з високими луками (для надійної фіксації вершника) і стремен (для балансу), для таранного бою потрібен був солідний металевий обладунок. Також до цього тактичного прийому надавалися далеко не всі коні, але спеціально виведені, ретельно треновані, а тому надзвичайно коштовні. Ці бойові коні (дестріери) були рідкістю навіть в золоті часи рицарства — винахідники таранного бою франко-нормани в другій половині XI ст. а пізніше хрестоносці, масово брали таких коней у свої заморські походи, оскільки не сподівалися знайти їх на місці.

Варто пам'ятати, що практична цінність таранного бою кушованим списом (як і будь якого іншого бойового прийому) полягає не в тому, аби комбатант утримався під час його виконання в сідлі або навіть потрапив до обраної цілі, але в тому, аби ефективно вразити противника, часто надійного армованого. Як випливає із рекомендацій короля Дуарте, відомого свого часу практикуючого бійця, для **ефективного** таранного бою були необхідні обидва компоненти (сідло та стремена), причому сідло повинно було бути особливої конструкції, стремена довгими, а вершник мусив користуватися спеціальною посадкою на прямих ногах. На його думку, найкраще як до турнірної джости, так і для бою чи полювання із застосуванням таранного удару списом, підходять «*Брабантські сідла… Це такі сідла які потребують аби ви випрямляли ноги в стременах і дещо виставляли їх вперед, сидячи таким чином, аби ваша вага розподілялася рівномірно на три частини, не прикладаючи більшого зусилля ані до впирання ногами в стремена, ані до сидіння в сідлі, ані до впирання в задню луку сідла. Якщо ви хочете триматися в такому сідлі міцно, ви мусите подовжити стремена так, аби могли випростати у них ноги. Але не треба подовжувати їх задалеко аби не втратити можливість оперувати ногами. Найкраще, як я вже казав, сидіти таким чином, аби ваш розрахунок полягав на тому, щоб розподілити вагу на три частини*» (Duarte I 2016, p. 59).

До того вершник потребував неабиякої кваліфікації, котру — як пише король Дуарте в іншому місці свого трактату — «*важко набути і легко втратити*». А набуття такої кваліфікації і підтримання форми вимагало надійних економічних та політичних механізмів для отримання чималих доходів і підтримання особливого способу життя — власне, феодалізму і рицарської культури.

Питання звідки у сарматів, у котрих, як і у всіх варварів античної доби, табуни перебували на вільному випасі, могли бути такої якості бойові коні і то у кількості достатній для «масового застосування», а також яким чином у їхній культурі могли функціонувати культурні та технологічні явища, що вповні змогли сформуватися лише в добу середньовіччя — залишається відкритим, якщо не риторичним.

Сам автор в іншому місці своєї праці цілком обґрунтовано сумнівається у наявності у сарматів ресурсів для таранної тактики. «*Навряд чи в сарматів були підрозділи важкоозброєних вершників-катафрактаріїв, подібні до римських або парфянських. Сарматська панцирна кіннота складалася із знатних і заможних кочовиків — практично всі обладунки знайдені в багатих могилах (те, що більшість їх пограбовано, є зайвим підтвердженням цього). У поєднанні з уточненням Тацита цей факт говорить про доступність засобів бойового захисту лише верхівці сарматського суспільства. Проте аж до Чингізхана військо євразійських кочовиків формувалося за родоплемінним принципом, і родичі на чолі зі своїми вождями становили військові підрозділи. Тому специфіка катафрактаріїв як окремих підрозділів зі своїми завданнями, центральним командуванням, тактикою та іншими атрибутами армійської організації навряд чи була притаманна сарматам. Такого роду кіннота могла з'явитися тільки в арміях розвинених держав з централізованою владою та іншими суспільними механізмами, які можуть забезпечити формування, постачання, навчання та застосування такої специфічної бойової одиниці. Не думаю, що у кочовиків-сарматів були всі ці умови*» (Симоненко 2015, с. 332—333).

Напрошується питання: якщо у кочовиків-сарматів не було в наявності цих умов, то яким чином було можливе «*масове застосування контофорів і ставка в бою на їх нестримну атаку*» і яким чином техніка таранного бою (або штурмової атаки) могла широко побутувати серед сарматських вершників?



Рис. 5. Орлатська пластина, різьба по кістці, I—II ст. н. е.

Окремо у іконографії сарматського кола стоїть Орлатська пластина, датована I—II ст. н. е. На відміну від попередньо цитованого візуального матеріалу, там зображення колективне збройне зіткнення, що називається в акції, із застосуванням чисельного арсеналу зброї. Положення правої руки одного з комбатантів, озброєного списом, дало підстави декому із дослідників стверджувати побутування техніки таранного бою кушованим списом у середовищі кочових азійських племен.

Перед тим, як перейти до аналізу пам'ятки, зауважу таке. Кушування списа в іконографічних джерелах західного походження починає регулярно з'являтися в середині — останній третині IX ст. Як у бойових, так і не бойових сюжетах (як от похідна колона, ескортування здобичі та полонених, полювання). Тоді як **удар** кушованим списом вперше зображено (і то тричі) на пам'ятці франко-норманського кола останньої третини XI ст. — гобелені з Байє. Лінн Вайт у своїй відомій роботі оголосив тезу про вирішальний вплив розповсюдження стремен на формування франкської армованої кінноти і як наслідок на генезу рицарства (White 1962, p. 1—32). Відтоді вважалося, що таранний, тобто завданий на повному ході коня удар кушованим, тобто нахиленим горизонтально і нерухомо затиснутим під пахвою списом, (mounted shock combat with couched lance) не можливий без використання стремен. Останнім часом висловлено сумніви у абсолютній ефективності стремен в кінному бою, в тому числі і таранному. Філіп Сіднелл не втримався від того аби присвятити цій дискусії цілий розділ під назвою «Середньовічний рицар» у роботі, яка стосувалася виключно античної кінноти. Там він стверджував що стремена не є настільки необхідними як сідло з високими луками. (Sydnell 2006, p. 315—316).

Як випливає з цитованого вище трактату «Квіти битви», створеного в перших декадах XV ст. італійським майстром Фіоре деі Лібері, таранний удар був далеко не ексклюзивним способом застосування кушованого списа навіть у добу рицарства. Утримання зброї у цій позиції є чи не єдиним засобом, який уможливлює фехтування списом однією рукою — кілька прийомів, виконуваних з такої позиції описані у Фіоре (Leoni & Mele, p. 322—325) та у коментарях середини XV ст. авторства Петера фон Данціга до трактату Йоганнеса Ліхтенауера, фехтмайстра що жив у XIV ст. (von Danzig 2016, s. 126—129). Як випливає з цих текстів, маніпулюючи списом, утримуваним під пахвою горизонтально, можна було відбивати спис або меч противника, а в свою чергу наносити випади і вчиняти обманні фінти. Характерно, що списи, зображені на мініатюрах у фехтувальному трактаті Фіоре, довжиною близькі до франкських списів каролінгського періоду.

Кушованим списом можна було завдавати шокових ударів, а за умови, що наконечник спису достатньо довгій та відповідним способом заточений, і січних ударів по діагональних траєкторіях. Такий прийом детально описаний в уставі польської кавалерії 1938 р. «*Виконати списом замах вправо або вліво, не випускаючи його з під пахви, додаючи до списа усю силу правої руки і тулуба, завдати удару і негайно його повторити але в зворотному напрямку, по тому повернути спис у вихідне положення. Удар древком має застосування в рукопашному бою вершника із противникам чисельнішим за одного*» (Regulamin… 1938, s. 154). Як такий прийом працює з списами франкських типів — із масивним обосічним наконечником — продемонстрував у власному відео реконструктор Thilo M (Mounted… 2017). Щоправда, Thilo M, наглядно продемонстрував і те, що кушування списа, як і дворучне використання списа, можливо здійснити і без стремен і без сідла взагалі. Проте його демонстрації здійснені в ідеальних «манежних» просторах, з використанням невисоких коней, які рухалися з малою швидкістю, тому про умови, які б хоча б мінімально могли наблизитися до польових не може йти і мови.

Повернемося до Орлатської пластини. Композицію можна умовно поділити горизонтально на дві частини, де зображено по одній батальній сцені з участю двох пар бійців в кожній. Бій запеклий — помітні розрубана голова, стріла в оці, сокира в черепі, та інші похмурі деталі рукопашного зіткнення (рис. 5).

Положення ніг у коней верхньої пари натякають на те, що зіткнення відбувається на повільних швидкостях, хоча достеменно з'ясувати, про який саме тип аллюру йшлося автору зображення, навряд чи є можливим. Але з порівняння бойових сцен Орлатської пластини з мисливськими, де кінні лучники на повному скаку переслідують копитних тварин, можна однозначно стверджувати що для позначення швидких алюрів автор пам'ятки



Рис. 6. Фіоре деі Лібері, «Fior di Battaglia», fol 41 r, манускрипт, початок XV ст.

користувався зображальними прийомами, відмінними від тих, що застосовані на батальній сцені. Правий вершник досягає противника мечем на близькій дистанції. На зображені ясно помітно, що клинок після січного удару вгруз у шолом. Натомість лівий вершник вчиняє докладно те саме, що радять фехтувальні майстри XV—XVI ст. — атакувати не вершника, а коня. Якого вражає списом, утримуваним під пахвою.

Вперше така рекомендація зустрічається у «*Квітах битви*» Фіоре деі Лібері. «*Тут майстер нахиляє свій спис аби ударити у голову коню або в плече, тоді як його противник не може дістати так низько своїм мечем аби відбити удар*» (рис. 6).

Пьєтро Монте висловлювався безапеляційно «*Коли обидва вершники вступають у бій, при першому зіткненні із застосуванням списа найкорисніше направляти свій спис у коня, а не вершника, скоро як вершники мають на собі обладунки… І до такого прийому ми повинні поставитися дуже уважно, якщо маємо бажання перемогти. Лише дурні направляють свої удари у вершника, а не в коня, тоді як мудрі мужі чинять навпаки*» (Monte 2018, p. 140, 145).

Кіхада де Реайо у своїй «*Доктрині рицарського мистецтва*», виданої вже на схилі його життя, у 1548 р. зауважує «*Дехто притримується тої думки, що вбивати ворожих коней не шляхетно. На мою думку, все, що може позбавити вашого ворога переваги над вами, є прийнятним. Якщо ви опинитися в подібній ситуації, ви можете робити все, що вважаєте кращим для себе, адже якщо ворог буде на ногах, а ви залишитися верхи, то він буде у ваших руках*» (Fallows 2010, p. 376).

Високо піднятий і відведений назад лікоть вершника, а також хват списа пальцями донизу, вказує на те, що він не притискає спис нерухомо (до боку, як то радив Усама Ібн Мун-

киз), але відводить лікоть назад для удару рукою. Таким чином, ця деталь зображення не може служити підтвердженням побутування таранного удару у кочовиків азійських степі в I—II ст. Вершник із нижньої батальної сцени тримає спис двома руками діагонально і вражає ним противника, приблизно тим самим способом, який зображено у фехтбуху Паулюся Кая.

Кілька супутніх зауважень. Для ефективного таранного бою наявність надійного металевого обладунку у вершника була життєво необхідною, інакше комбатант не пережив би першого ж зіткнення з подібним собі противником. Тоді як металевий захисний обладунок у варварських народів в античну епоху був неабиякою рідкістю, і сармати не складали в цьому виключення. Аналіз археологічних джерел спонукає автора рецензованої праці до такого самого висновку — захисний обладунок не часто зустрічався у сарматському війську. Прошитий наскрізь мечем персонаж орлатської пластини опосередковане тому підтвердження — без сумніву, автору зображення йшлося про обладунок з тканини або шкіри — металеве пластинчате прикриття торсу навряд чи можливо пробити наскрізь одним випадом меча.

Не зовсім зрозуміло мені, чому автор вважає «*рицарський напрямок розвитку кавалерії «тупиковим»* (Симоненко 2015 с. 92), адже рицарська мілітарна технологія, в центрі якої побутував таранний удар кушованим списом, перебувала в активному ужитку у Західній Європі від XI ст. до XVI ст. включно, в Центрально Східній ще довше, законсервувавшись у середовищі «крилатої» гусарії XVII Польсько-Литовської держави і то не зважаючи ні на її коштовність, ні на позірну архаїчність. Що говорить про її ефективність — навряд чи європейські монархи, полководці і сама шляхта, яка складала рекрутаційну базу рицарської кінноти, інвестували б поважні фінансові, людські та технологічні ресурси у завідомо неефективні мілітарні технології.

Підсумовуючи дискусійні моменти дослідження сарматської тактики, вважаю, що з висновком автора про неможливість застосування дворучного хвату спису в таранному бою на швидких алюрах з випущеним поводом необхідно погодитися. Тоді як сама техніка дворучного хвату списа навряд чи може вважатися «ексклюзивно сарматською» і є складовою стандартного набору бойових технік застосування списа як в пішому так і кінному строю. Тому сам термін «сарматська посадка» навряд чи є коректним.

Натомість, не можу погодитися із твердженням про масове побутування таранного чи то «штурмового» бою серед сарматської кінноти і тим більше, що такий бій був «фірмовою» тактичною ознакою сарматських вершників як бойової сили. Для опанування мілітарної технології таранного бою був необхідний цілий комплекс умов (як от широке розповсюдження металевого обладунку, спеціально виведені і треновані коні, наявність сідла спеціальної конструкції і стремен, а також специфічні навички вершника, що включали особливу посадку в цьому сідлі в «довгих» стременах, а також, що найголовніше, відповідну економічну базу та культурний бекграунд спираючись на які, вершники, що практикували таку мілітарну технологію, мали змогу передати свій досвід та компетенції наступним поколінням воєнних еліт). Такі умови склалися і то в результаті тривалої еволюції мілітарних технологій та воєнної культури, порівняно пізно, на середину XI ст. і то спочатку не повсюдно в Європі, але виключно у франко-норманському ареалі і призвели до формування західноєвропейського рицарства. Тоді як жодна кочова культура навіть в добу Середньовіччя не змогла адаптувати технологію таранного бою кушованим списом.

На чому ж базується висновок, традиційний для багатьох сарматологів про побутування таранного бою саме у сарматів? З моєї точки зору — на довільних інтерпретаціях античних наративних текстів, переповнених художніми образами, на кшталт «нестримних, стрімких атак» чи «велетенських тіней» сарматських списів. Ці образи, без сумніву, додають драматизму розповіді, проте аж ніяк не доводять побутування таранного бою серед сарматів. Більше того, такого типу джерела залишають надзвичайно широкий простір для інтерпретацій, якщо не сказати спекуляцій, що гарно ілюструє цитата не останнього спеціаліста з античної воєнної історії Хьюга Елтона стосовно «номадизму» сарматів.

«*Опис сарматського загону, котрий здійснює швидкий наїзд, часто приймають за остаточний довід що сармати були номадами. Амміан вказував, що сармати володіли конями і використовували їх для блискавичних рейдів, але ніде не твердив, що усі вони під час нападів були вершниками. В Амміановому описі переговорів 357/358 р. немає жодної інформації про верхових коней. Презентуючи гунів і аланів, Амміан робив це так, ніби номади з'явилися в тій частині Європи вперше. Докладно окреслив їх звичаї та спосіб життя, протиставляючи їх в момент прибуття так, ніби вони як повністю відмінних від сарматів. Скоро як маємо числення доводи, що сармати не були кочовою спільнотою, то що тоді зумовило таку візію сучасних науковців? Існує чотири античних описи авторства Діона, Тацита, Павсанія та Амміана Марцеліна. Діон описав лише одне зіткнення, про сарматів повідомивши лише те, що вони мали коні і човни. Інші автори акцентували увагу на кінських обладунках, описуючи пластини з рогу та кості, точно такі самі, які зображені*

на колоні Траяна. То була характеристична риса сарматів, яка відрізняла їх від інших народів в перших двох століттях нашої ери, на тому базував свою нарацію і Амміан. Жоден з вищезгаданих авторів не згадував, що сармати жили тваринництвом, що є особливістю кочовиків, так само ніхто з них не писав, що всі вони воювали виключно верхи. Якби сармати були номадами, вони були б описані як гуни. Фрагмент Амміанового тексту натякає лише на те, що частина сарматського війська складалася з кінноти. В інших джерелах так само часто знаходимо згадки про коней, що підтверджує, що кіннота була важливим елементом їх війська, але чого іншого можна чекати від людей, які жили на відкритих рівнинах?» (Elton 2013, p. 31).

Підсумовуючи, зауважу, що дискусія про «сарматську посадку» виходить із апріорного і непідтвердженого джерельно твердження про те, що сармати володіли технікою кінного таранного (або, як його ще називає автор рецензованої праці, «штурмового) удару. Тобто були здатні сидячи верхи — і то без стремен — фіксувати спис статично і вражати ним цілі на повному скаку за рахунок руху і ваги коня та вершника, а після такого удару залишатися в сідлі і продовжувати бій. Відомі мені історичні джерела цієї тези не підтверджують. Натомість, якщо припустити, що сармати користувалися верховим конем перш за все як транспортним засобом на полі битви (а не як засобом радикального підсилення потужності удару, як то робили рицарі під час таранного бою) то різні техніки утримання і застосування спису, в тому числі і дворучні, виглядають цілком можливими, особливо на малих швидкостях руху коня. От тільки в них не варто шукати нічого специфічно сарматського, їх побутування виходить зі тактико-технічних характеристик списа для ближнього бою.

На останок хочу ще раз наголосити: рецензований текст — це вагоме слово у дослідженні сарматської воєнної справи. Олександр Симоненко не лише ділиться з нами важливими результатами своїх багаторічних досліджень, демонструючи неабиякий фах і вправність археолога та історика, не тільки прорубує нам вікно у захоплюючий світ сарматських вершників — він запалює читача до полеміки та дискусії, без яких неможливий ані науковий пошук, ані розвиток і поширення знань.

ЛІТЕРАТУРА

Перевалов, С. М. 1999. Сарматский контос и сарматская посадка. *Российская археология*, 4, с. 65-77.

Симоненко, А. В. 2015. *Сарматские всадники Северного Причерноморья (издание 2-е, исправленное и дополненное).* Киев: О. Филюк.

Anglo, S. 2000. *Martial Arts of Renaissance Europe.* New Haven; London: Yale University.

Monte, P. 2018. *Pietro Monte's Collectanea. The Arms, Armour and Fighting Techniques of a Fifteenth-Century Soldier.* Woodbridge: the Boydell.

von Danzig, P. 2016. *Średniowieczne sztuki walki.* Warszawa; Oświęcim: Napoleon V.

Duarte, I. 2016. *The Book of Horsemanship (tr. J. Forgeng).* Woodbridge: the Boydell.

Elton, H. 2013. *Sztuka wojenna w Rzymskiej Europie 350—425.* Oświęcim: Napoleon V.

Fallows, N. 2010. *Jousting in Medieval and Renaissance Iberia.* Woodbridge: the Boydell.

Keen, M. 1980. *Chivalry.* New Haven; London: Yale University.

Leoni, T., Mele, G. D. 2017. *Flowers of Battle.* I: Historical overview and the Getty Manuscript. Wheaton: Freelance Academy.

Leoni, T., Mele, G. D. 2018. *Flowers of Battle.* III: Florius de Arte Luctandi. Wheaton: Freelance Academy.

Mounted… 2017. *Mounted Martial Arts, swinging around and cutting with a spear.* (online), Thilo M, Available from: https://www.youtube.com/watch?v=Zkw3foWcVD0 (Accessed: 28th October, 2021).

Regulamin… 1938. *Regulamin kawalerii.* Warszawa: Ministerstwo spraw wojskowych.

Sydnell, P. 2006. *Warhorse. Cavalry in Ancient Warfare.* London; New York: Hambledon Continuum.

Usama Ibn Munqidh. 2008. *The Book of Contemplation. Islam and the Crusades.* (Translated with an Introduction and Notes by Paul M. Cobb). London: Penguin.

White, L. 1962. *Medieval Technology and Social Change.* Oxford: Universyty.

REFERENCES

Perevalov, S. M. 1999. Sarmatskii kontos i sarmatskaia posadka. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 65-77.

Simonenko, A. V. 2015. *Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomoria (izdanie 2-e, ispravlennoe i dopolnennoe).* Kiev: O. Filiuk.

Anglo, S. 2000. *Martial Arts of Renaissance Europe.* New Haven; London: Yale University.

Monte, P. 2018. *Pietro Monte's Collectanea. The Arms, Armour and Fighting Techniques of a Fifteenth-Century Soldier.* Woodbridge: the Boydell.

von Danzig, P. 2016. *Średniowieczne sztuki walki.* Warszawa; Oświęcim: Napoleon V.

Duarte, I. 2016. *The Book of Horsemanship (tr. J. Forgeng).* Woodbridge: the Boydell.

Elton, H. 2013. *Sztuka wojenna w Rzymskiej Europie 350—425.* Oświęcim: Napoleon V.

Fallows, N. 2010. *Jousting in Medieval and Renaissance Iberia.* Woodbridge: the Boydell.

Keen, M. 1980. *Chivalry.* New Haven; London: Yale University.

Leoni, T., Mele, G. D. 2017. *Flowers of Battle.* I: Historical overview and the Getty Manuscript. Wheaton: Freelance Academy.

Leoni, T., Mele, G. D. 2018. *Flowers of Battle.* III: Florius de Arte Luctandi. Wheaton: Freelance Academy.

Mounted… 2017. *Mounted Martial Arts, swinging around and cutting with a spear.* (online), Thilo M, Available from: https://www.youtube.com/watch?v=Zkw3foWcVD0 (Accessed: 28th October, 2021).

Regulamin… 1938. *Regulamin kawalerii.* Warszawa: Ministerstwo spraw wojskowych.

Sydnell, P. 2006. *Warhorse. Cavalry in Ancient Warfare.* London; New York: Hambledon Continuum.

Usama Ibn Munqidh. 2008. *The Book of Contemplation. Islam and the Crusades.* (Translated with an Introduction and Notes by Paul M. Cobb). London: Penguin.

White, L. 1962. *Medieval Technology and Social Change.* Oxford: Universyty.

V. M. Hutsul

MOUNTED SHOCK COMBAT AND «SARMATIAN SEAT» — REPORT ON THE OLEKSANDR SYMONENKO'S BOOK «THE SARMATIAN HORSEMEN OF NORTH PONTIC REGION»

The text discusses the techniques of combat use of the spear on horseback by the Sarmathian cavalry reflected in visual sources. The author attempts to interpret the «Sarmatian military iconography» on the base of Western European martial treatises of the XV—XVI centuries and expressed his arguments about the presence or absence of mounted shock combat and a spear's two-handed grip in the Sarmatian military practices.

In conclusion full discussion of the «Sarmatian seat» is based on an a priori statement that the Sarmatians possessed the technique of mounted shock combat. The historical sources do not confirm this thesis. Instea, if we assume that the Sarmatians used the riding horse primarily as means of transport on the battlefield (rather than as a means of radically increasing the power of the blow, as did the knights during shock attack), then various techniques of holding and using a spear, including two-handed grip, look quite possible, especially at low speeds of the horse. But they should not look at the «Sarmatian seat» for anything specifically Sarmatian, their battle tactics were based on the tactical and technical characteristics of the spear as a weapon.

To master the military technology of mounted shock combat a range of conditions were required: widespread use of metal armor, specially bred and trained horses, the presence of a saddle of special design and stirrups, as well as specific rider skills, including special landing in this saddle in «long» stirrups, and, most importantly, the appropriate economic base and cultural background on which the horseman who practiced such military technology were able to improve on their experience and to transfer competencies to the next generation of military elites. Such conditions developed as a result of the long evolution of military technology and military culture, relatively late, in the middle of the eleventh century. not everywhere in Europe, but exclusively in the Franco-Norman area and led to the genesis of Western European chivalry. Whereas no nomadic culture, even in the Middle Ages, was able to adapt the technology of mounted shock combat.

Keywords: Sarmatian cavalry, mounted shock combat, Sarmatian seat, medieval martial treatises.

Одержано 19.10.2021

ГУЦУЛ Володимир Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, Ужгородський національний університет, Ужгород, Україна.
HUTSUL Volodymyr, Candidate of historical sciences, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1126-1746, e-mail: volodymyr.hutsul@uzhnu.edu.ua.

УДК [904.2:930.1]”638” DOI: 10.37445/adiu.2021.04.16

О. С. Фрунт

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ НАВЕРШЬ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Представлено історіографічний огляд вивчення металевих навершь VII—IV ст. до н. е. як однієї з найбільш своєрідних категорій, пов’язаних з племенами Східної та Центральної Європи скіфського часу. Виділяються основні періоди дослідження: перший (1850—1940-ві рр.), другий (1950—1980-ті рр.) і третій (з 1990-х рр. до сьогодення).

***Ключові слова**: навершя, Східна та Центральна Європа, скіфський час, історіографія.*

Початок дослідження поховальних пам’яток вищої знаті степової Скіфії пов’язаний із випадковою знахідкою, виявленою у підніжжі кургану поблизу селища Олександропіль Єкатеринославської губернії восени 1851 р. Саме тут селянами при вилученні каміння для спорудження місцевої церкви були відкриті бронзові скіфські навершя — із зображенням крилатої «богині» і у вигляді тризуба із трьома фігурами птахів на вершинах, а також деякі інші предмети, що знаходились в крепіді у південній частині кургану. Відтоді думки з приводу їхнього призначення розходяться. І дотепер навершя мають доволі загальне позначення, що відображає сутність цих предметів лише приблизно. Отже, актуальним залишається зауваження Ж. де Бай, який присвятив одну із частин своєї роботи опису скіфських навершь, що «*завжди небезпечно давати ім’я об’єктам, призначення яких залишається невідомим*» (Baye 1895, p. 35) [1].

Метою статті є спроба осмислення тенденцій розвитку наукових знань про металеві навершя VII—IV ст. до н. е., що походять зі Східної та Центральної Європи. Це дасть можливість виявити протиріччя і пробіли в існуючих гіпотезах, визначити основні завдання та окреслити шляхи їхнього розв’язання і наблизитись до розуміння феномену скіфських навершь. Наявні дані про дослідження цієї категорії матеріальної культури дозволяють виділити три періоди: перший (1850—1940-ві рр.), другий (1950—1980-ті рр.) і третій (з 1990-х рр. до сьогодення). Кожен з них характеризується відповідним ступенем накопичення джерел, рівнем їхньої систематизації і інтерпретації.

Перший період (1850—1940-ві рр.). Розвиток археологічних досліджень і зростання уваги до них в першій половині XIX ст. сприяли заснуванню в 1859 р. Імператорської Археологічної комісії. Ціла епоха у вивченні скіфських аристократичних курганів пов’язана з іменем І. Є. Забєліна, що працював тут за дорученням щойно утвореної наукової установи. Впродовж 1860—1863 рр. археологом були розкопані, зокрема, кургани Краснокутський, Слонівська Близниця, Чортомлик, в яких була виявлена велика кількість навершь. Крім того, в Краснокутському кургані на давньому горизонті зафіксовано залишки двох візків, складених обабіч проходу. В цьому місці у двох скупченнях речей, крім того, знаходились навершя (4 з них походять з північного скупчення, а 6 — з південного), деталі кінської упряжі, нашивні бляшки та інші речі. Подібне розташування знахідок дозволило І. Є. Забєліну висловити свої міркування щодо того, яку функцію вони виконували. Так, на думку дослідника, навершя могли прикрашати візок, або ж, скоріше, кочовий намет чи шатро померлого, що були складені разом з колісницями. Зображення на навершях, таким чином, увінчували жердини,

1. Тут і далі переклад наш — *Авт.*

© О. С. ФРУНТ, 2021

на які кріпилися намети (Древности… 1872, с. 45). Колісниці в цьому випадку розглядаються як поховальні ложа («погребальные одры»), на яких тіла покійних переміщалися до могильної ями (Древности… 1872, с. 46). Близькою є інтерпретація Б. В. Фармаковського: дерев'яні жердини з навершями належали балдахіну, що ставився на колісницю або ложе покійного (Фармаковский 1914, с. 33).

О. С. Лаппо-Данилевський в скіфських навершях бачить складову частину знамен або штандартів (signa). Спираючись на свідчення Арріана, він проводить паралель з римськими знаменами, припускаючи, що не випадковими є знахідки в курганах бронзових зображень «драконів» на втулках. Незрозумілим, однак залишається значення подібних предметів із зображенням жіночих фігур з Олександрополя. Вони, на думку О. С. Лаппо-Данилевського, були пов'язані з релігійними уявленнями (Лаппо-Данилевский 1887, с. 95—96). Е. Міннз, хоча і зауважує, що порівняння з описом Арріана є хибним, оскільки «дракони» в цьому тексті подаються як такі, що складаються з матерії, з іншого боку, припускає використання бронзових навершь у якості наконечників знамен. Він наводить приклад образів тотемних тварин — атрибутів тюркських племен і припускає, що зображення на навершях мали те саме символічне значення і у скіфів (Minns 1913, p. 78). Ідея тлумачення навершь як частин знамен або штандартів, очевидно, сягає перших опублікованих матеріалів, присвячених Олександропільському кургану, в яких зображення грифонів на втулках пояснюються як знаки на давні стяги скіфського племені (Извлечение… 1855, с. 56). Утім, Я. М. Лазаревський не погоджується з такими міркуваннями і, спираючись на припущення сходознавця П. С. Савельєва, вважає, що навершя були надгробними прикрасами — вони насаджувалися на древка і разом зі списами встановлювали навколо ями покійного, або були елементами балдахіну (Лазаревский 1894, прим. 2, 4 на с. 28; с. 29).

Інакше пояснюють знахідки з цього кургану І. І. Толстой і Н. П. Кондаков. Висловлюється думка, що в місці виявлення бронзових навершь із зображенням птахів і грифонів знаходилась поховальна колісниця. Навершя ж могли бути прикрасою дишла і кузова (Толстой, Кондаков 1889, с. 92—93). Варто зазначити, що вперше назва «колісниця» вживається О. Ю. Люценком в записах про розкопки Олександропільського кургану 1856 р. В переліку речей, виявлених в насипу, наводяться «*залишки давньої колісниці на якій, можливо, привезено покійного царя для поховання на цьому місці*» (Полин, Алексеев 2018, с. 82). Згодом І. Є. Забелін при описі знахідок з Олександропільського і Краснокутського курганів називає колісницями залишки розібраних або розламаних візків (Древности… 1866, с. 21; 1872, с. 45).

Перша знахідка навершя на території Східної і Центральної пов'язана з лісостеповим курганом Переп'ятиха, дослідженим М. Д. Іванишевим ще у 1845 р. Обставини виявлення і варіанти інтерпретації предмета детально аналізує С. А. Скорий (1990, с. 63—64). Пошкоджена конічна втулка в публікаціях комплексу М. Д. Іванишевим спочатку визначається як «вістря спису». Проте, вже у 1899 р. Є. М. Мельник, очевидно, під впливом результатів розкопок посульських курганів, у Каталозі виставки XI Археологічного з'їзду описує знахідку з Переп'ятихи так: «*бронзова конічна втулка (від бунчука) з двома наскрізними отворами внизу і залишками дерева всередині; зверху випуклий обідок, від якого починалось яблуко (верхня частина зламана)*» (Каталог… 1899, с. 54, № 67).

Визначення лісостепових навершь як бунчуків або символів влади бере свій початок з відомостей про розкопки курганних некрополів Посулля наприкінці XIX ст. В доповіді про дослідження Імператорської Археологічної комісії за 1888 р. повідомляється, що в Роменському повіті полтавський поміщик С. А. Мазаракі розкопав 23 кургани поблизу сіл Великі Будки, Вовківці та Оксютинці. В них траплялися своєрідні бронзові наконечники, які, як зазначається, С. А. Мазаракі називає бунчуками (Отчет… 1891, с. 146—147). Згодом Д. Я. Самоквасов в опублікованому каталозі археологічної колекції навершя зі Старшої Могили, одного з найбільших курганів Лісостепового Подніпров'я, визначає як знаки влади (Самоквасов 1892, с. 29, № 1446—1447). Найменування «булави», «бунчуки», «знаки начальників» знаходимо і в інших виданнях (Линниченко 1898, с. 47; Ханенко 1899, с. 21). Їхнє використання відносно металевих навершь скіфського часу, вочевидь, було обумовлено умоглядною подібністю до відзнак та атрибутів влади козацької старшини: «*такі, що нагадують малоросійські полковницькі перначі*» (Бобринский 1891, с. 63). Вже в перших публікаціях відмічається релігійне значення цієї групи знахідок, припускається використання їх під час релігійних обрядів (Извлечение… 1985, с. 56; Ханенко 1900, с. 3).

Наприкінці XIX століття низка археологів звертає увагу на знахідки навершь в Центральній Європі, їхню відмінність від інших матеріалів цього періоду та тісний зв'язок зі східними зразками (Hampel 1893; 1895; Smirnoff 1894; Reinecke 1896; 1897). Характерною рисою досліджень є увага до конструкції, технології виготовлення, розмірів артефактів. Відзначається генетичний зв'язок угорських і румунських навершь зі східноєвропейськими і сибірськими (Hampel 1983, 406. sz.). В. Пирван присутність речей скіфського типу в Карпато-Дунайському районі, в тому числі і бронзових навершь (рис. 1), пояснює, як і М. І. Ростовцев, скіфським вторгненням (Pârvan 1926, p. 8).

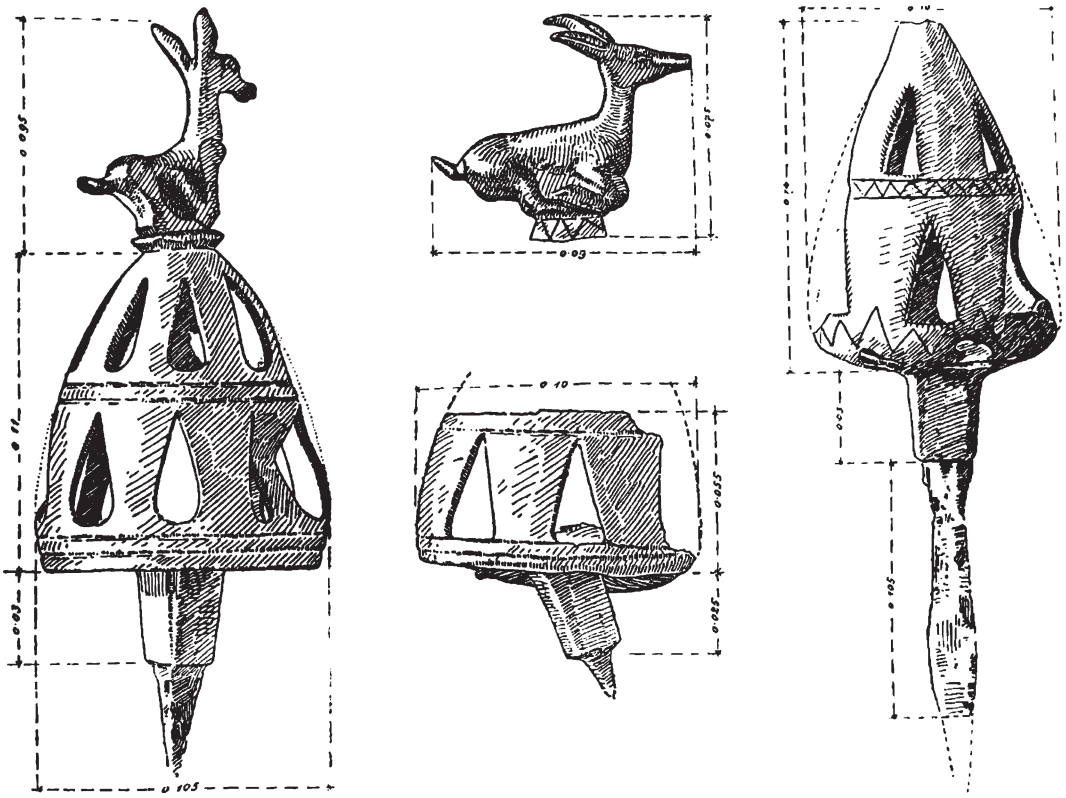

Рис. 1. Випадкові знахідки з Трансильванії, виявлені наприкінці XIX ст. (за Pârvan 1926)

Важливими є спостереження щодо морфологічної подібності прорізних бубонців бронзовим підвіскам гальштатської культури (Smirnoff 1894, 386. sz.) і китайськими колісничними дзвіночками «luan» (Reinecke 1897, s. 151). У питанні призначення навершь дослідники підтримують версію І. Є. Забєліна (Smirnoff 1894, 388. sz.; Hampel 1895, s. 8). Аналіз знахідок цього регіону ускладнений тим, що всі вони мають лише умовну приналежність до населених пунктів, обставини виявлення більшості з них невідомі. Л. Мартон, аналізуючи знахідки із Дьєндьеш, висловлює припущення, що розміри бубонця і форма прорізів на ньому могли впливати на звучання (Marton 1908, 43. sz.).

Особливу роль звукового елементу підкреслив і О. О. Бобринський (Бобринский 1901, с. 63—67). У зазначеному виданні представлений перший найповніший звід навершь скіфського часу. Подібні знахідки вважаються різновидом «tintinnabulum» і розділяються на дві групи відповідно до наявності або відсутності прорізного бубонця («полой груши»). Відзначається, що всі скіфські навершя мають ту чи іншу кількість підвісних дзвіночків (Бобринский 1901, с. 67).

Підсумки дискусії щодо сутності і призначення навершь були підбиті в роботах М. І. Ростовцева. За формою предметів дослідник виокремлює кубанську, київську і полтавську групи. Для них характерні навершя у вигляді порожнистих ажурних грушоподібних або біконічних бубонців, прикрашені голівками тварин. У той же час, за М. І. Ростовцевим, в цих групах повністю відсутні пласкі зображення фантастичних тварин і божеств, звичайні для Нижнього Подніпров'я. Така закономірність, на думку автора, демонструє зв'язок Кубані та Лісостепового Подніпров'я і архаїчність появи обряду у порівнянні зі степовими похованнями (Ростовцев 1915, с. 46; 1925, с. 520—521).

Думка М. І. Ростовцева щодо способу використання навершь ґрунтується на даних поховального обряду і його відмінностях серед пам'яток Кубані, Лісостепового Подніпров'я і степових курганів (Ростовцев 1915, с. 63). Таким чином, виділяється декілька варіантів використання навершь. Зазначається, що майже в усіх відомих автору пам'ятках ці предмети трапляються по чотири екземпляри, фіксуються залишки тканини на древках. Зважаючи на це, а також спираючись реконструкцією навісу з Майкопського кургану, М. І. Ростовцев припускає, що навершя були частиною поховального балдахіну, який ставився на колісницю або переносився над померлим. Останній випадок вважається характерним для пам'яток полтавської групи, оскільки в них не виявлено знахідок візків (Ростовцев 1914, с. 512; 1925, с. 520; Rostovtzeff 1922, p. 56). М. І. Ростовцев вважає невдалою спробу відтворити в Київському музеї старожитностей і мистецтв за допомогою чотирьох навершь «одного знака, знамени или бунчука» (рис. 2). Спираючись на відомості про обставини виявлення знахідок з розкопок Д. Я. Самоквасова і М. Ю. Бранденбурга, він



Рис. 2. Навершя в експозиції археологічного відділу Музею старожитностей і мистецтв, м. Київ. Початок XX ст. (за ред. Климчук 2003)

наполягає на тому, що кожен бубонець мав своє древко (Ростовцев 1925, с. 520).

Дослідник також припускає, що своєрідні за своєю формою навершя з кургану 2 Ульського могильника із зображенням пташиних голів кріпились на кінці осей колісниць (Ростовцев 1914, с. 47) або застосовувались як штандарти, що несли на чолі поховальної процесії (Rostovtzeff 1922, p. 56). Пізніше він підтримує версію про поховальний транспортний засіб, на чотирьох кутах якого були встановлені жердини, увінчані навершями: «*Цілком можливо, що повозки були схожі на катафалки, і що по кутах кожної повозки стояли жердини з бронзовими чи залізними навершями, на яких висіли дзвіночки і над якими було натягнуто балдахі*» (Rostowzew 1931, s. 295). Ідея була підтримана і іншими дослідниками (Fettich 1934, 40. sz.; Domanovszky 1938, 4. sz.).

М. І. Ростовцев порушив питання походження скіфських навершь. Він, навів аналогії в хетському світі і гробницях Закавказзя (Ростовцев 1915, с. 46). Безперечним, на його думку, є вплив ассирійського мистецтва і на східноєвропейські навершя, і на аналогічні знахідки із Західного Сибіру, що зазвичай прикрашали зображенням гірських козлів (Rostovtzeff 1922, p. 56).

Кількість публікацій, присвячених навершям скіфського часу, значно зменшилась у 1930-ті й особливо 1940-ві рр. Із того періоду відомі лише деякі знахідки без археологічного контексту. Так, у 1930 р. при будівництві залізної дороги Майкоп—Каджох у частково зритому насипі кургану поряд зі скелетом коня було виявлено три бронзові навершя. Предмети зберігались у Майкопському історико-краєзнавчому музеї, однак, були втрачені під час Другої світової війни (Волков 1983, с. 59). Таким чином, дослідники повертаються до активного вивчення цієї категорії матеріальної культури скіфського часу лише в повоєнний час.

Кургани Нижнього Подніпров'я, Кубані, досліджені в кінці XIX — на початку XX ст., характеризуються складним поховальним обрядом, великою кількістю супровідного інвентарю, жертовних тварин тощо. Важливе значення в цьому обряді займали і скіфські навершя, що розміщувались у могилі від 1 до 15. Таким чином, з пам'яток, що були досліджені в цей період, походить близько 50 % екземплярів. Однак, недосконаліть методики розкопок призвела до нестачі важливих даних про обставини виявлення навершь і їхню роль в ритуалі скіфського часу.

Другий період (1950—1980-ті рр.). Особливістю періоду є надзвичайна інтенсивність

досліджень скіфських навершь, систематизація масиву джерел, побудова хронологічної еволюції і використання нових підходів до вивчення. Типологічна схема, запропонована в цей час, використовується в дослідженнях і на сучасному етапі.

Завдяки роботам В. А. Іллінської вводяться до наукового обігу навершя, знайдені наприкінці XIX — на початку XX ст. в Посуллі, Подесінні і Закубанні (Іллінська 1951, табл. I: 2; 1963, рис. 1: 8—11, 14, рис. 2: 4; Ильинская 1954, рис. 12; 1962, рис. 2). Публікується випадкові знахідки з фондів Майкопського і Краснодарського історико-краєзнавчих музеїв (Волков 1983), а також виявлені поблизу Водославки Херсонської області (Черепанова, Щепинский 1966, рис. на с. 75), пунктів Раскаєцій-Ной, Асод, Дьюлафехервар (суч. Алба-Юлія, Румунія) в Карпато-Дністровському регіоні (Нудельман, Рикман 1956, рис. 2; Parducz 1958, fig. 8; 1965. Pl. II: 8).

Майже всі відомі на кінець 1970-х рр. навершя враховані в роботі О. В. Переводчикової (1980). До зводу можна додати навершя з розкопок кінця 1970—1980-х рр.: Гайманової, Товстої, Бабиної Могили, Бердянського кургану, Кам'янської Близниці у Степовому Подніпров'ї; Реп'яхуватої, Червоної Могили у Потясминні; кургану поблизу с. Гладківщина на території Придніпровського терасового Лісостепу; могильників Красне Знам'я, Новозаведенне II, Нартан, Ульський, Гавердовський на Північному Кавказі; кургану поблизу с. Нікольське на території Дністровського Лівобережжя.

Аналізуючи різні точки зору щодо призначення навершь кубанської, посульської («полтавської») і дніпровської степової груп, В. В. Шлеев визнає більшість з них необґрунтованими. Виділяються два типи навершь за наявністю або відсутністю прорізного бубонця («полого ядра») (Шлеев 1950, с. 53). Справедливим є зауваження, що жоден з дослідників, який прагнув визначити функції цих предметів, не звертався до детального аналізу умов їхнього розташування в похованнях. Зіставлення даних хоча і, як зазначає В. В. Шлеев, небагатьох зафіксованих комплексів з навершями, дозволяє зробити деякі уточнення відносно їхньої функції (Шлеев 1950, с. 57). Так, погоджуючись зі спостереженням М. І. Ростовцева про те, що навершя часто трапляються в кількості по чотири, відмічається, що в могилах також знаходилось від 2 до 6 екземплярів, а в кубанських курганах від 1 до 14. Втім, непарна кількість може бути пов'язана з руйнуванням комплексів.

Кількість навершь, згідно В. В. Шлееву, суперечить думці про те, що ці предмети могли бути знаменами — знаками влади (Шлеев 1950, с. 56). Розміщення ж їх серед кінських поховань або кінської упряжі, а не поряд з кістяком людини, має спростовувати використання металевих навершь як елементів поховального балдахіну. Заперечує В. В. Шлеев і застосування навершь для колісниць-катафалків, оскільки в курганах відсутні їхні частини. Як зазначає дослідник, свідченням присутності колісниць наявні лише в пізніших курганах поблизу станиці Єлизаветинської (Шлеев 1950, с. 59).

Утім, з огляду на безумовний зв'язок з кінськими похованнями або розміщеною там упряжжю, вірогіднішою вважається апотропеїчна функція навершь по відношенню до коня (Шлеев 1950, с. 60). Погоджуючись з думкою Б. В. Фармаковського, В. В. Шлеев вважає, що вони могли прикрашати дишла колісниць. Тому, за аналогією із зображеннями на ассирійських рельєфах, навершя могли розміщувати вертикально на кінці дишла. На протиріччя, що виникає в такій інтерпретації, вказують О. В. Погребова і Д. С. Раєвський (Погребова, Раевский 1981, прим. 3 на с. 43). Так, В. В. Шлеев підкреслює відсутність частин колісниць в скіфських похованнях Кубані і Подніпров'я, однак, посилається на звичай поховання колісничного дишла. Слід зазначити, що при цьому не пояснюються випадки виявлення навершь у кількості від 2 до 14. Можливо, саме тому, зважаючи на парні бокові петлі і залишки в них шкіряних ремінців, В. В. Шлеев допускає використання навершь і як розподілювачів поводів «на ином месте». Пропонується розглядати питання функції навершь не як такі, а у контексті поширення колісниць серед різних скіфських племінних груп (Шлеев 1950, с. 61). Нажаль, в статті наводиться аналіз відомостей про невелику кількість відомих на той час знахідок.

З іншого ракурсу підійшла до визначення функції навершь В. А. Іллінська. Дослідниця вважає безпідставним уявлення про скіфські навершя як приналежність бойовим колісницям. Головним аргументом проти такої версії, на думку В. А. Іллінської є те, що античні автори не згадують про наявність у скіфів бойових колісниць, а підкреслюють значимість скіфської кінноти як основи війська. В той же час, автор звертає увагу на знахідки глиняних моделей масивних скіфських возів або повозок, що не мали нічого спільного з іранськими і ассирійськими колісницями. В похованнях навершя трапляються серіями по 2 і 4 екземпляри, які, на думку автора, насаджувались на шести довжиною близько 2 м (курган Старша Могила; Іллінська 1963, с. 50). Проаналізувавши інформацію щодо 135 навершь, В. А. Іллінська зробила висновок про те, що вони не могли бути частиною дишла або розподілювачів поводів; навершя трапляються серед поховань верхових коней або кінського спорядження (Іллінська 1963, с. 51).

Однак, В. А. Іллінська допускає використання навершь з курганів IV ст. до н. е. як елемен-

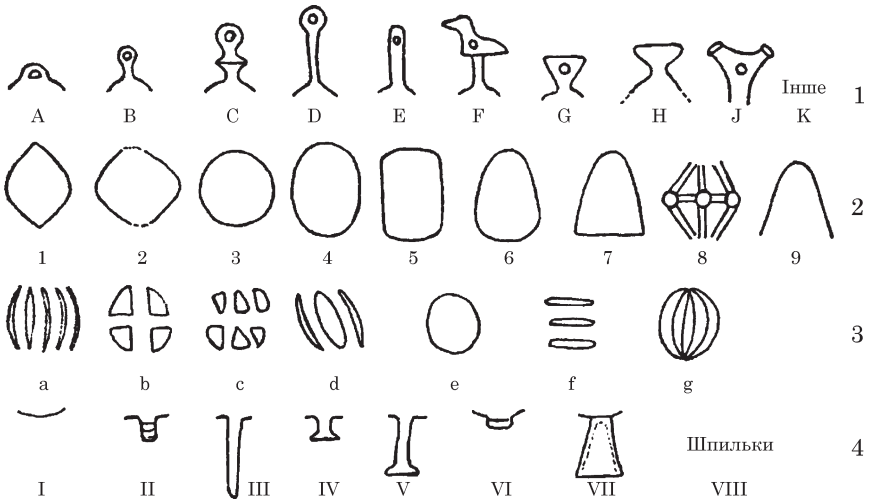

Рис. 3. Схема опису бронзових прорізних бубонців за Я. Боузек: 1 — петля; 2 — форма корпусу; 3 — прорізи; 4 — основа або ніжка (за Bouzek 1971)

тів повозок. Вона погоджується з І. Є. Забеліним, що на шести, прикрашені зооморфними зображення, натягувалась кочова кибитка. По кутах розташовувались чотири однакових навершя, а над входом до повозки — знайдені по два. Можливий доказ такої реконструкції — моделі повозок зі Штирії, зображення на ситулі з Вача. Однак, використання пізніх навершь не можна вважати постійним і єдиним, як наслідок, ці предмети могли бути поліфункціональними (Іллінська 1963, с. 51). З цією точкою зору погоджується і А. І. Мелюкова (1975, с. 186—188; 1989, с. 99).

Окрім низки важливих спостережень щодо типологічних особливостей, конструкції і художнього оформлення навершь, особливо варто зазначити те, що В. А. Іллінською були сформульовані основні проблеми у вивченні скіфських навершь: не виконана систематизація навершь і не розроблена їхня типологія; не визначена територія поширення в пам'ятках різних груп скіфського часу на різних етапах розвитку; не визначені особливості навершь раннього і пізнього часу; не визначені образи, що оформлювали навершя; не підсумовані дані про умови їхнього знаходження у похованнях (Іллінська 1963, с. 33).

Деякі із зазначених проблем спробував розв'язати угорських дослідник К. Бакаі, спираючись на матеріали Карпато-Подунав'я і східноєвропейські аналогії (Bakay 1971). Як стверджує автор, книга «народилась» у зв'язку із вивченням останніх знахідок навершь тих років, виявлених поблизу населених пунктів Сурдокпюшпьоки (Szurdokpüspöki) і Надьтарча (Nagytarcsa) на півночі Угорщини. К. Бакаі свідомо обирає визначення «rattles» для зазначеної категорії знахідок і уникає загальніших понять «навершя», «наконечник» («pole-end»). На думку автора, слід відділяти ці предмети від тих, що мають звуковий елемент («rattle-body»). (Bakay 1971, p. 9). Автор приходить до висновку, що навершя скіфського часу були атрибутом шаманського ритуалу (Bakay 1971, p. 110).

А. І. Мелюкова в рецензії на книгу К. Бакаі справедливо зазначає, що дані археології і письмові джерела не дають серйозних підстав для відповіді на питання про існування шаманізму в скіфському суспільстві VI—V ст. до н. е. (Мелюкова 1975, с. 187—188). Однак, не можна повністю погодитись із думкою дослідниці про те, що висновки К. Бакаі про використання навершь як шаманських музичних інструментів ґрунтуються виключно на етнографічних прикладах. У роботі узагальнюються не тільки обставини виявлення знахідок, а й детально аналізуються розміри навершь, пропорції, тип кріплення, хімічний склад металу, реконструюється діаметр древка. Визначаються акустичні характеристики знахідок і відмінність у звучанні залежно від розміру і матеріалу. В результаті визначено, що угорські навершя кріпились на древко діаметром близько 2—4 см, що дозволили б тримати його в руці людині середнього зросту з найвужчою долонею. Експериментально встановлено, що для видобування звуку необхідно докласти певних зусиль і здійснювати ритмічні рухи під визначеним кутом. При цьому звук можна охарактеризувати як музичний (Bakay 1971, p. 57, 63—68, 93—97) [1]. Спеціальний розділ в роботі К. Бакаі присвячено питанню того, чи могли навершя скіфського часу прикрашати навіс на поховальному візку (Bakay 1971, p. 77—89). Автор усвідомлює недоліки своєї роботи, адже матеріал зі Східної Європи був доступний йому лише частково, здебільшого за публікаціями (Bakay 1971, p. 11).

Б. М. Мозолевський звертає увагу на комплекси речей, що трапляються у насипах степових курганах і складаються із визначеного

1. К. Бакаі акцентує увагу на тому, що звук є музичним («musical sounds», оскільки стандарт висоти музичного звуку a = 440 Hz, на противагу шумовому звуку (Bakay 1971, p. 64). З огляду на це, можна поставити питання про справедливість використання визначення «шумкі» стосовно навершь скіфського часу.

набору предметів: кінської збруї; бронзових навершь; стрічок, прикрашених бляхами і пронизками; бронзових дзвіночків. На різних пам'ятках, за спостереженнями дослідника, набір речей може відрізнятися за складом і кількістю елементів. Скупчення предметів фіксуються у визначених місцях — на підкурганній поверхні або на схилах насипу. Комплекси за складом, на думку Б. М. Мозолевського, відповідають розмірам пам'ятки і безсумнівно пов'язані із жіночими похованнями (Мозолевський 1979, с. 170, 172).

Систематизують всі попередні напрацювання у своїх роботах О. В. Переводчикова і Д. С. Раєвський (Переводчикова, 1980; Переводчикова, Раевский 1981). У двох взаємозв'язаних статтях дослідниками аналізується археологічний контекст, морфологічні і стилістичні особливості, а також можливе семантичне значення. Простежується зв'язок досліджуваної категорії предметів з жертвоприношеннями і жертовними стовпами, а також подібність до так званих «шаманських дерев» (Переводчикова, Раевский 1981, с. 50).

О. В. Переводчикова розробила типологію скіфських навершь, яка враховує комплекс ознак і систематизує усі відомі на той час зразки. В основу типології покладено форму бубонця та форму, розмір і розташування прорізів (Переводчикова 1981, с. 25). Слід зазначити, що дещо раніше подібний підхід був використаний Я. Боузек для опису бронзових прорізних бубонців, відомих в ранньому залізному віці на достатньо широкій території (рис. 3; Bouzek 1971). Утім, на відміну від К. Бакаі та Я. Боузек, О. В. Переводчикова вважали форму кріплення і матеріал навершь такими, що мають утилітарний характер, а тому не вважає ці ознаки типоутворюючими (Переводчикова 1980, с. 25). У результаті була побудована типологічна еволюція навершь, що мала продемонструвати зв'язок між типами за виділеними ознаками: а) формою втулки; б) комбінацією прорізів; в) манерою зображення; г) формою перерізу втулки; д) мотивом зображення; е) загальною лінією розвитку (рис. 4). Цікавим є спостереження щодо поступового зменшення розміру прорізів на бубонці, що могло спричинити необхідність використання підвісних дзвіночків (Переводчикова 1980, с. 41). Отже, актуальним залишається питання зміни конструкції навершь і звукових характеристик.

Період характеризується значною увагою до питання розвитку металургії і металообробки. О. О. Іессен, досліджуючи прикубанський осередок енеоліту — бронзової доби, припускає його активну роль і в ранньоскіфський час. З Прикубання, на думку автора, можуть походити речі з поховань Північного Причорномор'я, а саме бронзові казани, наконечники стріл, деталі кінської упряжі, прикраси і навершя (Иессен 1947a, с. 20). Місцеві прикубанські вироби,

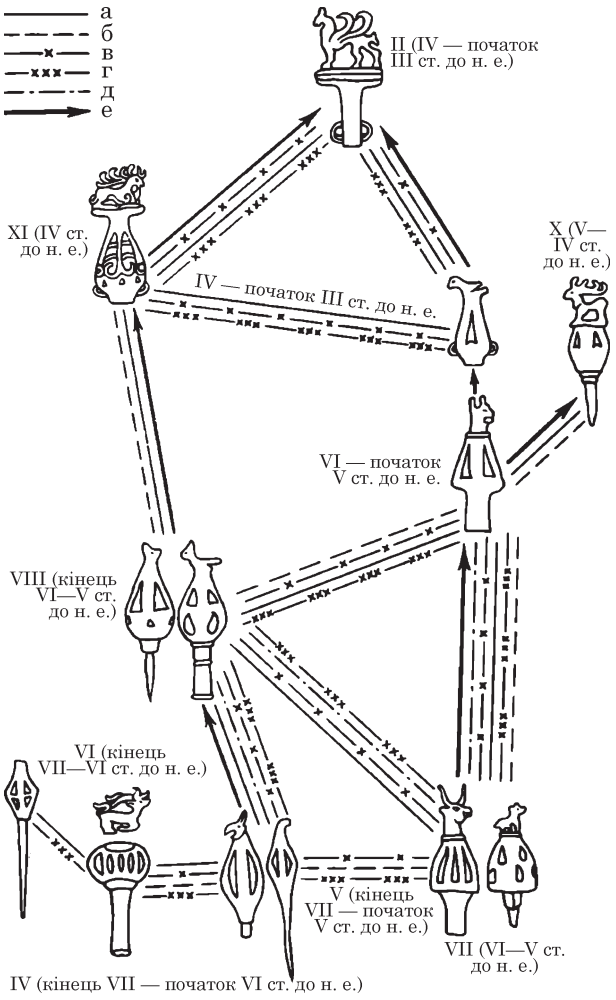

Рис. 4. Типологічна еволюція навершь (за Переводчикова 1980)

як і предмети передньоазійського походження, за О. О. Іессеном потрапляли в північні області сухопутними шляхами. Ці шляхи, ймовірно, збігалися з рухом військових загонів кочовиків (Иессен 1947b, с. 49).

За допомогою методу спектрального аналізу Т. Б. Барцева вивчила 58 предметів з пам'яток Посулля, Закубання і степового Подніпров'я (Барцева 1980; 1981; 1983). В результаті дослідницею здійснено розподіл металургійних груп навершь різних територій за часовими відрізками. Виявилось, що металургійні рецепти розподіляються нерівномірно на досліджуваних територіях. Ранні кубанські навершя були відлиті з чистої міді або олов'янистої бронзи (Барцева 1980, с. 79), при цьому мідь кубанських навершь знаходить повну відповідність матеріалам, зафіксованим тут ще з протомеотського часу (Барцева 1980, с. 79, 85) На противагу їм посульські навершя були здебільшого відлиті з олов'янисто-свинцево-миш'якової бронзи. Автор вказує на подібність металургійних рецептів цього регіону і пам'яток східних районів Євразії: типу Уйгараку в Північно-Західному Казахстані, Улангома в Північній Монголії і навіть металу карасукської культу-

ри з Мінусінської котловини і ірменської з Алтайського краю (Барцева 1980, с. 84—85). Крім виробів, виготовлених зі східного металу, в посульській колекції присутні навершя, ймовірно, інших виробничих центрів. Частина з них виготовлена з сировини західного кола (балкано-карпатського), інша ж — наближається до північнокавказьких. В пізніших колекціях сировина східного кола не трапляється (Барцева 1981, с. 64). Отримані результати дають змогу наблизитись до відповіді на питання про центри виробництва навершь скіфського часу, виявити напрямки культурних зв'язків для цієї категорії речей. Т. Б. Барцева відзначає своєрідність художньої манери оформлення посульських навершь, виготовлених з металу північнокавказького кола (Барцева 1980, с. 88). Вірогідно, опрацювання і порівняння виділених типів навершь і результатів спектрального аналізу металу дадуть можливість зробити ще один крок у вивченні описаної категорії.

Таким чином, існуючи інтерпретації скіфських навершь на цьому етапі є різноманітними, а підходи до дослідження достатньо новаторськими.

Третій період (з 1990-х рр. до сьогодення). В цей час продовжилося вивчення навершь скіфського часу, відбулося уточнення питання функціонального призначення і походження цієї категорії. Введені до обігу нові знахідки (рис. 5; Петренко, Маслов, Канторович 2000, рис. 11: 11; Канторович, Эрлих 2006, кат. 111—114; Канторович, Петренко, Маслов 2007, рис. 41: 1, 2; Шевченко 2013, ил. 6: 1—4; Бандрівський 2009, рис. 1—4; Kemenczei 2009, taf. 145: 2; Полин 2016, рис. 4: 10; Polin, Daragan, Bondar 2021, fig. 2), а також систематизовано джерельну базу завдяки публікації результатів досліджень великих аристократичних могильників в Закубанні і в Центральному Передкавказзі (Галанина 1997; Петренко 2006; Ульские… 2015).

Дослідники вважають навершя одним із індикаторів, що маркують прихід скіфів на Північний Кавказ і Надчорномор'я (Клочко, Мурзин 1987, с. 18; Алексеев 2003, с. 47; Скорый 2003; Гречко 2016). Однотипні залізні навершя розглядаються як такі, що належали близьким групам скіфів (Кузнецова 2019). Позаяк, питання про походження скіфських навершь залишається відкритим. Важливими для його розв'язання є знахідки навершь кулястої форми, виявлених у складі так званого Корсуковського кладу (Зуев, Исмагилов 1995,



Рис. 5. Деякі знахідки, виявлені і опубліковані на третьому етапі дослідження: 1, 2 — Новозаведенне II, курган 8; 3 — Коцюбинчики II; 4 — Красний, курган 1; 5 — Тенгінська, курган 2; 6 — Гардовецький ліс (за: 1, 2 — The Treasures… 1991; 3 — Бандрівський 2009; 4 — Шевченко 2013; 5 — Канторович, Эрлих 2006; 6 — Полин 2016). Масштаб зображень довільний

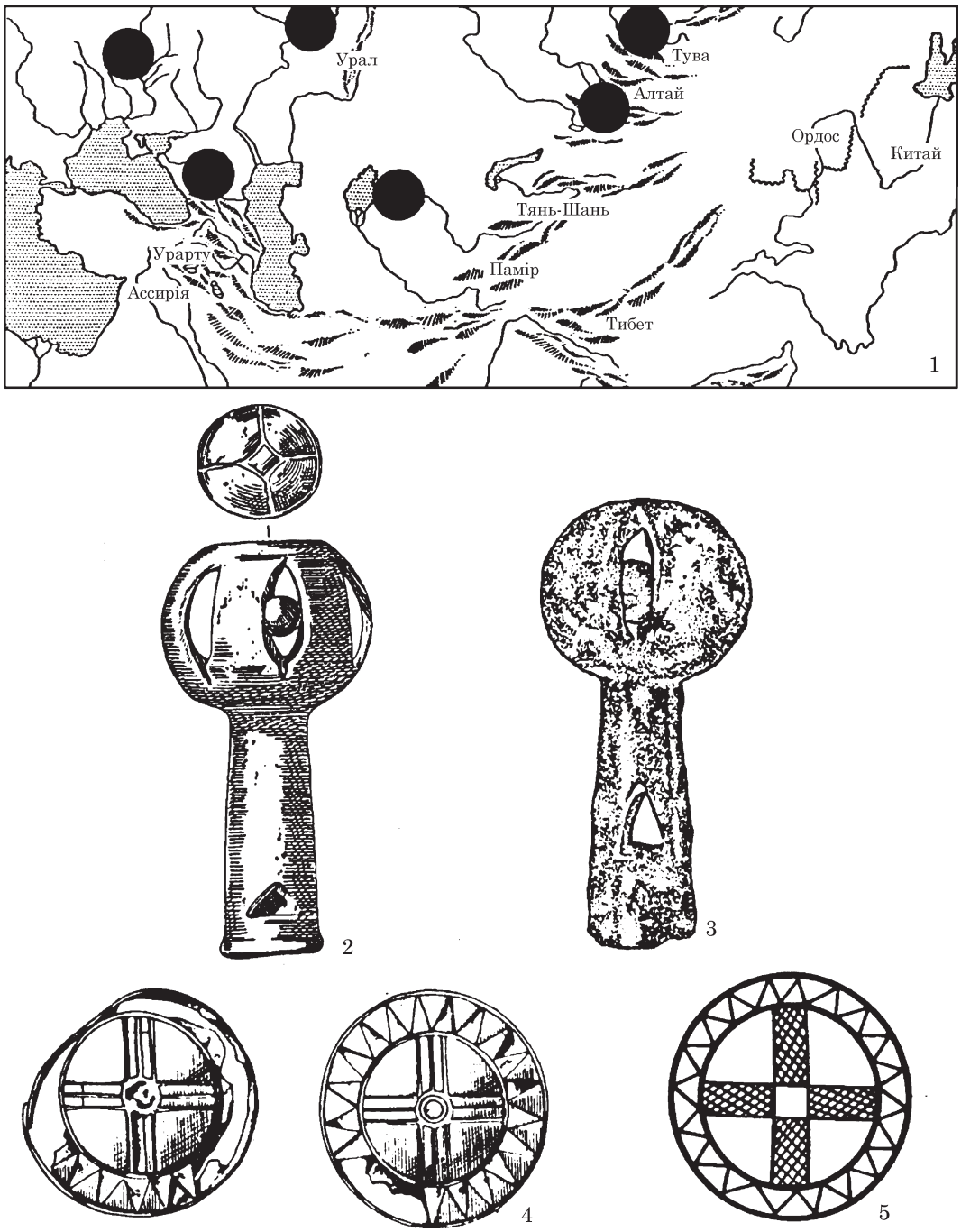

Рис. 6. Поширення дзеркал, навершь і фаларів ранньоскіфського часу (за Алексеев 2003)

с. 67—75). Першочергове значення мало і відкриття кургану Аржан, який став основою раннього датування цієї речової категорії з Північного Китаю, Монголії і Ордосу (Савинов 1998, с. 132—136). А. Ю. Алексеев аналізує навершя у складі комплексу речей (дзеркала, кінське спорядження тощо), що в VII ст. до н. е. сформували новий вигляд культури Східної Європи. На думку дослідника вони мають східне, «центральноазійське» походження (рис. 6; Алексеев 2003, с. 39, 47). А. Ю. Алексеев зауважує, що пояснення вимагає майже повна відсутність навершь в пам'ятках V ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 173).

Зі східними територіями пов'язує походження кулястих бронзових навершь і Т. В. Рябкова (Рябкова 2016). Зазначається необхідність аналізу найархаїчніших форм, які вказуватимуть на вихідну територію формування цієї категорії. Автор вважає, що корсуковське навершя займає немовби проміжне місце між китайськими і найбільш ранніми келермеськими екземплярами з кургану 2/В: з першими його зближують розміри, а з другим — відсутність конічного виступу на верхній частині бубонця. При цьому саме в західно-чжоуських навершях, на думку Т. В. Рябкової, слід вбачати витоки еволюції цих речових категорій як на

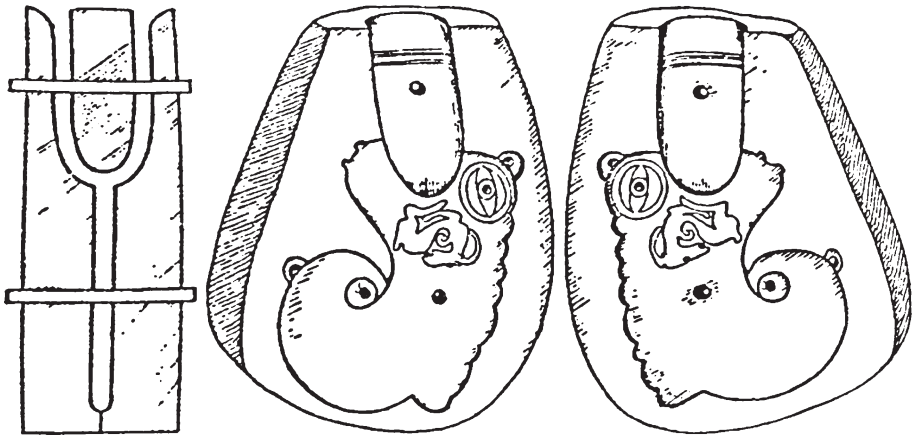

Рис. 7. Реконструкція ливарної форми для виготовлення бронзових навершь (за Косиков 1993)

території Китаю, так і в Закубанні, а корсуковська знахідка демонструє просування імпульсу на захід: «*І якщо в Закубанні відбулася швидка трансформація цього імпульсу, то на сході традиція існувала значно довше*» (Рябкова 2016, с. 219).

Разом з навершями, як зазначається, типово кочівницькими, тобто кулястими, в похованнях представлені і навершя з біконічним бубонцем. Вони відтворюють у спрощеній формі предмети з фігурами, що обертаються, на так званих якореподібних стрижнях, що були розповсюджені в Закавказзі в XVII—XIII ст. до н. е. (Рябкова 2019, с. 325). Категорично проти такої моделі поширення навершь на території Східної Європи виступає Н. Л. Членова, що вважає скіфські навершя-бубонці такими, що походять від прорізних гранатоподібних дзвіночків Ірану і Закавказзя (Членова 2001, с. 61). При цьому, Корсуковський скарб, на думку автора, не має жодного відношення до знахідок з Кубані і Дніпровського Лісостепу, а є своєрідним «виплеском» з Ордосу (Членова 2001, с. 66). Цікаво, що дослідниця вважає що в Ордос, а звідти і в Сибір, форма кулястого прорізного бубонця потрапила шляхом, що проходить нижче за степи — через Іран, Центральну Азію і далі. Слід зауважити, що детальніше питання закавказьких і близькосхідних зв'язків у контексті походження навершь розробили М. М. Погребова, а також М. Кастеллуччиа і Р. Ден (Погребова 1984, с. 130—131; Castelluccia, Dan 2014).

Характерною рисою третього етапу дослідження стало уточнення обставин виявлення раніше неодноразово опублікованих навершь, особливо важливих в контексті вивчення культури скіфського часу. Так, М. Ю. Вахтіна, С. А. Скорий і В. А. Ромашко проаналізували всі версії про місце знахідки бронзового виробу із декількома гілками. Воно прикрашене зображенням верховного божества скіфського пантеону — Папая. Робиться висновок, що навершя цього типу слід локалізувати в районі Нікополя, де могла існувати не тільки область скіфської Герри, а й одного з трьох скіфських царств (Вахтина, Скорый, Ромашко 2010, с. 146—159).

Підтвердженням проникнення в сіверсько-донецький регіон степового скіфського етнічного елемента є, на думку Л. І. Бабенка, ажурне бронзове навершя із зображенням сфінкса, що зберігається в Харківському історичному музеї (Бабенко 1998, с. 25—28). Автором встановлено час і обставини надходження знахідки до фондів, а також місце виявлення — пограбований курган поблизу Дергачів Харківської області. До того ж здійснено спробу атрибутувати інші навершя з Харківського історичного музею і Національного музею історії України, що, як вважалося раніше, походять з кургану Межирічка (Бабенко 2000, с. 147—148; Бабенко, Ліфантій 2019, с. 97—108).

Продовжено дослідження технологічних і конструктивних особливостей навершь скіфського часу (Шрамко 1992; 1999; Косиков 1993, 1997; Канторович, Эрлих 2006; Алексеев, Минасян, Шаблавина 2019). Бронзові навершя виготовлялись, ймовірно, за восковою моделлю або в роз'ємних формах (рис. 7). Завдяки спектроаналітичному аналізу вдалося встановити, що більше ніж 60 % зразків отримані в результаті переплавки металевого брухту і виробів з різноманітних родовищ, однак переважають сплави з руд, що використовувалися бронзоливарниками Північного Кавказу (Косиков 1993, с. 41—57).

В інтерпретації функції скіфських навершь в період 1990—2010-х рр. дослідники в залежності від контексту виявлення співвідносять ці предмети із поховальними візками або колісницями (Болтрик 1997; 1998; 2009; 2017; Петренко 2006) або частинами дерев'яних стовпів, що обмежували ритуальний простір, в межах якого здійснювалось жертвоприношення (Канторович, Эрлих 2006). З шаманізмом пов'язують їхнє використання Г. Парцингер, З. Хасанов (Parzinger 2004, s. 122; Hasanov 2016).

На думку Ю. В. Болтрика, оперування максимально розширеним в просторі і часі масивом навершь призводить до «неопределенности, которая заводит проблему в тупик», що, як наслідок, спричиняє виникнення ідеї поліваріантності (Болтрик 1997, с. 64). Цікавою є реконструкція давніх маршрутів, що проляга-

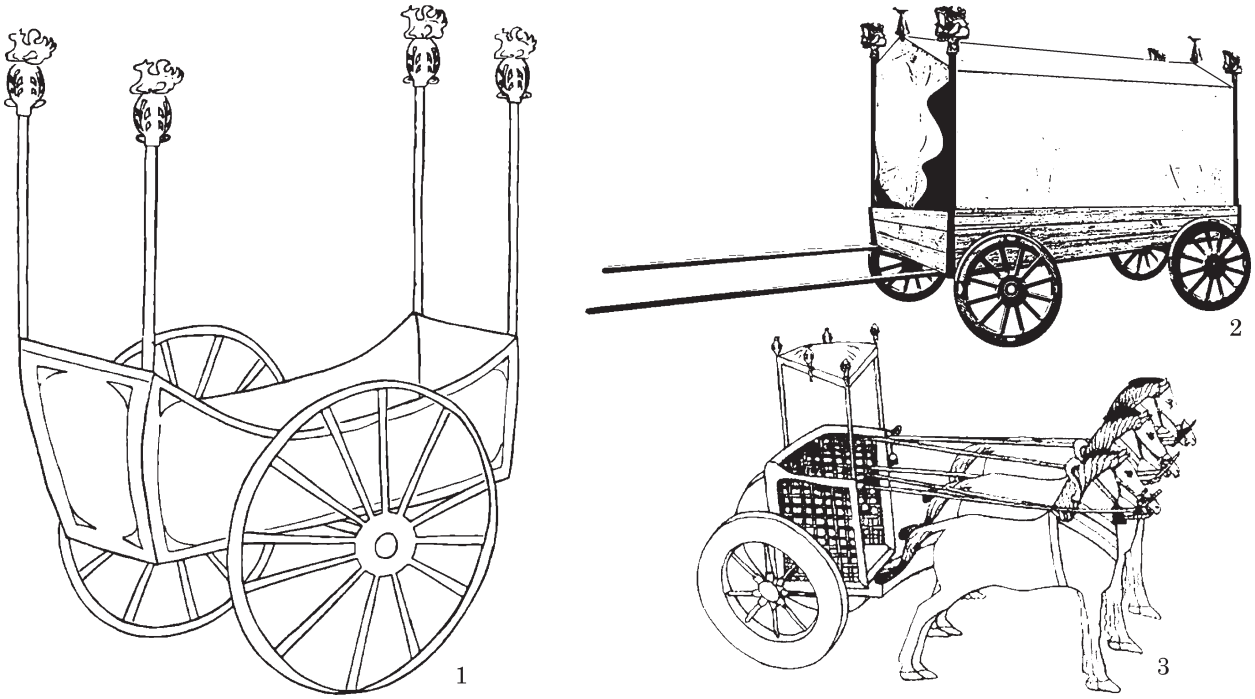

Рис. 8. Варіанти реконструкції розміщення навершь на поховальних возах і колісниці: 1 — Бердянський курган; 2 — Гайманова Могила; 3 — Краснознам'янський могильник, курган 3 (за: 1 — Чередниченко, Фіалко 1988; 2 — Болтрик 2009; 3 — Петренко 2006)

ли в шести напрямках поблизу кургану Огуз, а навершя розглядаються у якості знахідок-маркерів (Болтрик 2017). Ю. В. Болтрик наполягає на необхідності корегування типології скіфських навершь, запропонованої О. В. Переводчиковою, і підкреслює ізольованість придніпровської групи артефактів (Болтрик 2017, прим. 4 на с. 70). В низці робіт дослідник обґрунтовує ідею приналежності навершь транспортним засобам. Степові навершя були розділені на три групи відповідно до форми і представленого образу. Комбінація типів і кількісного складу знахідок стали основою для реконструкції вірогідного розміщення навершь в декоративному оформленні повозки (рис. 8: 1; Болтрик 1998, с. 146—150; 2009, с. 44, рис. 3). Крім того, варіанти реконструкції розміщення навершь на поховальному візку і колісниці представлено в роботах М. М. Чередниченка і О. Є. Фіалко, а також В. Г. Петренко (рис. 8: 2, 3; Чередниченко, Фиалко 1988, рис. 8; Петренко 2006, рис. 3).

Сучасні дослідження дають підстави припускати, що низка виявлених в Закубанні пам'яток могла бути ритуальними комплексами-святилищами (Лесков и др. 2013, с. 77). В Ульському кургані 10/1982 зафіксовано один з небагатьох випадків, коли навершя не були пов'язані із кінськими похованнями або частинами повозки. На думку авторів публікації, вони складали єдине ціле з жертовником, виявленим тут (Ульские… 2015, с. 114). Парні навершя в кургані 1 поблизу хутора Говердовський, а також в Тенгинському кургані 2, на думку дослідників, «сакралізовали» пространство конских жертвоприношений» (Лесков и др. 2013, с. 75). Цікаво, що комплекси з навершями в Центральній Європі, що описуються в літературі як «скарби», визначаються також як своєрідна форма кенотафів, що могли бути залишені кочовиками під час військових походів за неможливості облаштування поховальних споруд (Grechko 2020, p. 21—22). В цілому погоджуючись з таким тлумаченням Д. С. Гречка, слід зауважити, що з огляду на описані вище кубанські пам'ятки, а також відкриті в кургані 31 Келермеського могильника і кургані 1 поблизу хутора Красний поминально-ритуальних комплексів, точнішим було б, ймовірно, визначення центральноєвропейських «скарбів» як жертовних або ритуальних комплексів.

Отже, впродовж третього періоду відбувається як подальший розвиток окреслених раніше підходів, так і порушуються нові теми, що дозволяють розглядати навершя не тільки як один з елементів скіфської матеріальної культури, але і як джерело реконструкції багатьох аспектів давньої історії.

Таким чином, історіографічний огляд вивчення навершь скіфського часу Східної і Центральної Європи дав можливість виділити головні актуальні на сьогодні напрямки: вирішення питання походження і призначення цієї категорії, удосконалення типології з використанням нових методів, уточнення хронології, встановлення закономірностей поширення навершь і співставлення їх із ключовими подіями етнокультурної історії вказаного регіону.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю., Минасян, Р. С., Шаблавина, Е. А. 2019. О бронзовых навершиях с грифоном из скифского Александропольского кургана. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 278-284.

Бабенко, Л. И. 1998. Скифское бронзовое навершие из собрания Харьковского исторического музея. *Вісник Харківського державного університету*, 413 (30), с. 25-28.

Бабенко, Л. І, Ліфантій, О. В. 2019. Атрибуція речей із забутого комплексу з розкопок біля с. Васильків. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 97-108.

Бабенко, Л. І. 2000. Біметалічне навершя скіфської доби. *Археологія*, 3, с. 147-148.

Бандрівський, М. С. 2009. Елементи церемоніальної колісниці VII ст. до нар. Хр. на Тернопільщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 13, с. 215-233.

Барцева, Т. Б. 1980. О химическом составе металла наверший скифского времени. *Советская археология*, 3, с. 77-91.

Барцева, Т. Б. 1981. *Цветная металлообработка скифского времени*. Москва: Наука.

Барцева, Т. Б. 1983. Результаты спектроаналитического изучения архаических комплексов Посулья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 92-96.

Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. 3: Дневники раскопок 1887—1889 гг. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и Ко.

Болтрик, Ю. В. 1997. Бронзовые навершия скифских повозок. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). Материалы полевого семинара. Тирасполь, Молдова, 28—30 августа 1997 г.* Тирасполь, с. 63-65.

Болтрик, Ю. В. 1998. Про призначення скіфських бронзових навершь IV ст. до н. е. В: *Музейні читання. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-літтю О. І. Тереножкіна, 3 лютого 1998 р*. Київ: МІКУ, с. 146-150.

Болтрик, Ю. В. 2009. Повозки как показатель целостности комплекса. В: Бессонова С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 39-47.

Болтрик, Ю. В. 2017. Огуз — курган на ключовому роздоріжжі Скіфії (пошук Херсонеського сліду). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 66-77.

Вахтина, М. Ю, Скорый, С. А., Ромашко, В. А. 2010. О месте находки скифского навершия с изображением Папая (Национальный музей истории Украины). *Записки Института истории материальной культуры Российской академии наук*, 5, с. 146-159.

Волков, И. Г. 1983. Скифские прорезные навершия из Прикубанья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 57-59.

Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Москва: Институт всеобщей истории РАН.

Гречко, Д. С. 2016. О критериях выделения кочевнических захоронений скифского времени в Лесостепи. В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра, с. 227-238.

Древности… 1866. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях*. I. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Древности… 1872. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях*. II. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Зуев, В. Ю., Исмагилов, Р. Б. 1995. Корсуковский клад. *Археологические изыскания*, 24, с. 67-75.

Иессен, А. А. 1947a. Прикубанский очаг металлообработки во второй половине II и в начале I тысячелетия до нашей эры. *Краткие сообщения Института материальной культуры имени Н. Я. Марра*, XVIII, с. 18-21.

Иессен, А. А. 1947b. *Греческая колонизация Северного Причерноморья. Ее предпосылки и особенности*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Извлечение… 1855. *Извлечение из Всеподданейшего отчета об археологических разысканиях в 1853 году*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Ильинская, В. А. 1954. Курганы скифского времени в бассейне реки Сулы (по раскопкам И. А. Линниченко). *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 54, с. 24-41.

Ильинская, В. А. 1962. Скифское навершие из окрестностей Чернигова. *Краткие сообщения института археологии*, 12, с. 82-84.

Іллінська, В. А. 1951. Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії. *Археологія*, 5, с. 196-212.

Іллінська, В. А. 1963. Про скіфські навершники. *Археологія*, XV, с. 33-60.

Канторович, А. Р., Эрлих, В. Р. 2006. *Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи*. Москва: Государственный музей Востока.

Канторович, А. Р., Петренко, В. Г., Маслов, В. Е. 2007. Раскопки кургана раннескифской эпохи у г. Новопавловска. *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, VII, с. 68-207.

Каталог… 1899. *Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве (в здании Университета св. Владимира)*. Киев: И. Н. Кушнарев и Ко.

Климчук, О. (ред.). 2003. *Національний художній музей України: альбом*. Київ: Артанія Нова.

Клочко, В. И., Мурзин, В. Ю. 1987. О взаимодействии местных и привнесенных элементов скифской культуры. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 12-19.

Косиков, В. А. 1993. Технология изготовления бронзовых наверший на территории Восточной Европы в раннем железном веке. *Донецкий археологический сборник*, 4, с. 41-57.

Косиков, В. А. 1997. О производстве бронзовых наверший на территории юга Восточной Европы в скифскую эпоху. В: *Проблемы истории и археологии Украины. К 140-летию со дня рождения академика Дмитрия Ивановича Багалея. Тезисы докладов научной конференции 16—18 апреля 1997 года*. Харьков: Бизнес Информ, с. 173-174.

Кузнецова, Т. М. 2019. О соотношении дат курганов «Репяховатая Могила», «Червона Могила» и Келермесского могильника. *Российская археология*, 2, с. 63-79.

Лазаревский, Я. 1894. Александропольский курган. Могила скифского царя. *Записки Русского археологического общества*, 7, 1—2, с. 24-46.

Лаппо-Данилевский, А. С. 1887. *Скифские древности: исследование.* Санкт-Петербург: Ф. Елковский и ко.

Лесков, А. М., Беглова, Е. А., Ксенофонтова, И. В., Эрлих, В. Р. 2013. *Меоты Закубанья IV—III вв. до н. э.: Некрополи у аула Уляп. Святилища и ритуальные комплексы*. Москва: Государственный музей Востока.

Линниченко, И. А. 1898. Археологические новинки на Киевской археологической выставке. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*, XXII, с. 41-48.

Мелюкова, А. И. 1975. Рец. на: Bakay, K. Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections. *Вестник древней истории*, 1, с. 186-188.

Мелюкова, А. И. 1989. Оружие, конское снаряжение, повозки, навершия. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 92-100.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Нудельман, А. А., Рикман, Э. А. 1956. Навершие и клад серебряных украшений скифского времени из Молдовы. *Известия Молдавского филиала Академии наук СССР*, 4 (31), с. 129-133.

Отчет… 1891. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1882—1888 годы*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Переводчикова, Е. В. 1980. Типология и эволюция скифских наверший. *Советская археология*, 2, с. 23-44.

Переводчикова, Е. В., Раевский, Д. С. 1981. Еще раз о назначении скифских наверший. В: Литвинский, Б. А. (ред.). *Азия и ее соседи в древности и средневековье*. Москва: Главная редакция восточной литературы с. 42-52.

Петренко, В. Г. 2006. *Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе*. Москва: Палеограф.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2000. Погребение знатной скифянки из могильника Новозаведенное II. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.* Москва: ИА РАН, с. 238—248.

Погребова, М. Н. 1984. *Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время*. Москва: Наука.

Полин, С. В. 2016. Александропольский дракон. В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра, с. 278-287.

Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: О. Філюк.

Ростовцев, М. И. 1914. *Античная декоративная живопись на юге России*. Санкт-Петербург: Императорская археологическая комиссия.

Ростовцев, М. И. 1915. *Эллинство и иранство на юге России. Общий очерк*. Петроград: Огни.

Ростовцев, М. И. 1925. *Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературы и археологии*. Ленинград: Академия истории материальной культуры им. Н. Я. Марра.

Рябкова, Т. В. 2019. Формирование раннескифского культурного комплекса Келермесского могильника в Закубанье. *Stratum plus*, 3, с. 319-434.

Рябкова, Т. В. 2016. Навершия с шаровидными прорезными бубенцами из раннескифских памятников Закубанья. В: Балахванцев, А. С., Кулланда С. В. (ред.). *Кавказ на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Марии Николаевны Погребовой. Москва, РФ, 25—27 апреля 2016 г.* Москва: Институт востоковедения РАН, с. 215-221.

Савинов, Д. Г. 1998. Карасукская традиция и «аржано-майэмирский» стиль. В: *Древние культуры Центральной Азии и Санкт-Петербург. Материалы всероссийской научной конференции, посвященной 70-летию со дня рождения Александра Даниловича Грача*. Санкт-Петербург: Культ-информ-пресс, с. 132-136.

Самоквасов, Д. Я. 1892. *Основания хронологической классификации, описание и каталог коллекции древностей профессора Д. Я. Самоквасова.* Варшава: Типография М. Земкевич.

Скорий, С. А. 1990. *Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя).* Київ: Наукова думка.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента).* Киев: ИА НАН Украины.

Толстой, И., Кондаков, Н. 1889. *Русские древности в памятниках искусства.* 2: Древности скифо-сарматские. Санкт-Петербург: Министерство путей сообщения.

Ульские… 2015. *Ульские курганы. Культово-погребальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе*. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф.

Фармаковский, Б. В. 1914. Архаический период на юге России. *Материалы по археологии России*, 34, с. 17-78.

Ханенко, Б. Н., Ханенко, В. И. 1899. *Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая Великому переселению народов*. II, ч. 1. Киев: Кульженко С. В.

Ханенко, Б. Н., Ханенко, В. И. 1900. *Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая Великому переселению народов*. III, ч. 2. Киев: Кульженко С. В.

Чередниченко, Н. Н., Фиалко, Е. Е. 1988. Погребение жрицы из Бердянского кургана. *Советская археология*, 2, с. 149-166.

Черепанова, Е. Н., Щепинский, А. А. 1966. *Там, где пройдет Северо-Крымский.* Симферополь: Крым.

Членова, Н. Л. 2001. Были ли ленская и ангарская тайга прародиной скифов Причерноморья и Северного Кавказа. *Российская археология*, 4, с. 53-68.

Шевченко, Н. Ф. 2013. Курган раннескифского времени у хутора Красный. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 39, с. 100-118.

Шлеев, В. В. 1950. К вопросу о скифских навершиях. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, XXXIV, с. 53-61.

Шрамко, Б. А. 1992. Навершия скифской эпохи с шарнирным креплением стержня. В: Мозолевский, Б. Н. (ред.). *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Международной конференции, посвященной памяти А. И. Тереножкина. Мелитополь, 25—28 мая 1992 г.* Мелитополь: ИА НАН Украины, с. 104-105.

Шрамко, Б. А. 1999. Уникальное изделие ремесленников Скифии. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 13.

Bakay, K. 1971. *Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections*. Budapest: Akademiai Kiado.

Baye, J. 1895. *Études sur l'archéologie de l'Ukraine antérieure á notre ére, par le baron de Baye.* Paris: Librairie Nilsson.

Bouzek, J. 1971. Openwork «bird-cage» bronzes. In: Boardman, J., Brown, M. A., Powell, T. G. E. (eds.). *The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes. Abingdon: Routledge,* p. 79-104.

Castelluccia, M., Dan, R. 2014. Caucasian, Iranian and Urartian bronze bells. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 20, p. 67-104.

Domanovszky, G. 1938. *A szkitáktyl a magyarokig*. Budapest: Officina.

Fettich, N. 1934. A Garcsinovói szkíta lelet. *Archaeologia Hungarica*, 15, 1—14. sz.

Grechko, D. S. 2020. About the dating of the Scythian type arrowheads of the Late Hallstatt period from Central Europe. *Археологія*, 4, с. 12-27.

Hampel, J. 1893. Skythiai emlékek Magyarországban. *Archaeologiai Értesítő*, 13, s. 385-407.

Hampel, J. 1895. Skythische Denkmäler aus Ungarn. *Etnologische Mitteilungen aus Ungarn*, 4, s. 1-26.

Hasanov, Z. 2016. A Method for Determining the Practice of Shamanism. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 55, p. 188-231.

Kemenczei, T. 2009. *Studien zu den denkmälern skythisch geprägter Alföld gruppe*. Budapest: Magyar Nemzeti Múseum.

Márton, L. 1908. Skytha sírleletek Gyöngyösön. *Archaeologiai Értesítő*, 28, s. 37-54.

Minns, E. 1913. *Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus* Cambridge: the University Press.

Párducz, M. 1958. Une trouvaille de l'Époque Scythe d'Aszyd. *Folia Archeologica*, 10, p. 61-66.

Párducz, M. 1965. Western Relations of the Scythian Age Culture of the Great Hungarian Plain. *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae*, XIII, 1—2, p. 273-301.

Pârvan, V. 1926. *Getica: O Protoistorie a Daciei*. Bucharest: Cultura Natzională.

Parzinger, H. 2004. *Die Skythen im Nordschwarzmeerraum*. München: C. H. Beck.

Polin, S., Daragan, M., Bondar, K. 2021. New investigations of Scythian kurgans and their periphery in the lower Dnieper region: non-destructive measurements and archaeological proof. In: Pankova, S., Simpson J. (eds.). *Masters of the Steppe: The Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia. Proceedings of a conference held at the British Museum, 27—29 October 2017*. Oxford: Archaeopress, p. 472-482.

Reinecke, J. 1896. Die skythischen Alterthümer im mittleren Europa. *Zeitschrift für Ethnologie*, 28, S. 1-43.

Reinecke, P. 1897. Ueber einige Beziehungen der Alterthümer China's zu denen des skythisch-sibirischen Völkerkreises. *Zeitschrift für Ethnologie*, 29, s. 141-163.

Rostovtzeff, M. 1922. *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford: Clarendon.

Rostowzew, M. 1931. *Skythien und der Bosporus*. I: Kritische Ubersicht der Schriftlichen und archaologischen Quellen. Berlin: Hans schoetz und Company.

Smirnoff, J. 1894. Néhány skythiai régiség. *Archaeologiai Értesítő*, 14, p. 385-388.

The Treasures… 1991. *The Treasures of Nomadic Tribes in South Russia. 1991. April 13 — May 26, the Ancient Orient Museum*. Tokyo; Kyoto.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu., Minasian, R. S., Shablavina, E. A. 2019. O bronzovykh navershiiakh s grifonom iz skifskogo Aleksandropolskogo kurgana. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 278-284.

Babenko, L. I. 1998. Skifskoe bronzovoe navershie iz sobraniia Kharkovskogo istoricheskogo muzeia. *Visnyk Kharkivskoho derzhavnoho universytetu*, 413 (30), s. 25-28.

Babenko, L. I, Lifantii, O. V. 2019. Atrybutsiia rechei iz zabutoho kompleksu z rozkopok bilia s. Vasylkiv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 97-108.

Babenko, L. I. 2000. Bimetalichne navershia skifskoi doby. *Arkheolohiia*, 3, s. 147-148.

Bandrivskyi, M. S. 2009. Elementy tseremonialnoi kolisnytsi VII st. do nar. Khr. na Ternopilshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 13, s. 215-233.

Bartseva, T. B. 1980. O khimicheskom sostave metalla navershii skifskogo vremeni. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 77-91.

Bartseva, T. B. 1981. *Tsvetnaia metalloobrabotka skifskogo vremeni*. Moskva: Nauka.

Bartseva, T. B. 1983. Rezultaty spektroanaliticheskogo izucheniia arkhaicheskikh kompleksov Posulia. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 23, s. 92-96.

Bobrinskii, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. 3: Dnevniki raskopok 1887—1889 gg. Sankt-Peterburg: V. S. Balashev i Ko.

Boltrik, Iu. V. 1997. Bronzovye navershiia skifskikh povozok. In: Iarovoi, E. V. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimovliianiia antichnoi i varvarskoi kultur (IV v. do n. e. — IV v. n. e.). Materialy polevogo seminara. Tiraspol, Moldova, 28—30 avgusta 1997 g*. Tiraspol, s. 63-65.

Boltryk, Yu. V. 1998. Pro pryznachennia skifskykh bronzovykh naversh IV st. do n. e. In: *Muzeini chytannia. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, prysviachenoi 90-littiu O. I. Terenozhkina, 3 liutoho 1998 r*. Kyiv: MIKU, s. 146-150.

Boltrik, Iu. V. 2009. Povozki kak pokazatel tselostnosti kompleksa. In: Bessonova S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kiev; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 39-47.

Boltryk, Yu. V. 2017. Ohuz — kurhan na kliuchovomu rozdorizhzhi Skifii (poshuk Khersoneskoho slidu). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 66-77.

Vakhtina, M. Iu, Skoryi, S. A., Romashko, V. A. 2010. O meste nakhodki skifskogo navershiia s izobrazheniem Papaia (Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy). *Zapiski Instituta istorii materialnoi kultury Rossiiskoi akademii nauk*, 5, s. 146-159.

Volkov, I. G. 1983. Skifskie proreznye navershiia iz Prikubania. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 23, s. 57-59.

Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Moskva: Institut vseobshchei istorii RAN.

Grechko, D. S. 2016. O kriteriiakh vydeleniia kochevnicheskikh zakhoronenii skifskogo vremeni v Lesostepi. In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Yevropy*. Dnipro: Lira, s. 227-238.

Drevnosti… 1866. *Drevnosti Gerodotovoi Skifii. Sbornik opisanii arkheologicheskikh raskopok i nakhodok v Chernomorskikh stepiakh*. I. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Drevnosti… 1872. *Drevnosti Gerodotovoi Skifii. Sbornik opisanii arkheologicheskikh raskopok i nakhodok v Chernomorskikh stepiakh*. II. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Zuev, V. Iu., Ismagilov, R. B. 1995. Korsukovskii klad. *Arkheologicheskie izyskaniia*, 24, s. 67-75.

Iessen, A. A. 1947a. Prikubanskii ochag metalloobrabotki vo vtoroi polovine II i v nachale I tysiacheletiia do nashei ery. *Kratkie soobshcheniia Instituta materialnoi kultury imeni N. Ia. Marra*, XVIII, s. 18-21.

Iessen, A. A. 1947b. *Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria. Ee predposylki i osobennosti*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Izvlechenie… 1855. *Izvlechenie iz Vsepoddaneishego otcheta ob arkheologicheskikh razyskaniiakh v 1853 godu*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Ilinskaia, V. A. 1954. Kurgany skifskogo vremeni v basseine reki Suly (po raskopkam I. A. Linnichenko). *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 54, s. 24-41.

Ilinskaia, V. A. 1962. Skifskoe navershie iz okrestnostei Chernigova. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 12, s. 82-84.

Illinska, V. A. 1951. Kurhan Starsha Mohyla — pam'iatka arkhaichnoi Skifii. *Arkheolohiia*, 5, s. 196-212.

Illinska, V. A. 1963. Pro skifski navershnyky. *Arkheolohiia*, XV, s. 33-60.

Kantorovich, A. R., Erlikh, V. R. 2006. *Bronzoliteinoe iskusstvo iz kurganov Adygei*. Moskva: Gosudarstvennyi muzei Vostoka.

Kantorovich, A. R., Petrenko, V. G., Maslov, V. E. 2007. Raskopki kurgana ranneskifskoi epokhi u g. Novopavlovska. *Materialy po izucheniiu istoriko-kulturnogo naslediia Severnogo Kavkaza*, VII, s. 68-207.

Katalog… 1899. *Katalog vystavki XI-go Arkheologicheskogo sieezda v Kieve (v zdanii Universiteta sv. Vladimira)*. Kiev: I. N. Kushnarev i Ko.

Klymchuk, O. (ed.). 2003. *Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy: albom*. Kyiv: Artaniia Nova.

Klochko, V. I., Murzin, V. Iu. 1987. O vzaimodeistvii mestnykh i privnesennykh elementov skifskoi kultury. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 12-19.

Kosikov, V. A. 1993. Tekhnologiia izgotovleniia bronzovykh navershii na territorii Vostochnoi Evropy v rannem zheleznom veke. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 4, s. 41-57.

Kosikov, V. A. 1997. O proizvodstve bronzovykh navershii na territorii iuga Vostochnoi Evropy v skifskuiu epokhu. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. K 140-letiiu so dnia rozhdeniia akademika Dmitriia Ivanovicha Bagaleia. Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii 16—18 aprelia 1997 goda*. Kharkov: Biznes Inform, s. 173-174.

Kuznetsova, T. M. 2019. O sootnoshenii dat kurganov «Repiakhovataia Mogila», «Chervona Mogila» i Kelermesskogo mogilnika. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 63-79.

Lazarevskii, Ia. 1894. Aleksandropolskii kurgan. Mogila skifskogo tsaria. *Zapiski Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, 7, 1—2, s. 24-46.

Lappo-Danilevskii, A. S. 1887. *Skifskie drevnosti: issledovanie*. Sankt-Peterburg: F. Elkovskii i ko.

Leskov, A. M., Beglova, E. A., Ksenofontova, I. V., Erlikh, V. R. 2013. *Meoty Zakubania IV—III vv. do n. e.: Nekropoli u aula Uliap. Sviatilishcha i ritualnye kompleksy*. Moskva: Gosudarstvennyi muzei Vostoka.

Linnichenko, I. A. 1898. Arkheologicheskie novinki na Kievskoi arkheologicheskoi vystavke. *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, XXII, s. 41-48.

Meliukova, A. I. 1975. Rets. na: Bakay, K. Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 186-188.

Meliukova, A. I. 1989. Oruzhie, konskoe snariazhenie, povozki, navershiia. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, s. 92-100.

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Nudelman, A. A., Rikman, E. A. 1956. Navershie i klad serebrianykh ukrashenii skifskogo vremeni iz Moldovy. *Izvestiia Moldavskogo filiala Akademii nauk SSSR*, 4 (31), s. 129-133.

Otchet… 1891. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1882—1888 gody*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Perevodchikova, E. V. 1980. Tipologiia i evoliutsiia skifskikh navershii. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 23-44.

Perevodchikova, E. V., Raevskii, D. S. 1981. Eshche raz o naznachenii skifskikh navershii. In: Litvinskii, B. A. (ed.). *Aziia i ee sosedi v drevnosti i srednevekove*. Moskva: Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury s. 42-52.

Petrenko, V. G. 2006. *Krasnoznamenskii mogilnik. Elitnye kurgany ranneskifskoi epokhi na Severnom Kavkaze*. Moskva: Paleograf.

Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2000. Pogrebenie znatnoi skifianki iz mogilnika Novozavedennoe II. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (ed.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.* Moskva: IA RAN, s. 238—248.

Pogrebova, M. N. 1984. *Zakavkaze i ego sviazi s Perednei Aziei v skifskoe vremia*. Moskva: Nauka.

Polin, S. V. 2016. Aleksandropolskii drakon. In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Yevropy*. Dnipro: Lira, s. 278-287.

Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. 2018. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: O. Filiuk.

Rostovtsev, M. I. 1914. *Antichnaia dekorativnaia zhivopis na iuge Rossii*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia arkheologicheskaia komissiia.

Rostovtsev, M. I. 1915. *Ellinstvo i iranstvo na iuge Rossii. Obshchii ocherk*. Petrograd: Ogni.

Rostovtsev, M. I. 1925. *Skifiia i Bospor. Kriticheskoe obozrenie pamiatnikov literatury i arkheologii*. Leningrad: Akademiia istorii materialnoi kultury im. N. Ia. Marra.

Riabkova, T. V. 2019. Formirovanie ranneskifskogo kulturnogo kompleksa Kelermesskogo mogilnika v Zakubane. *Stratum plus*, 3, s. 319-434.

Riabkova, T. V. 2016. Navershiia s sharovidnymi proreznymi bubentsami iz ranneskifskikh pamiatnikov Zakubania. In: Balakhvantsev, A. S., Kullanda S. V. (ed.). *Kavkaz na rubezhe epokhi pozdnei bronzy i rannego zheleza. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati Marii Nikolaevny Pogrebovoi. Moskva, RF, 25—27 aprelia 2016 g*. Moskva: Institut vostokovedeniia RAN, s. 215-221.

Savinov, D. G. 1998. Karasukskaia traditsiia i «arzhanomaiemirskii» stil. In: *Drevnie kultury Tsentralnoi Azii i Sankt-Peterburg. Materialy vserossiiskoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 70-letiiu so dnia rozhdeniia Aleksandra Danilovicha Gracha*. Sankt-Peterburg: Kult-inform-press, s. 132-136.

Samokvasov, D. Ia. 1892. *Osnovaniia khronologicheskoi klassifikatsii, opisanie i katalog kollektsii drevnostei professora D. Ia. Samokvasova*. Varshava: Tipografiia M. Zemkevich.

Skoryi, S. A. 1990. *Kurhan Perep'iatykha (do etnokulturnoi istorii Dniprovskoho Lisostepovoho Pravoberezhzhia)*. Kyiv: Naukova dumka.

Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (problema vydeleniia iranskogo etnokulturnogo elementa)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Tolstoi, I., Kondakov, N. 1889. *Russkie drevnosti v pamiatnikakh iskusstva*. 2: Drevnosti skifo-sarmatskie. Sankt-Peterburg: Ministerstvo putei soobshcheniia.

Ulskie… 2015. *Ulskie kurgany. Kultovo-pogrebalnyi kompleks skifskogo vremeni na Severnom Kavkaze*. Moskva; Berlin; Bordo: Paleograf.

Farmakovskii, B. V. 1914. Arkhaicheskii period na iuge Rossii. *Materialy po arkheologii Rossii*, 34, s. 17-78.

Khanenko, B. N., Khanenko, V. I. 1899. *Drevnosti Pridneprovia. Epokha predshestvuiushchaia Velikomu pereseleniiu narodov*. II, ch. 1. Kiev: Kulzhenko S. V.

Khanenko, B. N., Khanenko, V. I. 1900. *Drevnosti Pridneprovia. Epokha predshestvuiushchaia Velikomu pereseleniiu narodov*. III, ch. 2. Kiev: Kulzhenko S. V.

Cherednichenko, N. N., Fialko, E. E. 1988. Pogrebenie zhritsy iz Berdianskogo kurgana. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 149-166.

Cherepanova, E. N., Shchepinskii, A. A. 1966. *Tam, gde proidet Severo-Krymskii*. Simferopol: Krym.

Chlenova, N. L. 2001. Byli li lenskaia i angarskaia taiga prarodinoi skifov Prichernomoria i Severnogo Kavkaza. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 53-68.

Shevchenko, N. F. 2013. Kurgan ranneskifskogo vremeni u khutora Krasnyi. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 39, s. 100-118.

Shleev, V. V. 1950. K voprosu o skifskikh navershiiakh. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kultury*, XXXIV, s. 53-61.

Shramko, B. A. 1992. Navershiia skifskoi epokhi s sharnirnym krepleniem sterzhnia. In: Mozolevskii, B. N. (ed.). *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov Mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Terenozhkina. Melitopol, 25—28 maia 1992 g*. Melitopol: IA NAN Ukrainy, s. 104-105.

Shramko, B. A. 1999. Unikalnoe izdelie remeslennikov Skifii. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 13.

Bakay, K. 1971. *Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections*. Budapest: Akademiai Kiado.

Baye, J. 1895. *Études sur l'archéologie de l'Ukraine antérieure á notre ére, par le baron de Baye*. Paris: Librairie Nilsson.

Bouzek, J. 1971. Openwork «bird-cage» bronzes. In: Boardman, J., Brown, M. A., Powell, T. G. E. (eds.). *The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes. Abingdon: Routledge,* p. 79-104.

Castelluccia, M., Dan, R. 2014. Caucasian, Iranian and Urartian bronze bells. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 20, p. 67-104.

Domanovszky, G. 1938. *A szkitáktyl a magyarokig*. Budapest: Officina.

Fettich, N. 1934. A Garcsinovói szkíta lelet. *Archaeologia Hungarica*, 15, 1—14. sz.

Grechko, D. S. 2020. About the dating of the Scythian type arrowheads of the Late Hallstatt period from Central Europe. *Arkheolohiia*, 4, s. 12-27.

Hampel, J. 1893. Skythiai emlékek Magyarországban. *Archaeologiai Értesítő*, 13, s. 385-407.

Hampel, J. 1895. Skythische Denkmäler aus Ungarn. *Etnologische Mitteilungen aus Ungarn*, 4, s. 1-26.

Hasanov, Z. 2016. A Method for Determining the Practice of Shamanism. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 55, p. 188-231.

Kemenczei, T. 2009. *Studien zu den denkmälern skythisch geprägter Alföld gruppe*. Budapest: Magyar Nemzeti Múseum.

Márton, L. 1908. Skytha sírleletek Gyöngyösön. *Archaeologiai Értesítő*, 28, s. 37-54.

Minns, E. 1913. *Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus* Cambridge: the University Press.

Párducz, M. 1958. Une trouvaille de l'Époque Scythe d'Aszyd. *Folia Archeologica*, 10, p. 61-66.

Párducz, M. 1965. Western Relations of the Scythian Age Culture of the Great Hungarian Plain. *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae*, XIII, 1—2, p. 273-301.

Pârvan, V. 1926. *Getica: O Protoistorie a Daciei*. Bucharest: Cultura Natzională.

Parzinger, H. 2004. *Die Skythen im Nordschwarzmeerraum*. München: C. H. Beck.

Polin, S., Daragan, M., Bondar, K. 2021. New investigations of Scythian kurgans and their periphery in the lower Dnieper region: non-destructive measurements and archaeological proof. In: Pankova, S., Simpson J. (eds.). *Masters of the Steppe: The Impact of the Scythians and Later Nomad Societies of Eurasia. Proceedings of a conference held at the British Museum, 27—29 October 2017*. Oxford: Archaeopress, p. 472-482.

Reinecke, J. 1896. Die skythischen Alterthümer im mittleren Europa. *Zeitschrift für Ethnologie*, 28, S. 1-43.

Reinecke, P. 1897. Ueber einige Beziehungen der Alterthümer China's zu denen des skythisch-sibirischen Völkerkreises. *Zeitschrift für Ethnologie*, 29, s. 141-163.

Rostovtzeff, M. 1922. *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford: Clarendon.

Rostowzew, M. 1931. *Skythien und der Bosporus*. I: Kritische Ubersicht der Schriftlichen und archaologischen Quellen. Berlin: Hans schoetz und Company.

Smirnoff, J. 1894. Néhány skythiai régiség. *Archaeologiai Értesítő*, 14, p. 385-388.

The Treasures… 1991. *The Treasures of Nomadic Tribes in South Russia. 1991. April 13 — May 26, the Ancient Orient Museum*. Tokyo; Kyoto.

O. S. Frunt

ON THE HISTORY OF SCYTHIAN POLE-TOPS STUDY

Metal pole-tops of the 7th—4th centuries BC is one of the most wander materials associated with the tribes of the Eastern and Central Europe of the Scythian Age. However, opinions on their function are diverse. Now the pole-tops have a rather general name reflecting the purpose of these objects only approximately. Nevertheless, the study of these artifacts allow us to distinguish three periods: the first (1850—1940s), the second (1950—1980s) and the third (from the 1990s to the present).

The first period (1950—1980s) begins with the excavations by I. E. Zabelin of steppe aristocratic barrows. In such barrows as Krasnokutsky, Slonovskaya Bliznitsa, Chertomlyk, a lot of Scythian pole-tops have been discovered. Thanks to localization of the finds in the burials I. E. Zabelin was able to suggest the function of these objects. He believed that the pole-tops could be the decoration of carts, nomadic tents on a chariot.

The period is associated with the works of A. S. Lappo-Danilevsky, E. Minns, I. I. Tolstoy and N. P. Kondakov, J. Hampel, P. Reinicke, L. Marton et al. The result was summed up in the research of M. I. Rostovtsev. He supports the idea of a funerary vehicle and connects the origin of the finds with Hittite and Assyrian art, Transcaucasian tombs.

In the second period (1950—1980s) there is a noticeable intensity of research on Scythian pole-tops, systematization of artifacts and the use of new approaches to the study. The typology proposed at this time is still used in research now. Almost all finds known at the end of the 70s were systematized in the paper by E. V. Perevodchikova. Different approaches were used in order to interpret the meaning of the pole-tops: as a part of the drawbar of a chariot (V. V. Shleev), shamanic musical instruments (K. Bakai), as the embodiment of the idea of a world tree which marks the ritual space (E. V. Perevodchikova, D. S. Raevsky). V. A. Ilyinskaya considered these artifacts to be multifunctional. The study of the chemical composition of the metal by T. B. Bartseva is important, since it demonstrates the existence of several production centers and sheds light on the origin of the finds.

In the third period (from the 1990s to the present) the issue of the functional purpose and origin of the Scythian pole-tops was clarified. The scholars consider them the indicators, marking the arrival of Scythians in North Caucasus and North Pontic region (V. I. Klochko, V. Yu. Murzin, A. Yu. Alekseev, S. A. Skory, D. S. Grechko). T. V. Ryabkova connects the origin of the spherical pole-tops with the eastern territories considering these finds to be purely nomadic. N. L. Chlenova, M. M. Pogrebova, M. Castelluccia, R. Dan lead the line of origin of Scythian pole-tops from the rattles of Iran and Transcaucasia.

The study of the technology of making bronze finds and their designs shows that they were cast on a lost wax model or in bivalve molds. In the interpretation of the function of Scythian pole-tops in the period of the 1990s—2010s the researchers depending on the context of discovery correlate these objects from burials with carts (Yu. V. Boltryk) or wooden poles that limited the ritual space for sacrifices (A. R. Kantorovich, V. R. Erlikh). H. Parzinger and S. Hasanov associate their use with shamanism.

Thus, the history of the study of Scythian pole-tops made it possible to highlight topical issues. These are the origin and function, improvement of typology using new methods, clarification of chronology, correlation of the distribution of finds with key events in history in Eastern and Central Europe during the Scythian Age.

Keywords: pole-tops, Eastern and Central Europe, Scythian Age, historiography.

Одержано 1.10.2021

ФРУНТ Олена Сергіївна, аспірант, ІА НАН України, Київ, Україна.
FRUNT Olena S., Ph D candidate, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2067-9084, e-mail: elena.frunt@gmail.com.

УДК [902:929](044) DOI: 10.37445/adiu.2021.04.17

С. В. Кузьміних, В. М. Саєнко

ДО ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ ШКОЛИ В. О. ГОРОДЦОВА: ЛИСТУВАННЯ О. І. ТЕРЕНОЖКІНА З ВЧИТЕЛЕМ

О. І. Тереножкін, тоді молодий науковець, у 1939—1941 рр. працював в Узбекистані. Знайдено п'ять його листів до В. О. Городцова, де він ділиться результатами своїх польових досліджень, радиться щодо питань хронології археологічних знахідок. Ще чотири послання відправлені у 1941—1942 рр. з фронтових доріг, але їх головною темою залишається археологія. В. О. Городцов у своїх відповідях (2 листи) наголошує на важливості новітніх розкопок, проведених у Туркестані, повідомляє про свою наукову роботу. Листування відкриває для нас завісу в спілкуванні Вчителя та його учнів.

Ключові слова: *історія археології, епістолярна спадщина, наукові школи, О. І. Тереножкін, В. О. Городцов, В. В. Гольмстен, Чимбайликський скарб, Ак-Тепе.*

Листування Василя Олексійовича Городцова (1860—1945) і Олексія Івановича Тереножкіна (1907—1981) — знакових постатей для російської і української археології — приваблює нас насамперед як діалог між Вчителем та учнем. Вісім листів Тереножкіна відклалися в архівному фонді Городцова, який зберігається у Відділі письмових джерел Державного історичного музею (Письма Тереножкина А. И.); в особистому архіві українського вченого збереглися два городцовських листи.

Це спілкування — на відстані у три тисячі кілометрів — було відносно недовгим (1939—1942 рр.), але листи тих років висвітлюють деякі раніше невідомі моменти в перипетіях наукової діяльності Тереножкіна і хитросплетіннях його долі: переїзд до Ташкенту, енергійний початок археологічної та викладацької роботи в Узбекистані, а потім війна з усіма її труднощами, думки про улюблену науку і надія на майбутню зустріч з учителем.

© С. В. КУЗЬМІНИХ, В. М. САЄНКО, 2021

Листи Городцова випромінюють доброзичливість, примітні зацікавленою увагою до робіт свого учня у Середній Азії; в них повідомляється про плани підготовки чергових книг тритомника «Археологія».

Нагадаємо, що з Городцовим Тереножкін познайомився восени 1928 р., коли вперше приїхав до Москви: після закінчення у м. Самарі Вищих курсів краєзнавства він отримав рекомендацію для продовження навчання у 1 Московському державному університеті (МДУ). Курсами фактично керувала В. В. Гольмстен [1], представник першого, дореволюційного, покоління археологічної школи Городцова, і треба зауважити, що її роль у долі О. І. виняткова. Віру Володимирівну Тереножкін згадує в одному з листів, коли до нього надійшла звістка про її загибель від голоду і виснаження в блокадному Ленінграді: *«безцінний мій учитель...»* [2]. В іншому листі учителем названо і самого Городцова.

Повертаючись до періоду навчання Тереножкіна на етнологічному факультеті в 1 МДУ (осінь 1928 — початок 1930 рр.) і спілкування з Городцовим, який там викладав, потрібно сказати, що відомостей про це збереглося небагато. Свої щоденники за усі післяреволюційні роки Городцов знищив восени 1930 р. — можливо, на якихось сторінках згадувався і Тереножкін.

Відомі дві світлини, на яких зображена група студентів і викладачів історико-археологічного

1. Гольмстен Віра Володимирівна (1880—1942), археолог, педагог. У 1910 р. закінчила Московський археологічний інститут (МАІ), в 1914—1916 рр. вчилася на історико-філологічному факультеті Московських жіночих вищих курсів; див. докладніше: (Мизинова, Сальников 1962; Кузьминых и др. 2007; Сташенков, Кочкина 2020).
2. Тут і далі: переклад наш — *С. К., В. С.*



В. О. Городцов у своєму робочому кабінеті. 1930-і рр.

відділення: серед них В. О. Городцов і О. І. Тереножкін (Крайнов 1991, рис. 4; Городцов 2015a, фото на арк. 11). Це варіанти однієї фотозйомки, зробленої, як це позначено у Д. А. Крайнова, у 1929 р., і відрізняються вони лише розташуванням постатей учасників тієї зустрічі.

З 1926 р. в університеті працював науково-студентський археологічний гурток (Канторович 2009, с. 311; Белозёрова, Кузьминых 2015, с. 43, 44). Цей гурток став основою майбутньої наукової школи Городцова. Там відбувалося постійне спілкування між професором і його студентами різних поколінь. Лекції та семінари Городцова щодо практичного освоєння типологічного методу і осмислення базових археологічних понять набагато краще підготували його учнів до сприйняття марксистської соціології, ніж навчальні курси, які читали філософи-марксисти.

На останньому, четвертому курсі Тереножкіна виключили з університету (12.02.1930) «за приховування соціального походження»: подібні «чистки» набули широкого поширення вже на початку 1920-х рр.

Тереножкін двічі влаштовувався на роботу до Державного Історичного музею (ДІМ), з яким тісно була пов'язана наукова і музейна діяльність Городцова. Першого разу — ще студентом: працював з 15 жовтня 1929 р. на посаді співробітника I розряду у відділі доклассового суспільства (зав. А. Я. Брюсов). Але на той час його вчителя вже звільнили з музею (16.09.1929). Через півроку звільняють і Тереножкіна (16.03.1930) — як і в університеті, «за приховування соціального походження».

Протягом 1930/31 учбового року Городцов ще встиг прочитати випускникам тепер вже історико-філософського факультету щойнонаписаний курс «Історії археології», після чого факультет був ліквідований, і вченого звільнили вже з Історико-філософського інституту 1 МДУ (1.09.1931). До 1935 р. Городцов взагалі позбувся викладацької роботи (Белозёрова, Кузьминых 2015, с. 56—58).

З осені 1932 по осінь 1933 р. Тереножкін працював позаштатним співробітником Московського відділення Державної академії історії матеріальної культури (МВ ДАІМК), відкритого у тому ж 1932 р., і виконував обов'язки секретаря східної групи феодального сектору. Після того, як було скасовано позаштатне співробітництво, залишилася єдина форма роботи в Академії — «перебувати в активі», цим Тереножкін і скористався (Автобиография 27.03.1934). Зберігав свою посаду в МВ ДАІМК і Городцов, отримуючи, правда, півставки платні (Городцов 2015a, с. 352); в 1933—1937 рр. він активно співпрацював з Інститутом антропології, археології і етнографії АН СРСР у Ленінграді (Белозёрова, Кузьминых 2015, с. 58—61), а з 7 вересня 1934 по 17 квітня 1935 рр. був завідувачем відділу обліку та охорони пам'яток ДІМ (Городцов 2015a, с. 567, 568).

Дуже прикро, що не відбулася експедиція, в якій Городцов і Тереножкін повинні були працювати разом. Навесні 1935 р. планувалися польові археологічні роботи в Киргизії, про що відомо з щоденника В. О. Городцова (2015b, с. 519): «*Увечері [1 березня] до мене зайшов Володимир Якович Білоусов як керівник Киргизької комплексної експедиції і запропонував мені увійти до складу експедиції в якості начальника археологічного загону. Пропозицію я прийняв». Запис 2 березня: «Мною запрошені*

до складу археологічного загону Киргизької комплексної експедиції: Володимир Генадійович Карцов, Дмитро Олександрович Крайнов і Олексій Іванович Тереножкін. Увечері відбулася перша нарада членів загону. На нараді був присутній керівник експедиції В. Я. Бєлоусов. Вироблений план робіт загону. Обрано береги середньої течії річки Чу, в околицях міста Фрунзе (Токмак), на протязі кілометрів 200. Вироблений кошторис на суму 34000 рублів. Час виступу загону з Москви ще не визначено, але прийнято за бажане почати роботу якомога раніше, можливо, у квітні» (Городцов 2015а, с. 615). Але з якихось причин виїзд до Киргизії скасували і 75-річному Городцову не довелося взяти участь у далекій експедиції. Тереножкін вже працював у цьому регіоні у 1929 і 1930 рр., а в наступному, 1936 році, він візьме участь у розвідках і розкопках в Семиріччі — у складі Казахстанської експедиції (керівн. А. Н. Бернштам).

У 1935 р, коли в ДІМ був затверджений новий штатний розклад, Тереножкіна вдруге взяли до музею — у відділ стародавньої історії, в групу «Історія античної епохи» (зав. А. П. Смирнов). Він брав участь у роботі по перевірці і впорядкуванню археологічних колекцій, був призначений відповідальним за зберігання (Клюшкина 2014, с. 285, 287).

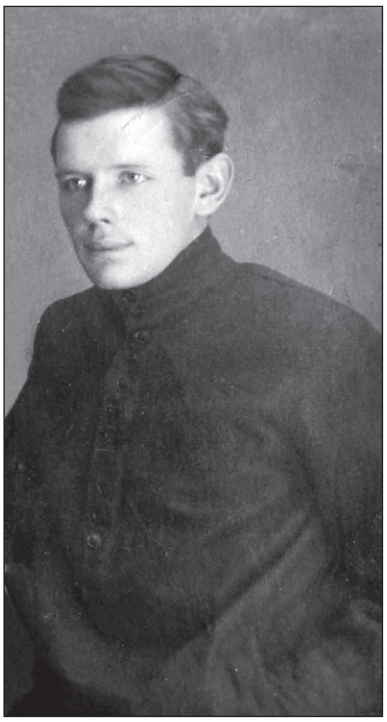

Олексій Тереножкін.
7 вересня 1929 р.



В. О. Городцов, А. С. Башкіров, А. А. Захаров серед студентів-археологів Московського університету; О. І. Тереножкін (перший ліворуч), у верхньому ряду третій ліворуч Б. О. Рибаков, за ним Є. І. Крупнов

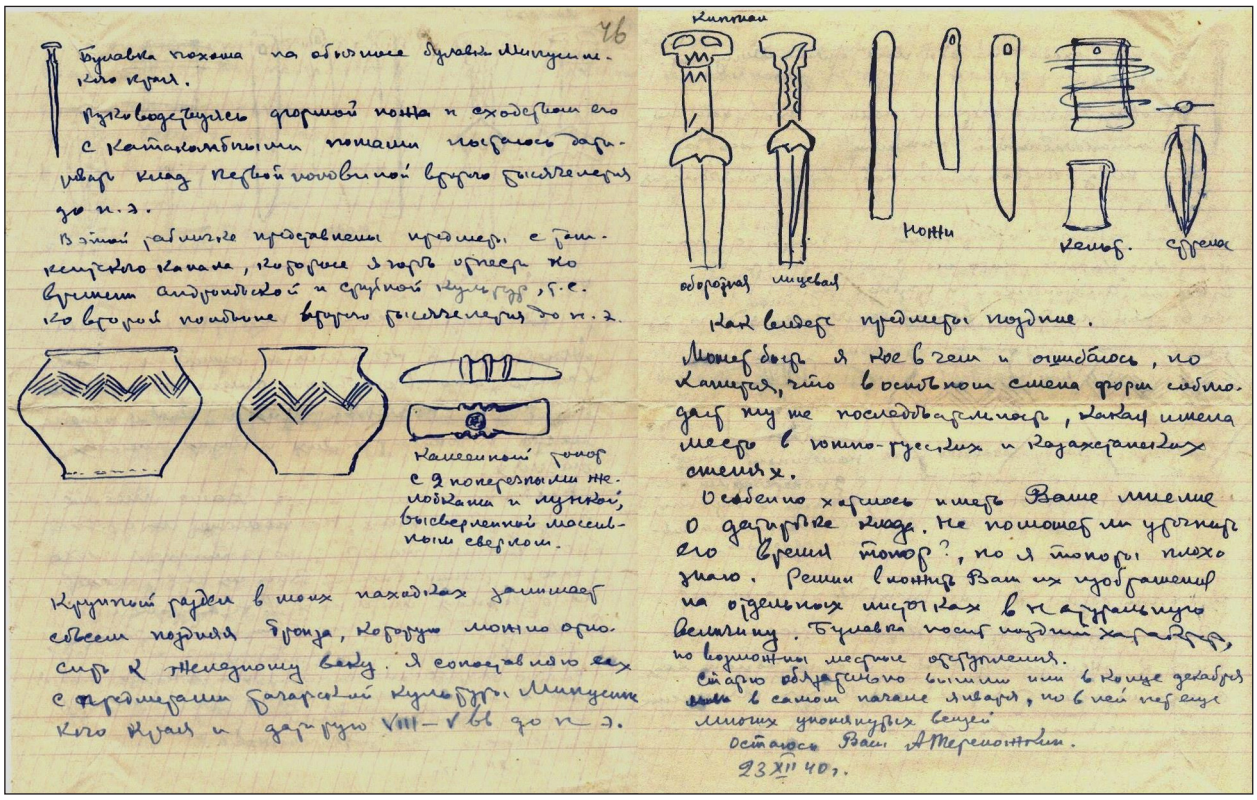

Лист О. І. Тереножкіна від 23.12.1940 р. з малюнками знахідок, зроблених під час будівництва Ташкентського каналу

В архіві О. І. Тереножкіна знайдено запис цього періоду, який, можливо, частково є відгомоном критичної кампанії, розвернутої проти праць В. О. Городцова, а з іншого боку, нібито виглядає як спроба уточнення і поглиблення його напрацювань. Запис зроблено олівцем, рукою Тереножкіна, на звороті документа, датованого 28.11.1935 р. Це чернетка плану статті, написана дуже нашвидкоруч. Він складався з семи пунктів: «*1. Результати розкопок Городцова, його висновки. 2. Необхідність перегляду цих висновків та більш детального огляду результатів цих розкопок. 3. Короткий аналіз похоронного обряду. 4. Розгляд речового складу по могилах від повного [?] похоронного ~~ритуал~~ інвентаря з поступовим виключенням речей окремих [?] у попередніх могилах. 5. Висновок про спорідненість інвентаря. 6. Аналіз порівняльним методом. 7. Висновки*». Але така стаття підготовлена не була.

У 1936—1937 рр. Тереножкін працював старшим науковим співробітником нумізматичного кабінету *«по категорії мусульманських монет»* (Автобиография 1938 р.). Городцов у ті роки повертається до викладацької діяльності на біологічному факультеті та в Інституті антропології МДУ; у 1938 р. — в Московському інституті філософії, літератури і мистецтва; у 1941 р. призначений професором кафедри археології МДУ; до 1937 р. продовжує працювати консультантом в Інституті антропології, археології і етнографії (ІААЕ) у Ленінграді та до кінця своїх днів перебуває на службі в МВ ДАІМК-ІІМК (Белозёрова, Кузьминых 2015, с. 58—64). Із записів Городцова у щоденнику відомо, що у нього вдома, в Полуектовому провулку (зараз Сеченовський), відновилися зустрічі з учнями. Треба думати, що туди приходив і Тереножкін.

Навесні 1939 р. О. І. з сім'єю залишає Москву і переїздить до Ташкенту. Там він стає науковим співробітником Узбецького комітету з охорони пам'яток старовини і мистецтва при Комітеті наук Узбекистану (Узкомстаріс). З цього часу й розпочинається його листування з Городцовим.

Першого листа він пише буквально через кілька днів — 28 березня (телеграма від Узкомстаріса з запрошенням виїздити надійшла у Москву 24-го, але Тереножкін з дружиною і двома маленькими дітьми вже був у дорозі). В Середньоазійському університеті вчений почав читати курс лекцій з загальної археології [1], нарікає на брак спеціальної літератури і навчальних посібників. В Узкомстарисі він занурюється у редакторську роботу — готує до публікації рукопис нещодавно померлого

1. Викладацька діяльність О. І. Тереножкіна спеціально не вивчалась. У 1960-1970-і рр. як «почасовик» він викладав спецкурс зі скіфо-сарматської археології в Київському університеті. У 1970 р. приїздив у м. Самарканд для читання курсу лекцій в університеті, а також керував археологічною практикою студентів.

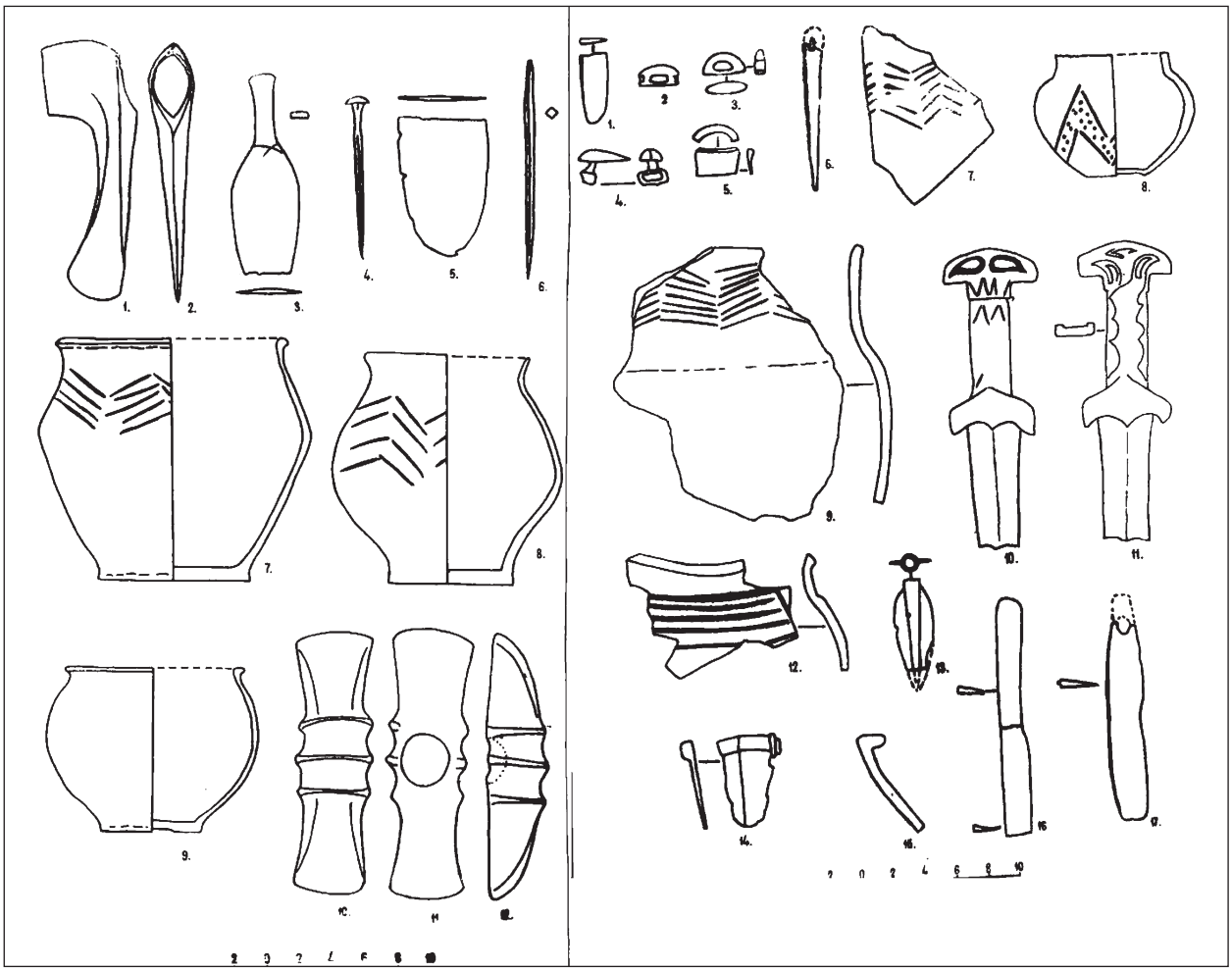

Малюнки бронзових виробів Чимбайликського скарбу і знахідок з траси Ташкентського каналу

О. О. Потапова [1] про розкопки у 1929—1930 рр. могильника VII—VIII ст. біля містечка Пскент Ташкентського повіту (Потапов 1929; 1930; Археологические 1962, с. 63). Раніше (влітку 1934 р.) вони разом брали участь в обстеженні пам'яток Південного Хорезму в складі експедиції ДАІМК, яку очолював М. В. Воєводський (Археологические 1962, с. 90). У цьому ж листі (№ 1) Тереножкін ділиться враженнями від знайомства з В. О. Шишкіним [2], пише про його розкопки на городищі Варахша; про відкриття Самаркандської палеолітичної стоянки [3], виявленої учнем Городцова Н. Г. Харламовим [4]; згадує і про 50-річчя наукової та педагогічної діяльності вчителя, про статтю Є. І. Крупнова [5] (1938, с. 236—238), присвячену ювілею.

У 1940—1941 рр. О. І. перебував на посаді старшого наукового співробітника Інституту мови, літератури та історії (ІМЛІ) Узбекистанської філії АН СРСР. У листі (№ 2, від

1. Потапов Олександр Олександрович (1894—1938), археолог. Закінчив Харківський університет. Наприкінці 1920-х рр. працював у Харківському археологічному музеї, проводив розвідки і розкопки на Північному Кавказі і в Закавказзі. З початку 1930-х рр. працював у Москві, в Музеї народознавства, співпрацював зі Средазкомстаріс, займався дослідженнями в Середній Азії, в середині 1930-х працював у МВ ДАІМК-ІІМК — один з керівників археологічних робіт при будівництві Московського метрополітену; див. докладніше: (Балабина 2001). В архіві О. І. Тереножкіна зберігаються два портретні фото О. О. Потапова.
2. Шишкін Василь Афанасійович (1893—1966), археолог, сходознавець, чл.-кор. АН Узбецької РСР (1966), професор, доктор історичних наук.
3. Йдеться про Самаркандську пізньопалеолітичну стоянку «в парку «Динамо» на березі [річки / каналу] Сіабчу» (Григорьев 1940, с. 90). Звіт Н. Г. Харламова зберігався в Самаркандському музеї.
4. Харламов Н. Г., випускник історико-археологічного відділення етнологічного факультету 1 МДУ, працював вчителем школи в м. Кашира, викладав в МДУ. У 1928 р. провів розвідки у Сибіру і на Далекому Сході, знайомився з роботою музеїв, займався реекспозицією Хабаровського краєзнавчого музею, склав археологічну карту Далекосхідного краю. У 1930-х рр. вивчав петрогліфи на Нижньому Амурі.
5. Крупнов Євген Ігнатович (1904-1970), археолог-кавказознавець. Закінчив історико-археологічне відділення 1 МДУ (1930), учень В. А. Городцова. Працював у ДІМ (1930—1951), МВ ДАІМК — ІІМК — ІА АН СРСР (з 1937 р.).

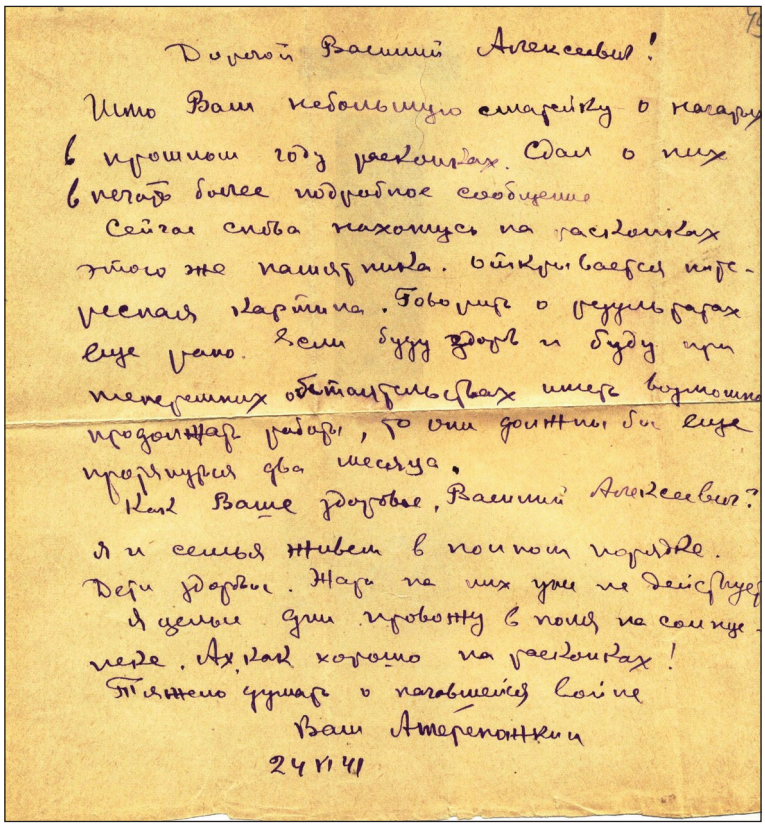

Лист О. І. Тереножкіна від 24.06.1941 р.

23.12.1940) він повідомляє, що віддав до друку свою статтю про результати археологічного нагляду під час будівництва Великого Ташкентського каналу (Тереножкин 1940). Роботи проводилися ранньою весною того року, зібрані матеріали від епохи бронзи до середньовіччя. У середній течії р. Сирдар'ї була виділена нова археологічна культура (бургулюкська) епохи пізньої бронзи — раннього заліза, датована тоді другою половиною I тис. до н. е.

Під час проведення розвідок в зоні будівництва каналу О. І. познайомився з бронзами Чимбайликського скарбу [1] (Тереножкін 1950). Його приналежність до пізньої бронзової доби в наш час не викликає сумнівів (Кузьмина 1966, с. 100), але тоді Тереножкін співвідносив дволезові ножі скарбу зі знаряддями катакомбної культури і датував комплекс першою половиною II тис. до н. е. Тому невипадкова його зацікавленість думкою Городцова стосовно хронологічного визначення скарбу і, насамперед, про ймовірне датування втульчатої сокири. Крім того, він знайомить В. О. з серією предметів, виявлених під час розвідок: вважає існування деяких речей синхронним з періодом андронівської та зрубної культур; але більшу частину знахідок відносить до епохи раннього заліза, порівнюючи їх з виробами тагарської культури у Мінусинській улоговині.

Цікаво, що вже перше знайомство з речами скарбу Чимбайлик і випадковими знахідками на будівництві Великого Ташкентського каналу підвели Тереножкіна до висновку, що тут «*загалом зміна форм [знарядь і зброї] відповідає тій самій послідовності, яка мала місце в південноруських і казахстанських степах*».

О. І. також повідомляє Городцова, що після розвідок в зоні будівництва каналу він розпочав розкопки в передмісті Ташкенту на пагорбі Ак-Тепе і досліджує фортецю VI—VIII ст. На початку листа є згадка про пожежу в будівлі ІМЛІ і про кількість втрачених археологічних предметів. Зі слів Тереножкіна, масовий матеріал не постраждав, але майже повністю загинули «індивідуальні» знахідки з розкопок Ак-Тепе.

Уже через 10 днів Городцов надіслав сім'ї Тереножкіна вітальну новорічну листівку (№ 3, від 3.01.1941). Ознайомившись з попереднім дописом О. І., він ділиться своїми спостереженнями: велика кількість стародавніх бронз, виявлених на будівництві Великого Ташкентського каналу, спонукають до висновку, що «*Туркестан <...> в бронзову епоху був великим центром*». Ця думка співзвучна з ранніми уявленнями Городцова про особливу роль Туркестану в трансляції культурних досягнень цивілізацій Мосопотамії в північні обшири Європи і Азії (Городцов 1910, с. 30, 31).

Вельми порадувало вченого відкриття А. П. Окладніковим (1940) мустьерського поховання в гроті Тешик-Таш — для Городцова це давно очікувана подія, і він передбачає, що «*в Туркестані слід чекати на великі знахідки. Але що буде, подивимося; що вже є, ми бачимо і приходимо в захват*». В. О. коротко повідомляє Тереножкіну про результати робіт С. П. Толстова в Хорезмі, коли була відкрита велика неолітична стоянка Джанбас-кала 4 — перша пам'ятка кельтемінарської культури, на якій були проведені розкопки.

І в кінці листа — про смерть Н. І. Репнікова [2] у Ленінграді, та ще двох професорів у Москві, а також власні похмурі думки про кінець жит-

1. У підписах до малюнків, надісланих О. І. Тереножкіним, скарб фігурує як «Чирчикський» 1898 р. (ОПИ ГИМ, ф. 431, од. зб. 439, арк. 42—44). Ми дотримуємося найменування «Чимбайликський», запропонованого в каталозі О. Є. Кузьміної (1966, с. 100).

2. Репніков Микола Іванович (1882—1940), археолог, етнограф, мистецтвознавець. Досліджував Стару Ладогу, Ескі-Кермен в Криму. У 1940 р. — співробітник ІІМК; помер 25 грудня.

тя — вони переслідували вченого вже у 1930-х роках, як то видно з його щоденників.

Через два місяці (1.03.1941) Тереножкін відправив вчителю наступного листа (№ 4), а разом з ним — два фото, зроблених з малюнків бронзових предметів, про які йшла мова в листі № 2. Чимбайликський скарб доби пізньої бронзи він знову зараховує до періоду катакомбної культури, згруповані на другому фото речі співвідносить з матеріалами середньої пори тагарської культури; як і раніше, цікавиться думкою Городцова про бронзи, знайдені на Великому Ташкентському каналі, особливо про втульчаті сокири з Чимбайликського скарбу; скаржиться на брак літератури; повідомляє що віддав для публікації звіт про розвідувальні роботи на каналі і що працює над попереднім звітом про розкопки замку Ак-Тепе.

Не дочекавшись відповіді від Городцова, Тереножкін незабаром запитує (лист № 5, від 10.04.1941), чи отримав В. О. фотографії схематичних малюнків ташкентських бронз. Його, як і раніше, цікавить питання про подібність сокири зі скарбу Чимбайлик з сокирами Фатьянівського могильника. Тереножкін шкодує, що під рукою немає праці вчителя про археологічні культури Середньої Росії доби бронзи (Городцов 1915). І, на завершення — про найближчі плани розпочати польові роботи. На 1941 р. було передбачено продовження досліджень замку Ак-Тепе.

Через два дні після початку війни Тереножкін коротко повідомляв Городцова, що вже веде розкопки і планує завершити їх наприкінці серпня (№ 6, від 24.06.1941). Разом з листом він шле опубліковану статтю про попередні результати дослідження замку (Тереножкін 1941), інформує, що віддав до друку текст докладнішого звіту (Тереножкін 1948). Війна поки далеко (*«як добре на розкопках!»*), з нею пов'язані тільки важкі думки.

Восени 33-річний археолог був призваний на військову службу. Взимку 1941 — навесні 1942 рр. Тереножкін проходив навчання в м. Фрунзе, в піхотному училищі. Приблизно десь у грудні Городцов отримав від Тереножкіна листа (не зберігся), у якому той повідомляв, що вже призваний до армії та запитував про долю сина Городцова — Мстислава [1]. Після Нового року вчений написав своєму учневі відповідь (№ 7, від 6.01.1942), у якій повідомив, що Мстислав був на фронті, захворів (далося взнаки отруєння під час газової атаки в роки Першої Світової війни) і звільнений від військової служби. Ще одне питання Тереножкіна стосувалося, ймовірно, наукових студій вчителя. В близькому оточенні Городцова знали, що він у передвоєнні роки активно працював над першим і другим томами «Археології». В. О. написав, що незважаючи на невиліковну хворобу, він продовжує працювати: перший том зданий до друку, другий том передруковують на машинці для редакції, а третій том тільки готується [2]. Лист завершується закликом *«бити проклятого ворога»*.

Протягом двох тижнів, з 30 червня по 12 липня 1942 р. Тереножкін виконував обов'язки командира навчального взводу Курсів молодших лейтенантів, дислокованих поблизу м. Горький (Нижній Новгород), в сумнозвісних Гороховецьких таборах: курсанти голодували і жили в таких поганих умовах, що найбільше мріяли про те, аби скоріше потрапити на фронт і нарешті наїстися. З м. Горького Тереножкін відправив Городцову два листи. Обидва — про археологію, про роздуми над матеріалами відкритих пам'яток.

У першому з цих листів (№ 8, від 30.06.1942) вчений пише про знайдені ним у Західному Казахстані, поблизу залізничної станції Челкар [3], дві розташовані поруч стоянки з мікролітичними виробами і керамікою епохи середньої або пізньої бронзи, як вважав Тереножкін.

Поки не встановлено, коли ж було зроблено це відкриття. Вірогідно, що в травні 1942 р. військовий ешелон, що прямував до місця служби Тереножкіна в Гороховецких таборах, на кілька днів міг зупинитися на станції Челкар, і вчений отримав можливість обстежити береги невеликих озер поруч зі станцією. Повідомлення про ці стоянки він надіслав у м. Фрунзе (напевно що А. Н. Бернштаму, який перебував там в евакуації). Стаття залишилась неопублікованою, сподіваємося, що рукопис зберігся в архіві А. Н. Бернштама в ІІМК.

Тереножкін детально характеризує кам'яні знаряддя і кераміку; цю пам'ятку він датує серединою II тис. до н. е. Мікролітична індустрія цих стоянок викликає у нього асоціації зі стоянками в Калмикії (Синицин 1931), на р. Самарі (Гольмстен 1928) і навіть з могильником Оленячого острова на Руській Півночі (Равдоникас 1940).

Наприкінці листа Тереножкін поділився радістю: у м. Муромі йому довелося зустріти

1. Городцов Мстислав Васильович (1899—1968), реставратор. У 1922—1925 рр. навчався на археологічному відділенні факультету суспільних наук 1 МДУ. У 1920—1930-х рр. брав участь у деяких експедиціях В. О. Городцова. З 1928 р. працював в ДІМ реставратором у макетно-модельній майстерні (з 1929), у 1932—1959 рр. — її завідувач.

2. Видати 1 і 2 томи «Археології» в роки війни, на жаль, не пощастило: 1 том загубився у видавництві, знайдений вже в наші дні і знаходиться у фонді В. А. Городцова у Відділі письмових джерел ДІМ; 2 том вимагав доопрацювання ілюстративного і картографічного матеріалу, але учні Городцова не доклали після війни зусиль для публікації рукопису; том 3 тільки планувався (Белозёрова, Кузьминых 2015, с. 68).

3. Сучасне місто Шалкар (колиш. Челкар) — центр Шалкарського району Актюбінської області Казахстану.

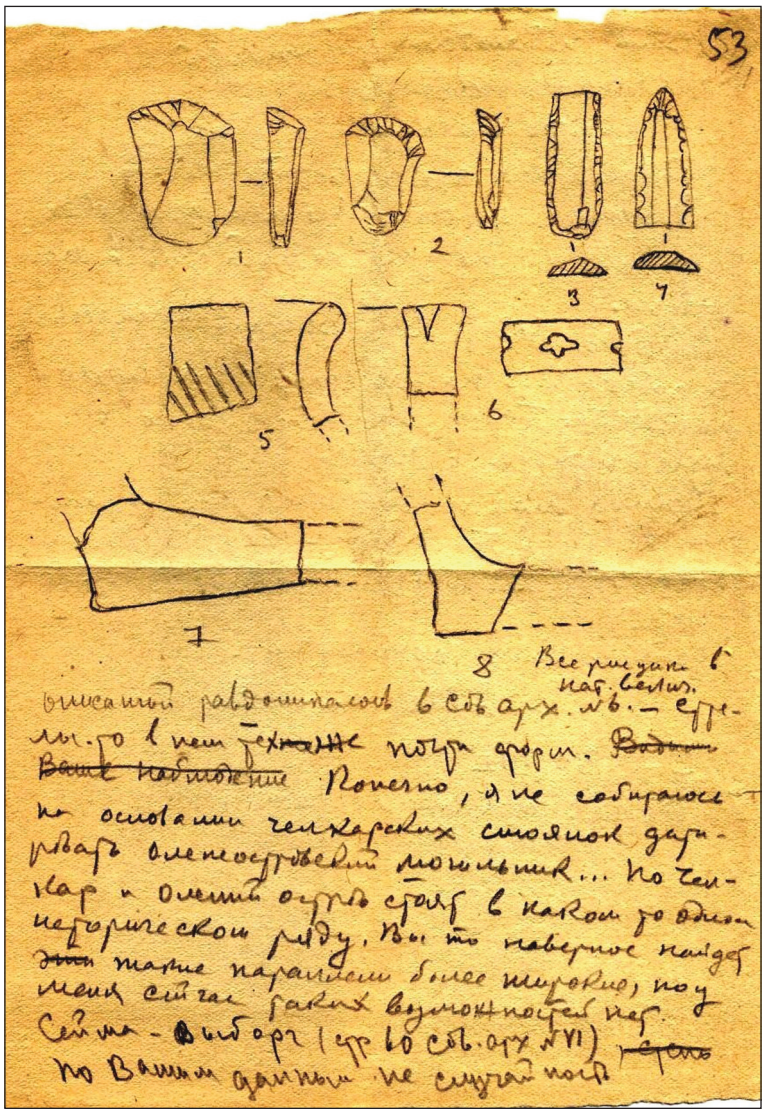

Лист О. І. Тереножкіна від 30.06.1942 р. з малюнками знахідок на стоянках біля озера Челкар

Є. І. Крупнова [1] — свого колишнього однокурсника. Він мріє колись побачитися також і з Городцовим, щоб *«поговорити на любʼязні душі археологічні теми»*, як то було раніше.

Навздогін цьому листу Тереножкін пише наступного (№ 9, від 12.07.1942), у якому ділиться своїм горем від отриманої звістки про загибель в блокадному Ленінграді В. В. Гольмстен. Цей лист з усією визначеністю свідчить про те, яке значення мала в науковій долі Тереножкіна його самарська *«захисниця і покровителька»*: «*Віра Володимирівна перша, хто своєю вмілою рукою підвела мене до істинної науки, до основ справжніх знань. Вона, спираючись на Ваш величезний досвід, познайомила і навчила правильній постановці польових досліджень, навичкам обробляти отримані матеріали і доводити до відповідного кінця*». Для Тереножкіна вона назавжди — «*незабутня вчителька Археології*».

Восени 24-та армія, у складі якої проходив службу О. І., була спрямована на Сталінградський фронт. У вченого знайшлася хвилинка, щоб нагадати Городцову про своє існування (лист № 10, від 7.10.1942). То було його останнє послання до вчителя. Війна війною, але усіма думками Тереножкін, як і раніше, в археології. Він згадує учениці П. С. Рикова — Т. М. Мінаєву [2], яка раніше працювала в Сталінградському музеї, згадує сина Городцова — Мстислава, сподівається на берегах степових річок *«натрапити на стояночку зрубної культури або зустріти сліди якогось поселення алан»*.

Війна загострила почуття вдячності вчителю: *«часто згадую Ваше доброзичливе, воістину батьківське ставлення до мене і до моєї сімʼї»*. Тереножкін сподівається, що незважаючи на похилий вік, хвороби і побутові негаразди, Городцов завершить другий том «Археології»: *«Ви ж єдиний, хто може осягнути ще руську археологію в усьому її обсязі»*.

Зустрітися з Городцовим йому більше не довелося, і мрійливе бажання побачити один одного і поговорити на археологічні теми, про що Тереножкін не раз писав вчителю, не здійснилося. Вчений закінчив війну в Австрії і після демобілізації повертався на початку жовтня в Ташкент через Москву. Але Василя Олексійовича вже не було на світі — життя його обірвалося 2 лютого 1945 р.

Підводячи підсумок, важливо згадати, що Тереножкін був вихованцем не тільки універ-

1. Під час війни науковці часто листувалися: в особистому архіві О. І. Тереножкіна знайдено 17 листів, написаних Є. І. Крупновим у 1942—1945 рр. У листі від 21.01.1942 р. Крупнов повідомляв: «Вас.[иль] Ол.[ексійович] закінчив ІІ том Археології. Але, пише мені, що сам він не цілком задоволений, хоч і багато написав. Від Старого я отримую хороші, теплі листи. Дякую йому» 22.01.1943: «Був у Вас. Ол-ча [Городцова], який захворів, здається, серйозно і його перевозять до лікарні. Днями урядовим указом йому надано звання заслуженого діяча науки». У березні 1945 р. Крупнова делегували до Москви на Всесоюзну археологічну нараду; після повернення він писав: «На відкритті Наради вставанням вшанували памʼять нашого дорогого вчителя — Вас. Ол. Городцова та усіх археологів, полеглих у боях за батьківщину».

2. Мінаєва Тетяна Максимівна (1896—1973), археолог, педагог.

ситетської педагогічної школи Городцова — він один з яскравих представників городцовської наукової школи. Вчений зробив неоціненний внесок у визначення хронології передскіфського періоду (Тереножкин 1965) і вивчення проблеми «історичних» і «археологічних» кіммерійців (Тереножки 1976). Ці теми — вузлові в його роботах 1950—1970-х рр., і вибір їх невипадковий: вони є продовженням досліджень Городцова (1910; 1927; 1928).

Стаття Тереножкіна «Основи хронології передскіфського періоду» заклала фундамент культурно-хронологічної системи старожитностей Північного Причорномор'я кінця епохи бронзи, «*стала великим і важливим кроком вперед у порівнянні з ранніми роботами, наприклад, О. А. Кривцової-Гракової*» (Черных 1976, с. 10). Хронологічні побудови Тереножкіна визнаються одними з найкращих для свого часу (Бочкарёв 2017, с. 160).

Як і для Городцова, бронзові знаряддя і зброя, а також їх негативи на ливарних формах були для Тереножкіна основними реперами при розробці хронології періоду пізньої бронзи. Саме О. І. з найбільшою чіткістю обґрунтував поділ сабатинівських і білозерських старожитностей; синхронізував культуру Ноа з сабатинівським етапом зрубної культури у Північному Причорномор'ї, і з другим етапом зрубної культури в Поволжі; білозерський етап синхронізував з культурами білогрудівською, бондарихінською і фракійського гальштату. Розробки О. І. Тереножкіна лягли в основу подальших культурно-хронологічних систем Північного Причорномор'я (О. М. Лєсков, Є. Н. Черних, В. С. Бочкарьов, І. Т. Черняков, І. М. Шарафутдінова, В. В. Отрощенко, В. А. Ромашко та ін.). Вони, як і раніше, — в центрі уваги археологів Росії й України.

Найкращою своєю роботою Тереножкін вважав монографію «Кіммерійці». Там він цитує слова Городцова, що в ассірійських джерелах повідомлення про кіммерійців і скіфів іноді змішувалися; відповідно, і спосіб життя був у них подібним: «*Оскільки цей факт вказує на відсутність чіткої межі і в побутовій обстановці цих народів, то можна вважати, що кіммерійські пам'ятки, якщо тільки вони є серед наших знахідок, ховаються в одній масі зі скіфськими*» (Городцов 1910, с. 344). Втім, однаковий спосіб життя аж ніяк не може знівелювати особливості матеріальної культури різних етносів. Але це твердження В. О. Городцова потім повторив А. А. Іессен і воно було поширеним до початку 1960-х рр., коли його спростував А. О. Щепинський.

Також спроби Городцова виділити кіммерійські старожитності привели до неточних результатів, оскільки в перелік справжніх кіммерійських комплексів потрапили і архаїчніші, які в подальшому віднесуть до сабатинівського етапу зрубної культури, датованого XIV—XII ст. до н. е. (потім виділеного в окрему культуру).



О. І. Тереножкін. 14.10.1944 р. Румунія

«*Отже, щоб скласти вірне уявлення про зброю, знаряддя та інші вироби кіммерійців, необхідно перш за все познайомитися з такими ж предметами, які існували у ті часи в сусідніх народів Європи, з якими кіммерійці повинні були мати ділові стосунки і стояти щодо культурного розвитку не нижче, а вище їх. З цією метою я пропоную передивитися і порівняти головні типи зброї та знарядь праці з Західної Європи, Кавказу, Чорномор'я, Середньої і Східної Росії <...>*» (Городцов 1928, с. 50).

Роботу над новою для себе темою Тереножкін починав як послідовник Городцова і спирався саме на його роботи, в яких були визначені шляхи дослідження: спостереження за синхронними, територіально досить віддаленими пам'ятками — від гальштату на заході до синкретичного тоді зрубно-андронівсько-передскіфського масиву поховальних пам'яток на сході (поволзько-уральські і казахстанські степи), і до щойновідкритих тоді північнокавказьких могильників. На перетині цих різнобічних впливів, спрямованих зі суміжних територій, передбачалося знайти відповідь на питання про те, якою саме є матеріальна культура кіммерійців.

Тереножкін у своїх дослідженнях рухався від чітко сформульованого висновку, що кіммерійські пам'ятки залишаються остаточно невизначеними і тому треба продовжувати їх пошук. Перелік же культур і конкретних пам'яток, наведених Городцовим, повинен був окреслити можливий історичний контекст і ті хронологіч-

ні рамки, в межах яких потрібно шукати сліди «історичних» кіммерійців.

Епістолярна спадщина В. О. Городцова і О. І. Тереножкіна дозволяє нам на окремому прикладі побачити розвиток діалогу між Вчителем та учнем. Виплекана Василем Олексійовичем Городцовим наукова школа зробила величезний внесок в багатьох галузях археології. Але скласти уявлення про те, як саме відбувалася магія формування особистостей учнів, котрі у майбутньому стануть славетними науковцями, неможливо без спеціального звернення до неосяжного обширу архівних і літературних джерел. Знайдені листи є лише малою лептою у спробах дослідження цієї цікавої і складної теми.

ЛІТЕРАТУРА

Автобиография… 1934. *Автобиография А. И. Тереножкина, 27.03.1934 г.* Сімейний архів Тереножкіних-Іллінських.

Автобиография… 1938. *Автобиография А. И. Тереножкина, 1938 г.* Сімейний архів Тереножкіних-Іллінських.

Археологические… Воронин, Н. Н., Тиханова, М. А. (ред.). 1962. *Археологические экспедиции Государственной Академии истории материальной культуры и Института археологии Академии наук СССР. 1919—1956 гг. Указатель*. Москва: АН СССР.

Балабина, В. И. 2001—2002. О прекрасной даме, ее рыцарях и бардах (Т. С. Пассек, Б. А. Латынин и А. А. Потапов). *Stratum plus*, 2, с. 14-31.

Белозёрова, И. В., Гайдуков, П. Г., Кузьминых, С. В. 2019. К юбилею Института археологии РАН: Московская секция РАИМК—ГАИМК, Московское отделение ГАИМК—ИИМК. *Российская археология*, 4, с. 102-117.

Белозёрова, И. В., Кузьминых, С. В. 2015. Жизненный и научный путь В. А. Городцова (по архивным документам и воспоминаниям). В: Гайдуков, П. Г., Яновский, А. Д. (ред.). *Городцов Василий Алексеевич. Дневники. 1928—1944: в 2 кн.* 1: 1928—1935. Составители И. В. Белозёрова, С. В. Кузьминых. Москва: Триумф принт, с. 12-72.

Бочкарев, В. С. 2017. Этапы развития металлопроизводства эпохи поздней бронзы на юге Восточной Европы. *Stratum plus*, 2, с. 159-204.

Городцов, В. А. 1910. *Бытовая археология: Курс лекций, читанных в Московском Археологическом Институте*. Москва: А. И. Снегирева.

Городцов, В. А. 1915. Культуры бронзовой эпохи в Средней России. В: Щербатов, Н. С. (ред.). *Отчет Императорского Российского Исторического Музея за 1914 год*. Москва: Синодальная типография, с. 121-226.

Городцов, В. 1927. Бронзовый век на территории СССР. В: *Большая советская энциклопедия*. VII. Москва: Советская энциклопедия, ст. 610-626.

Городцов, В. А. 1928. К вопросу о киммерийской культуре. В: *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук*. II. Москва: РАНИОН, с. 46-60.

Городцов… 2015a. *Городцов Василий Алексеевич. Дневники (1928—1944): в 2-х кн.* 1: 1928—1935. Составители И. В. Белозёрова, С. В. Кузьминых. Москва: Триумф принт.

Городцов… 2015b. *Городцов Василий Алексеевич. Дневники (1928—1944): в 2-х кн.* 2: 1936—1944. Составители И. В. Белозёрова, С. В. Кузьминых. Москва: Триумф принт.

Григорьев, Г. В. 1940. Находка мустьерского остроконечника в Самарканде. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 8, с. 89-90.

Канторович, А. Р. 2009. Заметки о преподавательской деятельности В. А. Городцова в Московском университете. В: Мусин, А. Е. (ред.). *Хорошие дни. Памяти Александра Степановича Хорошева*. Великий Новгород; Санкт-Петербург; Москва: ЛеопАрт, с. 309-313.

Клюшкина, И. В. 2014. Отдел археологических памятников Государственного исторического музея: краткая историческая хроника. Часть первая: 1873—1935 гг. В: Журавлев, Д. В., Шишлина, Н. И. (ред.). *Государственный исторический музей и отечественная археология. К 100-летию отдела археологических памятников*. Труды ГИМ, 201. Москва: ГИМ, с. 232-288.

Крайнов, Д. А. 1991. Памяти В. А. Городцова. В: Крайнов, Д. А. (ред.). *Проблемы изучения древних культур Евразии*. Москва: Наука, с. 12-27.

Крупнов, Е. К 1938. К 50-летнему юбилею научной деятельности проф. В. А. Городцова. *Вестник древней истории*, 3, с. 236-238.

Кузьмина, Е. Е. 1966. *Металлические изделия энеолита и бронзового века Средней Азии*. Свод археологических источников, В4-9. Москва; Ленинград: Наука.

Кузьминых, С. В., Сафонов, И. Е., Сташенков, Д. А. 2007. *Вера Владимировна Гольмстен. Материалы к биографии*. Самара: Офорт.

Мизинова, В. П., Сальников К. В. 1962. Памяти В. В. Гольмстен. *Советская археология*, 4, с. 121-123.

Окладников, А. П. 1940. Неандертальский человек и следы его культуры в Средней Азии. (Предварительные данные и выводы о раскопках в гроте Тешик-Таш). *Советская археология*, VI, с. 5-19.

Письма… *Письма Городцова В. А. к Тереножкину А. И.* Сімейний архів Тереножкіних-Іллінських.

Письма… *Письма Тереножкина А. И. к Городцову В. А.* Отдел письменных источников ГИМ, ф. 431, ед. хр. 439.

Потапов, А. А. 1929. *Обзор тепе среднего течения Чирчика*. Архив Главного управления по охране памятников материальной культуры Министерства культуры УзССР. Ташкент, д. 96.

Потапов, А. А. 1930. *Пскентский курганный могильник*. Архив Главного управления по охране памятников материальной культуры Министерства культуры УзССР, д. 31.

Равдоникас, В. И. 1940. Неолитический могильник на Онежском озере: (Предварительное сообщение). *Советская археология*, VI, с. 46-62.

Синицын, И. В. 1931. Кремневые орудия с дюнных стоянок Калмыцкой области. *Известия Нижне-Волжского института краеведения*, IV, с. 81-91.

Сташенков, Д. А., Кочкина, А. Ф. 2020. *Страницы истории самарской археологии: к юбилею В. В. Гольмстен*. Самара: Самарский областной краеведческий музей.

Тереножкин, А. И. 1940. Памятники материальной культуры на Ташкентском канале. *Известия Узбекистанского филиала АН СССР*, 9, с. 30-36.

Тереножкин, А. И. 1941. Раскопки холма Ак-Тепе близ Ташкента в 1940 г. *Известия Узбекистанского филиала АН СССР*, 3, с. 30-36.

Тереножкин, А. И. 1948. Холм Ак-Тепе Ташкента (раскопки 1940 г.). *Труды Института истории и археологии АН УзССР*, I, с. 71-133.

Тереножкин, А. И. 1950. Согд и Чач (Автореферат кандидатской диссертации). *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 33, с. 152-169.

Тереножкин, А. И. 1965. Основы хронологии предскифского периода. *Советская археология*, 1, с. 63-85.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.

REFERENCES

Avtobiografiia… 1934. *Avtobiografiia A. I. Terenozhkina, 27.03.1934 g*. Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh-Illinskykh.

Avtobiografiia… 1938. *Avtobiografiia A. I. Terenozhkina, 1938 g*. Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh-Illinskykh.

Arkheologicheskie… Voronin, N. N., Tikhanova, M. A. (ed.). 1962. *Arkheologicheskie ekspeditsii Gosudarstvennoi Akademii istorii materialnoi kultury i Instituta arkheologii Akademii nauk SSSR. 1919—1956 gg. Ukazatel*. Moskva: AN SSSR.

Balabina, V. I. 2001—2002. O prekrasnoi dame, ee rytsariakh i bardakh (T. S. Passek, B. A. Latynin i A. A. Potapov). *Stratum plus*, 2, s. 14-31.

Belozerova, I. V., Gaidukov, P. G., Kuzminykh, S. V. 2019. K iubileiu Instituta arkheologii RAN: Moskovskaia sektsiia RAIMK—GAIMK, Moskovskoe otdelenie GAIMK—IIMK. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 102-117.

Belozerova, I. V., Kuzminykh, S. V. 2015. Zhiznennyi i nauchnyi put V. A. Gorodtsova (po arkhivnym dokumentam i vospominaniiam). In: Gajdukov, P. G., Yanovskij, A. D. (ed.). *Gorodtsov Vasilii Alekseevich. Dnevniki. 1928—1944: v 2 kn*. 1: 1928—1935. Sostaviteli I. V. Belozerova, S. V. Kuzminykh. Moskva: Triumf print, s. 12-72.

Bochkarev, V. S. 2017. Etapy razvitiia metalloproizvodstva epokhi pozdnei bronzy na iuge Vostochnoi Evropy. *Stratum plus*, 2, s. 159-204.

Gorodtsov, V. A. 1910. *Bytovaia arkheologiia: Kurs lektsii, chitannykh v Moskovskom Arkheologicheskom Institute*. Moskva: A. I. Snegireva.

Gorodtsov, V. A. 1915. Kultury bronzovoi epokhi v Srednei Rossii. In: Shherbatov, N. S. (ed.). *Otchet Imperatorskogo Rossiiskogo Istoricheskogo Muzeia za 1914 god*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia, s. 121-226.

Gorodtsov, V. 1927. Bronzovyi vek na territorii SSSR. In: *Bolshaia sovetskaia entsiklopediia*. VII. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia, st. 610-626.

Gorodtsov, V. A. 1928. K voprosu o kimmeriiskoi kulture. In: *Trudy sektsii arkheologii Rossiiskoi assotsiatsii nauchno-issledovatelskikh institutov obshchestvennykh nauk*. II. Moskva: RANION, s. 46-60.

Gorodtsov… 2015a. *Gorodtsov Vasilii Alekseevich. Dnevniki (1928—1944): v 2-kh kn*. 1: 1928—1935. Sostaviteli I. V. Belozerova, S. V. Kuzminykh. Moskva: Triumf print.

Gorodtsov… 2015b. *Gorodtsov Vasilii Alekseevich. Dnevniki (1928—1944): v 2-kh kn*. 2: 1936—1944. Sostaviteli I. V. Belozerova, S. V. Kuzminykh. Moskva: Triumf print.

Grigorev, G. V. 1940. Nakhodka musterskogo ostrokonechnika v Samarkande. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 8, s. 89-90.

Kantorovich, A. R. 2009. Zametki o prepodavatelskoi deiatelnosti V. A. Gorodtsova v Moskovskom universitete. In: Musin, A. E. (ed.). *Khoroshie dni. Pamiati Aleksandra Stepanovicha Khorosheva*. Velikii Novgorod; Sankt-Peterburg; Moskva: LeopArt, s. 309-313.

Kliushkina, I. V. 2014. Otdel arkheologicheskikh pamiatnikov Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia: kratkaia istoricheskaia khronika. Chast pervaia: 1873—1935 gg. In: Zhuravlev, D. V., Shishlina, N. I. (ed.). *Gosudarstvennyi istoricheskii muzei i otechestvennaia arkheologiia. K 100-letiiu otdela arkheologicheskikh pamiatnikov*. Trudy GIM, 201. Moskva: GIM, s. 232-288.

Krainov, D. A. 1991. Pamiati V. A. Gorodtsova. In: Krainov, D. A. (ed.). *Problemy izucheniia drevnikh kultur Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 12-27.

Krupnov, E. K 1938. K 50-letnemu iubileiu nauchnoi deiatelnosti prof. V. A. Gorodtsova. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 236-238.

Kuzmina, E. E. 1966. *Metallicheskie izdeliia eneolita i bronzovogo veka Srednei Azii*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, V4-9. Moskva; Leningrad: Nauka.

Kuzminykh, S. V., Safonov, I. E., Stashenkov, D. A. 2007. *Vera Vladimirovna Golmsten. Materialy k biografii*. Samara: Ofort.

Mizinova, V. P., Salnikov K. V. 1962. Pamiati V. V. Golmsten. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 121-123.

Okladnikov, A. P. 1940. Neandertalskii chelovek i sledy ego kultury v Srednei Azii. (Predvaritelnye dannye i vyvody o raskopkakh v grote Teshik-Tash). *Sovetskaia arkheologiia*, VI, s. 5-19.

Pisma… *Pisma Gorodtsova V. A. k Terenozhkinu A. I.* Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh-Illinskykh.

Pisma… *Pisma Terenozhkina A. I. k Gorodtsovu V. A.* Otdel pismennykh istochnikov GIM, f. 431, ed. khr. 439.

Potapov, A. A. 1929. *Obzor tepe srednego techeniia Chirchika*. Arkhiv Glavnogo upravleniia po okhrane pamiatnikov materialnoi kultury Ministerstva kultury UzSSR. Tashkent, d. 96.

Potapov, A. A. 1930. *Pskentskii kurgannyi mogilnik*. Arkhiv Glavnogo upravleniia po okhrane pamiatnikov materialnoi kultury Ministerstva kultury UzSSR, d. 31.

Ravdonikas, V. I. 1940. Neoliticheskii mogilnik na Onezhskom ozere: (Predvaritelnoe soobshchenie). *Sovetskaia arkheologiia*, VI, s. 46-62.

Sinitsyn, I. V. 1931. Kremnevye orudiia s diunnykh stoianok Kalmytskoi oblasti. *Izvestiia Nizhne-Volzhskogo instituta kraevedeniia*, IV, s. 81-91.

Stashenkov, D. A., Kochkina, A. F. 2020. *Stranitsy istorii samarskoi arkheologii: k iubileiu V. V. Golmsten*. Samara: Samarskii oblastnoi kraevedcheskii muzei.

Terenozhkin, A. I. 1940. Pamiatniki materialnoi kultury na Tashkentskom kanale. *Izvestiia Uzbekistanskogo filiala AN SSSR*, 9, s. 30-36.

Terenozhkin, A. I. 1941. Raskopki kholma Ak-Tepe bliz Tashkenta v 1940 g. *Izvestiia Uzbekistanskogo filiala AN SSSR*, 3, s. 30-36.

Terenozhkin, A. I. 1948. Kholm Ak-Tepe Tashkenta (raskopki 1940 g.). *Trudy Instituta istorii i arkheologii AN UzSSR*, I, s. 71-133.

Terenozhkin, A. I. 1950. Sogd i Chach (Avtoreferat kandidatskoi dissertatsii). *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 33, s. 152-169.

Terenozhkin, A. I. 1965. Osnovy khronologii predskifskogo perioda. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 63-85.

Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kiev: Naukova dumka.

Chernykh, E. N. 1976. *Drevniaia metalloobrabotka na Iugo-Zapade SSSR*. Moskva: Nauka.

S. V. Kuzminykh, V. M. Sayenko

ON THE STUDY OF ACADEMIC SCHOOL OF V. O. GORODTSOV: THE CORRESPONDENCE OF O. I. TERENOZHKIN WITH HIS TEACHER

The correspondence of Vasyl Oleksiyovych Gorodtsov (1860—1945) and Oleksiy Ivanovich Terenozhkin (1907—1981), the iconic persons for Russian and Ukrainian archaeology, is attractive first of all as the dialog between the Teacher and the disciple. Eight letters of Terenozhkin are kept in archive collection of Gorodtsov in the Department of written sources of the State Historical Museum, two letters of Gorodtsov are present in the private archive of Terenozhkin. That communication was not long-lasting, only during years of 1939—1942, though the letters of those years elucidate some of previously unknown facts and events of episodes and affairs of the scientific activity of Terenozhkin and intricacies of his fate, in particular, in Uzbekistan. The letters dated by the years of 1939—1941 are related to the period of Terenozhkin's search of his scientific mission and destiny and the beginning of his working in Uzbekistan: the transfer to Tashkent, energetic start of the archeological and teaching activities. In these letters he was eager to share with Gorodtsov the first results of the exploration in the zone of construction of Big canal of Tashkent and in Ak-Tepe hillfort, to acquaint the Teacher with the treasure of Chimbailyk and to ask an advise regarding its chronology. The letters dated by the years of 1941—1942 were written when Terenozhkin participated in World War II combat but their major subjects were the same: the archeology, the thoughts about the adoring science and the hope to meet the teacher in the future. The letters of Gorodtsov were imbued with the amiability and sincere interest to the work of his disciple in Central Asia. He emphasized the importance of the newest archeological findings in Turkenstan, shared the news about the work progress of the second volume of «Archeology». So the published correspondence covers the veil in the relations and the dialog between the Teacher and his disciple.

Keywords: history of archaeology, epistolary heritage, scientific schools, A. I. Terenozhkin, V. A. Gorodtsov, V. V. Golmsten, Chimbaylyk treasure, Ak-Tepe.

Одержано 25.07.2021

КУЗЬМІНИХ Сергій Володимирович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології РАН, Москва, Росія.
KUZMINYKH Sergei, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of Archeology, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia.
ORCID: 0000-0002-3926-2185, e-mail: kuzminykhsv@yandex.ru.

САЄНКО Валерій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Музей книги і друкарства України, Київ, Україна.
SAYENKO Valeriy, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Museum of Books and Printing of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9837-0733, e-mail: saykolaksay@gmail.com.

ПАМ'ЯТІ ІГОРЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА СМИРНОВА

5 вересня 2021 року закінчив свій земний шлях археолог Ігор Олександрович Смирнов — кандидат історичних наук, доцент Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Ще школярем він одного разу приїхав до Ольвії, і ця видатна археологічна пам'ятка стала доленосною, тією, що визначила майбутню професію. У 1966—1971 рр. він навчався в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова, де й вдосконалював свій обраний фах під керівництвом професора П. Й. Каришковського, відомого фахівця з історії Давньої Греції, нумізматики та археології Північного Причорномор'я за античної доби. По закінченню університету впродовж двох років працював науковим співробітником у Миколаївському краєзнавчому музеї. Студентська зацікавленість археологією привела І. О. Смирнова в 1972 р. до аспірантури Інституту археології АН УРСР, яку він через низку обставин (дивних з точки зору сьогодення, проте непереборних для радянської установи) не закінчив і, відповідно, облишив підготовку дисертаційного дослідження з античної проблематики.

Проте фахова освіта, вже отриманий досвід наукової роботи та, головне — нездоланне бажання працювати у обраній професії у 1977 р. привели Ігоря Олександровича до Миколаївського державного педагогічного інституту імені В. Г. Белінського (з 2001 р. — державний педагогічний університет, у 2003 р. перейменований на честь В. О. Сухомлинського, з 2010 р. має статус національного університету). Він не побоявся розпочати все практично з нуля, з посади лаборанта, освоївши перед цим і фах викладача, оскільки декілька років викладав історію у середніх школах м. Миколаєва. Саме у

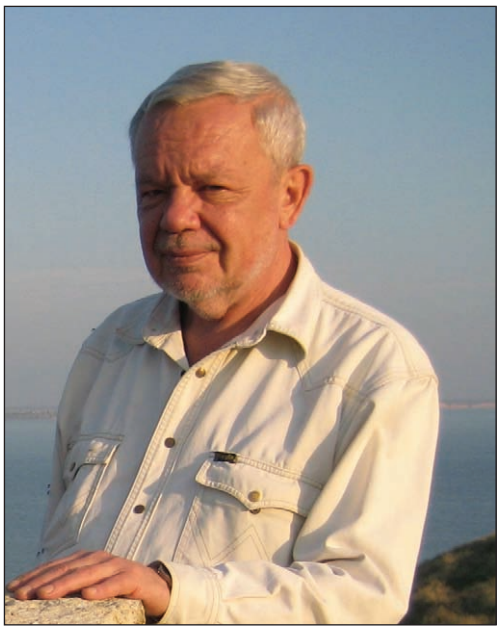

цьому навчальному закладі повною мірою розкрився непересічний педагогічний талант І. О. Смирнова, яким він щедро впродовж десятиліть ділився зі студентами. Він викладав різноманітні навчальні курси: «археологія», «археологія України», «антична колонізація Північного Причорномор'я», «номади Північно-Західного Причорномор'я доби середньовіччя». І досі колишні студенти із задоволенням згадують цікаві і змістовні лекції доцента Смирнова, які він читав у майстерній манері, вільно рухаючись аудиторією, ставлячи несподівані запитання або коментуючи свої ж формулювання чи визначення. Він пишався тим, що перебрав цю манеру у свого вчителя П. Й. Каришковського. Навіть вигляд Ігоря Олексан-

дровича — завжди діловий костюм, краватка, біла сорочка — відповідав класичному образу університетського викладача.

Саме завдяки І. О. Смирнову археологічна практика стала незмінною у навчальному процесі Миколаївського університету. Багато років він керував студентською практикою на античних пам'ятках — в Ольвії, на острові Березань, на пам'ятках ольвійської хори — Велика Корениха 1—3, Сіверсів Маяк, Вікторівка 1, середньовічного часу — в Очакові, замок Леріче в Очаківському районі, возив студентів на розкопки курганів доби бронзи, раннього заліза та античного часу у Первомайському, Жовтневому, Миколаївському, Очаківському, Новоодеському та Вознесенському районах Миколаївської області. Загалом у педагогічному доробку І. О. Смирнова 40 польових сезонів, починаючи від найпершого у Ольвії.

Науковий поклик та жадоба до знань спонукали до постійного розширення кола наукових інтересів. І. О. Смирнов не побоявся наукового переорієнтування у бік медієвістики. Він написав і 1999 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему «Кочове населення на південному заході України (кінець IX — перша половині XVII ст.)», отримав наукове звання доцента. Він залишив по собі понад 80 наукових та науково-методичних публікацій у галузі античної та середньовічної археології Північно-Західного Причорномор'я та Східної Європи загалом. У складі авторського колективу книжки «Миколаївщина: літопис історичних подій» став лауреатом обласної премії імені М. М. Аркаса у номінації «Історичні, етнографічні, археологічні дослідження, охорона культурної спадщини». У 2009 р. у співавторстві з А. О. Добролюбським видав наукову монографію «Кочовики південно-західної України у X—XVII століттях». У 2015 р. став співавтором навчального посібника «Історія рідного краю», визнаного кращим підручником Миколаївщини у 2015 р. З моменту започаткування наукового фахового щоквартальника «Емінак» входив до редакційної колегії видання.

Після виходу Ігоря Олександровича на пенсію його наукова активність здійснила ще один поворот. Причетність до католицької релігійно-культурної спільноти, польське коріння і тяга до відвідин малої батьківщини (а це м. Бялогард у Східній Померанії, сучасна Польща) спричинили наукове вивчення історії польської католицької громади міста Миколаєва, яке, на жаль, перервала смерть. Ігор Олександрович здійснив декілька паломництв до Польщі — Варшава, Краків, Ченстохов та Італії — Рим, Ватікан та монастир Монтекассіно, в боях за який у Другій світовій війні відзначився 2-й польський корпус генерала Андерса. Моральні чесноти видатного поляка, Папи римського Іоанна Павла II знайшли глибокий відгук у душі Ігоря Олександровича.

Для нас, його друзів, яких він цінував, завжди чекав та радісно приймав у своїй оселі, кожне спілкування з І. О. Смирновим було справжнім зарядом позитиву. Він дарував свою добру, мудру і завжди трохи іронічну життєву філософію, критично оглядаючи власне життя та діяльність тих, кого зустрічав на своєму шляху. Навіть до ворогів, які у нього теж, ймовірно, були, не виказував ненависті. Він умів щиро радіти успіхам друзів, на його полицях стоять книжки на найрізноманітніші теми — це книжки моїх друзів, казав він. У Миколаєві та далеко поза його межами працюють ті випускники університету різних років, які називають себе учнями Ігоря Олександровича, тепло згадуючи саме його з-поміж інших викладачів. Саме таким ми й запам'ятаємо його.

Українська наука втратила знаного вченого і чудового викладача, а ми — колегу, щирого й доброго друга, разом з яким прожили життя. Непоправна та гірка втрата…

А. В. БУЙСЬКИХ,
О. В. СИМОНЕНКО